

OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE ERMENİLER

KÜLTÜR, SANAT VE YAYIN KURULU YAYINLARI
Yayın No. 94

OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE ERMENİLER

Editör
TÜRKKAYA ATAÖV

Ankara - 2002

Koordinatör

Vahit ERDEM

Danışmanlar

T. ATAÖV, İ. ORTAYLI, S. J. SHAW

Dizgi, Baskı ve Cilt

Türk Tarih Kurumu Basımevi

Kapak

Grafiker

Birinci Baskı: Ağustos 2002

Baskı Sayısı: 3000

ISBN: 975-7479-88-8

Adres

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ
KÜLTÜR, SANAT VE YAYIN KURULU BAŞKANLIĞI
ANKARA-TÜRKİYE

Faks: (090) 0312 420 66 16

e-posta : kultur.sanat@tbmm.gov.tr

OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE ERMENİLER

Bu kitaba konu olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde meydana gelen isyan ve çatışmalarda yaşamını yitiren asker ve mâsum insanlarla, yıllar sonra teröristlerce şehit edilen Türk diplomatlarının anısına...

İÇİNDEKİLER

1. Editör'ün Notu	ix
2. Türkler ve Ermeniler: Osmanlı Deneyimi, Ömer İzgi	1
3. Türk-Ermeni Kültür İlişkileri, Nejat Göyünç	21
4. Ermeni Sorununun Oluştığı Siyasal Ortam, Yılmaz Öztuna.....	41
5. Osmanlı Ermeni Nüfusu, <i>Justin McCarthy</i>	63
6. 1915 Görgü Tanıklarınca Van ve Çevresinde Ermeni Olayları, <i>Hüseyin Çelik</i>	85
7. Osmanlı Devleti Neden Tehcir Uyguladı? Tehcirle İlgili Gerçekler, <i>Yusuf Halaçoğlu</i>	105
8. Türklere Uygulanan Kırımlar ve Toplu Mezarlar, <i>Enver Konukçu</i>	137
9. Ermeni Lejyonu ve Kilikya'daki Ermeni Topluluğunu Tahribatı, <i>Stanford J. Shaw</i>	149
10. Lozan Barış Görüşmelerinde Ermeni Sorunu, Ömer Turan.....	195
11. "İlk Günâh"tan "Gerçek"le Yüzleşmeye: Ermeni "Soykırım"ına İlişkin Bazı Düşünceler, <i>Süleyman Seyfi Ögün</i>	223
12. Devletler Hukukuna Göre Ermeni Sorunu, <i>Gündüz Aktan</i>	243
13. Yahudi Soykırımı ve Ermeniler, <i>Türkkaya Ataöv</i>	285
14. Sonuçlar	313
Ek Başvuru Kaynakları	317
Yazarlar ve Danışmanlar	331
Dizin	335

EDİTÖR'ÜN NOTU

Amerikalı ozan Robert Frost bir şiirinde orman içinde ayrılan iki yoldan "daha az kullanılmış olanı seçtiğini ve tüm farkın da bundan kaynaklandığını" söyler. Bu ortak derlemedeki bölümler de, daha az kullanılmış olmakla birlikte gene de okuyucuya Ermeni-Türk ilişkilerinin durumu, özellikle de 1915 yılı içinde taşıdığı görünümün incelenmesinde "işte tüm fark burada" dedirtecek bilgi, belge ve görüşleri sunuyor. Kitaptaki makaleleri hazırlayan bir grup akademisyen ve konuyla ilgili başka araştırmacıların seçtiği üç kişilik bir danışmanlar kurulu üyelerinden biri editörlük görevini üstlenerek yazılı malzemeyi topladı, Türkçe olanları İngilizceye, İngilizce olanları Türkçeye çevirecek çevirmenleri görevlendirdi, sunulan yazıları okuyup gerektiğinde özetledi, bu "Editör'ün Notu"nu yazdı, yalnızca tüm katkı sahiplerinin paylaştığı düşünceleri yansıtan "Sonuçlar" bölümünü yazdı, çok uzun olmayan ve okuyucuya başvurabileceği daha başka kaynakları tanıtan dengeli bir bibliyografya hazırladı ve bir endeks ile katkı sahiplerinin kısa tanımlarını ekledi.

Bu kitabı yayıma hazırlayan editör (ve danışma kurulunun öteki iki üyesi) metinlerin anlamlarını değiştirebilecek düzeltmeler yapmaktan özenle kaçındılar ve aşırı tekrarların önlenmesiyle, dipnotlarda bir biçim birliği sağlamaya yönelik önerilerde bulunmakla yetindiler. Bunda bile yazarlar kendi yazı çerçevelerini belirlemek ve üslûplarını seçmekte serbest bırakıldılar. Böyle olunca da, bir ölçüde tekrar ile alıntı ve dipnotlarda bazı farklılıklar ister istemez ortaya çıktı.

Makaleler Türkler ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin kronolojik akışını yansıtacak ve en sonda da bu kitabı yayıma hazırlayan editörün katkısına yer verecek biçimde sıralandı. Katkıda bulunanların büyük çoğunluğu faal ve emekli üniversite öğretim üyelerinden, bir bölümü de meslek yaşamlarının bir bölümünde bu konu üzerine eğilmiş kimselerden oluşuyor.

Ömer İzgi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı ve seçilmiş bazı hukukî metinleri içeren yayınlarda imzası bulunan eski bir avukat olarak, kitaba "Giriş" niteliğinde yazdığı yazıda Osmanlı

deneyimi çerçevesinde Türklerin Ermenilerle olan tüm ilişkilerinin bir özetini yaptı. Okuyucuya Osmanlı'nın dinsel hoşgörü geleneğini hatırlatan yazar, milliyetçi akımların kullandığı araçlar olarak önce Balkan halklarının, daha sonra da Ermenilerin bağlı oldukları kiliseleri gösteriyor. İzgi Türkiye Cumhuriyeti'ni kuranların ne 19'uncu yüzyılın son çeyreği ile Birinci Dünya Savaşı'nın ikinci yılında yaşanan olaylardan habersiz, ne de bunlara karşı duyarsız oldukları görüşüne doğru biçimde arka çıkıyor. Yenilikçi önderlik, "Yurtta sulh, cihanda sulh" sloganıyla Türkler için geçmiş değil, geleceği gösteriyordu. Kurucu kadro yeni kuşakları intikam ya da eski toprakların yeniden ele geçirilmesi için de eğitmediği gibi, uluslararası arenada da sınırları değiştirme hedefi güden devletlerin safında yer almadı. Cumhuriyet Türkiye'sinin, baskı, zulüm ve ölümden kaçan Avrupalı liberal ve demokratlara kucak açan birkaç ülkeden biri olduğu gerçeğinin İzgi gibi bir hukukçu tarafından çizilmesi bir rastlantı değil. Türklerin geçmiş tarihle bırakmalarına karşın, kuşkusuz tümü Türkiye dışında olan çeşitli Ermeni grupları anıların tek yanlı yorumlarının canlı tutulması ve kuşaktan kuşağa aktarılması için ellerinden geleni yaptılar. Böylece, Ermenilerin daha önce giriştikleri şiddet ve döktükleri kana gereken atıf yapılmaksızın, yalnızca bir tarafın kayıplarının sayısı önce yüz binlere, daha sonra da milyonlara çıkartıldı. Ermeni terörizminin yeniden hortlamasıyla da karşı Türk tezlerinin kanıtlar ve yayımlar biçiminde ortaya çıkması kaçınılmazdı. İzgi yazısıyla okuyucuyu sorunun başlangıç noktasına, Ermenilerin savaş sırasında Van'da başlattıkları ve Osmanlı Hükûmetine yurttaşlarından isyân ve ihanet edenlerle cinayet işleyenleri başka yerlere göndermekten başka seçenek bırakmayan kanlı başkaldırmaya götürüyor. Tanınmış bir avukat ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı olan yazar, bu kitabı Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki Türk-Ermeni olaylarının bir değerlendirmesi olarak sunuyor.

Nejat Göyünç, tarih profesörü kimliğiyle, Türk-Ermeni ilişkilerinin genellikle gözardı edilen bir yönü, iki toplumun yüzyıllar boyunca süren, hattâ Osmanlı-öncesi döneme kadar uzanan kültürel etkileşimi üzerinde duruyor. Şiir, folklor, mimarlık, müzik, tiyatro sanatı ve gazetecilik gibi çok farklı dallardan ortak başarı örnekleri getiriyor. Bu yakın kültürel etkileşimin somut kanıtları, yalnızca "korkunç Türk" ve "uysal Ermeni" gibisinden basit ve yaygın tanımlardan oldukça farklı ve hattâ bunlara ters bir görünüm ortaya koymakla kalmıyor, aynı zamanda farklı dinsel inançlarına karşın yüzyıllar boyu yan yana yaşamış manevî kardeşler olarak

tanımlanabilecek iki toplum hakkında da zengin ipuçları veriyor. İlişkilerimizin tarihinin çok büyük bir bölümünde günlük yaşamımızı yöneten pek çok resmî fermada, Abaza'sının, Ermeni'sinin, Boşnak'ının, Çerkez'inin, Gagavuz'unun, Rum'unun, Yahudi'sinin, Levanten'inin ve daha pek çoğunun yeteneklerinin serbestçe gelişme olanağı bulduğu o çok-dinli, çok-toplumlu, çok-ırklı Osmanlı havasında ifadesini bulan hoşgörüdür ki, farklı kültürel grupların bir arada yaşamasına olanak tanımıştır. Ermeni mimarlara, Yahudi doktorlara, Rum büyükelçilere kendilerini serbestçe ifade olanağı ve cesareti veren, işte, bu ortam ve eğitimidir. Herkesi kucaklayan Osmanlı dünyasında bu halklara varlıklarını koruma ve zenginleştirme olanağı veren işte bu tanıma ve takdir etme kültürüdür. Kitabın İngilizcesi basıldıktan sonra ama Türkçesi yayıma hazırlanırken yitirdiğimiz değerli hocamızı rahmetle anıyoruz.

Yılmaz Öztuna, kapsamlı yapıtlarıyla süslediği genel tarih bilgisıyla, "Ermeni sorunu"nun uluslararası alana aşağı, yukarı taşındığı siyasal koşulların çözümlemesini yaptı. Bu sürecin başlangıç tarihi, kuşkusuz, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve yenilginin Türkler için ağır faturasıdır. Bu savaş sonrasında gerek Türkler, gerekse Ermeniler, o zamana kadar oldukça sağlam görünen Osmanlı Devleti'nin "psikolojik çadırının" bir hayli sarsıldığını fark ettiler. Ermeni yöneticilerinin bir bölümü toplumun güvenliği, giderek hayatta kalma şanslarını artırmak için yeni arayışlara girdi. Ermenilerin yalnızca bir azınlık olduğu bir bölgede bağımsız ya da özerk bir yönetim kurmak için başlattıkları ve giderek artan ölçüde dış desteğe ve silâhlı güce dayanan bu arayış, sonunda hükümetle ve bölgede çoğunluğu oluşturan Müslümanlarla çatışmalara yol açtı. Yazar aynı Ermeni çevrelerinin önde gelen Müslümanları katlettiklerine, birçok isyân çıkardıklarına ve kendi soyundan ama farklı düşünen insanların kanını bile akıtmaktan çekinmediklerine okuyucuların dikkatini çekiyor.

Justin McCarthy, Amerikalı tarih profesörü, Ermeni, Rus ve Osmanlı nüfus istatistiklerini karşılaştırarak Doğu Anadolu'daki altı vilâyet ile İstanbul ve Edirne'de Müslümanların ve gayrimüslim tebaanın sayıları konusunda sağlam sonuçlara varıyor. Osmanlı nüfus istatistiklerini Ermeni azınlık konusunda bile en güvenilir kaynak kabul eden yazar, Ermenilerin hiçbir yerde çoğunluk oluşturmamadıkları gerçeğini inandırıcı bir biçimde vurguluyor. Ermeni Patrikhanesinin tuttuğu istatistikleri "tümüyle uydurma" olarak nitelendiren yazar, bugün bile kusursuzmuş gibi kullanılan bu sayıların gerçek bir sayımdan kaynaklanmamış olduğunu anımsa-

tıyor. Güvenilirlikten yoksun Ermeni nüfus tahminleri "Müslüman" kategorisini farklı gruplara bölerken, hattâ "yerleşik" ve "göçebe" Kürtler gibi ayrımlar getirirken, Müslümanların gerçek bir sayımını yapan Osmanlı Hükûmeti'nden başkası değildi. Güvenilir belgeler ve titiz hesaplara dayanarak belleğimizi tazeleyen yazar, kendiliğinden göçen Ermenilerin sayısının zorunlu yerleşime yollananlardan daha fazla olduğunu, bu arada pek çok Müslüman'ın da göçe zorlanmış olduğunu inandırıcı biçimde ortaya koyuyor. Ermeni kayıplarını genel çerçeveye oturtan yazar Müslümanlarınsa Ermeni ve Müslüman siviller arasında en büyük çatışmalara sahne olan savaş bölgelerinde ağır kayıplar verdiklerine işaret ediyor. Amerikalı araştırmacı Anadolu'daki ölümlerin, hiçbir hasadın yapılamadığı ve hastalığın bölge halklarını kırıp geçirdiği topyekûn savaşın bir ürünü olduğu gerçeğine parmak basıyor. Savaşta herkes, ne yazık ki, açlık ve hastalıktan payına düşeni almak zorunda kalmıştır. Yazar yalnızca bir grubun uğradığı kayıpları abartılı biçimde vurgulayanların, öteki tarafın kayıplarını görmezlikten gelmemesi gerektiğini de söylüyor.

Hüseyin Çelik, eski edebiyat doçenti ve yeni milletvekili kimliğiyle, doğup büyüdüğü kent olan Van'da o tartışmalı 1915 yılında yer alan olayları katliâmdan kurtulmuş Türklerin tanıklığıyla aktarıyor. O toprakların çocuğu olan yazar Rus ajanlarının silâhlandırdığı Ermenilerin elinde Van ilinin gerçek sahiplerinin uğradığı ihanet ve katliâmından kurtulanların kayda geçmiş anlatımlarını okuyucuya sunuyor. Aslında, hükûmeti sınırın bu kadar yakınında faaliyet gösteren silâhlı Ermenileri bölgeden uzaklaştırma kararı almaya zorlayan da kentin savunmasız mahallelerine yapılan bu saldırdır. Sivil Ermenilerin silâhlılaşmaları, bunun sonucu olarak masum Müslümanların kitle halinde katledilmeleri, kurtulanların da kaçmak zorunda kalmaları üzerine İstanbul'da hükûmetin orduyu ve kuşatma altındaki sivil halkı korumak için ivedi önlemler almasının askerî boyutu, göz önünde tutulması gereken bir olgudur. Unutulmamalı ki, Ermenilerin silâha sarılmaları, kendilerini başka yerlerde iskân etme kararına bir tepki değil, tam tersine, zorunlu yer değiştirme sürecini tetikleyen olay giriştikleri isyân ve öteki Osmanlı tebaasına karşı yönelttikleri saldırılardır. Çelik'in katliâmdan kurtulan görgü tanıklarının ifadelerinden naklettiği bölümler, Rus Ermenileri'nin giriştiği kışkırtmaları, Ermenilerin, toplar da dahil, ağır silâhlara sahip olduklarını ve Müslümanların acıklı kaçışını gözler önüne seriyor.

Yusuf Halaçoğlu, tarih profesörü ve Türk Tarih Kurumu Başkanı olarak, Osmanlı yetkililerini, başta doğu cephesi yakınındakiler olmak üzere, Ermeni nüfusunun büyük bölümünü başka yerlere yerleştirme kararına iten nedenler üzerinde duruyor. Birinci elden, gerçek Osmanlı belgelerinden yararlanarak, yabancı çevrelerce hâlâ fazlaca bilinmeyen, ancak tüm bu olup bitenlere çok farklı bir görünüm kazandıran önemli bazı gerçekleri ayrıntılı biçimde irdeliyor. Olaylara gerçekçi ve her iki taraf için de âdil bir açıdan bakılabilmesi için, yalnızca nakil kararının gerekçelerinin değil, tümüyle önlenemeyen kötü muameleye karşı alınmış olan önlemlerin de kavranması gerekiyor. Yazarın bir makalenin sınırlarına sığabilecek bir mükemmellikle yaptığı titiz irdeleme, yer değiştirme kararının haklılığını ve Osmanlı Devleti ve Hükûmeti'nin herhangi bir Ermeni grubunu yok etme gibi bir irade taşımadığını ortaya koyuyor. Halaçoğlu yeniden iskân kararının amaçlarını, nakil koşullarını, yolda Ermeni kafilelerine olası saldırılara karşı alınan önlemleri, nakilden muaf tutulan Ermeniler gerçeğini, karşılaşılan güçlüklerin aşılması için resmî makamların ve halkın gösterdiği çabaları ve yeniden iskân sürecinin sona erdirilişini inandırıcı biçimde inceliyor. Yazar Ermenilerin öldürülmesi yolunda herhangi bir yetki, emir, yasa, kararname, görevlendirme ya da iznin, giderek imanının bile, hiçbir biçimde söz konusu olmadığını altını çiziyor. Buna karşılık, yetkilerini kötüye kullanabilecekleri endişesiyle jandarma erlerine Ermeni kadınlarla konuşmayı bile kesinlikle yasaklayan emirleri gün ışığına çıkarıyor. Yazara göre, güneydeki illere gönderilen 450.000 ya da biraz daha fazla sayıdaki Ermeni'den çok büyük bir bölümü iskân yerlerine ulaşmıştır. Suç tanımına giren bazı eylemleri gerçekleştiren kişileri yargılayıp mahkûm eden de Osmanlı mahkemelerinden başka bir kurum değildir.

Enver Konukçu, bir tarih profesörü olarak, çalışmasını 1915-1920 yılları arasında Ermenilerce katledilen Türklerin gömüldüğü toplu mezarlar üzerinde odaklıyor. Yazar bulunan mezarların bir grup tarihçinin, Türk ve yabancı medya temsilcilerinin, yerel yöneticilerin, katliâmdan kurtulanların çocuklarının ve ilgili başka kimselerin huzurunda açılışına önderlik eden ve denetleyen bilim adamıdır. O dönemde doğu cephesinde aktif görev yapan Kâzım Karabekir Paşa'nın bıraktığı yazı, fotoğraf ve diğer belgelerle, görgü tanıklarının ifadelerinden yola çıkan yazar bugünkü Erzurum, Kars ve Van illerinin sınırları içindeki yedi bölgede toplu mezarlar için yapılan kazıları yönetmiştir. Doğu Anadolu'nun başka yerle-

rinde de pek çok toplu mezarın daha bulunduğunu ve yeni kazılar yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. Mezarlarda kemikleriyle birlikte cep Kur'ânları bulunan Türkler köylerde süngülenmiş, kurşunlanmış ya da ahırlara doldurulup canlı canlı yakılmışlardı. Mezarlarda ortaya çıkarılanlar Ermenilerin Müslüman kanı dökmeye ne denli hazır olduklarını gösteren bol kanıtların ancak bir bölümünü oluşturuyor.

Stanford J. Shaw, emekli bir Türk Tarihi profesörü, yazısında Paris'teki Chateau de Vincennes'da bulunan Fransız Savaş Bakanlığı arşivleriyle, Türk Genelkurmay Başkanlığı ve Başbakanlık arşivlerinden yararlanarak, Fransa'nın Birinci Dünya Savaşı sonrasında 1919 ve 1921 yılları arasında Güneydoğu Anadolu'daki işgâlini nasıl kötüye kullandığını, Ermenilere Fransız üniformaları giydirtirerek bazı yabancıların 'Kilikya' dedikleri Çukurova ve yöresindeki Türk köylerini yakıp yıktırdıklarını, Türkleri nasıl öldürtüklerini anlatıyor. Yabancılar Lejyonu'ndaki Fransız subayların raporlarına dayanarak, kendilerine demiryollarını koruma görevi verilen Ermeni askerlerin bu emre karşı gelip Türkiye'ye yalnızca Türkleri öldürmek için geldiklerini söylediklerini, bunun üzerine Fransız Hükûmeti'nin Ermeni Lejyonu'nu dağıtma kararı aldığını da belirtiyor. Yazar Fransa adına Ermeni Lejyonu tarafından yapılan mezalimin, İzmir'i işgâl için gönderilen Yunan ordusunun da Güneybatı Anadolu'da yetki sınırlarının çok ötesine geçerek, bölgeye sürekli yerleşme tasarımlarına dayanak sağlayacak bir Rum nüfus çoğunluğu oluşturmak amacıyla köyleri basıp yerli halkı kaçırmak ve onların yerine Rum göçmenler yerleştirmek için Türk ve Yahudileri katletmeleriyle aynı zamana rastladığına dikkat çekiyor. Bu saldırılar 1919-1922 yılları arasında gerçekleşen ve zaferle taçlanıp Lozan Barış Andlaşması'yla sonuçlanan Türk ulusal direnişini ateşleyecektir.

Ömer Turan, bir tarih doçenti olarak sahip olduğu bilgileri, Türk Kurtuluş Savaşı'nın tarihe gömdüğü 1920 Sevr Andlaşması'nın yerini alacak antlaşmayla sonuçlanacak 1922-23 Lozan Konferansı sırasında Ermeni sorunuyla ilgili görüşmelerin aydınlatılmasında kullanıyor. Yazar yeni kurulmuş Ermenistan Cumhuriyeti ile Ermeni Ulusal Temsilciliği üyelerinden oluşan bir Birleşik Ermeni Heyetinin, konferans süresince kesintisiz faaliyette bulunarak Doğu Anadolu'da bir "özerk" Ermenistan kurulması, ya da en azından görüşmeler sonunda yayımlanan resmî metinde Ermeniler için "bir ulusal anayurt" ibaresinin geçmesi için yoğun lobi çalışmaları yürüttüğünü anlatıyor. Ankara'nın gönderdiği heyete başkanlık

eden İsmet Paşa'nın (İnönü) konferansta Türkiye'deki azınlıkların yaşam koşullarının iyileştirileceği konusunda güvence verdiğini, buna karşılık kışkırtmalar biçiminde kendini gösteren yabancı müdahalelere ilgili herkesin çıkarı gereği son verilmesini talep ettiğini naklediyor. Ermeni sözcüler, savaş galiplerini Ermeni azınlığın fiilen muharip olarak (Ruslarla işbirliği halinde) Kafkasya cephesinde, (Fransızların ortağı olarak) Adana ve çevresini tanımlamak için kullanılan ismiyle "Kilikya'da" (Çukurova'da) ve Sina ile Filistin'deki çarpışmalarda (İngilizlerle birlikte) görev yaptığı hususunda ikna etmek için ellerinden geleni ardına koymazken, Türk tarafı da galiplerin yönetimindeki bölgelerde, (örneğin Hindistan'da ve Kuzey Afrika'da) bazı yörelerde tartışmasız bir nüfus çoğunluğuna sahip Müslümanların temsilcilerinin de konferansta dinlenmesi gerekebileceğini anımsattı. Aynı toplantıda bulunan Amerikalı temsilcinin sonradan açıkça belirttiği gibi, savaş galibi bazı devletler bir yandan Ermenileri askerî ve siyasî emellerine kaba bir biçimde alet ederken, bir yandan da kendi kamuoylarını yatıştırmak ve Ermeni lobilerini tatmin etmek için gülünç ve göstermelik çabalara girişiyorlardı. Ermenileri savaşa itip kan dökülmesine yol açtıktan sonra, şimdi de maşalarına bir "anayurt" düşüncesine en azından lâfta destek sağlamak gereğini duyuyorlardı. Yazar sonunda Kafkasya'daki bağımsız bir devletten başka hiçbir şey ko-partamayacaklarını anlayan Ermeni temsilcilerinin konferansı terk ettiklerini belirtiyor.

Süleyman Seyfi Öğün, bir siyaset bilimi profesörü gözüyle, okuyucuya Avrupa'da Roma mirasının çöküşünden sonra ortaya çıkan Osmanlı İmparatorluğu'nun, kökleşmiş gelenek ve kurumları bir İslâm yorumuyla koruyarak bir *Pax Ottomana* (Osmanlı Barışı) kurma çabalarını anımsatıyor. Dinsel grup anlamında millet sistemi üzerinde duran yazar barış ve uyuma yönelik ince Osmanlı yöntemlerini açıklıyor. Bu sistem altında, Osmanlı Ermenileri de dahil olmak üzere, her farklı millet dinî, kültürel, hukukî ve meslekî geleneklerini serbestçe sürdürebiliyordu. Öğün yazısında 1915 yılında Ermeni yöneticilerinin tutumunu bir "beşinci kol" hareketi olarak nitelendiriyor ve onların yerlerinin değiştirilmesi ile Yahudilere uygulanan Nazi soykırımı arasında koşutluk kurulamayacağını vurguluyor.

Gündüz Aktan, eski bir büyükelçi olarak sahip bulunduğu ikna gücüyle, 1915'teki olaylara ilişkin yeterli sayıda belgenin yeniden iskân sürecini çevreleyen koşulların bir soykırım olarak tanımlanmasına olanak bırakmadığını anlatıyor. Gerekli kıldıkları ve dışar-

da bıraktıkları açısından 1948 Soykırım Sözleşmesi'ni mercek altına alan yazar, sözleşmenin koruduğu dört grubu, suç eylemlerini oluşturan parçalarla, hedef ve gerekçe kavramlarını inceliyor. Bu ölçütlerin Osmanlı Ermenileri'ne de uygulanıp uygulanamayacağını tartışan Aktan şu sonuçlara varıyor: Ermeniler devlete karşı silâhlı ayaklanmalara girişen bir "siyasî grup" olarak tanımlanmalıdır. Osmanlı Hükûmeti ülkedeki bir azınlığı yok etme gibi bir düşünce taşımamıştır. Genel savaş koşulları, sert iklim ve yaygın bulaşıcı hastalıklar Ermeniler ve Türkler arasında pek çok can kaybına neden olmuştur. Parçalanma sürecindeki bir devletin içinde bulunduğu zaaf ne bir kasıt, ne de ihmal olarak tanımlanabilir. İçlerinden bir çoğu idam edilen 1397 kişiyi yargılayıp mahkûm eden Osmanlı mahkemelerinden başkası değildi. Yazar Van vilâyetindeki Ermeni ayaklanmasına çözüm arayışları ile başlayıp yeniden iskân sürecinin son bulmasıyla noktalanın tüm serüvenin Soykırım Sözleşmesi'nde sıralanan koşullara uydurulamayacağını kanıtıyor.

Türkkaya Ataöv, uluslararası ilişkiler profesörlüğünün verdiği otoriteyle, bazı Ermeni yazarlarla destekçilerinin 1915'teki olaylarla Nazilerin Yahudi soykırımı arasında koşutluk kurma çabalarına karşı çıkıyor. Yazar iki olgunun kaynakları, yorumlanışları, koşulları ve sonuçları açılarından hiçbir benzerlik göstermediklerinin altını çiziyor. Nazi Almanyası'ndaki Yahudi düşmanlığı dalgasını tümüyle ideolojik, ırkçı, uyumlu, resmî, hukukî kılıf geçirilmiş, bütüncül ve yayılcı olarak niteleyen yazar Hitler'in Üçüncü Reich'inin tarihte benzeri görülmemiş bir anti-semitizm yarattığını vurguluyor. En temel ölçüt olarak ırk düşüncesine dayalı ulusal devlet, en yetenekli Yahudileri bile özümsemeyi reddetmekle kalmamış, resmî olarak hükûmet ya da parti önderliğince örgütlenip uygulanan kitlesel boyutta cinayetler tasarlamıştır. Bu ırkçılık yaşamının her alanını kapsamış ve soykırımı Üçüncü Reich'in yurttaşlarıyla da sınırlamamıştır. Nazi anti-semitizmi, doğru olarak, soykırım diye tanımlanıyor. Yahudilerin dünya deneyimi ve özellikle de Nazi döneminde başlarına gelenlerin Türklerin Ermeniler'le tarih boyunca ilişkilerinden çok farklı olduğunu vurgulayan yazar Ermenileri ilk kez Türklerin 1461 yılında ayrı bir din topluluğu olarak tanıdığını, 1913 yılı gibi önemli bir dönemeçte de bir Ermeni yurttaşının Dışişleri Bakanı olarak atandığını anımsatıyor. Ayrıca, Osmanlıların Ermenileri yeniden yerleşime tâbi tutmalarının, büyük ölçüde savaş sırasında giriştikleri şiddet eylemleriyle ilişkili olmasına karşılık, benzer bir ilişkinin Almanya'daki Yahudiler için söz konusu olmadığı da belirtiliyor.

Yukarıdaki paragraflar bundan sonra gelecek bölümlerin kısa birer özetidir. Aslında, bir yayım ilkesi olarak bölümler arasında, özellikle dipnot verilisinde, bir çeşit biçim benzerliği tercih edilirse de, farklı yazı üslûplarına sahip yazarlar kendilerini ifade edebilmelerinde serbest bırakıldı. Dolayısıyla, bazı farklılıklar kaçınılmazdı. Bazı yazıların çok sayıda alt-başlığı yer alırken, kiminde hiç olmadı. Dahası, Ermenilerin, özellikle cephelere yakın yerlerde yaşayanların, savaşan Türk ordularının güvenlikleri açısından daha güneydeki illere gönderilmeleri eylemi için kitaba katkıda bulunan yazarlar tehcir, yeniden iskân, yer değiştirme ya da nakil gibi farklı sözcükler kullandılar.

Kitaba, "Ek Başvuru Kaynakları" adıyla bir bibliyografya da eklendi. Sayfa sınırı nedeniyle bir hayli seçici davranmak zorunda kaldım. Listede yeni basılmış bazı yapıtlarla, içerikleri, kitaba katkıda bulunan yazarlarca paylaşılmayan bazı kaynaklar da yer alıyor. Önde gelen Ermeni araştırmacılarca hazırlanan üç bibliyografyanın dışında, A.B.D. eski Büyükelçisi Henry Morgenthau'un anıları gibi aşırı ölçüde Ermeni yanlısı olup bir hayli etki yaratmış olanlara da listede yer verildi. Haksızlık derecesinde tek yanlı olmasına karşın, yaptığı etkinin büyüklüğü açısından Morgenthau'un kitabının yanına pek az kitap yaklaşabilir. Başta en büyük gazetelerce ve dergilerce dizi biçiminde yayımlanan anılar, daha sonra tekrar tekrar kitap olarak basılmış ve aralarında Papaz Johannes Lepsius'un da bulunduğu pek çok kişi için temel kaynak oluşturmıştır. Ancak, bibliyografyamızda Morgenthau belgeleri bağlamında Ermeni tercümanlarının kendisine ilettiği söylentilerle yetinen Büyükelçinin imzaladığı kitabın, aslında iki Ermeni sekreter ile tanınmış bir Amerikalı yazarın hünerli ellerinin ürünü olduğunu kanıtlayan başka kaynaklara da yer verildi.

Bibliyografyamızda Aram Andonyan'ın 1920 yılında üç dilde yayımlanan ve "soykırımın gerçekliğini kanıtlıyor" dediği sözde "resmî Osmanlı belgelerine" dayanan kitabı da bulunuyor. Türk araştırmacılar, "Andonyan belgeleri"nin sahteliğini kanıtlamış durumdadırlar. Bunları oluşturan gizli Ermeni yazarlarının parmak izleri niteliğinde maddî hatalar, tartışma dışı bırakılan gerçekler ve çelişkilerle dolu bu "belgelere" tutuklayıp Malta adasına götürdükleri 144 Türk ileri gelenini yargılayabilmek için Osmanlı arşivlerini ve başka kaynakları araştıran İngilizler bile itibar etmemişlerdi. Ayrıca, Türkiye her düşüncenin özgürce ifade edilebildiği çoğulcu bir toplum olduğundan, Türkiye'nin bilinen yaklaşımından ayrılan bazı Türk kaynaklarını da, bazı görüşlerin belgelendirilmesi konu-

sundaki eksiklikleriyle, çelişkilerine yöneltilen bilimsel eleştirilerle birlikte bibliyografyaya koydum.

Kaynakçamız Ermenilerce yeniden yerleştirme süreci öncesi ve sonrasında girişilen katliâmda öldürülen Müslümanları konu eden çeşitli yayınları da sıralıyor. Adana, Bitlis, Erzurum, İçel, Kars, Muş, Sarıkamış, Urfa, Van, Yeşilyayla ve daha birçok yerde girişilen katliâmlar gözardı edilemez ve önemleri küçümsenemez. Bibliyografyamızda, sanki büyük bir destan anlatırmış gibi Türklere karşı çeşitli cephelerde savaştıklarını ilân eden, ama bunu yaparken de aslında yeniden iskânın haklılığını kanıtlayan yadsınamaz itiraflar sunan bazı ileri gelen Ermenilerin yayımlarına da yer verildi.

Editör TBMM'nin deneyimli Genel Sekreteri Vahit Erdem ile Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu'nun yetenekli yöneticisi İbrahim Birler'e, emeği geçen çalışanları ile Türk Tarih Kurumu'nun modern donanımlı basımevi personeline özel teşekkürlerini iletir.

TÜRKLER VE ERMENİLER: OSMANLI DENEYİMİ

Altı yüz yıllık Osmanlı tarihi (1299-1923) ya da Osmanlının etnik ve dinsel azınlıklara ilişkin tavrını belirleyen *dünyaya bakış biçimi* nitelenmeye kalkışılrsa, akla gelecek ilk sözcük hoşgörüdür. Dinin insanları keskin çizgilerle böldüğü erken-modern çağda, Osmanlının bütün inançlara hoşgörü ile yaklaşımı çok modern bir davranıştır. Katolik İspanya kendi Musevi yurttaşlarını yurt dışına attığı, Müslümanlara ise ya ihtida ya ölüm dediği zaman, onbinlerce zulme maruz kalmış sığınmacıya kapılarını açan Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. Aslında, Osmanlının jesti bir tek bundan ibaret de değildir. Sonraki yüzyıllarda da, Osmanlı çeşit çeşit zümrelere kapısını açmıştır: Bunlar arasında Çar Birinci Petro'nun dayattığı biçimde Ortodoksluğu kabullenmeyen eski inanıştaki Rusların ve 1848 İhtilâli sonrasında yurtlarından kaçan Polonyalıların sözü edilebilir. Kısaca, Osmanlı İmparatorluğu tarihi boyunca, dinsel ya da siyasal nedenlerle iltica edenler için sığınılacak bir cennet olmuştur.

Bu hoşgörü siyasetinin Osmanlıya maliyeti olmamış da değildir. Birçok bilginin işaret ettiği gibi, Osmanlı zorla eritme siyaseti uygulamış ve (Batıda yayımlanmış bir çok kitapta haksız olarak söylendiği gibi) insanları Müslümanlığı kabule zorlamış olsaydı, Fransız Devriminden sonra ortaya çıkan milliyetçilik akımının 19'uncu yüzyılda artmasına neden olduğu tahribatını daha tohum halindeyken bertaraf etmiş olurdu. Başka bir deyişle, Osmanlı kendine tâbi halklara dinsel özgürlük tanımayıp onları baskıyla Müslümanlaştırma siyaseti gütmüş olsaydı, 19'uncu yüzyılın başında Adriyatik Denizi kıyılarıyla Hint Okyanusu arasında uzanan Türkçe konuşan Müslümanlarla sakin bir kuşak oluşmuş bulunurdu. Böylesi bir siyaset, Avrupalı ve Kuzey Amerikalı Hristiyan misyonerlerin tüm dünyayı kendi dinlerine dönüştürmek için harıl harıl çaba gösterdiği bir dönemde asla yadırganmazdı.

Ama bu yol Osmanlıların kendine tâbi halkları yönetme biçimi değildi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyanlar ve Museviler, tam tersine, kendi inançlarını ve sosyal kurumlarını korumaya

teşvik edilmişlerdir. Bunun sonucudur ki, Sırp, Yunan, Bulgar ve daha sonraları Ermeni Kiliseleri bu ulusların milliyetçilik akımlarını bağrında barındıran kurumlar olmuşlardır.

Osmanlının dinsel hoşgörü geleneği imparatorlukla birlikte yok olup gitmemiştir de. Almanlar 1930'larda Yahudilere zulmetmeye başlayınca, yüzlerce Musevi bilgin Türkiye'ye çağrılmış, kendilerine iş ve *Holokost* döneminin felâketlerinden ırak, güvenli bir yuva verilmiştir. Aynı zamanda, Avrupa'da ve Türkiye'de görevli Türk memurları Nazi zulmünden kaçan binlerce Yahudi sığınmacının kurtulmasına da yardımcı olmuştur. Batı'da pek bilinmese de, Türkün hem ziyaretçiye, hem mülteciye gösterdiği bu konukseverlik duygusu, Türk karakterinin Türkiye'yi bugün ziyaret eden herkesin bildiği bir yanıdır.

Atalarının gûya Birinci Dünya Savaşında Ermeni yurttaşları toplu kıyımâ tâbi tuttuğu yolundaki iddialara karşı Türklerin tepkisini, işte, bu tarihi geçmişe bakarak ölçmek gerekir. Bu tür iddialar, uzun geçmişinde dinsel ve etnik hoşgörü sahibi olmakla haklı olarak iftihar eden bir ulus için bir yandan gülünç, öbür yandan bütünüyle haksız olduğu cihetle, karakterine tam anlamıyla zıt düşmektedir.

Kısaca, bugün biz, Osmanlı İmparatorluğu'nun eski yurttaşları tarafından, geçmişin gerçekleri ile bağdaşmaz bir biçimde, etrafa yayılmış bir tarih anlatımını sanki gerçekmiş gibi kabul eden nispeten geniş bir Batı kamuoyuyla yüz yüzeyiz. Nasıl oldu da böyle bir gelişme yer aldı? Ve önümüzdeki konunun gerçekleri nelerdir? Yanıtlamamız gereken sorular bunlardır.

Hiç kuşku yok ki, Birinci Dünya Savaşı ertesindeki Türk Hükûmetlerinin Ermeni ithamlarını yanıtsız bırakması bu durumun ortaya çıkmasına amil olmuştur; başka bir deyişle, yaklaşık seksenbeş yıl boyunca, Batı Avrupa'daki ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki insanlar Türk-Ermeni tarihi diye Ermenilerin anlatageldiklerini, kulaklarına aksine bir tek söz gelmeksizin, dinlemek durumunda kalmışlardır. Bunun böyle oluşu Türklerin bu suçlamalara karşı söyleyecek sözleri olmadığından değildi; Birinci Dünya Savaşı ertesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun küllerinden doğan birçok ulus-devletten biri olan genç Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmuş olanlar bilinçli olarak böyle bir siyaset izlemek istemişlerdi. Bu tavır belki de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün pek bilinen "Yurtta sulh, cihanda sulh" özdeyişine yansımış olup, bu özdeyiş Türk ulusunu geçmişten çok geleceğe

önem vermeğe çağırıyordu. Bunu da belli nedenlere dayanarak yapıyordu: 1923 yılında yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'nin nüfusuna şöyle bir göz atmak, amacı görmeye yeter. 1923'de Anadolu'daki nüfusun yaklaşık dörtte-biri Anadolu'ya sığınmış insanlardı; yani, Osmanlının durmadan artan ve sonuncusu Birinci Dünya Savaşındaki yenilgisi olan bir dizi gerileyişi sonucu bugün güney Rusya'nın bazı kısımları, Kafkaslar, Kırım, Yunanistan, Yugoslavya, Bulgaristan ve Romanya diye bildiğimiz yerlerdeki yurtlarını ve mal, mülk namına ellerinde ne varsa herşeylerini geride bırakıp Osmanlı devletinin özüne, Anadolu'ya kapağı atmak zorunda kalmış insanlardı. Onların yitirdikleri yalnızca mal ve mülk de değildi. Çoğu Türk olan milyonlarca Müslüman, 1880 ile 1923 yılları arasında, Osmanlı topraklarını sarmış olan milliyetçilik yangınının doğrudan sonucu olarak öldürülmüştü. Bu çileler 1919 yılında Yunanlıların Anadolu'yu istilâ etmesi ve bu istilâyla birlikte sivil nüfusun geniş çaplı katliamı ile doruk noktasına ulaşmıştı. Anadolu'daki Müslüman nüfusun topyekûn seferber olması sayesinde defedilmiş olan bu tehdit, geride kalanlar üstünde yaralar, unutulmaz ölçüde etkiler bırakmıştı. Mustafa Kemâl ve arkadaşları, bu etkileri silmek için, Türklerin daha önce aynı topraklarda birlikte yaşamış olduğu insanların elinden çektiği ıstırapları bilinçli olarak ön plâna çıkarmamışlardır. Bu çabanın vüs'ati 1920'li ve 1930'lu yıllarda Türk okullarında okutulan tarih ders kitapları incelenerek saptanabilir. Bu kitaplarda Türkün bu dönemde çektiği belgelere dayalı ıstıraplarına yapılmış en ufak bir yollama bulmak olası değildir. Osmanlı devletinin önceki topraklarına, hattâ yüzlerce yıl Osmanlı mülkü olmuş yerlere ilişkin herhangi bir talep sanki mahsus ortaya atılmamış gibidir. Bunun yerine, sürekli olarak, 1923'de Lozan Andlaşması ile kurulmuş Cumhuriyetin sınırları ve Türk halkının geleceği vurgulanmıştır.

Bu siyasetin yanı sıra, yeni kurulmuş devletin sınırları dışında kalan eskiden Osmanlıya bağlı kalmış halkların ortaya attıkları talepleri de görmezden gelme çizgisi de benimsenmiştir. Bu çizgi özellikle Ermenilerin talepleri göz ardı edilerek izlendi. Ne var ki, Batı'da Ermeni iddialarına kulak verenler çıkıyordu. Bu iddialar, çoğu kez, Batılıların önyargılarına hitap eden, yâni konuyu Müslüman-Hristiyan çerçevesi içinde sunan ambalajlar içinde öne sürülüyordu. İşin bir tuhaf yanı da şu ki, bu iddialar Batılıları etkilemek için öne sürüldüğü halde Batılılar bundan az etkilenmiş, ama yeni kuşak Ermeniler üzerindeki ağırlığı büyük olmuştur. Gerçekten, zaman içinde, Orta Doğu, Batı Avrupa ve Amerika Bir-

leşik Devletleri'ndeki genç Ermeniler ecdâdının siyasal propaganda olarak ortaya attıklarını tarihsel gerçekler gibi görmeye başlamıştır. Öte yandan, bu kabil Ermeni isnatlarının mahiyet ve kapsamı da, zaman içinde, nicel yönden artış göstermiştir. Ermeniler, Boghos (Bogos) Nubar Paşa örneği önde gelen Ermeni sözcülerinin Paris Barış Konferansında telâffuz ettiği gibi Birinci Dünya Savaşı ertesinde Anadolu'da savaşta 600.000 Ermeni'nin öldüğünü iddia etmişken, bu rakam önce bir milyona, ardından bir-buçuk milyona, zaman zaman da iki-buçuk milyona kadar çıkmıştır. Bunun nedeni, belki de, Ermenilerin İsrail devletinin kuruluşunda İkinci Dünya Savaşında Batı Avrupa'da yaklaşık altı milyon Yahudi'nin öldürülmüş olmasının büyük rol oynadığını düşünmüş olma ihtimalidir. Ermeni propagandacılar toprak ihtiraslarını gerçekleştirmekte uğradıkları başarısızlığın, duydukları acının kapsamının milyonlarla ifade edilen kayıplara alışmış olan Batılılara ufak görünmüş olmasından ileri geldiğini düşünmüş olabilirler. Nedeni ne olursa olsun, savaş sonrasında ortalığı boş bulan Ermeni iddiaları kabarmaya devam etmiştir.

Sonunda, bu iddiaların ölümcül bir meyvesi oldu. Ermeni olmayanlar üzerinde umulan etkiyi yaratamadı ama 1970'lerde bazı genç Ermeni grupların radikalleşmesine yol açmaktan da geri kalmadı. Büyüklerinin propaganda amacıyla söyledikleri şeyleri 'tarihi gerçek' diye kabullenme hatasına düşen bazı gençler, dünyanın kendi davalarına kayıtsız kaldığına inanarak uğradıkları düş kırıklığını dışarı vuracak bir yol olarak, isabetli sandıkları bir biçimde, terörizme yöneldiler. 1970'li yılların ikinci yarısında ve 1980'li yılların başlarında bazı Ermeni terörist örgütler çeşitli Türk hedeflerine çıldırmış gibi saldırdılar. Çoğu, iddia edilen olaylar olurken henüz doğmamış olan kırka yakın Türk diplomatı gûya "Ermeni davasının haklılığı" adına öldürüldüler. Bu vahşeti irtikâp eden yanıltılmış kişilere bazıları sempati gösterdilerse de, terörizm denen acı meyveyi olgunlaştıran yalan ve hile tohumlarını bilerek toprağa atmış olan hele büyükler için bu sempati gösterisinin hiç yeri yoktur. Tedhiş olaylarının failleri kendi fiillerinin mağduru adedilebilse de, onları yetiştiren ortamı yaratanlar, bu cinayetlerden öldürücü silâhları kendileri kullanmışçasına sorumludurlar.

Bu terörizm ne sonuç verdi? Yol açtığı acılara ek olarak, Batı medyasında (eski kuşak Ermeni sözcülerinin hemen yararlandıkları) bir ilgi uyandırdı ve Ermeni ileri gelenleri bu ilgi sayesinde Kuzey Amerika ve Batı Avrupa televizyon yayınlarında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı eski isnatlarını yenilediler; Ermeni olma-

yan kişiler bu sözde Ermeni 'iddialarını' duydu ve bazı Ermeni çevreleri bu anlamsız cinayetlerin 'Ermeni davası'nın amaçlarına hizmet ettiğine bile inandılar.

Ermeni terörü en önemli sonuçlarını başka bir alanda, teröristlerin ve sözcülerinin hiç tahmin etmediği bir alanda verdi. Bu kıskırtılmamış şiddet olayları karşısında, Türkler, Ermeni suçlamaları karşısında, yetmiş yıldan fazla süren sessizlik siyasetlerini yeniden değerlendirmek zorunda kaldılar. Türk üniversite ve hükümet çevreleri, böylece ilk kez, Ermeni ithamlarını yanıtlamaya değmez bulup duymazdan gelme siyasetini gözden geçirmek gerektiğini düşündüler. Birinci Dünya Savaşı ertesinde, "geçmiş kinci olmamak anlamında gömmek" ve bu suretle Türk halkının yaralarını sarmak uğruna girilen yol, Ermeni propagandacılar tarafından sanki Türkler suçlu olduklarını zımnen kabul ediyorlarmış gibi oldukça geniş fakat çok yanlış yorumlandı ve Batı kamuoyuna böylece sunuldu. Ermeniler işi Türklerin sessizliğinin suçluluklarına eşit olduğunu söylemeye kadar vardırıdılar. Türkçede böyle durumlarda söylendiği gibi, bu tavır 'bardağı taşıran son damla' oldu. Başka bir deyişle, yetmiş yıl sürmüş olan, geçmiş yaraları sarmak, hattâ "öbür yanağını çevirmek" biçiminde tecelli eden siyaset şimdi geçmiş tedhişle canlı tutmaya çalışanların ortaya attığı iddiaları ayakta tutmak için kullanılıyordu. Bu duruma mukabele etmek kolay da görünmüyordu. Birinci Dünya Savaşı sonrasında, büyük kısmı Ermeni yazarlar tarafından olmak üzere, Ermeni iddialarını anlatan yüzlerce kitap ve makale yayımlanmıştı. Türk-Ermeni tarihi ile ilgili bir kişinin, Ermenilerin temel isnadı olan ecdadının Birinci Dünya Savaşı bahane edilerek Osmanlı yöneticilerinin tasarlayıp uyguladığı bir 'soykırma' kurban gittiği suçlamasını sorgulayan tek bir yapıt bulabilmesi için uzun uzun araması gerekiyordu. Hattâ, konuyu incelemek isteyen bilim adamları için gerekli altyapı bile hazır değildi: Yüz milyondan fazla belge içeren Osmanlı devletinin arşivleri büyük ölçüde kataloglanmamıştı; özellikle altı yüz yıllık Osmanlı tarihinin son yıllarının belgeleri hâlâ düzenlenmiş değildi ve bu nedenle de bilim adamlarına henüz açılmamıştı. Bu malzemenin tarafsız bilginlerin hizmetine sunulması eski Osmanlı yazısını bilen yeter sayıda arşivci bulunmaması yüzünden de zorlaşıyordu. Bilindiği gibi, Osmanlı devletinin kullandığı Arap alfabesi yerine 1928 yılından bu yana yeni Türk (Lâtin) alfabesi kullanılmaya başlanmıştı. Ayrıca, arşivciler istihdam etmek için yeterli parasal kaynak da ayrılmamıştı. Ancak, bu durum son yirmi yılda yeterli ödenek sağlanarak düzeltilmiştir.

Günümüzde, Başbakanlık Arşivleri diye bilinen Osmanlı Arşivleri yeni inşa edilmiş bir binaya taşınmış olup ilaveten bir kaç yüz kişi daha katalogcu olarak eğitilmiş ve özellikle Türk-Ermeni tarihinin Birinci Dünya Savaşı yıllarına ilişkin 20.000 adet belgenin katalogu yapılmış ve araştırmacıların hizmetine sunulmuş durumdadır. Bu belgeler, asıllarının faksimileleri ve Batı dillerine yapılmış çevirileriyle birlikte, birçok ciltler halinde Osmanlı tarihi uzmanları ve arşivciler tarafından yayımlanmıştır. Kısaca, Türk-Ermeni ilişkilerinin gerçek tarihini incelemek için gerekli temel artık atılmıştır. Şimdi, söz konusu olayların gerçek tarihini yeni baştan yazmak her ulusa mensup bilginlere düşmektedir. Türkiye'nin siyasi liderleri geçmişe olan sorumluluklarını yerine getirmiştir. Bundan sonra yapılacak olan Osmanlı tarihi konusunda uzman bilginlerin bu malzemeyi kullanarak dönemin gerçek tarihini yazmalarıdır. Siyasetçiler tarihi yazmak için gerekli malzemeyi uzman kişilerin emrine amade etmekle yükümlüdürler de, tarihi yazmak onların işi değildir. Tarihin hükmünü belirleyecek olanlar başkalarıdır; bu olayda ise, belirleyecek kişiler söz konusu tarih üzerine meslekten uzmanlığı olan bilginlerdir.

Şimdiden, son yirmi yılda, Türk-Ermeni tarihinin haritası çıkarılmamış sularına açılan bir grup Türk ve yabancı bilginler ve yazarlar temayüz etmiştir; örneğin, Türkkaya Ataöv, Nejat Göyünç, Kâmuran Gürün, Yusuf Halaçoğlu, Heath W. Lowry, Justin McCarthy, M. Kemal Öke, Şinasi Orel, Stanford J. Shaw, Salâhi Sonyel ve Süreyya Yuca ilk anımsanan adlardır. Bu kitabın bir çeşit girişi olan şu yazımda bu uzmanların öncü yapıtlarından ve onların bazılarıyla belirli konularda yüz yüze yaptığım görüşmelerden çok yararlandım.¹ Öyle anlaşıyor ki, sonunda Türk-Ermeni ilişkileri tarihi diye kabul edilecek birikimin yazımında dikkate alınacak ölçüler ortaya çıkmağa başlamıştır. Şimdiden belli olan hususlar aşağıda sıralanan ara başlıklarla özetlenebilir.

Türk-Ermeni Tarihinin Arka Plânı

Anadolu'nun Türklerden önceki tarihini inceleyenler bilir ki, Doğu Anadolu'da sakin olan Ermenilerin uzun ve dertli bir tarihi vardır. Dağlık Doğu Anadolu bölgesinde Ermenilerin 'anayurt' saydıkları yerler, bu bölgeye erişen istilâ yollarının üstünde bulunması nedeniyle, 16'ncı yüzyılda buralarda Osmanlı yönetimi ku-

¹ Belge ve bilgi sağladığım özellikle iki uzman üniversite üyesine, Prof. Dr. Türkkaya Ataöv (Uluslararası İlişkiler) ile Prof. Dr. Heath W. Lowry'ye (Türkiye çalışmaları uzmanı) teşekkür ederim.

rulmadan önce, birbiri ardı sıra Roma, Pers, Bizans ve Selçuk egemenlikleri altında kalmıştır. Ermenilerin kaderi bu egemenlikler altındayken değişmemiş; yaylaları koruyan paralı askerler ya da işgücü kaynağı olarak işe yaramışlardır. Bizans egemenliği altında oynadıkları rolü konu alan bir anımsatma bu kaderi göstermek bakımından pek uygundur. Ermeniler monofizit oldukları, yani Hazreti İsa'nın 'beşerî' doğasından çok 'ilâhî' doğasına ağırlık verdikleri, öte yandan Ortodoks Bizans'ın gözünde Hazreti İsa hem beşerî, hem ilâhî doğayı birleştirmiş bulunduğu cihetle, tüm Bizans tarihi boyunca devletin kural tanımaz Ermenileri aynı kilise altına sokmaya yeltendiği her seferinde anlaşmazlıklar doğmuş, nihayet 11'inci yüzyılın ortalarında, 1065'de, Kakig Bagratouni aynı kilise çatısı altında birleşmeyi reddederek Rum ruhban sınıfına ve Anadolu halkına savaş açıp Kayseri Piskoposunu öldürmüştür. Kendisi de Anadolu'yu istilâ eden Türk kuvvetlerine, daha önce açıklamış olduğu gibi, iltihak etmek niyetini gerçekleştiremeden öldürülmüştür.

Birkaç yıl sonra, Sivaslı Rumlar İmparator Romanos IV'e Türklerden çok Ermenilerden çektikleri yolunda şikâyetçi olmuş, bunun üzerine Bizans lideri Ermenilerin kendi ordularına saldırmasını önlemek için çok dikkatli davranmaya mecbur kalmıştır. Gerçekten, Selçuk Türkleri 1071'de Malazgirt'te Romanos IV'ü yenerek Doğu Anadolu'ya yerleşmeye başlamışlarsa, bu sonuç, bir ölçüde, imparatorun ordusundaki Ermeni askerlerin dinsel nedenli husumet yüzünden son neferine kadar savaş alanını terkedip gitmeleri sayesinde olmuştur.

Bizans kralları her ne zaman Doğu Anadolu Ermenileri tarafından özellikle tehdit edildiklerini hissettilerse, sanki geleceğe bir örnek olmasını istemişler gibi, Ermeni uyruklarını denetim altında tutabilmek niyetiyle, sık sık onları tehcir ya da zorla yeniden iskâna tâbi tutmuşlar ve bu uygulama özellikle 10'uncu ve 11'inci yüzyıllarda çok sayıda Ermeninin Orta Anadolu'ya ve Karadeniz kıyı şeridinde Trabzon yöresine yerleştirilmeleri sonucunu vermiştir.

Ermenilerin paralı asker olarak Türk egemenliğinin Anadolu'da kurulmasında hiç de önemsiz olmayan bir rol oynadıklarını söylemek abartma değildir. Ermeni grupları önce Selçuklu ordularında hizmet etmiş, daha sonraları da 1402 Ankara Muharebesinde Osmanlıları yenen Timur'a katılmışlardır.

Selçuk Türklerinin Anadolu'ya gelmesiyle Ermenilerin Doğu Anadolu yaylalarında egemen olduğuna ilişkin iddialar son bulmuştur. 11'inci yüzyılın sonlarına doğru bir kısım Ermeni prensleri, aile bireyleri ve hizmetlileriyle birlikte, güneye Çukurova'ya göçmüş ve orada 16'ncı yüzyılın ikinci on yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı mülküne dahil edilinceye değin, Suriye Kölemenleriyle sürekli çatışma içinde yaşayan bir dizi sınır beylikleri kurmuşlardır.

Osmanlı-Ermeni İlişkileri: 14'üncü ve 15'inci Yüzyıllar

Pek muhtemeldir ki, Osmanlı Türkleri ile Ermeniler arasındaki ilk gerçek temaslar Bursa'nın fethinden sonra yer almıştır. Osmanlılar geniş bir Ermeni topluluğunun yaşadığı (Bitinya'daki) bu Bizans kentini 1326'da ele geçirmişlerdir. İstanbul'un ve Karadeniz kıyılarında Trabzon'un 15'inci yüzyılda Osmanlı mülküne katılmasıyla Osmanlı nüfusu içindeki Ermeni unsuru artmıştır. Sonraki yıllarda, Osmanlılar Orta Anadolu'daki topraklarını artırırken Konya, Kayseri ve Sivas gibi kentlerin Ermenileri de Osmanlı devletine katılmıştır.

Bu hususların vurgulanması Türk-Ermeni ilişkileri tarihinde genellikle gözden kaçırılan bir noktayı ortaya çıkarmak içindir. Şöyle ki, Osmanlılar, tarihlerinin ilk iki yüz yılında, Ermenilere, durmadan büyüyen devletin sadece kent merkezlerine seyrek bir biçimde yayılmış sayıca önemsiz bir unsur olarak rastlamışlardır. Türk-Ermeni ilişkileri ta baştan, Osmanlı'nın Balkanlar'da kendine kattığı halklarla kurduğu ilişkilerden farklı bir biçim almıştır. Balkanlar'da Osmanlı varlığı, çoğunluğu Türk olmayan ama devlete katılmış Hristiyan halklar üzerine ince bir tabaka halinde konmuş bir egemen yönetici biçiminde tecelli etmiştir. Osmanlıya tâbi kılınmış bu halklar ister Yunan, ister Bulgar, Rumen ya da Sırp olsun, imparatorluk son buluncaya değin, hep yerel nüfusun çoğunluğunu ya da en kalabalık grubunu oluşturmuş, yönetici Müslüman Türkler ise Balkanlar'da, esaslı bir unsur olmakla birlikte, genelde azınlıkta kalmıştır.

Buna karşılık, Anadolu'daki durum temelden farklıydı. O Anadolu ki, büyük bölümüyle, Osmanlıların tarih sahnesine çıkmasından önce iki yüzyıl Müslüman/Türk yönetiminde kalmıştı. Anadolu'da Osmanlılar Müslüman'ın Müslüman olmayanla, yani 'ehl-i kitap' olan Hristiyanlar ve Yahudilerle ilişkilerin düzenlendiği klâsik sistemin iyice oturmuş bir biçimini miras almıştı. Bu sisteme göre, Müslümanlara tâbi olmayı kabul etmiş olan gayrimüslimlere

şefkatle muamele edilmesi ve Müslüman hükümdarın onların dinsel inançlarını koruması temeldi.

14-16'ncı yüzyıllarda Türklerle Ermeniler arasında oluşmuş ilişkileri bu açıdan incelemek gerekir. Bu geleneğe bağlı olarak, Osmanlı hükümdarı Fatih Sultan Mehmet 15'inci yüzyılın ortasında yeni fethettiği başkenti İstanbul'da bir Ermeni Patrikliği, yani Ermeni cemaati için dinsel bir başkanlık kurmuştur. Dahası, İstanbul'a iskân edilmek üzere getirilmesini buyurduğu halklar arasında orta ve batı Anadolu kent ve kasabalarından Ermeniler bulunuyordu. İşte bu Ermenilerdir ki, Türkler, Ortodoks Rumlar ve Yahudilerle birlikte, uzantıları bugün bile görülebilecek olan Osmanlı İstanbulu'nun etnik karışımını ortaya koymuştur.

Osmanlı yönetici zümresini oluşturan dinsel ve etnik grupların karışımı içinde Ermenilerin sonradan özel bir yeri olacaktı. Bu ilişkilerin, tümü burada sayılamayacak kadar çok olan göstergeleri vardır: Bunların en anlamlısı belki de Osmanlıya tâbi uluslar içinden yalnız Ermenilerin, çoğunluk itibariyle, dinlerini korumakla birlikte ilk dil olarak Türkçeyi konuşur olmalarıdır. Hristiyan misyonerlerin 19'uncu yüzyılda yazmış olduğu raporlara göre, Anadolu'daki Ermeni nüfusunun belki yarısı yalnız Türkçe konuşuyordu.

Ermenileri Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kendileri gibi Hristiyan olan öteki topluluklardan ayıran başka bir uygulama onların devşirme sisteminden muaf tutulmuş olmaları, yani köylerdeki Ermeni oğlan çocuklarının kapı kulu (yeniçeri) yapılmak üzere ailelerinden alınmamalarıdır. Bu istisna daha önce değinilen Osmanlı-Ermeni ilişkilerinin doğasından ileri gelmiş olabilir, çünkü bu kurum 14'üncü yüzyılda oluşurken Osmanlı egemenliğindeki Ermeniler esas itibariyle kentlerde oturmaktaydılar.

14'üncü ve 15'inci yüzyıllardaki Türk-Ermeni ilişkilerini etkileyen temel olgu, Osmanlıların bir uç beyliğinden dünya imparatorluğuna yükselirken, hiçbir zaman Ermenilerin "bizim" dedikleri bir toprağı onlardan almış olmamalarıdır. Gerçek şu ki, bu dönem boyunca Osmanlı tebaası olan Ermeniler, önceleri Bizans'tan, sonraları Anadolu'da Selçuklu'nun yerine geçen öteki Türk beyliklerinin zaptettiği topraklarda yaşayan insanlar oldukları için Osmanlı tebaası haline gelmiştir.

16'ncı Yüzyılda Türk-Ermeni İlişkileri

Yavuz Sultan Selim'in 1516'da İslâm dünyasındaki Arap topraklarını fethettiği sıradadır ki, Osmanlı Türkleri ile Ermeniler

arasında ilk kez savaş meydanında bir temas gerçekleşti. Bu temas da hasım olarak değil, müttefik olarak vuku bulmuştur, çünkü Güneydoğu Anadolu'daki küçük Ermeni beyleri, kendilerinin uzun zamandır savaştığı Suriye Kölemenlerine karşı Osmanlının yanında yer almıştır.

Bu olaylardan önceki beş-yüz yıl boyunca, Ermenilerin kendi yurtları gözüyle baktıkları topraklar, Doğu Anadolu'nun yüksek kesimleri, hemen hemen sürekli bir biçimde sonu gelmez savaşlar, istilâlar ve baskınlarla yıkıntıya uğramıştı. Bölgeye Selçukluların ardından Moğollar, Moğollardan sonra 14'üncü ve 15'inci yüzyılın başında Timur gelmiş, onu bölgede olumsuz demografik değişiklikler bırakan Karakoyunlu ve Akkoyunlu isimli Türkmen sülâleleri arasındaki kavgalar izlemiştir. Bu yüzyıllarda bölgedeki Ermeni nüfusu çok kişinin ölmesi, göçmesi ve tutsak edilip götürülmeleri sonucu çok azalmıştır. Daha önemli olarak, Ermenilerden boşalan yerleri güneyden ve güneydoğudan gelen girişken Kürt kabileleri doldurmuş ve bunun sonucu olarak bölge Ermeni kadar Kürt nüfusu barındıran bir yer olmuştur. Osmanlı Sultanı Yavuz Selim 16'ncı yüzyılın ikinci on yılında Doğu Anadolu'yu mülküne kattığında durum buydu. Bu olayda da Ermenilerin Osmanlı egemenliğine geçmesi, Ermeni ordularının yenilmesi sonucu olmayıp Selim'in 1514'de Çaldıran'da İranlı Safavilere karşı kazandığı zafer sonucudur.

Kısaca, tarih sayfaları baştan aşağıya taransa görülecektir ki, Osmanlı hiçbir zaman Ermeni devleti, krallığı ya da prensliği gibi bir varlığın zararına büyümemiştir. Tam karşıtı, yerel nüfus içinde Ermeni ögesi bulunan yerlerde Osmanlının metbu devlet durumuna gelmesi, Ermenilerin yaşamını altüst eden bir olay değil, o yerlerde merkezî bir otoritenin kurulmasına ve o yerlerin Ermeniler için bölgenin öteki sakinleriyle birlikte çalışıp müreffeh yaşayacağı huzurlu bir ülke durumuna gelmesine yol açmıştır.

Osmanlı Yurttaşları Olarak Türkler ve Ermeniler

Osmanlı devleti bağlamındaki Türk-Ermeni ilişkilerini kavrayabilmek için yukarıda kısaca çizilen çerçeve gözden uzak tutulmamalıdır. Bu çerçeve, milliyetçi Ermeni sözcüklerinin 19'uncu ve 20'nci yüzyılda oluşturduğu mercekten görülen bir manzara değil, ele alınan dönemdeki tarihsel olguların biçimlendirdiği bir görünümdür. Yaklaşık altı-yüz yıl Ermeni komşularıyla yanyana yaşayan Osmanlı Türklerinin bir gün ansızın aynı devletin yurttaşları olan komşularının kökünü kazımaya karar vermiş oldukları yo-

lundaki Ermeni iddiasının geçerliliğini ya da geçersizliğini de yine bu çerçeve içinde kalarak tartmalıyız.

Bu değerlendirmeyi yapabilmek için, Ermeni milliyetçilerin durumun içerdiği gerçeklerle çelişen iddialarını tartıya vurmak zorundayız. Bunlar içinde birinci ve en önde gelen iddia Ermenilerin, "kâfirlere" asla tahammülü olmayan bir Müslüman toplum içinde yaşayan zulüm ve kötü muameleye hedef olmuş bir gayrimüslim azınlık olduğu söylentisidir. Buna karşı çıkarılacak gerçek şu ki, kentli Ermeni cemaatleri Osmanlı hükümdarının bahsettiği özgürlükler ve hoşgörü sayesinde büyümüş ve refaha kavuşmuşlardır. Doğrusu, Ermeniler, yüzyıllar içinde, sultanların gözünde (Türkler de dahil) hiçbir etnik gruba nasip olmayan bir statüye oturtulmuştur. İmparatorluğun Ermeni nüfusu, bu ayrıcalıklı durumu yansıtırçasına, Osmanlı kaynaklarında sık sık devlete bağlı ve güvenilir millet anlamına "millet-i sâdika" sözcükleriyle anılmıştır. Üstelik, bu durum Osmanlının kudretinin zirvesinde olduğu 16'ncı yüzyılda ortaya çıkıp, 19'uncu yüzyılda bütünüyle kaybolmuş da değildir. Tam karşısı, 19'uncu yüzyıldadır ki, bir hayli Osmanlı Ermeni ailesi devlet hizmetinde ikbal mevkilerine yükselmiştir. Darphane sorumluluğu gibi anahtar bir mevkiye yerleşmiş olan Düzyan'lar, imparatorluğun barut fabrikalarını yöneten Dadyan'lar, çoğu bugün bile hâlâ İstanbul'un ufuk çizgisini süslemekte olan birçok saray, cami, resmî bina ve garnizonlar inşa eden mimar ailesi Balyan'lar, Osmanlının son yüzyılında Ermenilerin oynadığı rol incelendiği zaman akla gelen isimlerdir.

Öteki Osmanlı Ermenileri zengin bankerler, tüccarlar ve sanayiciler olarak öne çıkmışlarsa da, bu topluluğun kendini gösterdiği asıl alan devlet hizmeti olmuştur. 19'uncu yüzyılda yüksek mevkilere ulaşmış Ermenilerin listesi aşağıya çıkarılmış olup, bu liste Ermeni katkısının geniş kapsamını göstermektedir:

- 29 Ermeni kamu hizmetinde en yüksek rütbe olan paşa (sivil general) rütbesiyle tâltif edilmiştir;

- 22 Ermeni nâzırlığa (bakanlığa) atanmış, bunların bazıları Dışişleri Bakanlığı, Maliye Bakanlığı, Ticaret ve Posta Bakanlığı yapmışlardır;

- Birçok Ermeni tarım, nüfus sayımı ve ekonomik kalkınma daireleri dahil, çeşitli yönetim birimlerinin başkanlıklarını yapmışlardır;

- 1876 Meclis-i Mebûsân'ında (Parlâmento) 33 Ermeni temsilci yer almıştır;

- İl yönetim örgütünde her düzeyde yüzlerce Ermeni görev yapmıştır;

- Osmanlı diplomasi hizmetinde Ermenilerden 7 Büyükelçi, 11 Başkonsolos ve Konsolos bulunmuştur;

- Akademik toplulukta Ermenilerden 11 üniversite öğretim üyesi eğitim hizmetine kabul edilmiştir.

Onlara ayrımcı davranılmış olması asla söz konusu olmayıp, toplam nüfus içindeki oranlarına vurulduğunda, 19'uncu yüzyılda hükûmet hizmetlerinde Ermenilere 'iltimas' yapıldığı bile ileri sürülebilir.

Yine de, Türk-Ermeni ortak yaşamının geniş sınırları asıl kültür alanında ortaya çıkmaktadır. Müzikte, icrai ve plâstik sanatlarda Türkler ve Ermeniler ortak bir kültür geleneği geliştirdiler. Bu işbirliği öylesine derindi ki, sayısız Ermeninin, gelişiminde oynadıkları anahtar rol vurgulanmaksızın, Osmanlı müziğinden, operasından ve icra sanatlarından söz edilmesi neredeyse olanaksızdır.

Bu gelenek Osmanlının çöküşü ile de kaybolmadı. Bugün bile, Türk müziği, Türk sanatları, Türk tiyatrosu ve fotoğrafçılığı Türkiye'nin yaklaşık 80.000 Ermeni yurttaşının katkılarından yararlanmayı sürdürüyor.

Aynı biçimde, kentlerde icra edilen el sanatlarında ve mesleklerde Türklerle Ermeniler yanyana çalışmıştır. Bugünün ünlü Amerikalı Ermenilerin isimlerine bakmak bile (ki Batı'daki Ermenilerin soyadlarının hemen hemen tümü Türk kökenlidir) bunu görmeye yeter. Örneğin, Kaliforniya eski valisi George Dökmeciyan'ın adı bile onun Türkçe bir dökmeci sülâlesinden geldiğini göstermektedir. Kısaca, kent ve kasabalarda Türkler ve Ermeniler tek bir ulusun fertleri gibi yaşadılar ve çalıştılar. Giderek denebilir ki, Osmanlının geleneksel hoşgörüsünden yararlanan Ermeniler hayatın başka alanlarında ayrıcalıklı bir konuma bile geçtiler.

Kırlık bölgelere baktığımızda, burada da Ermeniler Türk komşularıyla bir denklik içindeydi. Her ikisi de genelde yoksuldu, her ikisi de gözleri sanki doymak bilmeyen vergi mültezimlerinin dayatmalarından muzdaripti ve kentteki yurttaşları ikisine de herhalde tepeden bakıyorlardı. Burada Ermeni köylü grubu Türk

komşularına oranla yine de iki önemli avantajdan yararlanmaktaydı. Birincisi, köylünün Ermeni olanları ufak bir vergi karşılığında askerlikten muaftılar. Osmanlının son yüzyılında askere alınmak demek on yıl silâh altında kalmak anlamına geldiği için ve ayrıca Osmanlı ordusunda ölüm oranı hayli yüksek olduğundan, bu özellik hiç de gözardı edilecek bir avantaj değildi. 19'uncu yüzyıl boyunca belki daha da önemli olarak, ikincisi, sayıları gittikçe artan yabancı misyonerlerin, konsolosluk memurlarının ve yabancı gezginlerin Ermeni köylülerin çileleriyle ilgilenmeye başlamalarıydı. Ne yazık ki, durumları aynı olan Müslüman komşuları için onlar adına girişimlerde bulunacak böylesi yabancılar yoktu.

Başka bir ifadeyle, Türklerin ve yabancıların Müslüman köylülerin çilesine ilgi duymadığı bir zamanda, çeşitli yollardan sempati sergileyen Hristiyan sesler, "zavallı ve baskı altında" dedikleri Ermeni köylüleri namına seslerini gitgide yükseltiyorlardı.

Yadsımaya gerek yok ki, 19'uncu yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu'nda köylülerin kısmetine fazla bir şey düşmüyordu. Kuzeydeki Rus kölelerinki kadar perişan durumları olmasa da, 20'nci yüzyılın son yıllarındaki ölçütlere vurulduğunda, Osmanlı köylüsünün yaşamı yeterince güçlüklerle doluydu. Ancak, Ermeni köylülerin kaderinin Müslüman komşularınıninkinden daha beter olduğu iddiaları pekâlâ reddedilebilir ve reddedilmelidir de. Her ikisi de aynı derecede çekiyordu; tek anlamlı fark şuydu ki, Türkün çilesini kimse görmezken Ermeniler adına infial sesleri yükselmekteydi.

Bir çöküş diye nitelendirilebilecek olan 1860 ile 1923 dönemindeki Osmanlı Ermenilerinin kaderini bu zemin üstünde kalarak incelemeliyiz.

Ermeni Ulusçuluğu ve Osmanlının Çöküşü: 1860 - 1923

Her ne kadar Birinci Dünya Savaşından önceki elli yılda Türk-Ermeni ilişkilerinin ayrıntılı bir incelemesini yapmak bu yazının kapsamı dışındaysa da ve ayrıca konunun uzmanları tarafından bu alanlarda yazılacak bilimsel monografileri beklemek gerekiyorsa da, bu sorunlara sonunda hangi çerçevede yaklaşılabileceğini tahmin edip onları şimdiden ana çizgileriyle ortaya koymak olasıdır.

Önümüzdeki sorunu anlamanın anahtarı 19'uncu yüzyıl boyunca Balkanlar'da oluşan milliyetçi ayaklanmaların başarıya ulaşmalarıyla Osmanlının durmadan toprak ve bundan ötürü gelir yitirmesi sonucu onun ruhunda oluşan tepkileri göz önünde tut-

maktır. Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan gibi yüzyıllarca Osmanlı yönetiminde kalmış vilâyetlerde birer birer ayrılıkçı akımlar gelişmiş ve her biri zaten çökmekte olan imparatorluğu biraz daha zayıflatmıştır. Bu baş kaldırmalar neredeyse tıpatıp şu aynı aşamalardan geçmiştir: çıkış noktası çeşitli ulusal kiliseler olmak üzere, ulusal duygularda önce bir uyanma; Hristiyan Avrupa'nın sempatisini sağlamak için Osmanlı'nın baskı uyguladığına ilişkin ve değişmez bir biçimde Müslümanların masum Hristiyanlara zulmettiği sözcükleriyle bezenmiş iddialar; ardından ihtilâl komitelerinin kurulmaları ve bu komitelerin toplu kıyım ve karşı-kıyımların kendilerinin ortaya attığı zulüm iddialarını güçlendireceğinden tamamen emin olarak, Müslüman hedeflerine saldırımları; Avrupa'nın zayıflamış Osmanlı Hükûmeti'ne siyasal baskı biçiminde söz konusu ulusal grup adına destek sağlaması; Osmanlıya karşı şu ya da bu Avrupa devletinin desteği sayesinde girişilen silâhlı ayaklanmalar; o bölgedeki Müslüman halkın sıkıntılarını artıran Osmanlı yenilgisi; yüzyıllarca Osmanlı mülkü olmuş yerlerde yeni bir ulus-devletin kurulması; her nasılsa hayatta kalmayı başarabilmiş ve her biri Osmanlıya tâbi Hristiyan bir ulusa ulusal haklar bahşetmenin ne anlama geldiğini, bunun o bölgenin Müslümanları için geniş çaplı ölüm, acı ve elinde ve avucundakilerin yitirilmesi olduğunu bizzat yaşayarak öğrenmiş binlerce ve binlerce bükük ve perişan Müslümanın ardı ardına, ve nihayet toplam olarak milyonlarcasının, Anadolu'ya çekilmesi.

Peşpeşe aynı biçimde başarıya ulaşan Hristiyan ulusçuluğu ve bunun sonucu Türklerin çektiği acılar, kuşkusuz bu olayları bizzat yaşayanların ruhunda ve önce İstanbul'a inen, sonra Anadolu'nun başka köşelerine doğru yola koyulan bu yurtsuz yuvasız göçmen seline tanık olanların ruhunda derin izler bırakmıştır. Kısaca, 1880 yılında Anadolu'da Osmanlıya tâbi Hristiyan bir etnik grubun bağımsızlığına kavuşmasının ne anlama geleceğini bilmeyen kalmamıştı. Nasıl bağımsızlığa kavuşulacağının yolu belli olmuş, bu olaylarda rolü olanların tümü oyunun kurallarını öğrenmişlerdi.

Ne kadar anlamlıdır ki, tüm bu kargaşa döneminde Hristiyan etnik gruplardan birisi, ama sadece birisi yükselen ulusçuluk akımlarından etkilenmemişti: onlar millet-i sâdika denen devlete bağlı Ermenilerdi. Üç ögenin buna katkısı olduğu söylenebilir: (a) İmparatorluğun hemen hemen her kent ve kasabasında Türkler ve Ermenilerin birbirlerine karışmış olarak yaşamakta oluşları, yani Ermeni halkının coğrafya yönünden dağınık olması, belli bir böl-

gede bağdaşık (homojen) bir nüfus toplanması olmayışı; (b) kentlerdeki Ermeni nüfusunun, Türklerle kültür ve dil birliği içinde, göreceli bir refah içinde yaşamakta oluşu; (c) 1850 ile 1880 yılları arasında çok sayıda Ermeninin Osmanlı egemen ara tabakasıyla, yani bürokrasiyle bütünleşmiş olması. Kısaca, kentlerde yaşayan eğitim görmüş çok sayıda Ermeni kendi durumundan memnundu.

1890'lara kadar durum aşağı yukarı bu merkezdeydi. Tanzimat döneminde birçok Ermeni ıslahat istemiş ve kısıtlayıcı gördükleri önlemlerin gevşetilmesini talep etmişse de, bunlar artık Müslüman halk adına da istenen şeylerdi. Yani, Ermeni istekleri, ulusçu bir görünüme sokulmadan, halkın öteki kesimlerinde rastlanan aynı duyguların bir parçası olarak düzenlenip daha fazla insan hakları talep edilmesi biçiminde anlaşılabilirdi.

Biri İsviçre'nin Cenevre kentinde 1887'de Hınçak, öteki de 1890'da Gürcistan'da Tiflis'te Daşnak olmak üzere, iki Ermeni ihtilâl komitesinin kurulmalarıyla Ermenilerin ulusal özlemleri, Osmanlıların önceki yarım yüzyılda öğrendikleri ve korktukları klâsik biçimi almaya bağladı. Hınçak ve Daşnak, ta baştan, 'Ermeni yurdu' dedikleri Doğu Anadolu'yu Osmanlı egemenliğinden kendi sözcükleriyle 'kurtarmak' olan nihaî amaçlarına erişmek için birincil taktik olarak terörü benimsediler. Geriye baktığımızda, bu genç ihtilâlcilerin çabalarını son başarısızlığa mahkûm eden bir âmil göze çarpmaktadır: onlar nüfusa dayalı gerçeği anlayamamışlardı; tarih açısından baktıklarını söyleyerek Ermeni yurdu dedikleri yerler, 19'uncu yüzyılın sonunda artık birçok ulusların yurdu olmuştü ve de bu uluslar içinde Ermeniler salt çoğunluğunu oluşturmaktan uzaktı. O dönemde çıkmış olan ihtilâlcî yazıların hiçbirinde farkına varılmayan boşluk, Osmanlı yönetiminden çıkarılması hedeflenen Hristiyan etnik grupların yaşadıkları bölgelerde, çoğunluğu oluşturdıkları Balkanlar için geliştirilmiş olan taktiğin, Müslüman denizindeki bir Hristiyan azınlığa uygulamaya kalkışıldığında başarılı olamayacağıydı.

Genç ihtilâlcilerin dikkatinden kaçan ikinci bir öge Balkanlar'da yaşanmış olan ulusçu akımların Osmanlı siyaset kadrolarında oluşmasına yol açtığı korku birikimiydi. Ermeni ihtilâlcilerin gûya kurtarmayı hedefledikleri yerin küçülen Osmanlı topraklarının çok uzaklardaki bir eklentisi olmayıp Osmanlı anayurdu olan Anadolu'nun önemli bir parçası oluşunun yanı sıra, bu olgu da Daşnaklar'ın ve Hınçaklar'ın hesaplarında dikkate alınmamıştı.

Onların hesaplarında yer almayan başka bir öge de, Osmanlı nüfusunun geniş kesimlerinde, özellikle durmadan kabaran göçmen gruplarında, bir Türk milliyetçiliği ruhunun kök salmakta oluşunu anlamamış olmalarıdır. Bu akım Anadolu'yu gün geçtikçe, Türk yurdu olarak görüyordu.

Ermeni ihtilâlciler, neredeyse körler gibi, Balkanlar'daki karşıtlarının daha önce yaptıklarını uygulama peşine düştüler. Başarısı ancak başka bir yerde kanıtlanmış bu reçetede propaganda ve terör iki anahtar ögeydi. Ermeniler dahil Osmanlı memurlarına saldırılar, Müslüman köylerine tek tek darbeler ve Anadolu'da boydan boya silâhlı ihtilâl komiteleri oluşturma gibi eylemler istenen sonucu alma umuduyla uygulamaya kondu. Bu saldırılar üzerine Müslümanlar fazla düşünmeden derhal karşılık verince, ihtilâlciler Avrupa ve Kuzey Amerika'daki Türk aleyhtarı propagandaları için yakıt bulmuş sayılırdı. Sahne, yavaş yavaş, sanki görülmemiş bir vahşetin kurbanı olmuş "yoksul ve mazlum başka bir Hristiyan azınlık" adına Avrupa'nın müdahalesi için hazırlanmış oluyordu.

Öte yandan, Ermeni ihtilâlcilerin bir yanlış hesabı daha vardı. Birinci Dünya Savaşı'na dönüşecek olan patlamayı hesaba katmamışlardı. Tek bu olay, öteki yanlış hesapların her birinden daha fazla, Ermenilerin Osmanlıyı hedefleyen milliyetçi emellerinin çökeceğinin işaretiydi.

Ermeni ihtilâl komitelerinin en önemlisi olarak ortaya çıkan Daşnaklar, İttihad ve Terakki Cemiyeti ile, yani şimdi yönetimi ele almış olan ve Türk ulusal bilincinin gelişmesinden yana olan bu grupla, savaş öncesi on yıl içinde, el ele çalışmıştı. Kısaca, bu iki ihtilâlciler grup birbirlerini çok iyi tanıyorlardı. Savaş 1914 Ağustos ayında patlamadan önce, Genç (Jön Türk) Türkler'in ileri gelenleri silâhlı çatışmalar başladığında onlardan destek sözü almak için Daşnaklar'la Doğu Anadolu'da Erzurum'da görüşmüşlerdi. Bu buluşmada tarafsız kalmağa söz vermiş olan Daşnaklar, gerçekte, iki ay önce yaptıkları bir gizli parti toplantılarında savaş çıkarsa bu fırsattan yararlanıp Osmanlıya topyekûn saldırma kararı almışlardı. Ermeni tarihçi Louise Nalbandyan şöyle demektedir: "Ermeni ihtilâl komiteleri, emellerini gerçekleştirmek üzere genel isyan çıkarmak için en uygun vaktin Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girdiğinde geleceğine karar vermişlerdi" diye yazmaktadır.²

² Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: the Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 1975, s. 111.

Gerçekten de, bu tasarıya uygun olarak, Rusya Osmanlı İmparatorluğuna savaş ilân eder etmez, Daşnak'ın resmî yayın organı **Horizon** (Ufuk) Ermenilerin hiç duraksamadan İtilâf devletlerinin yanında yer alacağını, bütün güçlerini Rusya'nın emrine verdiklerini ve aynı zamanda gönüllü taburlar oluşturduklarını yazmıştır.

Üstelik, Daşnaklar yalnız çene çalmıyorlardı da. 1915'in Mart ayında Rus orduları Doğu Anadolu'yu istilâ etmeğe başlayınca, Van Ermenileri 11 Nisan 1915'de kendi devletlerine baş kaldırdılar. İşte, asıl başka herhangi bir nedenden çok bu Van isyanı Osmanlı'nın Ermenileri savaş alanları dışına çıkarma kararı almasına neden olmuştur. Van isyanının üzerinden bir iki hafta geçmişti ki, Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın İçişleri Bakanı Talât Bey'e (Paşa) 2 Mayıs 1915 günü yolladığı gizli bir tebliğde Ermenileri başka bir yere yerleştirme ana düşüncesi ifadesini şöyle bulmuştur:

"Van gölü etrafındaki ve Van valiliğince bilinen belirli yerlerdeki Ermeniler, isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır bir haldedirler. Toplu halde bulunan Ermenilerin burarlardan çıkarılarak isyan yuvasının dağıtılması düşüncesindeyim. 3. Ordu komutanlığının verdiği bilgiye göre, Ruslar 20 Nisan 1915'te kendi sınırları içindeki Müslümanları sefil ve perişan bir halde sınırlarımızdan içeriye sokmuşlardır. Hem buna karşılık olmak ve hem yukarıda belirttiğim amacı sağlamak için, ya bu Ermenileri aileleriyle birlikte Rus sınırı içine göndermek, yahut bu Ermenileri ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki şekilden uygun olanın seçilmesiyle tatbikini rica ederim. Bir mahzur yoksa isyancıların ailelerini ve isyan bölgesi halkını sınırlarımız dışına göndermeyi ve onların yerine sınırlarımız içine dışarıdan gelen Müslüman halkın yerleştirilmesini tercih ederim".³

Bu belgenin önemi gözden kaçırılmamalıdır, çünkü bu belge Ermenileri topluca başka bir yere iskân etme hususundaki Osmanlı kararının arkasındaki amacın askeri ve güvenlik gereksinimlerine dayalı olduğunu, yani Anadolu'daki Ermeni halkını yoketme girişimi olmadığını açıkça gösteriyor.

Osmanlı yöneticilerinin Van isyanının yayılmasından korkmaları için bir neden var mıydı? Kuşkusuz vardı. Tam o anda Van'a doğru ilerleyen Rus birliklerine, başlarında eski Erzurum millet-

³ **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, 81 (Aralık 1982), belge 1830.

vekili ve şimdi kendine "Armen Garo" adını takmış olan Karekin Pastırmacıyan bulunan Ermeni birlikleri refakat etmekteydi. Öteki Ermeni milletvekilleri de, aralarında Hamparsum Boyacıyan ve Papazyan olmak üzere, Doğu Anadolu'da Ermeni çetelerini yönetiyorlardı.

Burada hatırlanması önemli bir düşünce de, tüm Anadolu kent ve kasabalarındaki ihtilâl komitelerinin bürolarının kapatılmasına ilişkin kararın da Van isyanından sonra alınmış olmasıdır. Komite merkezlerinin kapatılması ve bu grupların önde gelenlerinin tutuklanması için emirler verilmesi 24 Nisan 1915'de, yani Van'daki Ermeni isyanının başlamasından iki hafta sonradır.

Enver Paşa'nın Ermenilerin savaş alanları dışına yeniden iskân edilmesine ilişkin telkini uygulamaya konuluncaya, yani Ermeniler başka yerlere götürülmeye başlanıncaya kadar bir ay daha geçti.

Bu noktada bir şey çok açık görülmelidir: Ermenilerin başka yerlere götürülmeleri ve bunun neden olduğu acılar, Ermeni propagandacıların tekrar tekrar isnat ettiklerinin aksine, "Anadolu'da yaşayan Ermenileri yok etmek için önceden tasarlanmış bir tasarı"dan ileri gelmiş olmayıp, başta Daşnaklar olmak üzere, yolu şaşırtılmış çeşitli ihtilâlcı Ermeni gruplarının faaliyetlerinin doğrudan sonucudur. Kaderin şu cilvesine bakınız ki, bugün hâlâ soykırım propagandası yapanlar bu aynı Daşnakların siyasal halefleridir. Kendi ırkdaşı Ermenilere karşı kendi işledikleri muazzam cinayetleri kısmen örtmek için böyle davrandıkları hususunda hiç kuşku yoktur.

Acaba Anadolu Ermenilerinin başına gelen bu felâkette Osmanlının hiç suçu yok muydu? Evet, vardı. Ama bu suç Osmanlının kendi yurttaşı Ermenilere karşı bir "soykırım" plânlamak ve uygulamak suçu değildir. Onun suçu Birinci Dünya Savaşı denen genel katliam sırasında, çeşitli Müslüman grupların her bireyi de dahil olmak üzere, bütün Osmanlı yurttaşlarını gereği gibi koruyamamış olmasıdır. Geriye baktığımızda, varacakları mahalle selâmetle ulaşmalarını sağlayacak insan gücüne ve kaynaklara sahip olmadıkları bir zamanda, yüzbinlerce sivil Ermeniye yeniden iskân etme emrini verdikleri için Genç Türkler'i bugün hatalı bulmak kuşkusuz kolaydır. Ve yine yüzbinlerce Müslüman olan ve olmayan yurttaşını besleyebilecek ve kolera ile tifüs gibi salgın hastalıklara maruz kalmalarını önleyecek gerekli araçlar emrinde olmaksızın, Osmanlı devletini savaşa soktukları için de hatalı bulunabilirler. Ne var ki, geriye baktığımızda bir husus apaçıktır: 1915 ile

1923 yılları arasında muazzam sayıda muharip olmayan Anadolu Müslümanlar ve bu arada bazı Ermeniler de yaşamlarını yitirmiştir. Önemli olan nokta şu ki, Müslümanların başına gelenleri tamamen unutup dikkati sırf Ermenilerin çektikleri üzerinde yoğunlaştırmak, Genç (Jön Türk) Türkler'in bu insan trajedisine yol açan başarısızlıklarına denk bir haksızlıktır.

Son tahlilde, Türk-Ermeni ilişkileri sorununu dönemin siyasal gelişmeleri bağlamında irdelemek hususunda ısrarlı olmalıyız. Genç Türkler'in Ermeni girişimlerini haklı olarak işte bir yeni etnik bağımsızlık hareketinin daha geldiği biçiminde değerlendirmelerinde Balkanlar'daki başarılı milliyetçi eylemlerin etkisi olduğunu görmezden gelemeyiz. Birinci Dünya Savaşının patlak vermesiyle Osmanlı devletinin bir ölüm kalım mücadelesine sürüklenmiş olduğunun da farkındaydılar. Sonuç olarak, Ermeni ihtilâlcilerin ihanetlerine Türklerin gösterdiği tepkiyi işte bu çerçeve içine oturtmalıyız. Genç Türkler'in masum köylüleri gerçek ihtilâlcilerden ayırmakta zaman zaman ve yer yer uğradıkları başarısızlıklarını ise, aynı anda neredeyse yarım düzine cephede savaşmak durumunda kaldıklarını bilerek tartalım. Aydınlanmış bir 20'nci yüzyıl demokrasisinin bile savaş zamanında algıladığı tehditlere aşırı tepkide bulunabileceği, İkinci Dünya Savaşında Japon asıllı Amerikalıların başka yere nakli olayı ile sabittir. 1940'ta Japon asıllı bir tek Amerikalının bir tek ihanetinin görülmediği Amerika'nın batı kıyısına karşılık, 1915 yılında Doğu Anadolu'da ülkeyi istilâ eden düşmanla kanlı eylemli işbirliğine girmiş yığınla yerli Ermeni bulunuyordu. Modern taşıma ve iletişim araçlarından ve el altında gerekli ikmal malzemelerinden mahrum olarak, İstanbul'da görev yapan memurlar için siyasal ve askerî bir soruna çözüm olarak geleneksel Osmanlı siyaseti olan sürgüne başvurmak kolaydı. Bu memurlar, işgâlin pek yakın görünmesi nedeniyle (bu göçmenler yaşamlarını nasıl sürdürürler diye yeterince ve ayrıntılı düşünmeksizin) yüzbinlerce sivil Müslümana bölgeyi tahliye etmek emrini verdikleri gibi, Ermenilerin başka yere göç emrini de vermekten geri kalmamışlardır. Her iki durumda da sonuçlar trajik olmuştur: ölüm onların bir kısmını birkaç biçimde yakalamıştır; ya talancı kabilelerin ellerinde, ya gıdasızlıktan ve herhalde en önemli neden olarak, göçmen yürüyüş kollarını ya da sürülen insan yürüyüş kollarını silip süpüren kolera ve tifüs salgınlarıyla ölmüşlerdir. Bu ölüm nedenlerinin hiçbirisi kurbanlarının Müslüman ya da Hıristiyan oluşlarına aldırılmamış, Türkü Ermeniden ayırmamıştır.

Bu konuyu bitirirken, şu gerçeği gözden uzak tutmamalıyız ki, Birinci Dünya Savaşında Anadolu'da aynı toprak için çatışan iki milliyetçi akım karşı karşıya gelmiştir. Büyük ve çağdaş Orta Doğu tarihçisi Bernard Lewis'in sözleriyle bu mücadele " taraflar eşit olmasa da, yaşamsal konular üzerine verilmiş bir mücadeledir". Herhangi tarafsız bir gözlemcinin tahmin edeceği gibi, mücadeleyi 1.5 milyon (belki de, daha az) Anadolu Ermenisi değil, 14 milyonluk Anadolu Müslümanları kazanmaya mahkûmdur. Tüm ilgililer için talihsiz olan cihet şudur ki, isyanı başlatan ve bu nedenle isyanın sonucundan sorumlu olması gereken Ermeni ihtilâlciler ne yansızdır, ne de gözlemcidir. Onlar, bugünkü ideolojik halefleri gibi, yüzlerce yıl Türkün yurdu olan Anadolu üstünde çarpık rüyalarını gerçekleştirmeye önyak olmuş kişilerdir.

Ömer İzgi

Türkiye Büyük Millet Meclisi
Başkanı

TÜRK - ERMENİ KÜLTÜR İLİŞKİLERİ

Nejat Göyünç

Uzun yıllar aynı ülkede tek idare altında veya komşu ülkelerde yaşayan milletler birbirlerinin kültürlerinden etkilenirler. Topluluklar arasındaki kültür alışverişi bazen uzak ülkelerde oturanlar arasında da olur. Farkında olmadan eski tarihî devirlerde yaşamış kavimlerden kültürümüze miras kalmış kelimeler, giyim kuşam unsurları, âdetler ve benzeri şeyler de vardır. Meselâ, Fırat Nehri, Erzurum ovasının kuzeyindeki Dumlupınar Dağları'ndan çıkan Karasu'nun, Murat suyu ile birleştikten sonra Suriye ve Irak topraklarından geçerek Basra Körfezi'ne dökülen 2330 km. uzunluğundaki akar sudur. Sümerler buna "hızlı akan su" anlamındaki "Bu-ru-nu" ismini verir. Bu ad Asurca'da "Puratu", İbranice'de ve Sür-yanice'de "Perath", Yunanca'da "Euphrates", Eski Farsça'da "Ufratu", Orta Farsça'da "Frat", Arapça'da "el-Furat", nihayet Türkçe'de de "Fırat" şeklini alır. İsmi'nin yüzyıllar içerisindeki bu değişimi tarihî devirlerden günümüze kalan eski kültür mirasının tipik bir örneğidir.¹

İstanbul Patriği Nestorius'un (428-431) Efes Konsili'nde (431) savunduğu "Hz.İsa'nın iki kişiliği vardır: insanî ve ilâhî. Bunun sonucu olarak da, Meryem İsa'nın annesidir, Allah'ın değil" tarzındaki fikirlerini benimseyen misyonerler ve tüccarlar (Nesturiler) İran'a, Orta Asya'ya, hattâ Çin'e kadar kendi düşüncelerini yaymaya çalışmışlar, bu arada kendi akîdeleri ile birlikte Süryani alfabesini oralara kadar götürmüş, benimsetmişlerdir.

M.Ö.VIII. ve VII. yüzyıllarda Grekler'in Mısır, Fenike, Asur ve Hitit kültürlerinden yararlandıkları, sanatlarında bunlara ilâveten Urartu tesiri de görüldüğü, yine aynı yüzyıllarda yaşayan Grek şair Hesiodos'un Tanrıların meydana gelişi hakkındaki kitabı **Théogonie**'nin Hitit kaynaklarından esinlendiği vurgulanır.²

¹ **İslâm Ansiklopedisi ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** 'ndeki "Fırat" maddeleri. Türkçe'deki Yunanca, Slavca, Arapça, Farsça kökenli ödünç kelimeler için bak. Andreas Tietze, **Wörterbuch der griechischen, slavischen, arabischen und persischen Lehnwörter im Anatolischen Türkisch**, İstanbul, Simurg Yayınevi, 1999.

² Ekrem Akurgal, **Hatti ve Hitit Uygarlıkları**, İstanbul, İzmir, Tükelmat Yayınları, 1995, s. 105-106; aynı yazar, **Türkiye'nin Kültür Sorunları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1998, s. 68'deki dipnottaki konferans metni.

Türkler ile Ermeniler yaklaşık bin yılı aşkın bir süredir bazen komşu olarak, bazen aynı devlet çatısı altında bir arada hayat sürmüşlerdir. Ermenilerin Türklerle ilk karşılaşmaları muhtemelen Abbasi Halifesi Mütevekkil'in Ermeniyeye Vilâyeti'nde³ çıkan bir isyanı bastırmaya Türk kumandanı Boğa el-Kebir'i memur etmesi ile vuku bulmuştur (851-852).⁴ Abbasi Halifesi Mu'tasım zamanında (833-842) İslâm Ordusundaki Anadolu gazasına memur edilen emirlerin Türk bey ve reislerinden seçildiği, bunlardan en meşhurlarının Boğa el-Kebir dışında, Afşin, Fergane'li Ömer vs. olduğu belirtilmektedir.⁵ Selçukluların XI. yüzyılda önce Van Gölü çevresine gelmeleri (1015-1021), Malazgirt Savaşı ve zaferi (1071) sonrasında kısa sürede Anadolu'ya hakim olmaları ile iki millet arasındaki ilişkiler artar. Anadolu Selçuklu Devleti ile merkezi Sis (bugün Kozan) olan Çukurova Ermeni Krallığı arasında siyasî münasebetler vardır. Selçuklu Devleti'nin kuvvetli olduğu devirlerde Ermeni Krallığı vergiye bağlanır, birincisinin zayıf dönemlerinde de Ermeniler hasmane tavır alır veya onların rakipleri Moğollarla işbirliği yapar. Osmanlı Devleti zamanında ise Ermeniler (millet-i sâdika) sâdık millet olarak tanımlanmışlar, özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren çok önemli görevlerde de bulunmuşlardır. Bütün bu siyasî, idarî ilişkiler kültürel sonuçlar da doğurmuş, iki topluluk birbirini etkilemişlerdir.

Bu bağlamda 1835'te Türkiye'ye gelen Alman Yzb. Helmuth von Moltke'nin (1800-1891) anıları ilginçtir. 9 Şubat 1836 tarihli bir mektubunda İstanbul'da Serasker Mehmet Hüsrev Paşa'nın baştercümanı Mardiraki'nin evinde misafir edilmiştir. Bu zat, yani Küçük Martin, Arnavutköy'de oturan zengin bir Ermeni'dir. Moltke "bu Ermenilere aslında Hristiyan Türkler demek mümkündür. Hâkim milletin âdetlerinden, hattâ lisanından çok şey almışlardır. Hristiyan olduklarından dinleri onların bir kadın almalarına müsaade ediyor. Fakat bu kadın hemen hemen Türk kadınları gibi gözden irak kalıyor. Ermeni kadınları sokağa çıktıkları zaman onların da ancak gözleri ile burunlarının üst tarafı görülüyor" demektedir.⁶ İki hafta misafir kaldığı bu Ermeni ailesinin hayatı hakkında

³ Bu vilâyet ismini Arap tarihçilerinin *sugur* adını verdikleri üç bölgeden birisi olan Arminiye'den alır. Başlıca şehirleri Erzurum (Kalikala), Bitlis, Malazgirt, Ahlat, Erciş, Kemah idi. Mükrimin Halil Yınanç, **Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri: I. Anadolu'nun Fethi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1944, s. 26.

⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler devrinde Türk kumandanları: I. Boğa el-Kebir et-Türki", **Türk Kültür Araştırmaları**, Ankara, II (1965), s. 195-203.

⁵ Yınanç, **op. cit.**, s. 20.

⁶ Helmuth von Moltke, **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, çev., Hayrullah Örs, İstanbul, Varlık Yayınları, 1969, s. 35.

da bilgi verirken şunları yazıyor: "Yemekler tamamıyla Türk tarzında; koyun eti ve pilâv yemeğin temelini teşkil ediyor. Gelen birçok yemeklerin ikisinden biri mutlaka tatlıdır".⁷

Böylelikle, Türkler ile Ermeniler arasındaki kültür bağları lisan alanında, çeşitli sanat dallarında, bir kısım âdetlerde, günlük yaşamda görülebilmektedir. Bu bakımdan, bunları bazı örnekleri ile okuyucuya sunmak, dikkatlerini çekmek gereklidir.

Lisan Alanında Türk-Ermeni Alış-Verişi, Etkileşim

Tanınmış Türkolog Andreas Tietze "ilk Türkçe roman" olarak tanıttığı Vartan Paşa'nın **Akabi Hikâyesi** adlı eserini yayınlarken onun önsöz'ünde İstanbul'da yaşayan Ermenilerin günlük hayatlarında Türkçeyi kullandıklarından, Arap harflerini güçlükle sökebildiklerinden, okullarında kendilerine okutulan metinlerin eski bir lisanla yazılmış olduklarından, o dille kendi zamanlarının hayatını ifade etmelerinin zorluğundan bahseder. "Konuştukları Türkçe onlara bu maksat için daha uygun, daha kolay geliyordu" der.⁸ Tietze, sunuşuna şu satırları da eklemektedir:

"[Vartan Paşa] o zamanın kilise kitaplarında kullanılan arkaik Ermenice ile yazsa, onu kimse rahat rahat okuyamaz ve kendisi dahi onu yazmaktan tad alamaz. Vaziyet böyle olunca kitabını Türkçe yazmağa karar verir. Arap harfleri de az okumuş milletdaşlarına zor geldiği için İstanbul ve Anadolu'daki Ermeniler tarafından Türkçe yazmak için uzun zamandan beri kullanılagelen Ermeni elifbasını alır ve onu Türkçeye daha iyi uyacak şekilde ikmal ederek eserini onunla kâğıda döker. Bu şekilde Osmanlı Ermenilerinin kolayca ve rahatça okuyabildikleri bir kitap meydana getirir".⁹

Bununla beraber, Kıpçak Türkçesi ile kaleme alınmış, fakat Ermeni harfleri ile yazılmış bir İlmihâl kitabının da bulunduğunu unutmamak lâzımdır. Bu eseri yazan onu Lâtineden "kendi özge lisanına" çevirdiğini belirtir.¹⁰ Edmond Schütz de bir dua kitabı yayınlamıştır. Eser 1618'de Lvov'da yazılmıştır, Kıpçak Türkçesi ile fakat Ermeni harflidir.¹¹ Aynı türden pek çok dinî, edebî ve tarihî eserin de bulunduğu görülmektedir.

⁷ *Ibid.*, s. 40.

⁸ Vartan Paşa, **Akabi Hikâyesi: İlk Türkçe Roman (1851)**, haz., A. Tietze, İstanbul, Eren Yayınevi, 1991, s. ix.

⁹ *Ibid.*, s. x.

¹⁰ Marian Lewicki ve Renata Kohnowa, "La version turque-kiptchak du code des lois des Arméniens polonais", **Rocznik Orientalistyczny**, XXI (1957), s. 153-300.

¹¹ Edmond Schütz, "Armeno-Kipchak Texts from Lvov (A. D. 1618)", **Armeno-Turcica: Selected Studies**, Bloomington, Indiana University Press, 1998, 4. makale.

Kıpçak-Ermenileri adı verilen topluluk Omeljan Pritsak'a¹² göre, XI. yüzyıl ortalarında Selçuk hücumları sonunda Kuzey-Doğu Anadolu'daki Ermeni Bagrat Devleti yıkılınca, büyük kitleler halinde göçerek Kırım'a yerleşen Ermenilerdir. XIII. ve XIV. yüzyıllarda buraya *Armenia Magna* (Büyük Ermenistan) ve *Armenia Marittima* (Deniz Ermenistanı) adlarını vermişlerdir. Başlıca şehirleri Kefe (bugün Feodosia), Solhat ve çok önemli bir ticaret merkezi olan Sudak'tır. Kıpçak Türkleri ile sıkı ve devamlı münasebetlerde bulunmuşlar, neticede Kıpçak Türkçesi'ni yönetim ve kilise dili olarak benimsemişler, ancak dinlerini, alfabelerini ve çok sayıda Ermenice deyimleri muhafaza edebilmişlerdir. Bunlardan bir kısmı Batı Ukrayna'daki Galiçya ve Lodomerya Kralı I. Leo'nun daveti üzerine 1280'de tekrar göçmüşler, sonraları Polonya Ermenilerini meydana getirmişlerdir. 1496'dan beri başlıca merkezleri Kame-nez-Podolsk şehridir.

Edmond Schütz Ermenilerin Kırım'a yerleşmeleri tarihi hakkındaki varsayımlar üzerinde durur. Moskova'daki Lazarev Enstitüsü okutmanlarından Küçük Ioannesow 1895-1896 yıllarında Kırım'da 150 Ermeni mezartaşı keşfetmiş, bunlardan en erken ikisini 1027 ve 1047 olarak tarihlemiştir. Schütz bu okunuşun yanlış olduğuna, 1357 ve 1557 olmaları lâzım geldiğine işaret eder. Belgelere göre, Ermeniler Kırım'a, 1280-1290 tarihleri arasında yerleşmişlerdir. Bunda da Ceneviz ve Ermeni tüccarların ticari menfaatları âmil olmuştur. Ermeni iş adamları Trabzon üzerinden İran ve doğusu ile, güneyde de Mısır'la sıkı iktisadi bağlar kurmuşlardır.¹³

Fatih Sultan Mehmed'in Kırım'ı aldığı anda (1475) 40.000 kişiyi İstanbul'a sürdüğü, bunlardan çoğunun Ermeni olduğu belirtilir. Bir kısım Ermeniler de Polonya'ya ve Moldavya'ya hicret etmişlerdir. Buna rağmen Chardin 1673'te Kırım'da bir kısmı Grek asıllı, bazıları da Ermeni 800 Hristiyan aileden bahseder. Ermeniler tüccar, zanaatkâr veya bahçivandırlar. 1774'teki Küçük Kaynarca Andlaşması'nı takip eden yıllarda Ruslar Kırım'da hakimiyet kurduktan sonra buradaki Grek halk Çarlık rejimi tarafından Ekaterinoslav'a, Ermeniler de Don Nehri kenarındaki Rostov yakınlarındaki Nor Nahcevan'a ve civarındaki sekiz köye muhacerete zorlanmışlardır.¹⁴

¹² O. Pritsak, "Armenisch-Kiptschakisch", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, yayınlayanlar, Jean Deny, Kaare Gronbech, Helmuth Scheel, Zeki Velidi Togan, Wiesbaden, I (1959), s. 81.

¹³ Edmond Schütz, "The Stages of Armenian Settlements in the Crimea", *ibid.*, s. 199.

¹⁴ *ibid.*, s. 132-136.

Kıpçak Ermenileri adı verilen bu grup -eğer bizim düşündüğümüz gibi Türk asıllı Gregoryan kilisesi mensupları değillerse- Türk kültürünün çok derin tesiri altında kalmışlar ve Omeljan Pritsak'ın belirttiği gibi,¹⁵ dinini, alfabesini ve Ermenice bazı deyimleri muhafaza eden, lâkin anadilini unutan bir topluluk halini almışlardır. Bunlardan Polonya'ya göçen ve yerleşenler katolikleşmişlerdir.

Edmond Schütz bir başka makalesinde İstanbul'da 1840'tan itibaren yayınlanan 100 Ermeni mecmuasından yaklaşık 40 tanesinin Ermeni harfli, Türkçe metinli olduğunu G. Stepanian'ın 1963'te Erivan'da neşr olunan bir kitabından faydalanarak belirtmektedir. Bunlar arasında Xavier de Montepin'in, Alexander Dumas'nın romanları da vardır. Simeon'un eserinde de Türkçe'den alınma 800'den fazla kelime olduğunu aynı yazar kaydetmektedir.¹⁶ Türkçe'de de Ermenice'den alınma 806 ana kelime bulunduğu tesbit olunmuştur. Bu araştırmayı yapan Robert Dankoff'un ana kaynaklarından birisi **Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi**'dir.¹⁷

Türk Edebiyatı'nın Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Tesirleri

H[ayk] Berberyan (Bérbérian) bir makalesinde¹⁸ Anadolu'da uzun yüzyıllar Türklerle bir arada yaşayan ve Türkçe konuşan Ermenileri "turcophone" olarak tanımlar, aynı şekilde başka kavimlerle birlikte oturanların da kendi dillerini bırakıp onlarınkini konuştuklarına, bunun bir sosyolojik olay (*phénomène*) olduğuna değinir. Türkçe konuşan Ermenilerin bir edebiyatı da vardır, der. Bunu beş sınıfa ayırır:

1. Şâir Aşug'ların (Âşık) eserleri. XVII. yüzyıldan XIX. yüzyılın kırklı yıllarına kadar 400'den fazla Ermeni saz-şairinin düzenledikleri eserler vardır. Bir saz refakatinde çalınıp söylenen bu eserlerin çoğunluğu Ermenice ve Türkçe, bir kısmı da yalnız Türkçe'dir: Köroğlu, Âşık Garip, Kerem ile Aslı, Şah İsmail ile Gülizar, Melikşah ile Güllü Hanım, Hurşid ile Mihri vs. Berberyan, Ermeni saz-şairlerini İran, Türk ve Gürcü Mektebi olmak üzere üç grupta topladıktan sonra, bunlara örnekler de verir. Onun Fuad Köprülü,

¹⁵ Pritsak, "Armenisch-Kiptschakisch", *op. cit.*, I, s. 81.

¹⁶ E. Schütz, "The Turkish Loanwords in Simeon Lehaci's Travel Accounts", *Armeno-Turcica*, IX, s. 307, not. 2, s. 310. Bahis konusu olan seyahatnamenin Türkçe çevirisi Hrand D. Andreasyan tarafından yapılmıştır: **Ermeni Seyyahı Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi: 1608-1619**, İstanbul, Osman Yalçın Matbaası, 1953.

¹⁷ Robert Dankoff, **Armenian Loanwords in Turkish**, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1995, s. 8-10.

¹⁸ H. Bérbérian, "La littérature arméno-turque", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, II, s. 809-819.

Ahmet Rasim, İhsan Hınçer gibi araştırmacılara ve bazı Ermeni yazarlara dayanarak sadece isimlerini verebildiği Ermeni asıllı âşıklardan bazılarını daha yakından tanıyabilmek, Türk Âşık Edebiyatı'nın Ermeniler üzerinde ne denli etkili olduğunu belirtebilmek için lüzumludur.

Mesihi, XVI. yüzyılda yaşamış Diyarbakır'lı bir Ermenidir. Âşık Çelebi Tezkiresi'ne göre,¹⁹ iyi *talik* yazan, Farsça şiirler söyleyen bu zat ticaret maksadı ile İstanbul'a, Edirne'ye ve nihayet Venedik'e gider.

Mirzacan, Raci Damacı²⁰ onun Karabağ'ın Çanakçı köyünde dünyaya geldiğini, XIX. yüzyıl başlarında yaşadığını, anadili olan Ermenice'den başka Rusça, Türkçe ve Farsça'yı çok iyi bildiğini, her mecliste Türklüğü ve Türkleri övdüğünü, bu sebepten de kendi dindaşlarının ve kavminin iftiraları yüzünden hapsolunduğunu kaydeder ve zindanda yazdığı bir şiirini nakleder :

"Ne bir hem-dert, ne bir dost var bükâne;
Temam aşınalar oldu bigâne.
Saldın âhir felek beni zindâne,
Koymadın gussedən can azâd olsun."

Fuad Köprülü bu zatın tasavvuf tarihine ait menkibeleri de bildiğini yazmaktadır.²¹

Sarkis Zeki 1842'de Sungurlu'da doğmuş, ilk öğrenimini Ermeni okulunda tamamlamış, daha sonra bir medreseye devam etmiştir. Çeşitli resmî hizmetlerde bulunan Sarkis Zeki 1891'de vefat etmiştir. Fuad Köprülü bu zatın samimi bir Bektaşî - Hurufî dervîşi olduğuna da inandığını belirtmektedir.²²

Ahmet Rasim de saz şairlerinden bahsederken bunlar arasında Ermenilerin de bulunduğunu söyler, pek çoğunun isimlerini verir: Derviş Hampar, Meydanî, Lenkiya, Bidadî, Harabat Haçık, Âşık Şirinî, Mihrî ve Püryanî'yi XIX. yüzyılın son saz şairleri olarak nite-ler. Sevda'î, Salikî, Sabriya, Enverî, Nutkiya, Resmî, Ahterî, Namiya da hem çalan, hem söyleyen meşhurlardandır.²³

¹⁹ Fuad Köprülü, "Türk Edebiyatı'nın Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Te'sirâtı", **Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası**, I (1922), s. 23-24.

²⁰ "Mirzacan Bey, General Valeryan Grigorovich Medetof", **Türk Folklor Araştırmaları**, I/13 (1950), s. 202.

²¹ Köprülü, **op. cit.**, s. 25.

²² **Id.**, **op. cit.**, s. 27. Ayrıca bak: İzzet Ulvi, "Halk Şairi Zeki", **Türk Yurdu**, II, 31, s. 121-123, Ankara, Tütübay Yayınları, 1999.

²³ Ahmet Rasim, **Muharrir Bu Ya**, İstanbul, Rey Yayınevi, 1927, s. 255.

Fikret Türkmen, Ermeniler arasında yayılan Türk halk hikâyeleri hakkında Azerî araştırmacıların eserlerine dayanarak bilgi verir.²⁴ Bir makalesinde de Ermeni Âşık Edebiyatı'na değinir. 1882'de vefat eden Ermeni Aşug Emir'in aşağıdaki dörtlüğü çok anlamlıdır:

Din ayrı, möhkem gardaşığ - Senin bahtına benzerik ,
Gol bir, el bir eliyek, birlikte dağık - Ayrılığda, nazik bir goluk.²⁵

'Aşug Emir bu dizelerde Türkler ve Ermenilerin kardeşliğinden, bir kol, bir el olurlarsa (eliyek), yani dostane ilişkiler içinde bulundurlarsa, yardımlaşırlarsa, birlikte dağ, ayrılırlarsa çıt kırıldım (nazik) bir kul olunacağından' bahsetmektedir. İki farklı dine mensup milletin birbirine destek olmak şartı ile her ikisinin de yüceleceğini, refah içerisinde bulunacaklarını bu dizeler ne kadar güzel ifade etmektedir.

Fuad Köprülü "Ermeni Aşug (Âşık) Edebiyatı" hakkındaki Arşak Çobanyan'ın **Les Trouvères arméniens** (1906) adlı eserini metheder. Yazar bu ufak kitabında Türk Edebiyatı'nın Ermeni Edebiyatı üzerindeki derin ve kuvvetli tesirlerine işaret etmektedir. Ortaçağlarda Fransa'da aristokrat sınıfa hitap eden *troubadours*'lar olduğu bilinir. Bunlar bir saz refakatinde lirik şiirler söylerler. Doğu'da da saz şairleri bağlama veya saz eşliğinde panayirlarda, düğünlerde, tekkelerde, kahvehanelerde, askerî alaylarda şiirler okurlar.²⁶ Çobanyan ve ondan naklen Ermeni *Aşuglar* hakkında bilgi verenlerin, bunların ekseriyetle doğuştan kör olduklarını, düğünlerde, ziyafetlerde, bayramlarda veya vefat törenlerinde sanatlarını icra ettiklerini söylediklerini Fuad Köprülü bize anlatmaktadır.²⁷

2. Edebî eserler. Berberyan bunlardan Diyarbakır'a bağlı Tel-Göran köyü'nde (bugün Mardin ilinin Derik kazasına bağlı) doğmuş ve XIV.-XV. yüzyıllar arasında yaşamış olan Hohannes'ten, daha sonraki devirlerde Kırım'da ve İstanbul'da bulunan Türkçe şiirler yazan Ermeni şairlerden bahseder. Meselâ, Pagdasar Dpir'in, (1683-1768) Berberyan'ın naklettiği, aşağıdaki şiiri ilginçtir:

²⁴ Fikret Türkmen, "Ermeniler Arasında Türk Halk Hikâyeleri", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, 7, s. 17-23.

²⁵ Fikret Türkmen, "Türk-Ermeni Aşık Edebiyatı İlişkileri", **Osmanlı Araştırmaları**, III (1982), s. 20.

²⁶ Fuad Köprülü, **Türk Saz Şairleri**, 2. baskı, Ankara, Milli Kültür Yayınları, 1962, I, s. 55 vd.

²⁷ Köprülü, "Türk Edebiyatı'nın Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Te'sirâtı", **op. cit.**, s. 3.

"Sağ olsun sevenler beni, sağ olsun,
Şimdilik dostlarım unutsun beni,
Cümlesinin her dem yüzi ağ olsun,
Bir zaman dostlarım unutsun beni".²⁸

Ermeni harfli Türkçe metinli eserler arasında yukarıda bahs olunan ve A. Tietze'nin Eren Kitabevi tarafından yayınlanan Vartan Paşa'nın²⁹ **Akabi Hikâyesi**, Tanburi Arutin'in **Tahmaskulu Hanın Tevarihi**³⁰ gibi edebî ve tarihî metinler de vardır. Kevork Pamukciyan **Tarih ve Edebiyat**, **Hayat Tarih Mecmuası**, **Türk Folkloru**, **Belleten**, **Müteferrika**, **Folklor ve Etnografya Araştırmaları**, **Tarih ve Toplum** gibi dergilerde Ermeni harfli, fakat Türkçe metinli kitaplara dair makaleler yayınlamıştır.³¹

3. Ermenilerin yaptıkları çeviriler. Bunlar Ermeni alfabesi ile yazılan veya basılan Türkçe metinlerdir. Esope'un **Les Fables**, Cervantes'in **Don Quichotte** ve Daniel Defoe'nin **Robinson Crusoe** adlı eserleri bunlar arasındadır. Friedrich Kraelitz-Greifenhorst, Enno Littmann, Otto Spies ve Eugeniusz Sluszkiewicz de aynı türden edebî eserler ve yayınlar üzerinde durmuşlardır.³² Jean Deny ve Edward Tryjarski'nin "La littérature arméno-kiptchak" adlı ufak makalesinde.³³ Polonya ve Ukrayna'da yaşayan ve Kıpçak-Ermenileri denilen, Ermeni harfleri ile Türkçe eserler veren topluluğun yazılı ürünleri bahis konusu edilmektedir. Fikret Türkmen de yukarıda bahsolunanlar dışındaki bazı çalışmalarında da Türk-Ermeni kültür ilişkileri, özellikle uzun yüzyıllar bir arada veya komşu olarak yaşayan bu iki topluluğun Halk ve Âşık Edebiyatlarındaki tesirler üzerinde durmakta, birincilerin sonrakileri ne denli biçimlendirdiğini ortaya koymaktadır.³⁴ Ermeni aşuğlarının ekserisinin, birkaçı hariç, hep XIX. yüzyılda yaşadıkları belirtildiğine göre, Fuad Köprülü'nün XIII. yüzyılda Anadolu'da halk tabakası ve göçebe aşiretler arasında, ellerinde *çöğür* adı verilen musikî aletleri

²⁸ Bérbérian, *op. cit.*, s. 814.

²⁹ Vartan Paşa (asıl adı: Hovsep Vartanian) 1815-1879 arasında yaşamış, Viyana'da öğrenim görmüş, Saray tersanesinde ve Bahriye'de tercüman ve baştercüman olarak görev yapmış, **Napoleon'un Hayatı** ve **Risale-i Telgraf** adlı kitapların yazarı, **Manzume-i Efkâr** (1866-1896) ve **Tercüman-ı Efkâr** (1878-1884) adlı süreli yayınlarda bir süre başmuharrir olarak bulunmuş bir Osmanlı aydınıdır. R. Y. G. Çark, **Osmanlı Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953**, İstanbul, Yeni Matbaa, 1953, s. 173; Bérbérian, *op. cit.*, s. 817.

³⁰ Venedik'te (1800) basılan bu eserin Lâtin alfabeli metni Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır: (Ankara, 1942).

³¹ Kevork Pamukciyan Bibliyografyası, 1956-1996: **Tarih ve Toplum** Dışındaki Makaleler", **Tarih ve Toplum**, 153 (Eylül 1996), s. 46-47.

³² Bérbérian, *op. cit.*, s. 818.

³³ **Philologiae Turcicae Fundamenta**, II, s. 801-808.

³⁴ **Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri**, İzmir, Akademi Kitabevi, 1992.

ile gezen, bu sebepten kendilerine de *çoğürücü* denilen şair-çalgıcılar hakkında verdiği bilgiler, Türk âşıkların Ermenilerinkinden önce varlığına, bu edebî türün onlarınkine örnek teşkil ve tesir ettiği şüphe götürmez. Köprülü Dördüncü Murad (1623-1640) devrinden itibaren âşıkların çoğaldığına, meşhurlarının şiirlerinin Bağdad serhadlerine, Tuna ve Özi boylarına kadar yayılıp söylendiğine işaret eder. XVII. yüzyıl Osmanlı âşıkları için bir altın devri olmuştur. Yavuz Selim'in İran ve Mısır Seferlerine iştirak eden Bahşi, Kul Mehmed (ölümü: 1606), Öksüz Dede vs. XVI. yüzyıla ait bilinen Osmanlı âşıklarıdır.³⁵

4. Gazeteler ve süreli yayınlar. H. Berberyan Ermeniler tarafından yayınlanan bu tür matbuanın da bir listesini verir, bunların yayıncılarını, hangi tarihler arasında neşr olunduklarını da kaydeder. Aralarında İstanbul'dakiler dışında, Amasya'da (**Amasia**, 1911-1914), Bursa'da (**Hüdavendigâr**, 1869), Erzurum'da (**Envar-ı Şarkıyye**, 1867-1877), Kayseri'de (**Rehber**, 1912-1913), Ayıntap'ta (**Mendor**, 1884) ve daha başka şehirlerde çıkanlar da vardır.³⁶

H. Berberyan'ın bahsetmediği bir Ermeni edebî türü daha vardır: Ermeni mizah edebiyatı. Bu alandaki yayınlar Tanzimat dönemi (1839-1876), Jön Türk dönemi (1908-1914) ve sonrası olmak üzere üç safhaya ayrılmaktadır. Tanzimat dönemindeki basında harfler Ermeni alfabesi ile metinler Türkçe'dir. Bu da İstanbul Ermenileri'nden büyük çoğunluğunun Türkçe'yi ana dili olarak benimzediklerinin kanıtıdır.

Bu hususta kendisinden faydalandığımız Anahide Ter-Minassian'a³⁷ göre, İstanbul'da 1908-1914 arasında 18 Ermenice mizahî gazete vardır. **Gavroş** bunlardan birisidir. 1908-1914 arasında bu isimle, daha sonra kısa bir süre başka adlarla yayınlanmıştır. Sahibi Yervant Toloyan İstanbul'lu bir Ermeni'dir. Babası da gazeteci. Yervant Ermeni okullarında ve Saint-Benoit'da okumuş, gazetesini 1925-1935 yılları arasında Paris'te yayınlamıştır. **Gavroş**'ta sadece Osmanlı toplumunu ve idarecilerini değil, Ermeni kilişesini, onun her kademedeki görevlilerini, müdâvimlerini, İhtilâlcî Ermeni örgütleri Taşnak ve Hınçak'ı da eleştirmekten geri kalma-

³⁵ Fuad Köprülü, "Türk Edebiyatında Aşık Tarzı'nın Menşei ve Tekamülü", **Millî Tettebular Mecmuası**, İstanbul, I (1331/1915), s. 16-22. Ayrıca bak: Fuad Köprülü, **Türk Saz Şairleri**, I-II; Aynı yazar, "Türkler (Türk Edebiyatı)", **İA**, XII/2, s. 533, 562-565.

³⁶ Bérberian, **op. cit.**, s. 816-817.

³⁷ Anahide Ter-Minassian, "Ermeni Dergisi **Gavroş**'ta Karikatür ve Hiciv (1908-1920)", **Doğu'da Mizah**, haz., Irène Fenoglio ve François Georgeon, çev., Ali Berktaş, İstanbul, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, 2000, s. 115-135.

mıştır. 1936'da Sovyet Ermenistan'ına göç etmiş, fakat birkaç ay sonra tutuklanmış, 1937'den sonra da kendinden haber alınamamıştır. Bu olay bazı Ermeniler'in Türkiye'deki yaşamları ile kendilerini Türk Devletine karşı tahrik eden ülkelere gittiklerinde başlarına neler geldiğini göstermesi bakımından ibret vericidir.

5. Mezartaşları. H. Berberyan kısaca bunlara da değinir. Kayseri'de, Bursa'da, Ankara'da ve İstanbul'da Beşiktaş'ta Yeni-Mahalle'de Ermeni harfli, Türkçe metinli (*armeno-turc*) mezartaşları ile ilgili yayınlara işaret etmektedir.³⁸

Musikî Alanında Türk- Ermeni İlişkileri

Sadun Aksüt³⁹ Türk Musikisini sistem bakımından iki kısma ayırır: (1). "Türk sistemine dayalı, yani Türk dizisi üzerinde Türk usul ve makamlarıyla bestelenip Türk sazlarıyla veya Türk sesleriyle vermeye elverişli âletlerle icra edilen Türk Musikisi, (2). Batı sistemine dayalı, yani Batının tampere dizisi üzerinde Batı sistemindeki unsurlarla bestelenen ve Batı âletleriyle icra edilen Türk Müziği". Yazarımız bu iki musikiyi birbirinden ayırmak için, birincisini "Geleneksel Türk Musikisi" olarak adlandırmaktadır. Bu musikinin İran, Arap, Yunan veya Bizans kökenli olduğunu iddia edenler vardır. Hüseyin Sadettin Arel (1880-1955) bu musikinin **Türk Musikisi Kimindir**⁴⁰ adlı eserinde yabancı asıllı olmayıp aksine adı geçen milletlerin bu musikinin tesirinde kaldıklarını, kendi eski musiki sistemlerini terk ettiklerini kanıtları ile ispat etmiştir. Ercüment Berker de (doğumu:1920)

"Türk Musikisi sistemi, Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri ve Yakın Doğu'da geliştirdikleri bir sistemdir. Araplardan, İranlılardan, Yunanlılardan alınmış değildir", "bu musiki kentte, sarayda, konakta, kâr, beste, semai, şarkı, camide ezan, dua, selâ, tekbir, tekkede naat, münacaat, âyin, durak, ilahi şüğü, nefes, köyde türkü, bozlak, uzun hava, zeybek, oyun havası, sınır boylarında serhad türküsü, kışlada mehter musikisi olarak karşımıza çıkmaktadır" der.⁴¹

³⁸ Bérbérian, **op. cit.**, s. 818.

³⁹ **Türk Musikisi**, I, İstanbul, Kervan Yayınları, 1983, s. 7.

⁴⁰ İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, 1969. Önsöz, Dr. Nevzad Atlığ. Bu eser önce H. S. Arel'in çıkardığı **Türklük Mecmuası**'nda (Nisan 1939-Kasım 1940) 14 makale, ilkin 1969'da İstanbul'da (Önsöz: Dr. Nevzad Atlığ), 1988'de Ankara'da ikinci defa (Önsöz:Yılmaz Öztuna) kitap halinde yayınlanmıştır.

⁴¹ Aksüt, **op. cit.**, s. 8-9.

Bestekârlar arasında da hükümdarlar, devlet adamları, tekke şeyhleri, saray görevlileri, Yeniçeri Ocağı mensupları, zengin ve toprak sahibi olanlar, Ermeni, Rum veya Yahudi asıllılar da bulunur.

"Sevdi gönlüm ey melek sima seni,
Ben kadar var mı seven cana seni,
İsterim bir lâhzacık تنها seni,
Kaç gün oldu görmedim zira seni".

Bu mısralarla başlayan Acemkürdî makamındaki şarkı II. Mahmud devrinin ünlü bir devlet adamı ve şairi Mehmed Sait Pertev Paşa'nın (1785-1837)⁴² bir şiirinden alınmadır. Bestekârı Nikoğos Ağa (1836-1885) İstanbul'da Hasköy'de doğan bir Ermeni vatandaşımızdır. Hammami-zâde İsmail Dede Efendi (1778-1846) ve öğrencisi Dellâl-zâde İsmail Efendi'den (1797-1869) ders almıştır. Yılmaz Öztuna⁴³ Kevork Pamukçıyan ile bazı Ermeni yazarların Ermenice kaynaklardan derleyip kendisine verdikleri bilgilere dayanarak, "Ermeni kilise musikisi aynen Türk musikisi makam ve usullerini kullandığı için" Nikoğos Ağa'nın Türk musikisini de öğrenmiş olduğunu belirtmektedir. Mevlevihanelere de devam eden, oralarda da şarkı okuyan bu bestekârın zamanımıza 63 şarkısı kaldığı, Öztuna'nın makalesinde makamları ve ilk mısraları ile verilmektedir.

Tanburi Nikoğos Ağa'nın Hicazkâr makamındaki bir şarkısının güftesi Ziya Paşa'nındır:

"Akşam olur güneş gider şimdi buradan
Garip garip kaval çalar çoban dereden
Pek körpesin esirgesin seni yaratan
Gir sürüye kurt kapmasın, gel kuzucağım
Sonra yardan ayrılırsın gel yavrucağım".⁴⁴

⁴² Şerafettin Turan, "Pertev Paşa", *İA*, IX, s. 554-556.

⁴³ **Türk Musikisi Ansiklopedisi**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1974, II, s. 82-84.

⁴⁴ Etem Ruhi Üngör, **Türk Musikisi Güfteler Antolojisi**, I, İstanbul, Eren Yayınevi, 1981, s. 337; Aksüt, *op. cit.*, I, s. 335.

Bazı şarkılarının güftelerini de kendisinin yazdığı anlaşılmaktadır:

"Güzellerin şahısın sen
Kapında bir kulunum ben
Kuzum beni bırakma elden
Efendim, şahım, sultanım,
Sana feda olsun canım".⁴⁵

Ermeni asıllı Türk musikisi bestekârlarından pek ünlülerinden birisi de radyolarımızda veya bazı televizyon programlarında şarkılarını zevkle sık sık dinlediğimiz Bimen Şen'dir (1872-1943). Bu zat Bursa doğumludur, asıl soyadı Dergazaryan'dır. Bir rahibin dördüncü oğludur. Babası, annesi ve kardeşleri saz çalabilen Bimen, kendi ifadesine göre, eline tek musiki âleti almadığı gibi, nota da bilmez. Şarkılarını düm-tek usulü ile besteler, sonra notacısına yazdırır. Sekiz yaşında kilisede ilâhî okumaya başlamıştır. Güzel sesini dinlemek üzere âyinlere imamlar, hafızlar, dervişler de katılmaya başlamıştır. 1884'te Hacı Arif Bey onu dinlemek üzere Bursa'ya gider, tavsiye üzerine Bimen on-dört yaşlarında -ailesinin muhalefetine rağmen- İstanbul'un yolunu tutar. Maddî sıkıntı çeker, bir kilisede okuduğu bir ilâhî iş bulmasını sağlar. 600'den fazla eseri olduğunu kendisi beyan etmektedir.⁴⁶ Meşhur şarkılarından bazıları:

"Bilirim, daha sen pek küçüceksin,
Gönlüm seni sevdi, ne diyeceksin?
Nice bir istiğna (çekinme), ne naz edeceksin
Gönlüm seni sevdi, ah ne diyeceksin".⁴⁷

* *

"Sükûnda geçer ömrüm seyri gibi enhârın (nehirlerin akışı gibi)
Esiridir gönül eski bir yar-ı sehhârın (çok büyüleyici bir sevgili)
Bigâneym ben devranına leyl ü nehârın (gece ve gündüzün
değişimine kayıtsızım)
Esiridir gönül eski bir yar-ı sehhârın".⁴⁸

* *

⁴⁵ Üngör, *op. cit.*, s. 494.

⁴⁶ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Hoş Seda: Son Asır Türk Müziği Nasırları*, İstanbul, Türkiye İş Bankası, 1958, s. 106-108. Bana bu eseri tanıtan ve faydalanmamı sağlayan Güzin Güreş hanımefendiye çok müteşekkirim.

⁴⁷ Üngör, *op. cit.*, I, s. 463; Aksüt, *op. cit.*, I, s. 435.

⁴⁸ *Ibid.*, s. 449; *ibid.*, s. 424.

"Durmadan aylar geçer, yıllar geçer, gelmez sesin
Hasretin gönlümde, lâkin kim bilir, sen neredesin?
Sızlayan kalbim benim, ister misin, her dem desin
Hasretin gönlümde, lâkin kim bilir, sen neredesin".⁴⁹

Bimen Şen, Atatürk'ün huzurunda da şarkı söylemek mutluluğuna erişmiştir. Soyadı da onun en meşhur şarkılarından birisinden kaynaklanır:

"Yüzüm şen, hatıram şen, meclisim şen, mevkiim gülşen (gül bahçesi)

Dilim şen, hem-revim (yoldaş) şen, hemşehrim şen, hemdemim (dost) şen

Nasıl şen olmasın gönlüm, bu bezm-i ıyş ü işrette (içki âleminde)

İçen şen, söyleyen şen, dinleyen şen, yar ü agyar (dost ve diğerleri) şen".⁵⁰

Bimen Şen'in üç de marş bestelediği kaydolunmaktadır. Tam metinlerini elde edemediğimiz bu marşlardan birisi ilk mısraı "Müttefikler, hepiniz bunu böyle bilesiz" olan Çanakkale Marşı (1915), ikincisi "Yine düşman kurmuş yurduma pusu" diye başlayan bir marş, üçüncüsü de Harb-i Umumi (Birinci Dünya Harbi) marşıdır: "Ana harb ilân oldu, gazilere gün doğdu".⁵¹ Bu mısralar Bimen Şen'in bir Ermeni vatandaşımız olmakla beraber, Türk kültürünü ne kadar çok benimsediğinin bir kanıtıdır.

Bimen Şen **Yedi Gün Mecmuası**'nın muharriri Naci Sadullah'a bir de hatırasını anlatmıştır. "Bir rakı meclisinde Süleyman Nazif şu beyti kartına yazub verdi:

"Ebedi nazımıdır san'at-ı feryadımızın
Öperiz ağzını hep Bimen üstadımızın".⁵²

⁴⁹ **Ibid.**, s. 387; **ibid.**, s. 370. Bu şarkının güftesi şair Fazıl Ahmet Aykaç'a aittir. İbnülemin Mahmut Kemal İnal bu şarkıyı pek sevdiğini, bir gece tiyatrodaki Bimen Şen konser verirken, sanatkarın oturduğu locaya gelerek hangi şarkıyı isterse, onu okumak istediğini söylediğini, İnal'ın arzusu üzerine çoktandır okumamış olduğu bu şarkıyı çok güzel icra ettiğini hatıralarında yazar. İnal, **op.cit.**, s. 108.

⁵⁰ Üngör, **op. cit.**, I, s. 576; Aksüt, **op. cit.**, I, s. 588.

⁵¹ Öztuna, **op. cit.**, s. 278. E. R. Üngör, **Türk Marşları**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966, s. 62.

⁵² İnal, **op. cit.**, s. 107.

Vatansever şair Süleyman Nazif'in (1870-1927)⁵³ Bimen Şen'i "şarkı sanatımızın⁵⁴ ebedi düzenleyicisi ve üstad" olarak tanımlaması ve ağzından öpecek kadar onu yüceltmesinde Bimen Şen'in şarkı ve bestelerinin güzelliği kadar, onun marşlarında yer verdiği içten ve vatansever duygularının da payı olmalıdır.

Ermeni bestekârlardan Kemâni Tatyos'u (1858-1927)⁵⁵, Levon Hancıyan'ı (1857-1947)⁵⁶ ve Artaki Candan'ı (1885-1948)⁵⁷ da anmak lâzımdır. Bu bestekârlar arasında eserlerinin güftesini Nikoğos Ağa gibi Pertev Paşa ve Ziya Paşa'dan, Bimen Şen gibi Faik Ali Ozansoy'dan⁵⁸ (1875-1950), Süleyman Nazif'ten⁵⁹ ve Orhan Seyfi Orhon'dan⁶⁰ (1890-1972) seçenlerin bulunması, onların Türk Musikisi ile birlikte Türk Edebiyatı ile de meşgul olduklarının ve yoğrulduklarının birer delilidir.

Baba tarafından Harput'lu olup İstanbul'da doğan Hamparsum Limonciyan (1768-1839) küçük yaştan Ermeni bir kuyumcu ailesi olan Düzyanlar⁶¹ tarafından himaye edilir. Düzyanların Kuruçeşme'deki yalılarındaki musiki âlemlerine katılır, bir yandan da Beşiktaş Mevlevihanesi'ne devam eder. En büyük Türk bestekârlarından birisi olan Hammami-zâde İsmail Dede'nin (1778-1846) dikkatini çeker. Bazı özel işaretlerle musiki nağmelerini kaydetmektedir. Hamparsum'un işaretleri evvelce bilinenlerden daha elverişlidir. Üçüncü Selim'in huzuruna da kabul edilmiş, onun teşvikiyle kendi adını taşıyan notayı icad etmiştir.⁶²

⁵³ İbrahim Alâettin, **Süleyman Nazif: Hayatı, Kitapları, Mektupları, Fıkraları ve Nükteleri**, İstanbul, İstanbul Yayınevi, 1933.

⁵⁴ Aslında "san'at-ı feryad" feryad sanatı, yüksek sesle söyleme sanatı demektir. Şarkılar da yüksek sesle okunduğundan Süleyman Nazif'in bu deyimini "şarkı sanatı" şeklinde anlamak gerektiği düşünülmüştür.

⁵⁵ İnal, **op. cit.**, s. 280-282; Öztuna, **op. cit.**, II/2, s. 308-310.

⁵⁶ **İbid.**, s. 215 (Levon Hancıyan); **ibid.**, s. 249.

⁵⁷ **İbid.**, s. 75; **ibid.**, s. 121.

⁵⁸ Üngör, **op. cit.**, I, s. 221. "Gel harab-ı hasretim bilmez misin hicran nedir? - Bilmeyenler bilmez elbet hasret-i canan nedir?" Hicaz şarkı.

⁵⁹ Süleyman Nazif'in "Derdimi ummana döktüm, asumana inledim" mısraı ile başlayan şirri Bimen Şen tarafından Bestenigâr makamında bestelenmiştir. Şerif İçli'nin Hicaz bestesi daha meşhurdur. Üngör, **Güfteler Antolojisi**, I, s. 178.

⁶⁰ Bu şairin de "Acaba şen misin, kederin var mı - Ne kadar dertliyim, haberin var mı?" dizeleri ile başlayan bir şirrinin yine Bimen Şen Hicaz makamında bestelemiştir. Üngör, **op. cit.**, I, s. 207.

⁶¹ Düzyan ailesi için: Çark, **op. cit.**, s. 51-64.

⁶² **İbid.**, s. 188-189; Öztuna, **op. cit.**, I, s. 248.

Sahne Sanatları Alanındaki İlişkiler, Tesirler

XIX. yüzyıl Türk Edebiyatı'ndan bahsederken Ahmet Hamdi Tanpınar "Abdülmecid'in garptan gelen her şeye karşı olan merak ve sevgisi, 1840'tan sonra küçük bir Saray Tiyatrosu'nun inşasını mümkün kılar. Burada bazı piyeslerle, bazı opera ve operetler oynanır" der.⁶³ Aslında Osmanlı Devleti topraklarında ilk opera XVIII. yüzyılda, İtalya'daki ilk oyunlardan yaklaşık olarak otuz sene kadar sonra, Eflâk Sarayı'nda Ermeniler tarafından oynanmıştır.⁶⁴ İkinci Mahmud, tiyatroya ilgi duymuş, 1836'da saray kitaplığı'na 500 kadar tiyatro metni getirtmiş, 1838'de İstanbul'da inşa olunan iki amfiteatr, fiyatlarının yüksek olmasına rağmen, seyircilerle dolup boşalmış, bu faaliyetler sarayca desteklenmiş, 1843'te de Valide Sultan Sarayında bir mahal tiyatro salonuna dönüştürülmüş, burada Donizetti'nin "Belisario" operası temsil edilmiştir.⁶⁵

İstanbul Ermenileri 1810'dan itibaren tiyatro çalışmalarına başlamış, bazen zengin Ermeni evlerinde, bazan okullarında temsiller vermişler, İstanbul'daki ilk tiyatro (Şark Tiyatrosu, Beyoğlu) ancak 1861'de faaliyete geçmiştir. Aynı tarihlerde İzmir'de de bir tiyatro binası yaptırılmıştır. Oyunlar ilkin Ermenice veya yabancı bir dille, zamanla daha fazla müşteri toplayan Türkçe eserler ağırlık kazanmıştır.⁶⁶

Şark Tiyatrosu 1876'de kapatılınca ünlü sanatkarı Agop Vartovyan (Güllü Agop⁶⁷, 1840-1902) bir süre başka kumpanyalarda çalışmış, Gedikpaşa'da, Bağlarbaşı'nda, Beyoğlu'nda ve Tophane'de tiyatro açmak ve buralarda Türkçe eserler oynamak iznini almıştır.⁶⁸ Bu zat sonradan sarayda görevlendirilmiş, kendiliğinden Müslüman olarak Yakup Efendi olmuştur. Türk Tiyatro Tarihinde bir ilke imza atmıştır.

Böylelikle, başlangıçta yazarları ve oyuncularını Ermeni olan bu sanatçılar, ilkeri yıllarda kurulup gelişen Türk Tiyatrosunun öncüleri olmuşlardır.

⁶³ Ahmet Hamdi Tanpınar, **XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, 2. baskı, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1956, s. 118.

⁶⁴ Andreas Tietze, "Nuovi dati sui primordi dell'opera in Turchia", **Il Veltro**, XXIII-XXIV, s. 363-369.

⁶⁵ Metin And, **Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu, 1839-1908**, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1972, s. 24.

⁶⁶ **Ibid.**, s. 50-52, 113-152.

⁶⁷ Mustafa Nihat Özün, Baha Dürder, **Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1967, s. 200.

⁶⁸ And, **op. cit.**, s. 238-239.

Mimarlık Alanındaki İlişkiler

Osmanlı Devleti'nde XV. ve XVI. yüzyıllarda Ayas Ağa (ö. 1487),⁶⁹ Davud Ağa (ö. 1598?),⁷⁰ Mimar Sinan (ö. 1588),⁷¹ Kasım Ağa (ö. 1660)⁷² gibi mimarbaşılardan birer devşirme oldukları, hassa mimarlar arasında Hristiyanlar da bulunmakla birlikte çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu anlaşılmaktadır.⁷³ Mimar Sinan'ın da Kayseri yakınlarında Ağırnas köyü halkından biri olduğu bilinmekle birlikte, bu köy halkı arasında tamamen Türkçe isimler taşıyanların bulunuşu, kendi akrabaları arasındakilerin de aynı şekilde adlandırılmalarından dolayı "Karamanlı", diğer bir deyimle "Hristiyan Türk" olabileceği ileri sürülmüştür.⁷⁴

XIX. yüzyılda Balyan ailesinden gelen bir dizi Ermeni mimar-başı İstanbul'da pek çok yapıya imza atmıştır. Ailenin en eskisi Bali Balyan'ın Karaman'ın Balen köyünden olduğu, Ermeni bir saray mimarının damadı iken vefatı üzerine yerine tayin olunduğu, onun da ölümü üzerine yerine oğlu Magar'ın geçtiği, bu zatın I. Mahmud (1730-1754) zamanında Bayburt'a sürgün edildiği nakl olunmaktadır. Magar'ın oğlu Krikor (1764-1831), onun da oğlu Garabet Balyan'dır (1800-1866). Serkis (1835-1899), Agop (1838-1875) ve Nikoğos (1826-1858) onun çocuklarıdır. Dolmabahçe Sarayı (1842-1856) baba-oğul Garabet ve Nikoğos'un, Beylerbeyi Sarayı (1861-1865) Serkis Balyan'ın eserlerinin en ünlü ve en muhteşem olanıdır. Bu ailenin mimarı oldukları daha pek çok saray, köşk, cami vs. yapı bulunmaktadır.⁷⁵

Avrupa'ya Türk Kültürü Taşıyıcısı Olarak Ermeniler

Ermeni tüccarların XIX. yüzyılda İzmir'de İran mallarında, özellikle ipekli ticaretinde bir tekel oluşturdukları, Erzurum-Tokat-Sivas-Ankara üstünden gelen kervanları denetledikleri, başlıca rakiplerinin de Türk tacirler olduğu belirtilmektedir.⁷⁶ Kültürler ticaret yoluyla veya seyahatler sonucu birbirleriyle kaynaşmaktadır.

⁶⁹ Zeki Sönmez, "Ayas Ağa", *DVİA*, IV, s. 201.

⁷⁰ Semavi Eyice, "Davud Ağa", *DVİA*, IX, s. 24-26.

⁷¹ Oktay Aslanapa, "Sinan", *İA*, X, s. 655-661.

⁷² İsmet Parmaksızoglu, "Kasım Ağa", *İA*, VI, s. 379-380.

⁷³ Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, I (1963), s. 157-202.

⁷⁴ Nejat Göyünç, "Mimar Sinan'ın Aslı Hakkında", *Tarih ve Toplum*, IV/19 (1985), s. 38-40.

⁷⁵ Çark, *op. cit.*, s. 70-75. Pars Tuğlacı, *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*, İstanbul, İnkılâp ve Ata Kitabevehi, 1981.

⁷⁶ François Georgeon-Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, çev. Maide Selen, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997, s. 228-229.

Türk kahvesinin Viyana'ya Ermeniler tarafından tanıtılması da ticaret yolu ile kültür alış-verişinin tipik bir örneğidir. 1665'te Kara Mehmet Paşa Osmanlı Elçisi olarak Viyana'ya gönderilir. Hayli kalabalık (268 kişi) olan bu heyette Evliya Çelebi'nin de bulunduğu tahmin olunmaktadır. Sefaret mensupları Leopoldstadt adlı semtteki bazı misafirhanelere yerleşir, kendilerini ziyarete gelenlere de kahve, şerbet vs. ikram ederler. 1683'te de Kara Mustafa Paşa'nın Viyana önlerinde yenilgisinden sonra ganimet olarak torbalar içerisinde ele geçen çiğ kahve taneleri hayvan yemi sanılır. Çünkü o tarihlerde Viyana'lılar henüz kahveyi tanımazlar, lezzetini almamışlardır. 1697'de Osmanlı vatandaşı bir Ermeni olan Sahak Lucasian (Isaak de Luca diye meşhur olmuştur) Viyana'da bir kahve içilen dükkân açar. Böylece, Viyana'da Türk kahvesi tanınır.⁷⁷

Sonuç

Dilde, edebiyatta, musikide, sanatın hemen her dalında Türkler ve Ermeniler yakın ilişki içerisinde bulunmuşlar, bazen devlet hizmetlerinde, matbaacılıkta, basın-yayın alanında Ermeniler Türk toplumuna faydalı olmuşlardır. **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler** adlı eserin yazarı Y.G. Çark'ın kitabına koyduğu ithaf çok anlamlıdır:

"Vatan uğruna/Bakmıyan göz nuruna/Yavrularına bir veda/Vatanına bin feda/Destan dillere/Destan ellere/Türk vatani yiğitlerine/Çanakkale şehitlerine/İçlerinde bulunan aziz pederime."

Türk-Ermeni yakınlığını ve sevgisini, diğer bir deyimle karşılıklı kültürel etkileşimi, babasını Çanakkale muharebelerinde kaybeden Çark'ın yukarıdaki ithafından daha açık ifade edebilecek söz var mıdır? Çanakkale muharebelerinde şehid listesine bir Rum doktorun adını bile yazmaktan kaçınmayan⁷⁸ bir milletin soykırımla suçlanmadan önce birçok gerçeklerin dikkate alınması gereklidir. Bu gerçeklerin içinde Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı ordusunda hizmet eden Ermeni subay ve doktorlar arasında devlet aleyhine faaliyetlerde bulunanlar da çıktığı da vardır.⁷⁹

⁷⁷ Karl Teply, *Die Einführung des Kaffees in Wien (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte No. 6)*, Wien, 1980.

⁷⁸ Ekrem Boz, *Adım Adım Çanakkale Savaş Alanları*, 5. baskı, Çanakkale, 1998, s. 70'te 57. Alayın şehit subayları listesinde "Alay Tabibi Yzb. Dimitriyoti- İstanbul" bulunmaktadır.

⁷⁹ Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayri-müslimlerinin Askerlik Sertüveni*, İstanbul, Simurg Yayınevi, 2000, s. 169.

1915 Nisanında İstanbul'daki ve Anadolu'da harp sahalarına yakın veya civar bölgelerde oturan Ermeniler bir kısım devlet-karşıtı eylemlere giriştiklerinden dolayı o zamanki Osmanlı sınırları içinde daha güvenilir yerlere sürgün edilmişler, bu sırada da elbette tatsız bazı olaylar da olmuş, bunların faillerinden de 1.397 kişi cezalandırılmışlardır.⁸⁰ Bugün bu hadiseleri vesile ederek Türkiye'ye karşı girişilen kısmen asılsız, kısmen çok abartmalı, ama tek yanlı ithamların, gayretlerin sahiplerine, aynı dönemlerde Ermenilerin Türklere karşı yaptıklarını hatırlatmak bir vecibe, bir zorunluluk olmuştur. 30 Ekim 1918 Mondros Silâh-bırakışmasından sonra Fransız üniformaları giyerek Adana ve Saimbeyli'ye (Haçın) giren Ermeni lejyonunun yaptıkları ünlü Fransız yazarı Pierre Loti'yi bile isyan ettirmiş, Ermeni soykırımını iddialarını şöyle tanımlatmıştır: "*La vérité vraie sur les derniers massacres d'Arménie inventés par les anglais*" (İngilizler tarafından uydurulan son Ermeni katliamları ile ilgili asıl gerçek).⁸¹ 1906-1922 tarihleri arasında Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermenilerin yüzbinlerce Türk ve İslâm halkı hangi katiller tarafından, nasıl, nerede öldürüldüklerine ait arşiv belgeleri de İngilizce ve Türkçe olarak yayınlanmıştır.⁸² Ermenilerin Anadolu'da yaptıkları barbarlık ve insanlık-dışı cinayet ve eylemler Türk halk destanlarına, ağıtlarına bile girmiştir. Bunlardan birisi Haçın Ağıtı adını taşımaktadır:

Bugün bizi kesiciler
Çengellere asıcılar
Ayan olsun Doğan Bey'e
Urumluyu basıcılar

Uyu Osman oğlum, uyu
Hacın oldu kanlı kuyu
Hücum ettik alamadık
Soyka kalsın Sultan suyu.

Mert Genco'yu yüzüyorlar
Hep etleri oda oda
Başkâtibi öldürdüler
Değenekle döve döve

⁸⁰ Nejat Göyünç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul, Gültepe Yayınevi, 1983, s. 20.

⁸¹ Pierre Loti, **Lettres pour la Turquie; Türkiye için Mektuplar**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 2000, s. 170. Mektup 5 Mart 1920 tarihli.

⁸² **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi**, 4 cilt, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995-1998.

Mahşer kazanı kurmuşlar
Bebekleri kaynatırlar
Gün görmedik hanımları
Süngü ile oynatırlar.⁸³

1920 senesinde Kozan yakınlarındaki Doğanbeyli köyüne ve Hacı'n'a gelen Fransız Lejyonu mensubu Ermeniler her iki iskân yerini yakmışlar, Müslüman Türk halkı da feci şekilde işkencelerle öldürmüşlerdir. Yukarıdaki "Ağıt" Hacı'n için yakılanıdır. Ertesi sene de bu defa Kuva-yı Milliyeçiler Hacı'nı dokuz ay kuşatıp Ermenilerden bir evvelki senenin kan dökümüne bir çeşit tepki göstermişlerdir. Ağıt'ta bahsolunan "Doğan Bey" bu yörenin Kuva-yı Milliye Kumandanlığı'na daha 1919 Ekiminde tayin olunan Yzb. Kemal Bey ile aynı şahıstır. Doğan, Yzb. Kemal Bey'in takma adıdır.⁸⁴ Görüldüğü üzere, Ermeni katliamları, zaman zaman mukabelesiz kalmamıştır. Bu da doğaldır. Her musibet bin felâket doğurur misali, Ermeniler yaptıkları mezalimin bedelini de bazen ödemişlerdir. Bu tür iki taraflı olayları, tek yanlı olarak vurgulamak bir kısım siyaset düşkünlerinin ekmeğine yağ sürmekten başka neye yarar? İki millet arasında derin kültürel bağlar varken, bunları tamamen gözardı ederek düşmanlıkları ve kinleri körüklemek, kültürel bağlar ve etkileşim üzerinde durmayarak "Türkler tarafından Ermenilere karşı bir soykırımı siyaseti güdüldüğü" gibi asılsız iddialarda bulunmak, iki toplum arasında geçen bazı şiddet olaylarını tek taraflı olarak abartmak neye hizmet eder? İlimde tek taraflı kaynak kullanılmasının yeri yoktur.

⁸³ Ali Rıza Yalman (Yalkın), haz. Sabahat Emir, **Cenupta Türkmen Oymakları**, I cilt, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1977, s. 80-668; II, s. 259-260.

⁸⁴ **Ibid.**, II, s. 172-174.

ERMENİ SORUNUNUN OLUŞTUĞU SİYASAL ORTAM

Yılmaz Öztuna

Ermeni Sorununun Kökeni

Osmanlı İmparatorluğu, 1877-78'de Rusya İmparatorluğu ile çok büyük çapta bir savaşa girdi. Müttefik yoktu. Savaş Avrupa Büyük Devletlerinin aracılıklarına rağmen önlenememişti. Bertaraf edilmesi mümkün, hattâ bir bakıma kolaydı. Ancak, birkaç Osmanlı Devlet adamının ihtirası, kısa görüşü ve hatası savaşı kaçınılmaz kıldı. Tek güvence, tıpkı çeyrek asır önceki gibi, İngiltere'nin de Osmanlı yanında savaşa katılacağı, Rusya'nın ılık denizlere inmek için Türkiye'nin ezilmesine izin vermeyeceğiydi. Halbuki, böyle bir ortam, böyle bir ümit mevcut değildi. Bu vaziyette Tanzimat'ın modern ordusunun ve üstün donanmasının Ruslar'a karşı iyi bir savunma yapacağı sanılıyordu. Savaş, sert Türk mukavemetine ve bazı önemli zaferlere rağmen, Osmanlı komutanlarınca iyi yönetilmedi. Tam bir yenilgi ile sona erdi.

Muzaffer ve galip Rusya, Osmanlı'ya acele Ayastefanos (Yeşilköy) Andlaşmasını (3 Mart 1878) imzalattı. Ancak, Balkanlar'da Osmanlı'yı hemen hemen tasfiye eden bu andlaşma, Avrupa Büyük Devletleri'nin hiç biri tarafından kabûl edilmedi. Büyük Devletler, Berlin'de bir konferans topladılar. 13 Temmuz 1878 Berlin Andlaşması, Rus-Türk savaşına son verdi ve Avrupa'nın yeni dengesini oluşturdu.

Berlin Kongresine ve Andlaşmasına yalnız Büyük Devlet olarak resmen kabûl edilmiş yedi devlet katıldı: Türkiye, Rusya, Almanya, İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan ve İtalya. Kongreye Almanya şansölyesi (imparatorluk başbakanı) Prens Otto von Bismarck başkanlık etti ki, dünyanın en etkili devlet adamı şöhretini hâizdi.

Berlin Andlaşması, gene aynı yedi Büyük Devletçe imzalanan Paris Andlaşmasının temel hükümlerini ortadan kaldırırcasına, yeni bir Avrupa devletler dengesi oluşturunuyordu. Paris Andlaşması,

yukarıda anılan yedi devleti, büyük devlet ilân etmiş ve yalnız Avrupa'da değil, bütün dünyada bu devletler dışındakileri büyük devlet statüsünde kabûl etmemişti. Yalnız, bu devletler aralarında büyükelçi teâtî edebiliyorlar, geri kalan devletler ise gerek birbirlerine ve gerekse yedi Büyük Devletlere ancak ortaelçi yollayabiliyorlardı. A.B.D., İspanya, Çin ve Japonya gibi önemli devletlerin durumu buydu. (Ancak 19. asrın son yıllarında A.B.D. ile Japonya büyükelçi teâtî ederek büyük devlet statüsüne çıkarıldı).

Berlin Andlaşması, 1699 Karlofça Andlaşmasından sonra Osmanlı Türkiyesi'ni Avrupa'dan tasfiye eden ikinci önemli andlaşmadır. Bu tasfiye, Balkan Savaşı'na son veren 1913 Londra Andlaşması ile tamamlanarak Osmanlı sınırı Adriyatik'ten Meriç'e çekecektir. Gene Berlin Andlaşması, 1815 Viyana, 1856 Paris ve 1871 Versailles Andlaşmalarından sonra Avrupa'nın siyasî coğrafyasını tâdil eden 19. asrın son muâhededesidir.

Berlin Andlaşması, bugünkünün üçte-biri büyüklüğündeki Yunan Krallığından sonra, üç yeni Balkan devleti ortaya çıkardı: Romanya, Sırbistan ve Karadağ Prenslikleri. Bunlar Osmanlı İmparatorluğundan ayrılıyor, bağımsız oluyorlardı (Romanya ile Sırbistan 1881 ve 1882'de, Karadağ 1913'te prenslikten krallık statüsüne geçti). Üstelik, Osmanlı İmparatorluğu içinde özerk bir Bulgaristan Prensliği (merkezi Sofya) ve yarı-özerk bir Doğu Rumeli eyâleti (merkezi Filibe) oluşturuyordu.

Rusya sâyesinde bağımsızlık ve özerklik kazanan bu devletler, Rusya politikası güdecekleri yerde az zamanda Almanya, Fransa ve İngiltere'ye yanaştılar. Osmanlı tarihine "93 Harbi" diye geçen 1877-78 Savaşında büyük fedakârlıkları göze alan, ancak çok az bir toprak kazanabilen Rusya, bu sûretle Balkanlar'dan ümidini kesti. Kafkasya'ya yöneldi. Burada da karşısında sınırdaş olarak Osmanlı Devleti bulunuyordu.

93 Harbi'ne giren Osmanlı Devleti, dünya devletleri arasında önem bakımından ve askerî gücüyle -sırasıyla- İngiltere, Almanya, Fransa ve Rusya'dan sonra beşinciydi. Üstelik, çok büyük harb tazminâtını kabûl ederek savaştan çıktığı zaman, artık bu derecesini muhâfaza edemedi. İkinci Abdülhamîd (1842-1918, saltanatı 1876-1909), otuz-buçuk yıl için yönetimi şahsen üzerine, Bâb-ı Âlî'den (Osmanlı imparatorluk hükûmeti) Saray'a aldı. Meşrûtiyet denen taçlı demokrasiyi ve kanûn-i esâsî denen anayasayı askıya almakla kalmadı, 1839 Tanzimâtı temel ilkelerini de ortadan kaldırarak hâkan-halife'nin temsil ve tasdik makamı olan durumunu,

hükûmeti denetimi altına alarak taçlı diktatörlüğe dönüştürdü (1878'de İngiltere, Fransa ve İtalya demokrasi ile yönetiliyordu; Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluklarında hükûmeti denetleyemeyen yasama meclisleri varsa da yönetim tamâmen otoriterdi; Rusya'da ise yönetim tam mânâsiyle otoriter, hattâ totaliterdi).

Rusya'nın geleneksel devlet politikası ılık denizlere inebilmektir. 93 harbi ile Bulgaristan vasıtasıyla Ege'ye inebileceğini hesaplamıştı, gerçekleşmedi. Kafkasya'dan ılık denizlere yol bulmaya çalıştı. Bunun için Doğu Anadolu'ya girmesi gerekiyordu ki, İskenderun Körfezi'ne veya -gene Türkiye'ye ait- Basra Körfezi'ne erişebilirdi. Bunu doğrudan doğruya yapamazdı. Doğu Anadolu'da Ermenilerden faydalanarak uzun vâdeli bir siyâset oluşturmaya karar verdi. Bunun için elinde, Berlin Andlaşması'nın, Doğu Anadolu'da Osmanlı'dan Ermeni vatandaşları lehine reform isteyen 61. maddesi bulunuyordu.

19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Devletler Dengesi

Ermeni sorununa girmeden önce, konuyu kavrayabilmek için, 19. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa dengesini ve dünya şartlarını hatırlamak gerekir. Dünya nüfusu 1900'de 1.491.000.000, 1915'te 1.782.000, 1925'te 1.965.000'dir. Bağımsız devlet sayısı 1900'de 53, 1915'te 55, 1925'te 67'dir. Nüfusun en büyük bölümü, köyde ve kasabada, küçük şehirlerdedir. 1900'de milyonun üzerinde 17, yarım-bir milyon arası 30, 100.000-500 bin arası 144 şehir, 1915'te milyon üzeri 25, yarım-bir milyon arası 50, 100.000-500 bin arası 327, 1925'te 2 milyon üzerinde 10, 1-2 milyon arası 30, yarım-bir milyon arası 61, 100.000-500 bin arası 375 şehir vardır.

Devlet sayısının bugünkünden çok az olduğundan da anlaşılacağı üzere, dünya daha çok bir sömürgeler âlemidir. Avrupa devletleri, Asya ve Afrika kıt'alarını, Okyanusya'yı, parsellemişlerdir. İngiltere, Fransa ve Hollanda en büyük sömürgecilerdir. Sonra Portekiz ve İspanya sömürgeleri gelmektedir. Almanya, İtalya ve A.B.D. furyaya geç katılmışlardır. Belçika'nın bile Afrika'da muazzam büyüklükte sömürgesi vardır. Rusya, yukarıda anılanlar gibi anavatan-sömürge ayrımı yapılmadan yönetilmekte, fakat nüfusuna yakın gayri-Rus kavimleri elinde tutmaktadır. Osmanlı ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarında ise, hiç anavatan-sömürge ayrımı yoktur. Osmanlı Devleti ülkenin parçaları olan Bosna'ya, Libya'ya ve Yemen'e İstanbul'dan kaymakam göndermektedir.

Asya ve Afrika'da bağımsız devletler gittikçe azalmıştır. 1915'te Asya'da bağımsız devletler Türkiye, Japonya, Çin, İran, Afganistan, Siyam'dan (Tayland), Afrika'da da Habeşistan (Etyopya) ve Liberya'dan ibaret kalmıştır.

Osmanlı İmparatorluğundan 1830'da ayrılan Yunanistan 1878'de 51.371 km², 1.532.000 nüfuslu idi. 1878'de Osmanlı'dan bağımsız olan Romanya 135.156 km², 5.300.000 nüfusa, Sırbistan 45.427 km², 1.564.000 nüfusa, Karadağ 9.427 km², 180.000 nüfusa sahipti.

Birleşik Amerika köleliği, Türkiye'den çok sonra 1865'de, Rusya ve Brezilya ise daha da sonra ilga edebildiler. Avrupa, sermaye terâkümü ve büyük sanayi ile dünyaya kafa tutuyordu. 19. yüzyıl sonunda petrol ve elektrik, klâsik enerji kaynaklarının yerine geçmeye başladı. Buharlı gemi yelkenliyi silip süpürdü. Telgraf ve demiryolu hatları, geliştikçe gelişti. 1876'da Birleşik Amerika'da telefon kullanılmaya başladı. Osmanlı bu teknik yenilikleri erken aldı, fakat yayamadı. üç kıt'ada çok geniş coğrafyaya yayılmıştı. Meselâ, Osmanlı'dan çok sonra modern dünyanın icatlarını kabul eden Japonya, çok dar bir coğrafyada yaşadığı için, bunları ülkeye hızla yayabildi.

Osmanlı ilk telgraf hattını (İstanbul-Varna-Kırım) 1855'te açtı. 1870'e kadar 36.059 km hat yaparak dünya devletleri arasında Amerika, İngiltere, Rusya, Fransa'dan sonra beşinci sıraya ulaştı. Demiryolu yapımına aynı yıllarda İzmir-Turgutlu hattı ile başladı. 1875'e kadar 4.632 km demiryolu yapılmıştı ki, dünya devletleri arasında dokuzuncuydu. Böylece, demiryolunda aynı gelişme elde edilemedi. Öte yandan, 1875'te henüz ne Çin'de, ne Japonya'da hiçbir demiryolu yoktu.¹

Böylesine bir âlemde Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndan fazla Türkiye dedikleri devlette, gayri-Müslim Balkan kavimlerinden sonra, Ermeni toplumu da, önemli bir sorun olarak ortaya çıktı.

Ermeniler'in Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Durumları

Ermeniler Güney Kafkasya'da yaşayan bir kavimdir. Altı asır Bizans egemenliğinde bulundular (395-1071). Bu asırlarda Bizans İmparatorluğunun çeşitli yerlerine dağıldılar. Ortodoks olmalarına

¹ *Almanach de Gotha*, 1873, s. 869.

rağmen, dinî bakımdan İstanbul'daki Ortodoks "Cihan" Patriğine bağlanmamakta direndiler. Bu yüzden, Bizans yönetimi, onları râ-fizî (dinden sapıtmuş) saydı ve kitle hâlinde sürdürdü, özetle iyi muâmele etmedi. İstanbul'da yaşamaya bile lâayık görmedi. En büyük dinî liderleri, Eçmiyazın'de oturan Gregoryan Patriği idi.

1071'den itibaren Selçuklu Türk İmparatorluğunun uyruğu oldular. 15-16. asırlarda Ermeniler'in yüzde-doksanı Osmanlı yönetimine girdi. Gerisi, İran Safevî Türkmen İmparatorluğunda yaşıyordu. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u aldığı zaman (1453) şehirde Ermeni yoktu. İstanbul'u bir imparatorluk kozmopolit taht şehri olarak düzenleyip iskân ederken, Anadolu Ermenileri'nin bir kısmını, İstanbul'un bir kaç mahallesine yerleştirdi. Başlarına patrik unvanıyla bir de rûhânî lider atadı. Roma İmparatoru (osm. "kayser-i Rûm") sıfatıyla Fatih, Ermeniler'i, İstanbul Ökûmenik Ortodoks Patriğinin sultasına vermedi. Bu nedenledir ki, Ermeni Patrikhanesi, Fatih Sultan Mehmed'i zaman zaman minnetle yâd eder.

Ermeniler çalışkan ve san'atkâr, para işlerine akli eren, küçük de olsa dünyanın ve Osmanlı Türkiyesi'nin herhangi bir yöresinde çoğunluk oluşturmayan, dağınık yaşayan bir toplumdur. 1878 Berlin Andlaşması sırasındaki Osmanlı İmparatorluğundaki her mezhepten Ermeniler'in nüfusu bir milyon civârındadır.

Ermeniler'in bir kısmı zamanla, bilhassa 19. asırda, Katolik oldular ve Gregoryan Ortodoks Ermeniler'in yanında dâimâ küçük bir grup teşkil ettiler. Osmanlı yönetimi, İstanbul'da bir de Katolik Ermeni Patrikliği kurdu. Bâb-ı Âlî, Katolikliğe geçen Gregoryan Ermeniler'den hoşlanmamasına rağmen bu geçişe hiç karışmadı. Katolik Ermeniler, Papa'ya bağlıydılar. Papa ise sık sık Avrupa devletlerini Osmanlı'ya karşı kışkırtıyordu. Bununla beraber, Osmanlı'nın Macaristan'da, Slovakya'da, Hırvatistan'da, Bosna ve Arnavutluk'un bazı yörelerinde, Lübnan'da, İstanbul'da ve başka yerlerde milyonlarca Katolik uyruğu mevcuttu.

19. asırda az sayıda da olsa, bazı Ermeniler, imparatorlukta Anglo-Sakson misyonlarının etkisiyle Protestan oldular. Osmanlı onlara da aynı hoşgörölü muâmeleyi yaptı ve mezheplerine hiç karışmadı. Dinî inançlarına, kiliselerine, âyinlerine, servetlerine, mesleklerine müdâhale edildiği hakkında hiçbir tarihî kayıt yoktur. Ermeniler ticâret, dış ticâret, sarraflık, kuyumculuk, inşâat işçiliği, mimarlık, hekimlik yaparlardı. Tanınmış Ermeni aileleri, şecerele-riyle öğünürler, büyük servetleri ile İstanbul'da prens hayatı yaşar-

lardı. Müslüman Türk toplumunun onların bu durumlarını kıskandıkları üzerinde bile en küçük kayıt yoktur. Anadolu'da ve çok az bulundukları Arap ülkeleri, Balkanlar gibi diğer Osmanlı topraklarında durumları aynıydı. Patrikleri devlet protokolünün üst sıralarında resmî törenlerde yerlerini alır, büyük rütbedeki Osmanlı nişanlarını takarak imparatorları saydıkları hâkan-halifenin önünden geçerler, Osmanlı vezîrleri ile serbestçe görüşürlerdi. Kendi hâllerinde, çalışkan, dürüst bir millettir. Osmanlı belgelerinde kendilerinden "millet-i sâdika" diye bahsedilmektedir. Yasalara karşı gelmekten şiddetle kaçınmışlardır. Osmanlı toplumunda sayıları daha fazla olan Rumların bir bölümü Ermeniler'den zaman zaman nefret etmişlerdir. Bu husûs Osmanlı'ya gelen elçi ve gezginlerin kitaplarında yazılıdır.

Türk kültürüne en iyi uyum sağlayan gayri-Müslim toplumun Ermeniler olduğu bile söylenebilir. Tamâmı Türkçe de biliyorlardı. Kilise okullarında serbestçe Ermenice öğreniyorlardı. Bir çok Ermeni halk şâiri, şiirlerini Ermenice değil, Türkçe söylemişlerdir. Ermenicede binlerce Türkçe kelime mevcuttur. Mutfakları Türk mutfığıdır. Töreleri geniş ölçüde Osmanlı töreleridir. İsteyenler Avrupa'ya gitmişler, bilhassa İtalya'da okuduktan sonra Türkiye'ye dönmüşler, Batı dilleri öğrenmişlerdir.

Kilise ve klâsik mûsikileri Türk mûsikîsi sistemine dayanır. Klâsik Türk mûsikîsinde de birinci derecede üstatlar, sâzendeler, bestekârlar yetiştirmişlerdir. Benim Türk Mûsikîsi Ansiklopedi'mde yüzden fazla Ermeni bestekâr madde başı olarak mevcuttur. Üçüncü Selim'in himaye ettiği Baba Hamparsum, Asdik Ağa, Nikogos Ağa, Tatyos Efendi, Bimen Şen, Artaki Candan gibi pek çoğunun ismini her Türk aydını bugün de bilmektedir.

1856 Islâhât Fermânı ile Ermeniler, diğer gayri-Müslimler gibi, devlet görevlisi olmak hakkını kazandılar. İmparatorluk Türkiye'si'nin son 66 yılında, binlerce Ermeni, Türkler'le eşit şekilde, hemen bütün görevlere geldi. Yüzde-doksanı devletlerine sadâkatle ve liyâkatle hizmet etti. Müslüman olmadığı için bir Ermeni'ye, Müslüman Türk'ten farklı muâmele yapmak, Osmanlı Türk terbiyesinde çok büyük ayıptı.

1856'dan sonra Ermeniler, bütün mülkiye kollarında devlet hizmetinde bulundular. Orduda ise yalnız askerî tıbbiye bitirip doktor subay oldular; paşahğa yükselenler vardır. Diğer sınıflardan Ermeni subay yoktur. Askerî okullarımıza gitmemişlerdir. Resmen böyle bir yasak ve ayırım olmamakla berâber, fiilî durum budur.

1915'ten itibaren Ermeni yedek subaylar görülür, bugün de öyledir.

Ermeniler'in 1856-1922 arasında bütün mülkî üst görevlerde bulunduklarını tekrarlıyorum. Avrupa devletlerinde tek Müslüman devlet memurunun, milletvekilinin bulunmadığı, akıldan bile geçirilmediği yıllardır. Osmanlı mülkiye rütbelerinin en büyüğü vezir rütbesidir ki, askeriyede müşir (mareşal) rütbesine eşittir. Bu rütbeyi alan düzinelerce Ermeni mevcuttur. (Orgenerale eşit Osmanlı mülkiye rütbesi) *bâlâ*, (korgenerale eşit) *ûlâ*, (tümgeneralara eşit) *ûlâ sânisî*, (albaya eşit) *mütemâyiz* rütbelerinde yüzlerce ve yüzlerce Ermeni görevlisinin adları, taşıdıkları nişanlar da sayılarak, 1856-1922 arasında, Osmanlı Devleti'nin devlet yıllıklarında (*Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*) itinâ ile sıralanmışlardır. Nâzır (bakan) olarak imparatorluk kabinesinde bulunmuşlardır. Bir Ermeni (Gabriel Noradungyan Efendi) hâriciye nâzırı (dış işleri bakanı) olarak da görev yapmıştır. İkinci Abdülhamid'in en güvendiği ve muazzam servetini yönetmeyi emânet ettiği hazîne-i hâssa nâzırı vezir Agop Paşa bir Ermeni'dir. Bu sûretle, elçilik, vâililik, yargıçlık, savcılık, müsteşarlık gibi her görevde bulunmuşlardır.

Ancak, 19. yüzyılın sonlarına doğru, en büyük emperyalist sömürgeci devletler olan İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı Ermenilerine de el attılar ve Osmanlı Türkiyesi'nin kana boyanması yolunu açtılar.

Ermeni Meselesinin Oluşması

Rusya ile savaştan yenik çıkan Osmanlı, Berlin Andlaşmasını kabûl etme durumunda kaldı. Andlaşmanın 61. maddesine göre, Osmanlı, altı Doğu Anadolu eyâletinde, Ermeni azınlıklar için reform yapacaktı. O dönemde vilâyet denen bu eyâletler (Vilâyât-ı Sitte) şunlardır: Sivas, Erzurum, Harput (el-Azîz/Elazığ), Diyâr-ı Bekr (Diyarbakır), Bitlis ve Van. Bunlar üstünde bugün Türkiye Cumhuriyeti'nin 21 ili bulunuyor. O dönemde *sancak* denen 20 ile ayrılmıştı. Ermeniler her eyâlette, her *sancakta*, küçük bir azınlık oluşturuyorlardı. Halkın çoğu Kürt ve Türk olup, diğer Müslümanlar ve gayri-Müslimler de vardı.

Böylesine geniş, seyrek nüfusla iskân edilmiş, halkın aşîret hâlinde ve köylerde yaşadığı, önemli şehirlerin az bulunduğu bir coğrafyada, bir azınlık lehine reforma kalkışmak, Osmanlı istese bile, mümkün değildi. Ermeniler'le Müslümanları karşı karşıya getirmekle sonuçlanırdı, nitekim öyle oldu. O zamana kadar diğer

gayri-Müslim azınlıklar gibi Ermeniler de, mutlakâ çoğunluktaki Müslümanlar'la iyi ilişkiler hâlinde yaşadıkları hâlde, aralarına kin ve münâferet girecekti. O hâlde, böylesine bir reform için direnen Batı devletleri ne istiyorlardı?

Önce, Balkanlar'dan sonra Doğu Anadolu'da da bir Hıristiyan kavmi üzerinde, himayelerini hissettirmeyi hedefliyorlardı. Yunanlılar'dan sonra Romenler, Sırlar, Karadağlılar, Osmanlı İmparatorluğundan koparılmış, bağımsız devlet sâhibi olmuşlardı. Bulgarlar'a özerklik verilmişti. Lübnan Dağı'nda (Cebel-i Lübnân) minik bir Mârûnî Katolik Arap özerk birimi bile vardı. Ermeniler için bir şey yapılamamıştı. Doğu Anadolu'da bir Ermeni özerkliği kurulabilirse, Ermeniler, bu amaç için en çok çalışan Avrupa devletinin piyonu olacaktı. Rusya, İngiltere ve Fransa bu misyona tâliptiler. Almanya'nın henüz böyle bir coğrafyada ağırlığı bulunmuyordu.

İkincisi, böyle bir özerklik elde edilemese bile, Doğu Anadolu karışacaktı; nitekim öyle oldu. Kan dökülmeye başlayınca, Avrupalılar, Osmanlı devletine baskı yapabilecekler, tâvizler alabileceklerdi. Bunu bile yapamamaları, Osmanlı'yı meşgul edecekler, zayıflatacaklardı. Bu coğrafyada karışıklık, şimdi Rusya'nın elinde bulunan Kafkasya'da Osmanlı'nın yolunu kesmekle kalmayacak, Osmanlı'nın güneydeki Arap eyâletleri ile de bağlantısını zora sokacaktı.

Reform üzerine reform istemek metodu ile otonomiye gidiş, Bulgaristan'da ve Girit'te sonuç vermişti. Ancak buralarda Türk nüfus, yarı yarıya veya daha azdı. Doğu Anadolu'da ise Müslüman nüfus, kesin çoğunluğu oluşturuyordu. İlerde Osmanlı ile pazarlıkta yabancıların elinde koz bulunması amacıyla, reform istenen coğrafya da, Sivas bile dâhil edilerek, çok geniş tutulmuştu.

Osmanlı Devleti, 13 Şubat 1878'den itibaren İkinci Abdülhamîd tarafından şahsen yönetiliyordu. Padişah, Meclis-i Meb'ûsân'ı feshetmiş, yeni seçimler yaptırmamış, Meclis-i Âyân'ı feshetmemekle beraber bir daha toplamamıştı. Anayasayı yürürlükten kaldırmıştı, onu kaale bile almıyordu. Kısa ömürlü Birinci Meşrûtiyet (taçlı demokrasi) sona ermiş, 1839'da kalan ve bir daha avdet bile etmeyecek sanılan pâdişâhın şahsen devleti yönetmesine dayanan mutlakiyet rejimi fiilen yürürlüğe girmişti.

Sultan Abdülhamîd, birinci derecede diplomasiye dayanan otuz-buçuk yıl sürecek çok otoriter, hattâ şahsî bir rejim kurdu.

Dünya üçüncüsü olduğu hâlde Rusya savaşında hiçbir işe yaramadığı görülen donanmaya güveni yoktu. 1876'da politikaya girerek imparatorluğa onulmaz zarar veren orduya güveni ise azdı. Ancak kudretli bir ordunun caydırıcı olmak dışında, diplomasiyi yürütmek için şart olduğunu da kavramıştı. Bu bakımdan, borç ödemekten bunalan bir imparatorlukta yedi orduyu ayakta tutmaya çalıştı. Donanma hariç, orduya yılda 7 milyon altın harcanıyordu. Diktatör hükümdar, çok mecbur kalmadıkça, hâlâ dünya orduları arasında çok ileri safta bulunan bu silahlı kuvvetleri, ne herhangi bir devletle savaşa sokmak, ne iç isyanlarda kullanmak niyetindeydi. Zîrâ Büyük Devletler'in savaşı kazanan bir Osmanlı'ya kazanç sağlamayacaklarını öğrenmişti. İç karışıklıklarda askerini kullanan bir Osmanlı'yı da çok rahatsız edeceklerini tecrübeyle yaşamıştı. Buna rağmen, 1897'de Yunanistan'a savaş açmaya mecbur kaldı. Aşağıda göreceğimiz gibi, 1894-95'te Dördüncü Ordu'yu (merkezi Erzincan) Ermeni'ye karşı kullandı. Sonraki gelişmelerde Ermeni'ye karşı asker kullanmanın hem çok ağır mâli külfet getirdiğini, hem Avrupa'dan nota üzerine nota aldığını görerek, Doğu Anadolu'ya mahsus paramiliter milisler kurdu. Böylece, ordunun, iç ayaklanma ve dağ savaşı ile yıpranmasını, savunmaya memur bulunduğu Kafkasya sınırını açık bırakmasını da önledi.

Berlin Andlaşmasından sekiz yıl geçti. Büyük Devletler, 61. maddenin uygulanmadığı, Ermeniler lehine Doğu Anadolu'da reform yapılmadığı husûsunda Bâb-ı Âlî'yi uyarmaya başladılar. Sultân Abdülhamîd politikası, hem Büyük Devletler'in, hem Balkanlar'daki ufak devletlerin, aralarında herhangi bir konuda Osmanlı'ya karşı aslâ anlaşamamaları ilkesine dayanır. Gerçek böyle olduğu için, otuz yıl müddetle yürütülebilmıştır.

Doğu Anadolu'da Ermeniler'i kullanarak nüfuz elde etmek isteyenlerin İngiltere, Fransa ve Rusya olduğu malûmdur. Ancak, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya da Berlin Andlaşmasını imzalayan devletler sıfatıyla, 61. maddenin yürürlüğe konmasını istemeye mezundular. İtalya'nın Ermeni sorununa girmeye gücü yetmeyeceğini bilen İkinci Abdülhamîd, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ı, İngiltere-Fransa-Rusya üçlüsünden ayırabildi. Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın, Doğu Anadolu'ya uzanabilmeleri mümkün değildi. Millî politikaları dışındaydı. Rusya veya Fransa yahut İngiltere'nin Ermeni patronu olarak o coğrafyaya erişmesinde Berlin'in ve Viyana'nın hiçbir çıkarı olamaz, zararı olabilirdi. Böylece, Sultan Abdülhamîd, 1895'te Almanya'nın İstanbul büyükelçisine, 61. maddeyi saçma ve uygulanmaz bulduğunu ve yürür-

lûge koymaktansa ölmeyi tercih edeceğini söylediği zaman, Berlin'in sesi çıkmadı. Viyana Berlin'e uydu.

Ermeniler'i önce Rusya ele aldı. Doğu Anadolu'da Ermeni ey-lemelerini plânladı. Panslavist Rusya, Slav olmayan Ermeniler'in sırtından Doğu Anadolu'da Osmanlı nüfuzunu kırarak ılık denizlere yaklaşabileceğini sandı. Bunun için, hiç olmazsa bazı yörelerde, daha doğrusu bölgenin neresinde olursa olsun, çoğunluk değilse bile baskın bir Ermeni azınlığı oluşturmak, Müslüman nüfusu o yörelerden kaçırmak gerekiyordu. Müslüman nüfus Türk ve bazı sancaklarda ağırlıklı şekilde Kürt idi. Diğer Müslüman unsurlar önemsizdi.

Rus-Ermeni plânu akıl-almaz görünmekle beraber, çok uygulanmış ve sonuç alınmıştır. Meselâ, Rusya Kırım'da Tatar Türklerini tamamen azınlık haline getirebilmişti. Daha yeni olarak, Revân (Erivan) eyâletinden Âzeriler'i sürerek, yüzde-doksan Müslüman Türk nüfusu ile meskûn, hemen Osmanlı sınırındaki bu küçük bölgeyi, şimdiden Ermeni yurdu haline sokabilmiş, topladığı Ermeniler'i buraya iskân etmişti. Bundan böyle Ermenistan denen bu bölge Rusya desteğindeki Doğu Anadolu eylemleri için Ermeni üssü ve ikmal merkezi olacaktı.

Rusya, Doğu Anadolu'da Osmanlı'ya bağlı bir Ermeni prensliği kurdurmak için çalışırken, Fransa ve İngiltere, olayların nasıl gelişeceğini seyreliyorlar, mutlaka fırsat gözlüyorlardı. Rusya'nın Doğu Anadolu'da Osmanlı aleyhine nüfuz kazanması da, İskenderun ve Basra Körfezleri'ne çıkan yolları tutması da, Fransa'nın ve İngiltere'nin razı olabilecekleri birşey değildi. Fransa, Haçlı seferleri ve dönemi hâtıraları ile Ermeniler'e bağlı idi. Osmanlı Ermenileri içinde önemli bir Katolik grubu vardı, Fransa'ya güveniyordu. İngiltere zamanın cihan devleti idi, her yere uzanabilen politikasına, mutlak üstünlükteki donanmasına, ekonomik ve mâlî gücüne güveniyordu.

Bu sûretle, Doğu Anadolu'da Ermeni halka, Rusya'dan silah gönderilmeye başlandı. Burada her mezhepten Ermeni kilisesinin başı çektiğini ve Osmanlı devletine karşı açık ihanete girdiğini vurgulamak gerekiyor. Ermeni kilisesinin bazı büyükleri ve İstanbul patrikleri zaman zaman kendilerini bu oyunun içinde buldular.

Rusya, tabiatıyla resmen işin içinde görünmüyordu. Osmanlı Ermeniler'i, devletlerine, Osmanlı'ya karşı ayaklanıyorlar, güya ihtilâl haklarını kullanıyorlardı. Örgütlenme amacıyla Petersburg, Er-

meni komiteleri kurdurdu. Önce 1886'da Rusya Ermenileri, İsviçre'de Hınçak cemiyetini kurdular. Marksist bir sosyalizm iddia ediyorlardı. Hedefleri, Doğu Anadolu'dan Müslümanlar'ı kaçırarak veya öldürerek bir Ermeni otonom prensliği için İstanbul'u razı etmekte. Bunun için, Osmanlı Ermenileri üzerinde dehşet saçan bir propagandaya ve eyleme giriştiler. Eylem için istenen parayı vermeyen, eylem için terorist vermekten kaçınan Ermeniler komite tarafından öldürülüyorlardı.

Hınçakların terör aşkı, Batı'yı endişelendirecek boyutlara varınca bazı Rus çeteleri gene Rusya Ermenileri'ne İsviçre'de Taşnak cemiyetini kurdurdu. Bunlar, sosyal demokrasi iddia eden sosyalistlerdi. Metodları Hınçaklar'dan farklı değildi. Çok defa birleşerek eylem yapıyorlardı. Öte yandan, Osmanlı Ermenileri Osmanlı yönetiminden temelde memnundular. Dış baskı olmasa, kendi devletlerine karşı ayaklanmayı tasarlayıp gerçekleştirme gibi bir eğilimleri yoktu.

Doğu Anadolu'da Ermeniler, aralarına sızmış, onları silahlandıran ve örgütleyen Rusya Ermenileri'nin önderliğinde, Kürtçe konuşan Müslüman köylerini basmaya, yağmalamaya, bulabildikleri canlıyı öldürmeye başladılar. Yaptıkları kanlı eylemler kadın, yaşlı, çocuk ve bebek esirgemeksizin toplu katliamlardı. Belgeleri bu kitapta tarihçi yazarlarca yayınlanmıştır. Zaten sayısız ve her devletin arşiv belgesinde, çağdaş şahadetlerde, nefret verici çok bol örnekler ve ayrıntılar mevcuttur. İnsanları çengele asıp ölüme terk ediyorlar, hâmile kadınların karınlarını süngüyle deşerek bebeklerini çıkartıyorlar, erkeklerin organlarını kesip ağızlarına koyuyorlar, parmak, el, kol, bacak kesiyorlardı. Camileri, tekkeleri, medreseleri Müslümanlar'la doldurup ateşe veriyorlardı. Müslümanlar'ın da çok titiz oldukları ırza tecavüz değişmez metodlarıydı. Küçük yaşta kız ve erkek çocuklar istisna edilmiyordu. Çeteler ancak Kürt köyleri yakıldıktan, ekinler ve bitki örtüsü bile yok edildikten sonra çekiliyorlardı. Amaç Müslüman nüfusu tedhiş etmek, korkutarak bu toprakları mümkün olabildiği derecede boşaltmalarını sağlamaktı. Bu arada bazı çeteler, ilk başlarda, Ermeni köylerini de, Türk kıyafetine girip basıyorlar, bunu da Türk zulmü diye Avrupa'ya yayıyorlardı.

Rusya, amacını aşan bu metodlardan ürktü. Kendi Ermenileri'nin de Rusya'ya karşı böyle davranabileceklerini hesapladı. Bir pan-ermenizmden çekindi. Yavaş yavaş Osmanlı Ermenileri'ni yönlendirmekten elini çekmeye başladı. Ancak yerini hemen İngiltere aldı. Ermeni terör örgütlerinin arkasına geçti.

Bu yıllarda bütün Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni sayısı bir milyon kadardır. Osmanlı yönetimine nüfusları oranından fazla katılıyorlardı. Ancak pek çok Ermeni'nin Ermeni hareketi içinde yer aldığı görüldü. Ermeni tedhiş örgütlerinden korkuyorlardı. Avrupa devletlerine güveniyorlardı. Ermeni konusu Avrupa ve Amerika basınında artık sürekli gündemdeydi. Osmanlı zulmü motifi işlenip duruyordu. Ermeni kiliseleri, din adamları kadar, Osmanlı İmparatorluğunun her tarafındaki Avrupa konsoloslukları da eylemi destekliyorlardı. Bir çok kilise ve konsolosluk, silah deposu haline gelmişti. Silahlar toprağa, dağa gömülüyor, oradan çıkarılıp kullanılıyordu.

1894'de İkinci Abdülhamîd'in emriyle, bütün Doğu Anadolu'da birlikleri olan Dördüncü Ordu'nun kumandanı Müşir Zeki Paşa, hızlı ve radikal tedbirlerle, Ermeni çetelerinin üzerine yürüdü. Girdikleri Kürt köylerini geri aldı. Bunun üzerine Avrupa basını, padişahın şahsını da hedef alan çirkin bir kampanyaya başladı. Avrupa, Osmanlı'nın Ermeniler'le ve hâimleri Büyük Devletlerle müzakere masasına oturacağını bile sanmıştı. Bu sert tepki ve savunma, Avrupa'yı şaşırttı. Ünlü Fransız tarihçisi Albert Vandal, İkinci Abdülhamîd için ilk defa olarak *Le Sultan Rouge* (Kızıl Sultan) tabirini kullandı.

Abdülhamîd yönetimi, gerekli tedbirleri almaya, Müslüman vatandaşlarını korumaya mecburdu. Rusya, İngiltere, Fransa bugün, yarın müdahale eder kesin inancında bulunan Ermeniler, Sivas, Trabzon, Erzurum, Van ve Diyarbakır gibi Osmanlı eyâlet merkezi önemli şehirlerinde bile gösteri yaptılar, bir miktar kan da döktüler.

Sultan Abdülhamîd, çete savaşlarıyla dağ vuruşmalarında Dördüncü Ordunun yıpranacağını, Rusya'ya karşı savunma görevini yapamayacağını, oradan oraya birlik göndermek durumunda kalacağını anlayınca, "Hamidiye Süvari Alayları" diye 1908'e kadar devâm edecek yarı-askerî kuvveti kurdu. Bu birlikte iyi silahlandırılmış, hareket yeteneği fazla, tamâmı atlı kuvvetti. Hepsi Kürtlerden oluşmuştu. Yalnız dağda ve kırdaki görev yapacak, kendi yaşadıkları yerleri savunacak, Ermeni çetelerini yakalayabildikleri oranda yok edeceklerdi. Alayın subayları Kürt aşîret beyleri ile onların oğulları ve yakınlarıydı. En yüksek rütbe mîralay (albay) idi. Bu subaylık rütbeleri yalnız Hamidiye alaylarında geçerliydi. Muntazam orduda geçersizdi ve bunlara muntazam ordu subaylarının bir kısım hakları verilmemişti. Hamidiye alayları, dağları ve kır

kesimini gerçekten iyi korudu. Şehir ve kasabada, muntazam ordu birlikleri yahut jandarma bulunuyordu.

Ancak, bu alaylar, tasarladıklarına engel olduğu için, Batılılarca hiç beğenilmedi. Sürekli Bâb-ı Âlî'nin başına kakıldı. Halbuki, Sultan Abdülhamîd, paramiliter lejyon kurmayı kendi akletmiş değildi, Avrupa devletlerinden öğrenmişti. O zaman Kürtler, Avrupa'nın hiç gözdesi değildiler. Mümkün olabildiği nisbette imhâ edilmeleri ve Doğu Anadolu'yu Ermeni nüfusa bırakmaları isteniyordu. Ermeni nüfus, böyle bir proje için yetersizdi. Ancak, 1877 ve müteakıp yıllarda Bulgaristan'da nüfusun yarısı Müslüman olduğu hâlde, oran Müslümanları katletme veya göçe zorlama yoluyla dört-bire düşürülmüş ve Bulgaristan özerk prensliği oluşturulmuştu. Bazı Batı devletleri bu örnekten cesaret alıyorlardı. Ne var ki, örnek yanlış seçilmişti. Çok büyük bir saha kaplayan Doğu Anadolu Bulgaristan'ın bir kaç misliydi.

Ermeniler'in Müslüman halka nisbetle en ileri nüfus oranına eriştikleri Osmanlı ilçesi (Osm. kazâ), Siirt'le Muş arasındaki Sason'du. Burada 12.000 Ermeni ve (tamama yakını Kürt), 15.000 Müslüman yaşıyordu. Ermeni komitecileri bu sebeple çok da dağlık olan bu yöreyi pilot bölge seçtiler. İlçeye hakim olup, Ermenistan prensliğinin çekirdeğini burada kuracaklardı.

Ermeni çeteleri bütün silahlarıyla buraya yığıldı ve ilçenin Ermeni halkına zorla silah dağıtıldı. Ancak yetişen Osmanlı kuvvetleri, isyanı fazla zorlanmadan bastırdılar. Yüzlerce Kürt ve 5.000 kadar eli silahlı Ermeni ölmüştü. Avrupa'da kıyamet koptu. İsyanın lideri Hamparsum Boyacıyan kaçıp hayatını kurtardı. On-üç yıl sonra bu adamı İttihâd ve Terakkî, Harput milletvekili olarak Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı'na aldı. Sason olayı Ekim 1894'te geçti. Bir ay sonra Ermeniler, Diyarbakır'da da ayaklandılar. Bu ayaklanmada 1.191 Ermeni öldü.

1894-95 kışı, Avrupa Büyük Devletleri'nin Bâb-ı Âlî'yi dehşetli bir baskı çemberine almasıyla geçti. Ayaklanmalarda ölen Ermeni sayısının, Müslümanların sayısından fazla olduğunu iddia edip, Ermeniler lehine reform istiyorlardı. 11 Mayıs 1895 tarihli İngiltere, Fransa, Rusya ortak notasında Osmanlı'dan, Doğu Anadolu'yu oluşturan altı eyâlete yeni ve Ermeni kanına bulaşmamış valilerin tayinini, Kürt alaylarının ilgasını, Ermeniler'den müteşekkil jandarma birlikleri kurulmasını istedi. 3 Haziran'da Bâb-ı Âlî, bu notayı reddetti ve istenenlerin hiçbirinin uygulanabilirliği bulunmadığını bildirdi. Bunlar Ermeni meselesinin en kritik aylarıdır.

Ancak, Sultan Abdülhamid Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın Üçlü Nota'ya katılmasını önlemişti. İngiltere, Akdeniz filosunu Malta'dan kaldırıp Çanakkale Boğazı ağzına getirdiyse de, Osmanlı'yı korkutamadı. Zîrâ Bâb-ı Âli, Rusya'nın İngiltere ve Fransa ile ortaklaşa bir Ermeni işine girişmekte menfaati bulunmadığını teşhis etmişti. Fransa da İngiltere'yi, Haçlı seferleri hâtırasına destekliyordu. İngiltere hemen hemen tek başına kaldı.

Ermeni Ayaklanmasının İstanbul'a Sıçraması

Buna rağmen Ermeniler, Büyük Devletler'in, küçük kavimlerle, istedikleri gibi oynadıktan sonra, onları, aleyhlerine kışkırttıkları devletle karşı karşıya bırakıp "Haydi artık devletinize anlaşıp barışın" dediklerini kavrayamadı. Bol Avrupa parası alan Ermeni komitecileri için işlerini devâm ettirmek, hayatlarını kazandıkları meslek haline geldi. Avrupa devletleri, Osmanlı'yı sürekli huzursuz eden ve kendilerine Bâb-ı Âli'ye çatmak fırsatını veren komitecileri koruyorlar, paralarını esirgemiyorlardı. Komiteciler, Osmanlı Ermenileri'nden de tehdit yoluyla büyük meblağlar sızdırıyorlardı.

Doğu Anadolu'da başta Sason'daki Ermeni ayaklanmaları söndürülünce, İstanbul Ermeni Patriki İzmirliyan, benzeri bir ayaklanmayı İstanbul'da yapıp Ermeni davasını Avrupalıların gözleri önünde sergilemeyi plânladı. Bir kaç yüz Ermeni'yi silahlandırdı. Çoğunluğu Kadirga'da oturan Ermeniler'di. Bâb-ı Âli'ye çıkıp hükümet aleyhine gösteri yapacaklardı (30 Eylül 1895). Sultanahmet'te yolları Türk askeri tarafından kesilince panik hâlinde Kadirga'ya çekildiler. Marmara üzerinde Kadirga mahallesinde Ermeniler yoğunlu. Evlerini silah deposu haline getirmişlerdi. Bu, Osmanlı tarihinde "Birinci Ermeni Patırtısı" diye ünlüdür. O zamana kadar İstanbul'da kargaşa çıkarmak Türklerin tekelinde idi. Yunan ihtilâlinde İstanbul Rumları plânlamışlar, fakat uygulamaya cesaret edememişlerdi. Fetih'ten beri ilk kargaşayı Ermeniler çıkarmış oldu. Bu, Türkleri çok üzdü. Ermeniler'le Türkler İstanbul'da iç içe yaşarlar. İlişkilerinde tam bir komşuluk ve dostluk hâkimdir. Asırlardan beri böyleydi. Ermeniler, Türklerden hiç kötü muamele görmemişlerdi. Böyle olduğu hâlde imparatorluklarına isyan etmeleri, Batılı devletlerin peşine takılıp Anadolu'da prenslik hayaline kapılmaları, Türk-Ermeni ilişkilerini bozdu. Buna rağmen bu Birinci ve ertesi yılki "İkinci Ermeni Patırtısı"nda, olaylar yatışır yatışmaz, Türkler geçenleri unuttular. Ermeniler'e hiçbir kötü muamele yapmadılar. Anadolu'nun doğusundan gelen çok kötü haberlerin bile İstanbul Türk'ünün bu asırlık duygusunu ve terbiyesini bozmadığını altını çizerek belirtiyorum.

Ertesi yıl İstanbul'da İkinci Ermeni Patırtısı patlak verdi (26 Eylül 1896). Bu defaki Ermeni plânı, hükûmete gösteri yapmak isteyen geçen yıldakinden şümüllüydü: Bombalı, ateşli saldırıya geçecek, kan dökeceklerdi. Zîrâ Patrik İzmirliyan onları, Büyük Devletler'in müttefik donanmalarının Çanakkale'yi geçmek üzere bulunduğu, İstanbul'a gelip işgâl edecekleri yalanı ile kandırmıştı. Patrik, ihtimal kendisi de kandırılmış olarak binlerce Ermeni'nin kanına girdi.

Patırtıdan sonra tutuklanan Ermeniler'in itiraflarına göre, hedef Osmanlı Bankası'nı bomba ile uçurmak, Bâb-ı Âlî binasına da bomba atmak ve bilhassa sadrâzamı öldürmektir. Nitekim, Osmanlı Bankası'na girince ellerinde bomba ve silahlarla tutuklandılar. Zîrâ Osmanlı istihbaratı, Ermeni hedeflerini önceden haber almıştı. Bir Ermeni, Sadrâzam Halil Rifat Paşa'ya bir tabanca kurşunu sıktı ise de, mesafe fazlaydı, isabet ettiremedi. Birinci Patırtı'da ılımlı davranan Sultan Abdülhamid, artık her yıl yeni bir patırtı ile karşı karşıya kalmamak için, ikincisinde sert davrandı. Osmanlı askeri, jandarma ve polisi Ermeni mahallesine girip patırtıyı yapanları evlerinde tutuklamak isteyince Ermeniler, evlerinin balkonlarından yayılım ateşi açmakla kalmadı, gelenlerin başlarına o zaman çok kullanımda olan oturaklar döküldü. Maksat, Osmanlı askerinin sivil halka ateş açması ve Ermeniler'in bunu Avrupalılar nezdinde protesto etmeleriydi. İstanbul'daki büyükelçilikler, orta elçilikler, başkonsolosluklar, gelişmeleri dakika dakika izliyorlar ve özel telgrafhanelerinden telgrafla dakika dakika Avrupa'ya bildiriyorlardı. Asker ve polise tutuklama emri verilmiş, ateş emri verilmemişti. Hiçbir tutuklama yapılamadı. Asker, kapıları aşip evlere girmedi. Derhal Ermeni mahallesini boşalttı.

İstanbul liman hamalları, o zaman, çok kalabalık ve lonca teşkilâtlı bir zümreydi. Aynı gece Yıldız'daki marangozhanelerde yapılmış sopalar (coplar), liman hamallarına dağıtıldı (çoğu, Ermenilerden canı çok yanmış Kürtlerdi). Hiçbir ateşli ve kesici silâh taşımamaları emrini almışlardı. Ermeni mahallesinin sokaklarına daldılar. Rastladıkları genç Ermeniler'i sopalarla dövdüler ama kadın, çocuk ve ihtiyarlara kesinlikle dokunmadılar.

O tarihten bu yana İstanbul Ermenileri, şiddet içeren eylemden kaçınmışlardır. Patrik İzmirliyan azledildi, Kudüs'e sürüldü. Büyük Devletler, başlarını böylesine belâya soktukları Ermeniler'i kendi hâllerine bıraktılar.

Ermeniler ancak dokuz yıl sonra İstanbul'da yeniden harekete geçecekler, fakat daha öncesini hatırladıkları için kendileri işe karışmayacak, eylemi Avrupa'dan kiraladıkları profesyonel teröristlere tevdi edeceklerdir.

Bomba Olayı (21 Temmuz 1905)

Ermeni komiteleri, haksız yere en büyük Ermeni düşmanı ilân ettikleri İkinci Abdülhamîd'i öldürerek Büyük Devletler'in dikkatini çekmek ve Osmanlı İmparatorluğunu karıştırmak istediler. Eylem İsviçre'de tasarlandı. Arkasında muhtemelen İngiltere vardır. Belçikalı profesyonel -kim ücretini öderse onun için eylem yapan-anarşist Jorris'le anlaştılar. 1905'te, Avrupa'da hiçbir şeye inanmamakla öğrenen ve kurulu düzeni yıkmak iddiasındaki nihilist ve anarşist denen akımların çok azdığını hatırlamak gerekir. Bu sûretle iki ABD Başkanı, Fransa Cumhurbaşkanı, Çar İkinci Aleksandr dahil, pek çok devlet ve hükûmet başkanına suikast yapılmış ve haylisi muvaffak olmuş, yani yukarıda anılanlar gibi ölümle sonuçlanmıştı. Şimdi bu tarz eylem, dünyanın en iyi muhafaza edilen devlet başkanlarından biri olduğunda birleşilen ve saltanatı 29'uncu yılında bulunan İkinci Abdülhamîd üzerinde deneniyordu.

Ermeniler, hayallerindeki Doğu Anadolu'da bir otonom prenslik için tek engel olarak, Padişâhın şahsını görmeye başlamışlardı. Jorris, aralarında kadınlar da bulunan profesyonellerle, turist pasaportu ile İstanbul'a geldi. Padişaha bir suikast, en kolay, selâmlık resm-i âlisi denen, cuma namazına gidip gelmesi sırasında yapılırdı ki, cami içinde dinî olan bu çok şaşılahtırıcı imparatorluk töreni, camiye gidiş dönüşlerde tamamen askeri idi. İstanbul ahalisi, Avrupalılar, halifelerini görmek için her ülkeden gelmiş Müslümanlar için, padişahı görebilecekleri tek fırsattı. Üstelik, daha önce at üzerinde yapılan bu törende padişah, üstü tamamen açık saltanat arabasında gidip geliyordu ki, halk kendisini görebilsin ve o da halkı selâmlayabilsin. Jorris, suikast için Viyana'da özel bir araba yaptırdı. Bunu parça parça İstanbul'a soktu. Araba İstanbul'da bir araya getirildi. İçine "cehennem makinesi" (fr. *machine infernale*) denen çok dakik, zaman ayarlı, tahrip gücü çok yüksek bir bomba koydu. Bomba yüz kiloydu (80 kilo patlayıcı, 20 kilo şarapnel gibi dağılan madeni madde).

Padişah sarayının hemen dışındaki Yıldız Camii'ne cuma namazına gidiyordu. Bu tören birkaç hafta ara ile bir kaç kere seyredilip, hükümdarın kaç saniyede cami kapısından çıkıp arabasına bindiği hesaplandı. Bomba taşıyan araba, içinde kadınların bulundukları bir arabaya benzetilerek, cami ile saltanat arabası arasına çekilip orada bırakıldı. Sultan Abdülhamîd, cami kapısından çıkarken, hiç beklenmedik şekilde, Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi önünü keserek hükümdarı durdurdu ve önemli bir şey anlattı. Bu suretle, hâkan-halifenin arabaya doğru cami merdivenlerinden

adım atması bir kaç saniye gecikti. Bu gecikme sırasında, saniye ayarlı büyük bomba patladı. Birçok hassa askeri (ki Söğütlü Kara-keçili Türkmen aşiretindendiler) öldü, pek çoğu yaralandı. Padişaha bir şey olmadı.

Komitecilerin bir kısmı yakalandı, sorguya çekildi, cezalandırıldı. Jorris de tutuklandı. Çok iyi sorguya çekildi. Avrupa'nın terör dünyasından muntazam haber vermeyi vaad etti. 500 altın verilip salıverildi. Sonraki yıllarda Avrupa'dan önemli mahrem haberleri Padişaha ulaştırdığını kaynaklarımız (ezcümle Pâdişahın Mâbeyn Başkâtibi Tahsin Paşa hâtıralarında) kaydediyor.

Adana Ayaklanması: 16-19 ve 24 Nisan 1909

23 Temmuz 1908'de İkinci Meşrûtiyet (taçlı demokrasi) ilân edildi. İkinci Abdülhamid'in devleti yönettiği dönem sona erdi, fakat tahtta bırakıldı. İkinci Meşrûtiyet'in ilk yılları, bilhassa ilk aylarında bütün imparatorluk o zaman "hürriyet" denen demokrasi furyası yaşadı. Bütün yasaklar kalkmış gibiydi. Öyle ki, Ermeni terör örgütleri olan Hınçak ve Taşnak cemiyetleri, imparatorluğun pek çok şehrinde resmen tabelaları ile şube açtılar. Binalarını silah ve cephane deposu haline getirdiler. Ermeni kiliseleri politikalarından vazgeçmiş değillerdi. Vazgeçemediklerini hem Ermenilere, hem Avrupa devletlerine hatırlatmak istiyorlardı. Bu defa bir Osmanlı eyâleti olan Adana'da tecrübe ettiler.

Kilikya piskoposu Muşeg Ermenilere ayaklanma emri verdi. Emrin verildiği günler, İstanbul'da Türk devletinin en önemli iç olaylarından biri olan 31 Mart (13 Nisan 1909) tarihine, İstanbul'daki ihtilâl günlerine tesadüf etmektedir. 31 Mart olayı gibi bunun da BIS (*British Intelligence Service*) tarafından hazırlandığı anlaşılır ki, asrının CIA ve KGB'si idi.

Dışlerine kadar silah kuşanan Ermeniler, dört gün, dört gece, Adana şehri ve çevresinde cana, ırza, mala saldırarak Türklere zarar verdiler. Türk halkı büyük bir karşılık verdi. 1.850 Müslüman öldüren Ermeniler'den 17.000 kişi öldü. Ölenlerin sayısındaki eşitsizliğe Avrupa kadar, Osmanlı Dâhiliye Nâzırı (İçişleri Bakanı) Mehmed Tal'at Bey de kızdı ki, sonradan Ermeniler tarafından Sultan Abdülhamid'den de büyük Ermeni düşmanı ilân edilen Sadrâzam Tal'at Paşadır. Yakın arkadaşı erkân-ı harb kaymakamı (kurmay yarbay) Cemal Bey'i, ilçe yönetiminde bile tecrübesi olmamasına rağmen, Adana eyâlet valiliğine gönderdi (sonradan büyük Ermeni düşmanlarından biri ilan edilecek olan Cemal Paşadır).

Cemal Bey, nasıl olup Osmanlı zâbitasının bir Ermeni ayaklanmasını engellemeyip ve silahlı Ermeniler'in günlerce Müslüman evlerini basıp buldukları çoluk çocuğu öldürdüklerini araştırarak yerde, örfi idâre (sıkıyönetim) ilân edip Dîvân-ı Harb-i Örfî (Sıkıyönetim Mahkemesi) kurdurdu. Biri müftü 47 Türk'ü, yalnız 1 Ermeni'yi astırdı. İttihâd-ı anâsır (kavimlerin kaynaşması) ilkesiyle imparatorluğa el koyan İttihâd ve Terakkî partisinin, büyük ace-miliklerinden biridir. Ermeniler'e ve Avrupalılar'a adalet örneği verildiği sanılmış, akan Türk kanı düşünülmemiştir. Olay Cemal Paşa açısından, aynen bu paragrafta özetlediğimiz gibi, kaleme aldığı hâtıralarında anlatılmaktadır.

1915 Ermeni Tehcîri

1914 sonunda (29 Ekim) Osmanlı Türkiyesi, Birinci Cihan Savaşı'na (1914-18) girdi. İmparatorluğun tamamında, İstanbul, Anadolu ve Arap eyâletlerinde, Ortodoks Gregoryan, Katolik ve pek az Protestan Ermeniler'in toplam nüfusu 1.300.000'e çok yaklaşıyordu. Doğu Anadolu'daki altı eyâlette nüfusun küçük bir kısmını oluşturuyorlardı (rakamlar, bu kitapta, uzman tarihçilerin makalelerinde kaynaklandırılmıştır).

Kafkasya cephesinde Doğu Anadolu'yu, Rus ordularına karşı, Üçüncü Ordu savunuyordu. 1914 yılı sonunda (29.12.1914-2.1.1915), Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, İstanbul'dan gelip bizzat bu ordunun başına geçti ve ünlü Sarıkamış taarruzunu yaptı. Üçüncü Ordu'nun en büyük kısmı soğuktan donarak öldü. Ruslara esir düştü. Ordu, dağınık birlikler hâlinde, Rusların önünden çekilmeye başladı. Cephe savunmasız kaldı.

Bu durumda Ruslar, Doğu Anadolu Ermenileri'ne her türlü silah gönderdiler. Üçüncü Ordu'daki Ermeni erlerine de, ellerindeki silahlarla Osmanlı ordusundan kaçıp Ermeni çetelerine katılmaları için haber gönderdiler. Korkunç bir kıştı. Ermeni çeteleri, Müslüman köylerini, çekilen Üçüncü Ordu'nun ikmal yollarını ve birliklerini vurmaya başladılar. Müslüman köyleri tamâmen savunmasızdı. Osmanlı askeri ve jandarması, ancak Ruslar'la uğraştığı gibi, Müslüman gençleri askere alınmıştı. Köylerden sonra kasabalar ve şehirler de, Ermeni çetelerinin taarruzuna uğradı. Çocuk ve kadın ayırmaksızın, büyük çoğunluğu Kürt olan Müslümanlara, akla gelen ve gelmeyecek her türlü işkenceyi uygulayıp katliâm yapıyorlardı. Kurşunla öldürmeyip, uzun işkencelerle uzuvlarını teker teker kesiyor, sonra ölüme bırakıyor, buldukları her şeyi yakıyorlardı. Kadın, çocuk ve ihtiyarları, başta camiler olmak üzere, bina-

lara kapatıp ateşte yakmak da metodlarından biriydi. Çocuklara ve genç kadınlara kalabalık içinde tecavüz ediyorlardı. Kürtlerin Doğu Anadolu'yu boşaltacaklarına, batıya ve güneye kaçacaklarına, artık muzaffer görünen Rusya'nın yardımıyla bir Ermeni devleti kuracaklarına, savaşın sonunda Osmanlı İmparatorluğu diye bir şeyin de kalmayacağına emin idiler.

Van şehri, eyâlet merkezi, önemli bir Müslüman beldesiydi. Ermeni çeteleri şehre girdi. Tek kişi bırakmamacasına bütün Müslümanlar'ı öldürdü (20.4.1915). Rus ordusu bir ay sonra Van'a girince (19.5.1915), tek Müslümanın kalmadığını hayretle gördü. Van Gölü cesetlerle doldurulmuş, şehrin her yerine parçalanmış cesetler çepçevre yayılmıştı. Ermeni vahşeti, Rus plânlarını çoktan aşmıştı. Rus subaylarının, genel kurmaylarına yazdıkları, Ermeni zulmünün askerlik şereflerine sığmadığını ve Ruslar'ı da lekeleyeceğini söyleyen raporlar yayınlanmıştır. Ancak Türk kuvvetleri yaklaşıncı Ruslar, Van şehrini boşalttılar (3.8.1915). İki gün sonra da Türk birlikleri Van'a girdi. On-binlerce Müslüman cesedi, yakılıp yıkılmış camiler teessürle görüldü. Van şehri 1915'ten sonra yeniden iskân edildi. En azından ilk başında, hiçbiri, 1918'te yaşayan Vanlılar'ın nesli değildir. O Vanlılar genelde öldürüldüler.

Hâlâ münakaşası yapılan tehcir kararı Osmanlı Hükûmetince, bu gelişmeler üzerine alındı. Radikal bir karardı. Ancak, Osmanlı Devleti, dünya tarihinin gördüğü en büyük ölüm kalım savaşının içinde on cephede Rusya, İngiltere, Fransa ve daha bir sürü devletle savaşıyordu. Ermeni tehciri sırasında Çanakkale'de İmparatorluğun, hattâ Türk'ün hayat savaşı yapıyordu. Çanakkale'yi geçebilen düşman, korkunç armadası ile rahatça İstanbul'a gelebilecekti. Tehcir günlerinde bu tehlikeye karşı Topkapı Sarayı hazînesi sandıklanıp Konya'ya gönderildi. Beşinci Sultan Mehmet Reşâd Konya'ya gitmeyi reddetti.

Bu şartlarda, önceki Ermeni ayaklanmalarında elinde silah olan âsiler dışındakilere dokunulmamaya dikkat edildiği hâlde, daha toptan tedbirler gerekiyordu. Bu tip radikal tedbirler, her iki cihan savaşında ve başka savaşlarda birçok devletçe uygulanmıştır. İçlerinde insanlığı ürperten örnekler çoktur.

Doğu ve Orta Anadolu'daki Ermeniler, aileleri ile birlikte, imparatorluğun güney (Arap) eyâletlerine göç ettirildi. Gönderildikleri Şâm, Halep, Beyrût, Bağdâd gibi şehirlerin ve yörelerinin o dönemde Orta ve Doğu Anadolu'dan daha bayındır ve daha şenlikli yerler olduğunu kaydetmek gerekir. Gene de bir kavmi, asırlardan

beri yaşadığı coğrafyadan koparıp başka bir iklîme sürmek, elbette patetik bir olaydır. Fakat savaşlarda bu gibi trajediler çok olagelmıştır. Günümüzde Avrupa'da Bosna-Hersek, Kosova, Çeçenistan gibi yerlerde de oldu. Ailelerin ayrılmadığını, aynı aile fertlerinin bir arada tutulduğunu eklemek lâzımdır. Hızla toplanan Ermeni aileler, kabileler hâlinde ve yaya olarak güneye hareket ettirildi.

Hâlâ kıştı. Üstelik kolera gibi bulaşıcı hastalıklar kol geziyordu. En fecii, yol boyunca kabileler, Kürt aşiretlerinin taarruzuna uğradı. Kabileleri Osmanlı jandarması muhâfaza ve sevk ediyordu. Fakat çılgınca kabilelere taarruz eden Kürtlere yaylım ateş açamadılar. Açsaldı, mukabele görecekler, bir de Kürt meselesi oluşacaktı. Gelen Kürtler, Ermeniler tarafından aileleri katledilmiş, tecavüze uğramış, evleri barkları yıkılmış insanlardı ve intikam ateşiyle yanıyorlardı.

"Ermeniler'in Soykırımı" dedikleri olay, işte bu tehçirdir. Yol boyunca Türk askeri de açlıktan, soğuktan kırıldı. Ermeniler de büyük kayıplar verdiler. Kabilelerde, iskân edildikleri mahalle kadar yolda ölenler yaklaşık toplam göç ettirilenlerin dörtte-biridir. Rakamlar, bu kitabın ilgili makalelerinde açıklanmıştır. Ermeniler, göç ettikleri Arap ülkelerinde iş sahibi oldular. Savaş bitince önemli bir kısmı Fransa'ya, bir çok Avrupa ve Amerika ülkesine de göçtüler. Soykırımı olsaydı, o ülkelerdeki Ermeni diaspora'sı mevcut bulunmazdı. Gene soykırımı olsaydı, önce imparatorluğun taht şehrindeki Ermeniler ortadan kaldırılırdı. İstanbul'da sadece bazı Ermeniler tutuklandı. Nihâyet yol boyu kırimdan, Ermeni çeteleri de sorumludur. Zirâ onlar da yol boyunca yer yer kabilelere girip muhâfaza eden Türk askerine ateş açtılar ve kabilelere saldıran Kürt aşiretleriyle vuruştular.

Ziya Gökalp "katl-i âm" değil, "mukaatele", yani karşılıklı öldürme olduğunu yetkiyle söylemiştir. "Onlar bizi, biz onları öldürdük" demiştir. Gökalp, Diyarbakır milletvekili ve iktidardaki İttihâd-ü Terakkî partisinin kâtib-i umûmîsi (genel sekreteri), partinin ünlü Merkez-i Umûmî üyesi ve partisinin fikir babasıydı. Diyarbakırlı olduğu için, o coğrafyayı çok iyi biliyordu.

Ermeniler'i o coğrafyadan kaldırmak gerekiyordu. Bu iş, Dahiliye Nâzırı Tal'at Bey'in vâililere ve mutasarrıflara yazılı emriyle yapıldı. Bu emirler arşiv belgesi olarak elimizdedir. Bu kitapta da yayınlanmıştır. Ermeniler'in sürülmesi emridir, öldürülme emri diye bir şey yoktur. Tehcîr, hükûmette kısaca görüşülüp Sadrâzam Saîd Halîm Paşa tarafından imzalandı.

Tal'at Paşa 47 yaşında Berlin'de 15 Mart 1921'de, Saîd Halîm Paşa 58 yaşında Roma'da 8 Aralık 1921'de, Cemâl Paşa 50 yaşında Tiflis'te 22 Temmuz 1922'de Ermeni komitecileri tarafından tabanca ile öldürüldü. Türkistan'da olmasa idi, Enver Paşa'yı da öldürebilirlerdi.

Birinci Cihan Savaşı Sonrası: 1918 - 1920

Birinci Cihan Savaşı bittikten sonra Ermeniler, artık hiç bulunmadıkları Kuzeydoğu Anadolu'da toprak istemeye ve Rusya'dan gelerek bu bölgeye sarmaya başladılar. Bu 1918 sonunda başlayıp 1920'de biten evrede de Anadolu'da on-binlerce Türk'ü öldürdükleri gibi, Güney Kafkasya'da on-binlerce Âzeri'yi de katlettiler. Aynı zamanda, Cihan Savaşı galibi devletlerden, Türkler'den intikamlarının alınmasını istiyorlardı. 16 Mart 1920'de İstanbul, İngiltere-Fransa-İtalya tarafından asker çıkartılarak işgal edilince İngiltere, Ermeni tehcirinin hesabını sormak için, divân-ı harb kurdurdu. Soykırımına ait hiç bir belge ibraz edilemedi. Boğazlayan kaymakamı Kemal Bey'i asmakla yetindiler. Çoğu İttihâdçi devlet adamları Malta'ya sürülünce, İngiltere burada da Ermeni soykırımı delilleri bularak sürgündekileri ithâm etmek istedi. Deliller bulunamadı, mahkeme bile kurulamadı.

Fransız kuvvetleri, Adana-Maraş-Urfa-Gaziantep bölgesini işgal edince Ermeni alayları kurdular. Burada da çok Türk kanı döktü. Ancak bölgeyi boşaltan Fransa, Ankara hükûmeti ile andlaşma imzalayıp Ermeniler'i de yanına alarak Suriye'ye çekildi.

1917 İhtilâli ile Rusya'da çarlık düştükten sonra, Güney Kafkasya'da Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan cumhuriyetleri kuruldu. Ermenistan, her iki komşusundan ve ayrıca yenik Türkiye'den toprak istiyordu. Nüfusuna, cürmüne bakmaksızın, her yeri istiyordu. Erzurum-Kars bölgesinde büyük ölçüde Türk soykırımına girişti. Erzurum'daki 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, Ermeni ordusunu Ermenistan'a kadar kovaladı. Ankara hükûmeti hem Ermenistan'la, hem Rusya ile andlaşmalar imzalayarak 1920'de Ermeni meselesini, Kafkasya cephesi savaşını bitirdi. Sevr Andlaşması hiçbir zaman yürürlüğe girmedi. İmzalandı, fakat ne Türkiye (padişah ve Meclis), ne diğer devletlerce onaylandı. Ama Sevr'e göre kurulacak Ermenistan hayali, bazı Ermeniler'in aklından çıkmadı. Lozan Andlaşması ile, Kars ve Gümrü Andlaşmaları da geçerli sayıldı. Ancak, 1991'de Sovyetler Birliği dağılınca Ermenistan, 1920'de imzalanan bu anlaşmaları tanımadığını ilân etti.

Ermeni Sorununun Günümüze İntikali

Kâzım Karabekir dönemindeki Ermenistan'la savaş ve Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin imzaladığı andlaşmalar, bu ki-taptaki makalelerde bahis konusu edilmiştir. Bundan sonra Ermeni meselesi bitti sayıldı. 1923'te Türkiye Cumhuriyeti kurulunca esasen Ermeni meselesini, Osmanlı İmparatorluğuna ait bir sorun kabûl etti ve hiç ilgilenmedi.

Böyle bir atmosferde Lübnan'da ASALA Ermeni terör komitesi oluştu (1970). Hiç beklenmedik şekilde Los Angeles başkonsolosumuz ve yardımcı konsolosumuz, bir otel lobisinde oturlurken, yaşlı bir Ermeni tarafından -Ermeni komitecilerinin usulüyle- tabanca ile öldürüldü. Bunu, birçok Türk diplomatının, dünyanın her yerinde öldürülmesi izledi. PKK Kürt terör örgütü faaliyete geçtiği sıralarda, ASALA ortadan kayboldu. Bu defa ABD, Fransa başta, çeşitli ülkelerdeki Ermeni diasporası, yeni bağımsız olan Ermenistan Cumhuriyeti ile ilişkili ilişkisiz, Ermeni Soykırımı senaryosunu, milletlerarası arenaya, parlâmentolara taşımaya başladılar.

86 yıl önce geçmiş bir olayın dünya siyasî platformunda ciddiyetle ele alınması, hem ilim, hem mantık dışı ise de, 2001 yılına girerken bu faaliyetler devâm ediyordu. Bu 86 yıl içinde Ermeniler'in çok geniş bir yayın faaliyetiyle, kendi açılarından ve uydurma belgeler de kullanarak yalnız pek çok siyasetçiyi değil, pek çok bilim adamını da kandırdıklarını eklemek gerekir. Olayı tarafsızlıkla inceleyen Batılı tarihçiler de oldu. Bir kısmı susturuldu. Ermeniler, bu iş için büyük meblağlar harcadılar ve harcamaya devâm ediyorlar. Gençlerini, Türkler'in ırklarına yaptığı soykırımı senaryosu ile yetiştirdiler. Bir çok Ermeni için bu konu, bir hobi haline gelmiştir şeklinde hafif bir tahlilde bulunmak bile mümkündür. Türkiye'yi sıkıntıya sokmak, Türkiye'den tavizler koparmak, Türkiye'nin dış ilişkilerini bozmak için yalnız Batı devletlerinin değil, Doğu ve Müslüman devletlerin bir kısmının bile bu konuya eğildikleri görüldü. Bir 1915 olayının 2000'li yılların dünyasında siyasal olarak gündeme alınması acayıpsa de, 21. yüzyılın ilk yıllarında konunun aktüalitesini muhafaza edeceği anlaşılıyor.

OSMANLI ERMENİ NÜFUSU

Justin McCarthy

Ondokuzuncu yüzyılda ve 20'nci yüzyılın başlarındaki Avrupalı ve Amerikalı yorumcuların Osmanlı İmparatorluğu'nda kaç Ermeni yaşadığına ilişkin bir fikirleri yoktu. Ama bu durumları onların yine de Ermeni nüfusuna ilişkin olarak yiğitçe istatistikler ortaya atmada ısrarlı davranmalarına bir engel oluşturmadı. Onların tahminleri bir milyondan daha az bir sayı ile üç milyon arasında değişiyordu ve onların bu sayılara ulaşmak için başvurduklarını farzettığımız yöntemler de tahminlerin kendileri gibi çeşit çeşitti. Bu konuda rapor yazan Amerikalı misyonerler de Ermenilerin sayısını artırmış, çoğu kez iki katına çıkarmışlardır. Öbür yazarlar ise, Osmanlı istatistiklerini bir temele dayanmaksızın güya "düzelterek" basmışlardır. Osmanlı nüfus istatistikleri bazen siyasi bir noktayı ispat etmek amacıyla, bazen de sırf yazar cahilliğini kabul etmeyeceği için bile bile tahrif edilmiştir.¹

Avrupalılar kaç kişi olduklarını başka zahmete hacet kalmaksızın doğrudan doğruya Ermenilerin kendilerine sormuş ve buna dayanarak nice nice tahminler yürütmüşlerdir. Seyyahlar gezip gördükleri kasaba ve köylerdeki sayıları çarpmak suretiyle toplam nüfusu bulmuşlardır. Müteşebbis bilim adamları, kendilerini istatistiksel gerçeğe götürecek en emin yol diye elde mevcut tüm tahminlerin ortalamasını almışlardır. Her biri öteki kadar güvenilirmez yüzlerce tahmin yürütülmüştür.²

Bir toplulukta kaç kişi bulunduğu ancak onları sayarak bulunabileceği için tahminler mecburen başarısız olmuştur. Osmanlı

¹ Örneğin A. Ubcini, Lady Easthope'un 1856'da Londra'da tercümesini yayımladığı **Türkiye Mektupları** isimli eserinde zikrettiği sayıların 1844 nüfus sayımına dayalı olduğunu söyler ki, bu beyan tamamen uydurmadır. Çünkü Osmanlı'nın Doğu Anadolu nüfusunu böylesine erken bir tarihte saydığına dair bir kayıt yoktur.

² En çok ıktıbas edilen tahminler için: Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Sorunu** 2.B., İstanbul, Belgesel Yayınlar, 1988, s. 353-366. İstanbul Belgesel Yayınlar arasında çıkmış olan Nikola Michoff'un 1919-1935 yılları arasında 4 cilt halinde Sofya'da basılmış olan **18 ve 19'uncu Yüzyıllarda Türkiye'nin ve Bulgaristan'ın Nüfusu** (La Population de la Turquie et de la Bulgarie au XVIIIe et XIXe s.) isimli eserinde bulunan tahminler koleksiyonu hem en kapsamlı hem eğlencelidir.

Ermeni nüfusu hakkında güvenilir veriler ancak iki kaynaktan ya Osmanlı nüfus kayıtlarından ya Ermeni Kilisesi'nden sağlanabildi. Düzenli bir nüfus kütükleri sistemi olan birincisi muntazam aralıklarla hem yerel düzeyde hem de ülke çapında güncelleştirilmekteydi (ülke çapındaki güncelleştirmelere yanlılıkla nüfus sayımı denilmekteydi). Birçok kişi Ermeni Kilisesi'nin herhalde, Batı Avrupa vaftiz kayıtlarına benzer şekilde, Ermenilerin kayıtlarını tutmuş olduğunu zannediyordu.

Yeni bir Ermeni devleti kurulması konusunu ele alan Birinci Dünya Savaşı ertesindeki barış konferanslarında Ermeni Kilisesi verilerinin ağırlığı olacağını çok iyi hesap eden Ermeni davasının savunucuları "Ermeni Patrikliği İstatistikleri"ni tam zamanında takdim ettiler. Bekleneceği gibi, "Patriklik İstatistikleri" Ermeni nüfusunu çok kalabalık göstermiştir; ne var ki, bu hayli yüksek sayı bile Ermeniler'in Doğu Anadolu'da nüfusun çoğunluğunu teşkil ettiğini iddia etmeğe imkân vermiyordu. Bu nedenledir ki, "Patriklik İstatistikleri" Müslümanları bölük bölük göstermeye yönelmiştir. Müslümanlar Türk, Çerkez, İranlı, Laz, Çingene, yerleşik Kürt, göçebe Kürt diye bölümlere ayrılmıştır. Kızılbaşlar, Zazalar, Çarıkılılar ve Yezidiler ise öbür dinler başlığı altında toplanmıştır. Bunun böyle yapılmasındaki niyet çok aşikâr ki, Ermenileri Türklerden daha kalabalık göstermekti. Türkler 666.000 olarak, Ermeniler 1.018.000 olarak tespit edilmişti. Niçin böyle yapıldığını anlamak zor değildi; böylece, sözü edilen etnik grupların Müslüman egemenliğini mi yoksa Ermeni egemenliğini mi tercih edecekleri sorusundan kaçınılmış oluyordu. Ama, aşağıda görüleceği gibi, bu sayılar bile Ermenilerin sayısı büyültülmek, Türklerin sayısı ise küçültülmek sayesinde elde edilmişti. İşin iç yüzünü daha da açık ortaya seren soru ise, Ermenilerin Müslümanların ne kadarının etnik Kürt, Türk, Çerkez ve saire olduğunu nasıl bilebildikleridir, çünkü Osmanlılar insanları daima dinlerine göre saymış, mensup olduğu etnik gruba ya da zümreye göre saymamıştır ve Osmanlılardan başka hiç kimse de Müslüman nüfusu saymış değildir. 1912 yılında Osmanlı Müslümanlarını oluşturan etnik grupları hiç kimse bilmiyordu; Ermeni Patriği de kesinlikle bilmiyordu.

Cetvel I. "Altı Vilâyet" için Osmanlı Kayıtlarının ve "Ermeni Patrikliği İstatistikleri"nin Sunduğu Veriler

	"Ermeni Patrikliği İstatistikleri"		Osmanlı Verileri	
Ermeniler	1.018.000	(39%)	784.917	(19%)
Öbür Hristiyanlar	165.000	(6%)	176.845	(4%)
Müslümanlar	1.432.000	(55%)*	3.173.918	(77%)
Türk	666.000			
Çerkez	62.000			
Farisi	13.000			
Laz	10.000			
Çingene	3.000			
Yerleşik Kürt	242.000			
Göçebe Kürt	182.000			
Kızılbaş	140.000			
Zaza	77.000			
Yezidi	37.000			
Yahudiler	0	(0%)	2.955	**%)
Toplam	2.615.000		4.138.635	

* Orijinal sayıların, Müslümanları bir grup olarak gösteren bir sayı ihtiva etmediğine dikkat edilsin.

** Yüzde 1'den daha az.

"Patriklik İstatistikleri" altı vilâyeti, bu vilâyetlerde Ermenilerin çok seyrek bulunduğu kesimleri hariç tutarak, "Türkiye Ermenistanı" olarak takdim eder.³ Patriklik İstatistiklerinde coğrafi bölgelerin sınırları belirsiz ise de, Patriklik sınırlarına tekabül eden Osmanlı vilâyetlerini belirlemek ve böylece Osmanlı ve Ermeni istatistiklerini karşılaştırmak imkânı vardır. Cetvel I'de yer alan Osmanlı rakamları, kadınlar ve çocuklar eklenmek suretiyle düzeltilmiştir. Ancak, bu düzeltmeler Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki oranı bozmamıştır, çünkü düzeltmek için kullanılan çarpan bütün dinî gruplara uygulanmıştır. Çünkü çocukların ve kadınların sayılara dahil edilmemesi bakımından Ermenilerin de Müslü-

³ Hakkâri bölgesi, Siirt'in güneyine düşen kesimler, Diyarbakır ilinin güneyi, Malatya'nın güneyi Sivas'ın Batı ve Kuzey Batısı hariç olmak üzere. Bunlar gerçek idari bölgelere tekabül etmediğinden, Osmanlı istatistiklerinde bunların mukabilleri ancak kabaca bulunabilmektedir. Cetvel I'de yer alan rakamlar Patriklik İstatistiklerindeki sınırlara yaklaşıp.

manlar kadar eksik sayıldığı farzedilmiştir. Bunu yapmak gerekliyordu; ne var ki Ermeniler daha ziyade kent ve kasabalarda oturduğu ve bu nedenle zaten daha doğru sayılmış bulunduğu için, Ermeni nüfusu artırımdan daha fazla yararlanmıştır. Osmanlı verileri ile kıyaslanabilmesi için Ermeni rakamlarındaki muhtelif Müslüman etnik gruplar Müslüman diye ilâve edilmiştir.

Gerçek şu ki, Ermeni Patrikliği İstatistikleri tamamen uydurmaydı, kaynağı kuşkulu olan istatistiklerin doğruluğu da kuşkuluydu. İstanbul'daki Ermeni Patrikliğinde kimse de bunu iddia etmemiştir,⁴ çünkü Patriklikte Ermeni nüfusu hakkında tutulmuş hiçbir kayıt yoktur. Batı Avrupa ülkelerinin aksine, vaftizler ve nikâhlar genellikle kayda geçirilmemiş, geçirilenler de bir merkezde karşılaştırılmamıştır. Böyle kayıtlar bulunsaydı bile, bu kayıtların Müslümanlar ve diğer Hristiyanların kaç kişi olduğuna ilişkin rakamlar ihtiva etmesi neden gerekecekti? Bu "Patriklik İstatistikleri" Patriklik'te, İstanbul'da, hattâ Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkmış değildir. Bunlar Paris'te, 1913 yılında, Krikor Zohrab'ın Marcel Leart takma adıyla yayınladığı bir kitapta ortaya çıkmıştır.⁵

Ermeni Patrikliği'nin bu Ermeni nüfus kestirimlerini Ermeni piskoposlarından derlemiş olması muhtemeldir, ama bu sayılar Zohrab'ın uydurmalarından farklıdır ve Müslümanlar hakkında herhangi bir veri içermemektedir. Aşağıda 3 Numaralı Ek'te görüleceği üzere, bunlar Cetvel II'de yer alan kadınların ve çocukların sayılmaması yüzünden eksik olan ve bu nedenle düzeltilmiş olan Osmanlı rakamlarından sadece birazcık farklıdır.⁶

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusunun gerçek sayısına ulaşmak için, tüm dünyada demografik incelemelerin ham maddesi olan hükûmetin tuttuğu nüfus istatistiklerine dayanmak şarttır. Osmanlı Hükûmeti kendi nüfusunu doğumları, ölümleri ve yer değiştirmeleri kaydetmek suretiyle sayıyordu. Patriklik rakam-

⁴ İstanbul Ermeni Patrikliği Berlin Kongresi'nde kullanılmak üzere Ermeni nüfusu tahminlerini ilk kez 1878'de basmıştır. O zaman Patriklik Osmanlı İmparatorluğu'nda, inanılmaz bir şekilde, kesinlikle gerçek bir sayma işlemi sonucu olmaksızın, 3 milyon Ermeni'nin yaşadığını beyan etmişti.

⁵ *La Question arménienne à la lumière des documents*, Paris, Augustin Challamel, 1913. Bu rakamlar, sonradan, Kevork Mesrob'un 1920 yılında Paris'te çıkan *La Population arménienne de la Turquie avant la guerre* isimli kitap gibi, 1919 yılında İstanbul'da çıkan (Ermeni Ulusal Danışma Konseyi Belgeler Komisyonu'nun onay verdiği) *L'Arménie* isimli kitap gibi savaştan sonra yayımlanan propaganda amaçlı bir çok belgede, ıktibas edilmiş ve gerçeğin ifadesiymiş gibi gösterilmiştir. Bu sahte rakamlar, bugün, sık sık doğruymuş gibi ıktibas edilmektedir.

⁶ Patriklikten gelmiş gerçek istatistikler olması muhtemel rakamlar da (3 Numaralı Ek), Ermeni nüfusunu bu "Patriklik İstatistikleri"nden çok daha az göstermektedir.

larının tersine Osmanlı nüfus rakamları propaganda için değil, dahili yönetim amacıyla kullanılıyordu. Osmanlı'nın modern nüfus kayıt sistemi 1830'lu yıllarda başlamış olmasına karşın, Osmanlı, Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar verilerden hiçbirini Batı dillerinden birinde yayınlamamıştır. Sadece Osmanlı Türkçesi ile yayım yapılmış, böylece istatistikleri yayımlamanın dış kamu oyunu etkilemeye matuf olmadığını göstermiştir. Asla idare dışında görülmesi düşünülmemiş ve yakınlarda arşivlerde bulunmuş olan nüfusa ilişkin dahili belgeler ile yayımlanmış istatistikler birbirlerini tutmaktadır. Kısacası, Osmanlı Hükümeti diğer ülkelerde görülen türden kullanılabilir, doğru nüfus istatistikleri tutmuştur.

Kalkınan ülkelerin çoğunda, özellikle Orta Doğu ülkelerinde olduğu gibi, Osmanlı, hep aynı tutumla, kadınları ve çocukları olduğundan daha az saymıştır. Eksik sayımlar, standart demografik teknikler kullanılmak suretiyle ikmal edilmiştir.⁷ Bunlar, belirtmek gerekir ki, nüfusun alt gruplarından hiçbirini kollamaz. Ermeni nüfusu da Müslümanlar ve diğer gruplar ile aynı oranda düzeltilmiş, yani istatistik yönünden artırılmıştır. Cetvel II kadın ve çocukların eksik sayımı telafi edilmiş bir şekilde Osmanlı rakamlarını vermektedir.⁸ Şekil I Anadolu, İstanbul ve çok az Osmanlı Ermeni nüfusu içeren Edirne Vilâyeti'ndeki Ermeni ve Müslüman nüfusunu grafik halinde sunmaktadır.

⁷ Bak: Justin McCarthy, **Muslims and Minorities: the Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire**, New York, New York University Press, 1983, "The Population of Greater Syria and Iraq, 1878 to 1914", (1878'den 1914'e Büyük Suriye ve Irak Nüfusu) **Asian and African Studies**, 15/1 ve "The Population of the Ottoman Balkans", (Osmanlı Balkanları'nın Nüfusu) **Proceedings of the Third International Congress on the Social and Economic History of Turkey**, İstanbul, The Isis Press, 1990. İstatistiksel hesaplamalar küçük bir makalenin çerçevesine sığmayacak boyuttadır. Hesaplamalar bu kaynaklarda bulunabilir.

⁸ Osmanlı Asyası'na ilişkin rakamlar esas itibarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun son nüfus yayınına dayandırılmıştır: Dahiliye Nezareti, Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti, **Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği**, İstanbul, 1330 M. (Bak: **Muslims and Minorities**) Bu kaynak İstanbul Vilâyeti bakımından eksiktir; nedeni muhtemelen demografik görünümü hayli değiştirmiş olan Balkan Savaşları ertesinde kaleme alınmış olmasıdır; diğer bir nedeni belki de mukim nüfus tarifiinde yapılan değişikliklerdir. Cetvel II'de İstanbul için verilen rakamlar 1313 İstatistiği'ndeki rakamlardır. (Nezaret-i Umur-u Ticaret ve Nafia, **Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin 1313 Senesine Mahsus İstatistik-i Umumi**, İstanbul, 1315) Bunlar kadın ve çocukların eksik yazımı gerekçesiyle düzeltmeye ya da ileriye dönük projeksiyona tabi tutulmamıştır, çünkü İstanbul'a ve İstanbul'dan vaki göçler hakkında şu anda sahip olduğumuz bilgi buna olanak tanımamaktadır. Önemsiz eksik sayım söz konusu olabilir.

Cetveldeki rakamlar, Osmanlı vilâyetlerinin 19'uncu yüzyılın sonları ile 20'nci yüzyılın başlarında bilinen sınırları itibarıyla verilmiştir. İmparatorluk yaşamının tam sonunda bazı vilâyetler taksime uğramıştır. (Örneğin, Asir Yemen'den, Kütahya ve Afyon Karahisar Hüdavendigâr'dan ayrılmıştır.) Mukayeseleri kolaylaştırmak için bu vilâyetler tekrar birleştirilmiştir.

Cetvel II. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni Nüfusu. 1912

	Ermeni Nüfusu	Toplam Nüfus	Ermenilerin Yüzdesi	Ermeni Nüfusu	Toplam Nüfus	Ermenilerin Yüzdesi
Avrupa'da						
İstanbul	162.134	1.032.839	8.8	191.156	611.391	31.3
Edirne	33.650	1.426.632	2.4	Mamuretülaziz	680.241	16.3
Selânik	87	1.347.915	*	Diyarbakır	754.451	11.8
Yanya	0	560.835	*	Van	509.797	15.6
Manastır	9	1.064.789	*	Erzurum	974.196	16.8
İskodra	0	349.455	*			
Kosova	0	1.602.949	*	Suriye		
Cezair	140	359.474	*	Suriye	1.017.322	.2
				Beyrut	979.702	.4
Batı Anadolu'da				Cebelilübnan	235.169	*
Hüdavendigâr	97.616	1.919.789	5.1	Kudsişerif	352.813	.7
Aydın	25.059	2.194.419	1.1	Zor	83.120	.3
İzmit	69.225	389.490	17.8	Irak		
Biga	2.805	183.077	1.5	Mosul	850.000 †	*
Kuzey Anadolu'da				Bagdad	1.400.000 †	*
Kastamonu	13.702	1.350.390	1.0	Basra	1.200.000 †	*
Trabzon	68.326	1.505.490	4.5	Arabistan		
Orta Anadolu'da				Hicaz	2.500.000 †	*
Sivas	182.912	1.472.838	12.4	Yemen	5.000.000 †	*
Ankara	125.616	1.444.139	8.7			
Konya	24.856	1.690.388	1.5			
Güney Anadolu'da				İMPARATORLUK	1.698.301	4.4
Adana	74.930	666.578	11.2			
Halep	123.129	1.189.678	10.3			

* Binde birden az

† Kaba kestirimler

Kaynak: McCarthy. **Muslims and Minorities**; "The Population of Ottoman Europe"; "The Population of Ottoman Syria and Iraq".

"Osmanlı Ermenistanı"

Avrupa sürekli olarak bu ibareyi kullanmakta ise de, demografik açıdan "Osmanlı Ermenistanı" diye bir şey yoktur. Ermenistan diye iddia edilen bölge, yani "Altı Vilâyet" (Şekil II), sadece % 17 Ermenidir. Gerçek şu ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm Ermenileri ile Rusya'nın Güney Kafkasya'sında oturan tüm Ermeniler altı vilâyette oturmaya kalksalar, Müslümanlar Ermenileri sayıca yine de % 40 oranında geride bırakırdı. Ermeni milliyetçilerin taleplerine konu olan bölgenin tümünde, Rusya'nın Erivan ve Kars illeri, Altı Vilâyet ve Kilikya'da (Çukurova ve yöresi) nüfusun % 21'i Ermeni, % 73'ü Müslümandı.

Ermenistan denen yerlerdeki nüfus rakamlarının siyasal içermeleri sakınılmazdır. Eğer tüm bölgede bir Ermenistan kurulmuş olsaydı, ortaya belli bir azınlığın çoğunluğa egemen olacağı bir devlet, çoğunluğun def edildiği bir devlet çıkacaktı. Ya da bunun yerine diğer bölgelerden Ermenileri çeken daha küçük bir devlet kurulabilirdi. Nitekim böyle oldu ama hem Ermeniler hem de Müslümanlar için kanlı bir felâket sonunda.

Osmanlı Ermenileri'nin Dağılışı

Cetvel II'den görülebileceği gibi, Ermeniler Osmanlı Suriyesi'nde küçük topluluklar oluşturur biçimde, Osmanlı Anadolusunun her yanına dağılmışlardı. Ermeniler Rusya'ya ait Güney Kafkasların da her tarafına dağılmıştı. Yurtlarının doğal fakirliği dikkate alınırsa, Ermenilerin büyük sayılar halinde daha iyi yaşam koşulları bulmak için yurtlarını terketmesi doğaldır. Bu göçün çoğu 19'uncu yüzyılın son çeyreğinden önce vuku bulmuştu. Osmanlı İstatistikleri 1878 ile 1914 yılları arasında batı Anadolu'ya ve Osmanlı Avrupasına önemli bir Ermeni göçü olmadığını göstermektedir.⁹ Ama İstanbul bundan müstesnadır. Hayli yüksek sayıda Ermeni erkekler İstanbul'a çalışmaya gelmiştir. Osmanlı kayıtları 19'uncu yüzyılın ilk yarısında İstanbul'daki Ermeni erkeklerin üçte-birinden fazlasının çalışmaya gelmiş bekâr erkekler olduğunu göstermektedir.¹⁰ Daha sonraki nüfusa ilişkin yayınların bu verileri

⁹ İç göçe ilişkin ayrıntılı istatistikler yoktur. Ama bu illerdeki Ermeni nüfusu beklenen doğal artıştan daha fazla bir artış göstermemiştir ki, bu da göç olmadığına işaret eder.

¹⁰ Bak: Kemal Karpat, **Ottoman Population, 1830-1914**, Madison, Wisconsin, Wisconsin University Press, 1985, s. 203. Bekâr göçmen diye kayıtlı nüfus içinde çok sayıda Rum ve daha az sayıda olmak üzere Müslümanlar da vardır. İstanbul'a ilişkin istatistiklerin değeri, tariflerin bulunmaması yüzünden azalmaktadır. Osmanlı nüfus istatistikleri her zaman olduğu gibi yasal olarak ikamet eden fertleri kayda geçirmiştir. İstanbul'da da bu tanıma göre hareket edildiği takdirde sağlıklı bir sayıya ulaşamayacağı belki de dikkate

içermediğine bakarak diyebiliriz ki, olay devam etmiş olmalıdır. Örneğin, biliyoruz ki, 1882 yılında İstanbul şehrindeki Ermeni erkeklerin % 24'ü (kadın hemen hemen yoktur) hanlarda ya da dükkânlarda yaşamış, ev veya dairelerde oturmamıştır. Bu da onların şehre çalışmaya geldiklerinin bir göstergesidir.¹¹ İstanbul'daki Ermeni nüfusunda erkekler kadınlardan çok fazladır; kadınların eksik yazılmasından ileri gelebilecek farkın üzerinde bir fark vardır; bu da iş bulmak amacıyla göçüldüğünün başka bir işaretidir. Orta Doğu'daki standart uygulamadan giderek diyebiliriz ki, Osmanlı Avrupası ve kuzey batı Anadolu'daki yerleşik Ermeni nüfusu, erkekler iş bulup eşlerini ve ailelerini yanına aldıkları zaman herhalde artmıştır.

Osmanlı Ermenilerinde, ulusal devletlerin kurulmasına olanak tanıyan bir araya kümelenmiş bir yapı yoktu. Ermeni nüfusunun yoğunluğu (kilometre kareye kaç Ermeni isabet ettiği) Ermenilerin memleketlerinden göç etmiş olduğunu yansıtmaktadır. Ermenilerin en yoğun bulundukları yerler doğu Anadolu'nun çok uzağındaki İzmit ve İstanbul'dur (Şekil III). Ancak Ermeniler göçtükleri yeni yurtlarında genel nüfus ile kolayca harman olmamıştır. Doğu Anadolu'daki asıl Ermeni illerinde Ermenilerin dağılımı dengelidir; hemen her ilçede büyükçe Ermeni nüfusu vardır. Başka bölgelerde ise, genellikle büyük kentlerde, belli mahallelere topluca yerleşmişlerdir. Yukarda da işaret ettiğimiz gibi, Ermeniler büyük ölçüde şehirli nüfus olmuştu. Kentlerin çoğu için elde nüfus rakamları yoktur, ama doğu Anadolu'nun Altı Vilâyetinde Ermeni nüfusunun % 38'i en büyük kasabaların bulunduğu bölgelerde oturmaktaydı. Anadolu'nun geri kalan kısmında Ermenilerin % 45'i büyük kasabaların bulundukları bölgelerde oturmaktaydı. Karşılaştırma açısından diyebiliriz ki, aynı ilçelerde Müslüman nüfusun % 20'si oturmaktaydı. Ermeniler arasında kentleşme oranı iki katıydı.¹²

alınarak, gerçekte ölünceye kadar İstanbul'da kalmış olan "muvakkat" oturanlar da kayda geçirilmiştir. Ama kâh öyle kâh böyle davranılmış olduğu için bir zaman parçası içinde mukayeseler yapma olanağı yitirilmiştir. İstanbul'a alt komple kütükler vardır, ama bunlar arşivsel biçimdedir. Bunları ince ince taramaya hevesli pek az kişi çıkmaktadır. Bu kütükler hakkında bilgi edinmek için bak: Alan Duben ve Cem Behar, **İstanbul Households: Marriage, Family, and Fertility, 1880-1940**, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.

¹¹ Karpas, **op. cit.**, s. 204 ve 205. Bu rakamlara İstanbul'un varoşları ve Asya yakası (Üsküdar) dahil değildir.

¹² Bu tahlil bakımından ilçelerin seçimi biraz keyfi olmuştur. Ancak, başka ilçeler dahil edilse sonuçlar pek de farketmeyecektir. Altı Vilâyet için ilçeler vilâyetlerin baş ilçeleri ile Muş, Mardin, Erzincan, Malatya, Amasya, Tokat, ve Şarkî Karahisar'dır. Anadolu'nun geri kalanı için: vilâyetlerin ana ilçeleri ile Urfa, Maraş, Kütahya, Afyon, Kayseri, Eskişehir, Samsun, Bolu, Antalya, Bilecik, Yozgat, Antep ve Manisa.

1912'den Önce Ermeni Nüfusu

1800 yılının çok öncesinden başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir vilâyetinde çoğunluğu oluşturmamış olsalar da, Ermeniler doğu Anadolu'da 19'uncu yüzyılın başlarında 1912'de olduklarından daha kalabalıktılar. Ermenilerin toplam nüfus içindeki yüzdelerinin azalmasının baş nedeni dışa göçtür.

19'uncu yüzyılda, Ruslarla Türkler arasında meydana gelen her savaşta Ermeniler, kuzey doğu Anadolu'daki Osmanlı topraklarını işgâl eden Rus Ordusunun yanında yer almıştır. Ruslar savaşa son veren barış andlaşmaları uyarınca ele geçirdikleri toprakların bir kısmını bırakmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle, Ruslar çekilirken, Müslümanların ettiklerini yanlarına koymayacağından korkan Ermeniler yığın yığın Rus ordusuna iltihak etmiştir. Bir kısmı ise, Rusların vadettikleri vergi muafiyetlerine ve bedava topraklara heves ederek terketmişlerdir. Ruslar Güney Kafkaslar'da toprak zaptettikçe bu topraklardaki yüz-binlerce Müslümanı kovmuştu. Bu nedenle boşalmış toprakları yeniden meskûn duruma getirmek için Ermeni göçünü teşvik etmişti.

Osmanlı topraklarından Rusya'ya göçmüş Ermenilerin adedi hususunda çok kaba kestirimler söz konusudur. Çünkü göçmenler nadiren sayılmıştır. 1828-29 Türk-Rus Savaşı sırasında ve ertesinde Rusya'ya ait Güney Kafkaslar'a belki 50.000 Anadolu Ermenisi göçmüştür. Bunlar 1827-1829 İran-Rus Savaşı yüzünden göç etmiş bulunan yaklaşık 40.000 Ermeniye katılmıştır.¹³ Kırım Harbi yeni bir göç dalgasına neden olmuştur, ama sayısal veriler pek sınırlıdır. Ama konsoloslukların raporlarında yer alan menkıbelere bakıp Kırım Harbinden sonra bir 50.000 Ermeni'nin daha göçettiğini söylemek makuldür. 1877-78 Savaşından sonra tahminen bir 25.000 Ermeni daha Osmanlı topraklarından Rusya'nın fethettiği bölgelere göç etmiştir.¹⁴

¹³ Bu H.F.B. Lynch'in kestirimidir. (*Armenia: Travels and Studies*, Beyrut, Hayat Yeni Baskıları, 1965) Bu rakamı George Burnutyan'ın daha sarıh istatistik incelemesi de bir tür teyit etmektedir. (*Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule, 1807-1828*, Malibu, California, 1982, s. 69) Yazar 1832'de, sırf Erivan iline 45.000 Ermeni'nin gelmiş olduğunu söylemektedir. 100.000'lere varan daha yukardan kestirimler hayal mahsulü olup Burnutyan'ın daha ikna edici tahlili ile uyusmamaktadır. Bak: Justin McCarthy *Death and Exile*, Princeton, The Darwin Press, 1995, özellikle ikinci ve dördüncü bölümler.

¹⁴ Bu kestirim H. Pastırmacıyan'a aittir. *Histoire de l'Arménie*, 3. Baskı, Paris, 1971, s. 311. Muhakkak ki, bu bir tahminden ibarettir, ama göç hakkında konsoloslukların yazdığı mahdut raporlar ile tutarlıdır.

Ermenilerin dışa göçü, 1877-78 Savaşından sonra da çok azalmış olarak devam etti. Bu hareket temelde iktisadî nedenlerden ileri geliyordu. Ermeniler, özellikle Karadeniz bölgesindeki ve Erzurum vilâyetindeki Ermeniler, Rusya İmparatorluğunda daha iyi imkânlarla kavuşmak için ayrılmıştır. Diğerleri güney doğudaki istikrara kavuşmayan koşullardan kaçmıştır. Bu göçmenlerin sayısı meçhuldür, ama yılda 1.000 kişinin göç edip gitmiş olması bilinen demografik verilere denk düşmektedir.¹⁵

Birleşik Devletlere göç eden Ermeniler nisbeten daha iyi sayılmıştır. Robert Mirak Amerikan göç istatistiklerini incelemiş ve 1834 ile 1914 arasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan Amerika'ya 66.000 kişinin göçmüş olduğunu saptamıştır (Cetvel III). Amerikalı misyonerler ile olan irtibatlar ve açık göç yasaları Ermenilerin Amerika'ya göçünü kolaylaştırmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonunda Ermenilere kucağını açan diğer ülkelere savaştan önce kitlesel bir göç vuku bulmamıştır. Ermenilerin verdikleri rakamlara göre, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Kanada'ya ve Lâtin Amerika ülkelerine sadece 1.000 Ermeni, Avrupa'ya ise 5.000 den daha az Ermeni göçmüştür.¹⁶

Cetvel III. Amerika Birleşik Devletleri'ne Ermeni Göçü

Yıllar	Ermeni Göçmen Sayısı
1834 - 1890	1.500
1891 - 1898	12.500
1899 - 1914	51.950
Toplam	65.950

(Kaynak: Mirak, "Armenian Emigration".¹⁷)

Savaşlardaki ve iç karışıklardaki ölümler, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin Birinci Dünya Savaşından önceki azalmalarının en anlamlı nedeni değildi. Rusların Anadolu'yu 1828, 1855 ve 1877 yıllarında istilâları sivillerin can kaybına yol açtı. Doğal olarak, ölenler arasında Ermeniler de vardı. Can kaybının farklı biçimlerde ortaya çıktığını kanıtlayan güvenilir istatistiksel veriler

¹⁵ Bak: 2 Numaralı Ek.

¹⁶ Rakamlar Sarkis J. Karayan'dan alınmıştır, "An Inquiry into the Statistics of the Turkish Genocide of the Armenians, 1915-1918", *The Armenian Review*, Boston, 25/4 (Kış 1972) s. 22. Bunlara bakılsa bakılsa kaba kestirimler olarak bakılabilir. Karayan, aynı makalede, Birleşik Devletler'e göçen Ermenilerin sayısını üçte-bir oranında azaltmakta ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusunu olduğundan çok fazla söylemekte, keza Osmanlı istatistiklerini de yanlış nakletmektedir. Öte yandan, Karayan bu bölümde sadece başkalarını iktibas etmekte olup Birinci Dünya Savaşı öncesi Avrupa'ya, Kanada'ya ve Lâtin Amerika'ya vaki göçmen sayıları hesaplamalar üzerinde bir etkisi olamayacak ölçüde küçüktür.

¹⁷ Robert Mirak, "Armenian Emigration to the United States to 1915", *Journal of Armenian Studies*, 1/1 (1975), s. 5-42.

bulununcaya kadar, Ermenilerin de Müslümanlar ve diğer gruplarla aynı oranda can kaybına uğradığını farzetmek gerekir ki, bunun da anlamı Ermenilerin genel nüfus içindeki oranının sabit kalmış olmasıdır. Kürt aşiretlerinin 1834, 1836, 1847 ve 1879'da vuku bulan ayaklanmalarında Ermeniler'den ne kadar can kaybı olduğu, keza Müslümanların kaç kişi kaybettiği malûm değildir. Ancak asayişsizlik yüzünden pek muhtemelen hem Ermeni nüfusunun hem de Müslüman nüfusunun 1878'den önce artmamış olduğu söylenebilir.

Savaş yılları dışında Ermeniler en çok can kaybına İstanbul, Van, Erzurum, Adana ve Halep'te, 1890'lı yıllarda vuku bulan nümayiş ve ayaklanmalar sırasında bir de 1909'da Adana isyanı sırasında maruz kalmışlardır. Müslüman ve Ermenilerden kaç kişi öldüğü çok tartışmalıdır. Kamuran Gürün'ün dikkatli incelemesi 1890'lı yıllardaki olaylarda 20.000 Ermeni'nin öldüğünü belirtmektedir.¹⁸ 1909 Adana ayaklanmasında 17-20.000 Ermeni yaşamını yitirmiştir.¹⁹

Cetvel IV. 1912'den Önce Ermeniler (Kestirimler)*

Yıllar	Nüfus
1900	1.527.000
1880	1.226.000
1860	1.223.000
1840	1.292.000
1820	1.254.000

* Osmanlı İmparatorluğu'nun 1912 sınırları içinde.

Cetvel IV yukarda işaret edilen savaşlardan ve iç karışıklıklardan ileri gelen can kayıplarını ve dışarıya yönelik göçü dikkate alarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda (1912 sınırları içinde meskûn) Ermeni nüfusunu geriye doğru tasavvur etmektedir. Veba ve kolera salgınları hesaba katılmamıştır, çünkü bu salgınların doğu Anadolu'daki etkileri büyük ölçüde bilinmemektedir. Bu rakamlar eldeki verilere göre kaba kestirimlerdir, yalnızca yaklaşık bir bilgi

¹⁸ **The Armenian File: the Myth of Innocence Exposed**, Londra, K. Rustem & Bro. ve Weidenfeld & Nicolson Ltd., 1985, s. 127-162. Bu dönem için 300.000'lere varan rakamlar verilmiştir. Ama böyle kitlesel can kayıpları olsaydı, insansız kalmış bölgeler ve göze batan demografik etkiler oluşurdu ama böyle sonuçlar söz konusu değildir. Gürün'ün kestirimi, gerçekten, az tutulmuş olabilir; gerçek rakamlar 30.000'e çıkabilir. Ancak, bunu saptamanın hiç bir yolu yoktur; bu sadece doğruyu yakalamaya çalışan bir tahmindir. Az tutmuş olması ihtimaline rağmen, Gürün'ün rakamlarını kullanmak daha iyi görünüyor.

¹⁹ Bak: **Death and Exile**, s. 119-121.

olarak görülmelidir. Daha doğru projeksiyonlar yapabilmek için 19'uncu yüzyıl başlarındaki ortama ilişkin fazla bir bilgi yoktur.²⁰

1880'den 1912'ye Ermeni nüfusunda görülen artış, 1877-78 Türk-Rus Savaşından sonra Osmanlı Anadolu'sunda ve Avrupa'sında bütün gruplarda görülen genel can kaybı azalmasından ileri gelmiştir. Asayişin ve ulaşımın iyileşmesi ömürleri uzatmış ve özellikle çocuk ölümlerini azaltmıştır. 1880 öncesinde Ermeni nüfustaki azalışın baş nedeni Rus İmparatorluğu'na ve Birleşik Devletler'e yönelik göçtür. İstikrarsızlık, ayaklanmalar ve savaş yüzünden Ermeni nüfus artışı 1878'den önce sıfır ya da sıfıra yakın olmuştur; aynı olgu diğer nüfus grupları için de geçerlidir.

Birinci Dünya Savaşı ve Türk Bağımsızlık Savaşı

Yakın geçmişte Orta Doğu'da yer alan en feci felâket, Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Anadolu'sunda yaşayan Ermeniler'e isabet etmiştir. Birinci Dünya Savaşında ve onun ardından gelen Türk Bağımsızlık Savaşında Osmanlı Ermenileri'nden kaç kişinin öldüğüne ilişkin olarak yapılan kestirimler yıllar geçtikçe büyük rakamlara çıkmıştır. Savaşın sonunda Paris Barış Konferansına gelen Ermeni temsilciler ve Ermeni siyaset yazarları 600.000 ila 800.000 kişinin öldüğü tahminini dile getirmişlerdi. Son zamanlarda 1.5 milyon rakamı sık sık söylenir olmuş ve itidali daha az kişilerin ağzında bazan 2.5 milyona çıktığı da olmuştur. Bu rakamların daha azının telâffuz edilmesi bile hemen hemen bütün Ermenilerin öldüğünü iddia etmeye denk düşer ki, bu kestirimleri yapan bazı kişilerin varlığı bu iddiayı yalanlamaktadır.

Oysa, ölenlerin gerçek sayısını bulmanın yöntemi kişiyi hayal kırıklığına uğratacak ölçüde basittir: bu yöntem savaşın başında sağ olanların sayısından savaşta ölmeyip sağ kalmış olanların sayısını çıkarmaktan ibarettir. Bu yöntem bize can kaybını değil, "nüfus kaybını" verir, çünkü savaş sırasında sayısını bilmek olanı bulunmayan çocuklar doğmuş ve bazı erişkinler de normal koşullardaki olağan nedenler yüzünden ölmüş olabilirler. Ancak, can kaybı rakamı yerine bu rakam pekâlâ kullanılabilir.

Çok kişi Osmanlı Anadolu'su Ermenilerinin hemen hemen tümünün Arap vilâyetlerine sürüldüğüne ve sürgün sırasında Ermeniler'de yüksek can kaybı meydana geldiğine inanır. Ancak gerçek böyle değildir. Suriye ve Irak'a gönderilenlerin bazıları savaş sırasında ve savaştan sonra Mısır'a ve Avrupa'ya geçtiği ve bazıları Anadolu'ya döndüğü için sürülenlerin sayısını tam olarak kestir-

²⁰ Ermeni nüfusunun bilhassa yaşadığı eyaletlerde 1878-1912 yılları arasındaki doğal nüfus artışına ilişkin rakamlar, "**Muslims and Minorities**"den alınmıştır. Ermenilerin doğurganlık oranı yılda, binde 13 civarındadır.

mek olanaksızdır. Yine de en kalabalık Ermeni mülteci grubunun Güney Kafkasya'ya kaçanlar olduğu görülebilir. Bunlar Suriye ya da Irak'a sürülmüş değildir; üç dalga halinde kuzeye kaçmıştır. Rus ordusu 1915 Mayıs ayında doğu Anadolu'ya girerek şehri Osmanlıların elinden almış olan Van'daki Ermenileri kurtarmıştır. Rus ordusu Anadolu'dan muvakkaten çekilmek zorunda kaldığı zaman Rusların zaptettiği bölgelerdeki Ermeniler Rus ordusu ile birlikte çekilmiştir. Ruslar 1916'da geri dönüp doğu Anadolu'yu büyük ölçüde zaptedince bir çok Ermeni evlerine dönmüştür. Osmanlılar 1918'de ilerleyince Ermeniler tekrar bir kez daha güney Kafkasya'ya hareket etmiştir. Bunların çoğu 1918 Ekim ayında Osmanlı müttefiklere teslim olunca geri gelmiş, fakat Türkiye Cumhuriyeti kuvvetleri 1920'de bölgeyi geri alınca bir kez daha terketmişlerdir. Cetvel V'de görülen Sovyetler Birliği'ndeki 400.000 mülteci çok daha kalabalık bir gruptan sağ kalanlardır. O zaman hikâye edilen olaylar gösteriyor ki, çok sayıda mülteci açlıktan ölmüş, hattâ insan eti yemek zorunda kalmıştır. 500.000 den fazla kişi kuzeye gitmiş olmalıdır. Şu da var ki, Avrupa'ya ve Amerika'ya giden Ermenilerin birçoğu belki de ekseriyeti sürgün edilmiş değildi. İran'a kaçanlar da keza sürülmemiştir. Görülmektedir ki, Anadolu Ermenilerinin çoğu sürülmüş değildir, ama sürülmüş olmasalar da onları bekleyen kader yine de sefalet ve ölüm olmuştur.

Doğu Anadolu'daki savaş yüzünden göçe zorlanan Ermeniler sürülen Ermenilerden daha çoktur ve ölüm hiç şüphe yok ki, bunlardan daha çok alıp götürmüştür. Aynı acıları Müslümanlar da çekmiştir. Ruslar ve Ermeniler ilerlemeye başlayınca kaçmak sırası Müslümanlara gelmiştir. Bir milyonu aşkın Müslüman göç etmeye mecbur kalmıştır.

Osmanlı Anadolusunda, 1912'de, savaş çıkmadan önce, 1.465.000 Ermeni vardı. (Bu rakama Birinci Dünya Savaşından sonra Suriye'nin bir parçası olan Halep ilinin güneyinde oturan 28.000 Ermeni ile İstanbul'da ve Osmanlı Avrupasında oturan Ermeniler dahil değildir. Bunlar, bazıları silâh altına alınsa da, Birinci Dünya Savaşında öldürülmemiş ve sürülmemiştir.) Savaşın sonunda, 584.000 kişi, yani % 41'i ölmüş, 881.000 kişi sağ kalmıştır.²¹

²¹ Bu can kaybına Türklerle Yunanlılar arasında batı Anadolu'da yapılan savaşta ki can kaybı dahil edilmiştir. Şurasını da kaydetmek gerekir ki, bu Ermeni ölü sayısı Müslüman olup doğu Anadolu'da geride kalmış olanları içermemektedir. 1927'de Türkiye'de yapılan nüfus sayımında dil grupları itibariyle yapılan sayımlar belirsizlik içermektedir. Her hâl ve kârda bu Ermenilerin birçoğu anadil olarak Türkçe veya Kürtçe konuştuğu için sayımda Türk veya Kürt olarak kaydedilmiştir. Bu Ermeniler savaş öncesi Osmanlı kayıtlarında Ermeni olarak, Türk nüfus sayımlarında ise Müslüman olarak sayılmışlardır. Nüfus kaybı sayısını bulmak için savaştan önceki Ermeni

Bunların çoğu 1915 ila 1920 yıllarında Müslümanlarla Ermeniler arasında meydana gelen çarpışmalara, doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak açlığa ve hastalıklara kurban gitmiştir. Ermenilerin uğradığı kaybın vüsatini iyice görebilmek için belirtilmesi gerekir ki, savaş bölgesindeki Müslümanlar da aynı ölçüde müthiş bir kayıp yaşamıştır: Van'daki Müslüman nüfus % 62, Bitlis'teki Müslüman nüfus % 42, Erzurum'daki Müslüman nüfus % 31 oranında azalmıştır. Bunda da hayret edilecek bir yön yoktur, çünkü Osmanlı Ordusu ile Rus Ordusu arasındaki ve Müslüman siviller ile Ermeni siviller arasındaki en geniş vuruşmalar buralarda yer almıştır.

Cetvel V. Sağ Kalan Ermeniler

Sağ kalıp aşağıdaki ülkelere göç eden Ermeniler		Sağ kalıp aşağıdaki ülkelere göç eden Ermeniler	
Sayısı		Sayısı	
Sovyetler Birliği	400.000	Suriye	100.000
Yunanistan	45.000	Lübnan	50.000
Fransa	30.000	Irak	25.000
Bulgaristan	20.000	Filistin/Ürdün	10.000
Kıbrıs	2.500	Mısır	40.000
Diğer Avrupa ülkeleri*	2.000	İran	50.000
Kuzey Amerika	35.380	Diğerleri†	1.000
Toplam Mülteci	810.000		
Türkiye'de kalanlar	70.000		
Toplam	880.000		

* Diğer Avrupa ülkeleri: Avusturya, Çekoslovakya, Macaristan, Yugoslavya, İsviçre, İtalya, Birleşik Krallık.

† Diğer Ülkeler: Japonya, Çin, Hindistan, Lâtin Amerika.

(Kaynak: McCarthy, **Muslims and Minorities**)

sayısından, savaştan sonraki Ermeni sayısı çıkarıldığı için, bu durum Ermeni ölü sayısının gerçeğe aykırı olarak daha fazla çıkmasına yol açmıştır. Müslümanların ölü sayısı ise gerçeğe aykırı olarak o oranda azalmış çıkmıştır. Söz konusu olan rakamlar nisbeten küçüktür.

Anadolu'daki bu kitlesel can kaybı her yere sirayet eden topyekûn savaşın, mahsul kaldırılmayan yılların ve açlığın zaten kasıp kavurduğu insanları bir de hastalıkların bittiği yılların ürünüdür. Herkes açlıktan ve hastalıktan nasibini aldı; her iki taraf birbirini acımasızca öldürdü. Ölü sayısının bu kadar yüksek olmasında hayret edilecek bir yön yoktur. Bir grubun ölü sayısını yükseltip diğer tarafın ölü sayısını görmezden gelenler zamanın öğrettiği dersi anlamayanlardır; ders, zalimlerle mazlumlara ait bir ders değil, genel bir insana yakışmaz hareketler dersi.

Ek 1: Rus ve Ermeni İstatistikleri

Rus İmparatorluğu güney Kafkasya'da sadece bir kez nüfus sayımı yapmıştır. Bölgede yapılan tüm nüfus sayımları gibi, bu sayım da kusursuz değildir. Ama bu sayımın rakamları elde mevcut en iyi rakamlardır, çünkü bu sayım insanları tek tek, göre göre yapılmış bir sayımdır. Aralarındaki fark, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili olarak görülen farktan daha az olsa da, bu gerçek rakamlar Ermeni Patrikliği'nin güney Kafkasya için verdiği rakamlara benzememektedir.

Cetvel VI. Güney Kafkasya'daki Ermeni Nüfusuna İlişkin Ermeni ve Rus İstatistikleri

İller	1914 Ermeni İstatistikleri	1897 Rus İstatistikleri
Erivan	669.871	439.926
Elizavetpol	418.859	298.790
Kars	118.217	72.967
Tiflis	414.277	230.379
Baku	120.067	52.770
Çernomorsk	18.061	6.223
Dağıstan	4.752	1.652
Kuays	38.455	24.505
Toplam	1.802.529	1.127.212

İki takım veri arasındaki farkın bir kısmı ikisinin arasındaki 17 yıllık aradan ileri gelmiş olabilir, ama çok değildir. Ermeni nüfusu en iyi koşullarda bu 17 yıl içinde 300.000 kişi artabilir. Ama geriye hâlâ 350.000 kişilik bir açık kalmaktadır. Bu dönemde Ermenile-

rin bölgeye göçü aradaki farkın ufak bir kısmını kapatabilir. Nüfus hakkında bilgi veren bağımsız Ermeni kaynakları bulunmadığına (ve Rusların, bir Ermeni nüfus sayım ordusunun tüm bölgeyi taramasına müsaade ettiğini kimse de söylemediğine) göre, Osmanlı İmparatorluğu için yapılmış olanlar gibi Güney Kafkasya için yapılmış olan Ermeni Patrikliği İstatistikleri'nin uydurma olduğunu kabul etmek gerekir. İlginç olan taraf şu ki, Patriklik İstatistiklerini telif etmiş olan kişi Güney Kafkasya'daki Müslümanları eksik göstermemiştir. Ermenilerin sayıları sun'i olarak şişirilmiş, Müslümanların sayılarına ise nisbeten dokunulmamıştır.

Ek 2: Güney Kafkasya'ya Ermeni Göçleri

Savaşların neden olduğu büyük göçlere ait olanlar dışında, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndan Rusya'ya göçleri hakkında çok az kanıt vardır. Böyle bir göç olduğu biliniyor, ama bu göçe ilişkin tutulmuş herhangi bir kayıt yoktur. Pek muhtemeldir ki, Ermeni göçmenler hiç sayılmamıştır. Ama bu olgu yine de birilerini hayallerini çalıştırmaktan alıkoyamamıştır. Faraziyeğe göre, 1845'den 1870'e kadar her yıl ortalama 10.000 Ermeni, 1870'den 1900'e kadar her yıl ortalama 15.000 Ermeni, 1900'den 1914'e kadar toplam 150.000 Ermeni Rusya'ya gitmiştir.²² Böylesine büyük çaplı bir göç olsa, bundan muhakkak Osmanlı belgelerinde ve Avrupa konsolosluk raporlarında söz edilirdi; oysa, tek kelime yoktur. Bunu da bir yana bıraksak bile, istatistiksel tahliller bunun olanaksız olduğunu kanıtlamaktadır.

Rusya'ya yönelik göçlere ilişkin dile getirilen çeşitli beyanları tahlil etmek için basit bir bilgisayar programı ile 1897 sayımındaki veriler alınıp Rus Güney Kafkasya'sındaki Ermenilerinin 1826 yılında (Erivan vilâyetinin, yani Rusya Ermenistanının Rusların eline geçmesinin arifesinde) kaç kişi oldukları geriye doğru hesaplanmak istenmiştir. Program muhtelif doğal artış oranlarına göre (yani büyük göçler yokmuş gibi) düzenlenmiştir. Bu makalede 1828-29 Savaşı için 50.000 kişilik, Kırım Savaşı için 50.000 kişilik, 1877-78 Savaşı için 25.000 kişilik ve diğer yıllarda yıllık 1.000 kişilik göç tahmini yapılmış olmakla, bu hesaba katıldığında 1826 yılında Güney Kafkasya için bulunan nüfus, yani yıllık .01 artışa göre 395.000 kişi ile yıllık .005 artışa göre 613.000 kişi arasında olup, kabul edilebilir bir rakamdır. Gerçek rakam bu iki ucun arasında bir yerdedir. Eğer programda yukarda anılan hayali göç rakamları kullanılırsa 1826 yılında Güney Kafkasya'nın tümünde sadece .01 yıllık artışa göre 26.000 ile .005 artışa göre 144.000 arasında bir Ermeni nüfusu ortaya çıkar ki, bu Ermeni bilim adamlarının kes-

²² Karayan'da listesi verilen kaynaklara bak: s. 21.

tirimleri de dahil tüm kestirimlerin bir hayli altında çok ufak bir rakamdır.²³

1897 Rus nüfus sayımı şu sonuçları vermektedir: Sayım Osmanlı İmparatorluğu'nda doğmuş olarak Erivan vilâyetinde 10.187 kişinin, Kars vilâyetinde 38.664 kişinin ve tüm güney Kafkasya'da 101.187 kişinin oturmakta olduğunu saptamıştır. Yalnız Ermenileri gösteren rakamlar yoktur; bu rakamlara bir çok Ermeni olmayan kişi dahildir.

Bunlardan sadece şu çıkarılabilir ki, savaş sırasında ve savaştan hemen sonra yer alan göçler dışında Osmanlı İmparatorluğu'ndan Rusya'ya geniş ölçüde göçler olduğunu dillendiren kestirimler gerçekçilikten tamamen uzaktır. Bu makalede söylendiği gibi, normal yıllarda her yıl 1.000 kişinin göç etmiş olması spekülâsyondur, ama demografik olanakları zorlamayan bir spekülâsyondur; gerçekten çok uzak olmayabilir.

Ek 3: Ermeni Patriklik İstatistikleri

1992 yılında Raymond H. Kevorkyan ve Paul B. Pabuçyan Ermeni Arşivlerinden alınmış Ermeni Patriklik İstatistikleri'ni takım halinde yayınlamıştır.²⁴ Bunlar öbür "Patriklik İstatistikleri"nden çok çok daha üstün görünmektedir. Bu kaynağa göre, Ermeni Patriği bu verileri 1913 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun her köşesinde bulunan Ermeni piskoposlardan devşirmiştir. Bu istatistikler için yapılabilecek en akla yakın izah şu olabilir: herhalde Ermeni piskoposlara bir emir gitmiş, onlar da Osmanlı istatistiklerini ve yerinden sağlanan bilgileri toplamış ve noksan gördükleri eksikleri gidermişlerdir. Bekleneceği gibi, bu biraz mübalağalı olmuştur. Öte yandan, demografik tekniklerle düzeltilmiş Osmanlı verileri ile karşılaştırıldığında büyük farklar bulunmamaktadır. Bazı yerlerde düzeltilmiş Osmanlı verileri Ermeni verilerinden daha çok Ermeni göstermektedir. Yazarların da vadettiği gibi, noksanı daha az Ermeni verileri yayımlanması umulur. Bu verilerin daha iyi değerlendirilmesi mümkün olmalıdır. Verilerin nasıl derlendiğine ilişkin malzemenin araştırılması özel bir değere sahiptir.

²³ 1870'lerden önce doğal artış oranının çok küçük olduğu varsayılarak, hattâ hiç artış olmadığı varsayılarak yapılan tahminler de benzer sonuçlar vermektedir. Makul hiçbir varsayım altında, nüfus kayıtları geniş çaplı göçler vuku bulmuş olabileceği ihtimalini desteklememektedir.

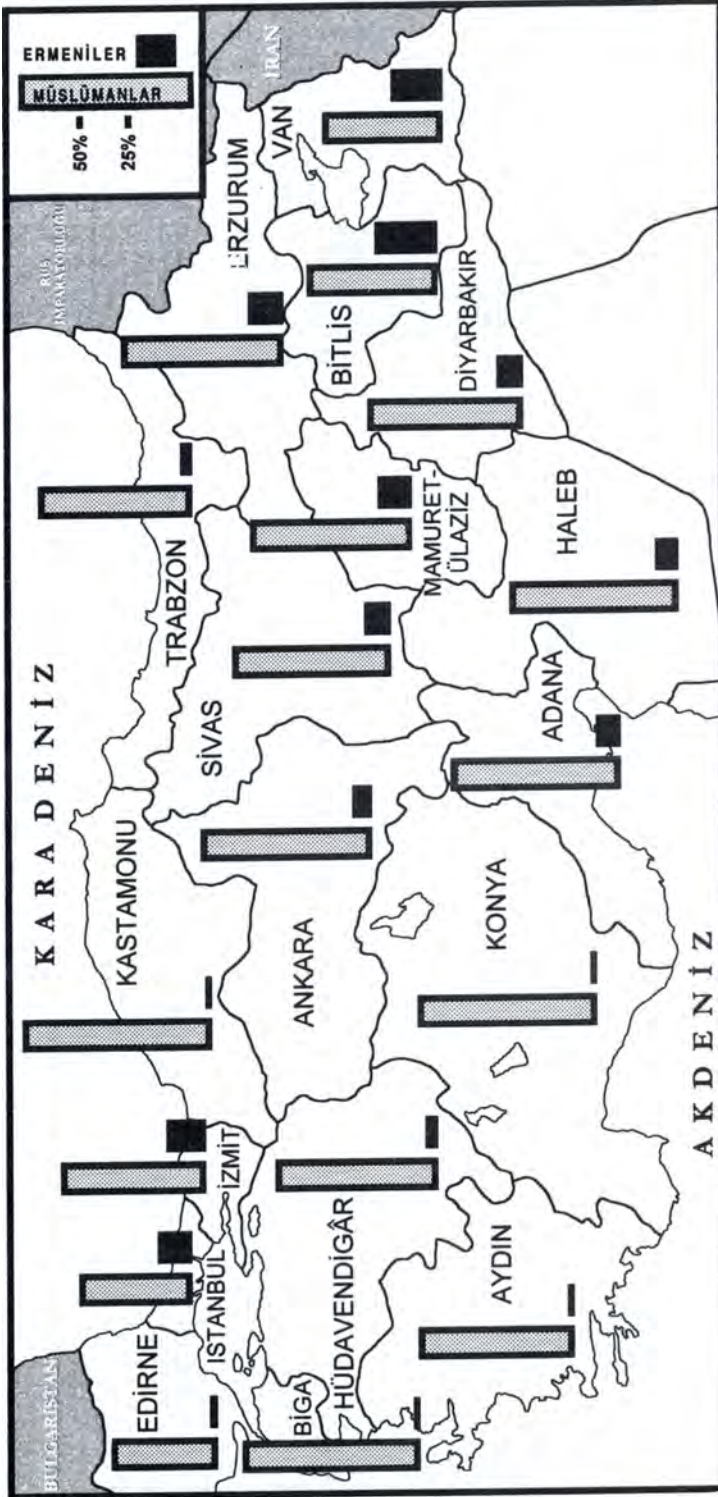
²⁴ Raymond H. Kevorkyan ve Paul B. Pabuçyan. **Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du génocide**, Paris, 1992, Bölüm IV. Bu istatistiklerin varlığından haberdar olmamı sağlayan profesöre teşekkür ederim.

Cetvel VII. Patrikliğin 1913 İstatistikleri

İller	Ermeni Nüfusu	İller	Ermeni Nüfusu
İstanbul	163.670	Konya	20.738
Edirne	30.316	Adana	119.414
Hüdavendigâr	118.992	Halep	189.565
Aydın	21.145	Bitlis	218.404
İzmit	61.675	Mamuretülaziz	124.289
Kastamonu	13.461	Diyarbakır	106.867
Trabzon	73.395	Van	110.897
Sivas	204.472	Erzurum	202.391
Ankara	135.869		
Toplam		1.914.620²⁵	

Patriklik istatistiklerindeki bu biraz yüksek rakamlar doğru olduğu takdirde bile, Birinci Dünya Savaşında kaybolan Ermenilerin sayısını 250.000 kadar artırması dışında, bu makalede Ermeni nüfusuna ilişkin olarak ulaşılan sonuçların hiçbirisi altüst olmaz. Gerçekte, bir Ermeni kaynağından gelen bu rakamlar, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki demografik yerine ilişkin bu tahlili desteklemektedir.

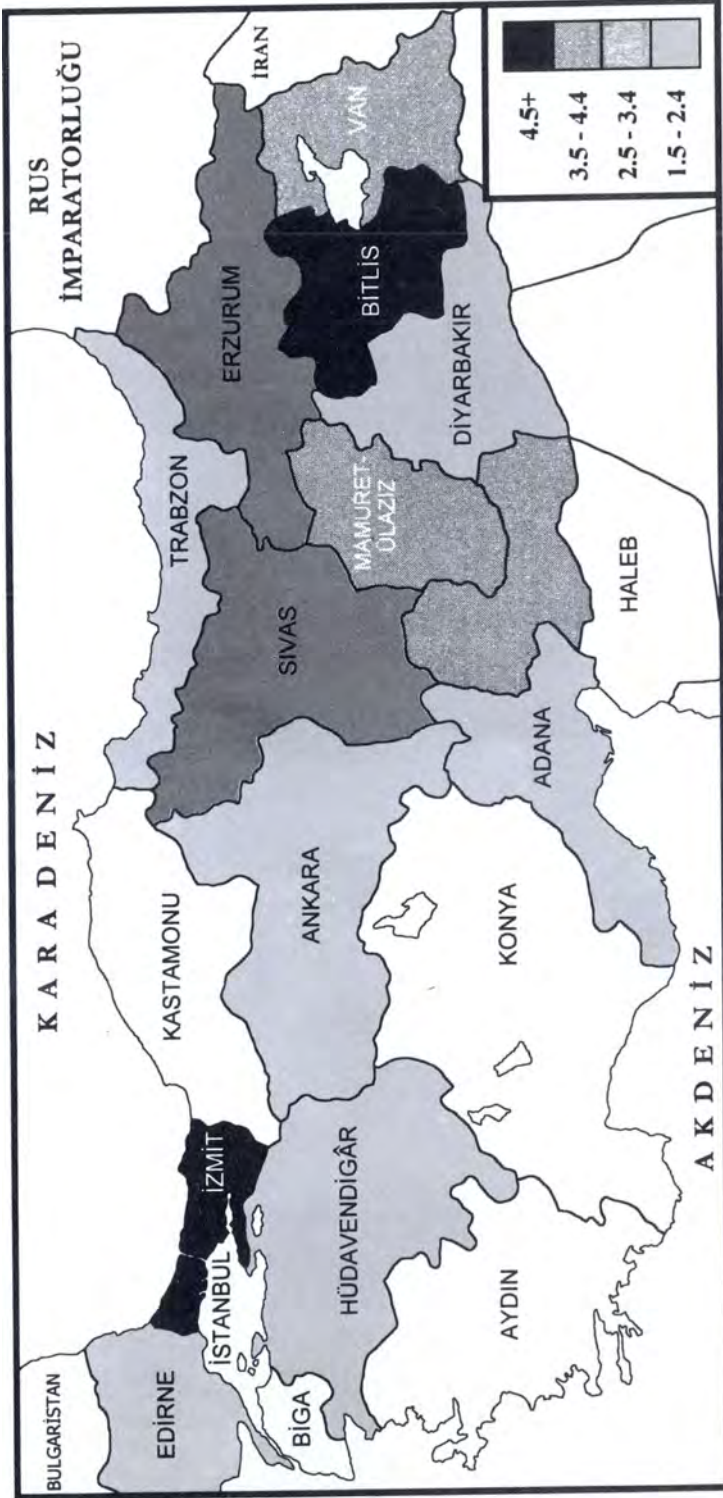
²⁵ Rakamların basıldığı biçimiyle toplamı 1.915.560'dır.

Şekil 1: Anadolu, İstanbul ve Edirne'de Müslüman ve Ermeniler

Şekil 2: Altı Vilâyet ve Kilikya'da Nüfus.

Şekil 3: Kilonetrekareye düşen Ermeni Nüfusu.

1915 GÖRGÜ TANIKLARINCA VAN VE ÇEVRESİNDE ERMENİ OLAYLARI

Hüseyin Çelik

Van, asırlar boyunca, Müslümanlarla Ermenilerin bir arada huzur içinde yaşadıkları bir doğu Anadolu şehridir. Yöre 638 yılında İslâm orduları tarafından fethedilmiş, ancak esas hâkimiyetin 9'uncu asrın son çeyreğinden sonra Abbasiler tarafından temin edildiği bilinmektedir.¹ Eyyûbiler, Harzemşahlar, Selçuklular, Karakoyunlular, Moğollar, Akkoyunlular, Osmanlılar, Safeviler ve tekrar Osmanlıların hâkimiyetine giren şehirde Ermeni nüfus, Birinci Dünya Savaşı'na kadar varlığını hep sürdürmüştür. 1653 yılında Van'a gelen Evliya Çelebi'ye göre, şehirde gayrimüslim tebaa olarak sadece Ermeniler mevcuttur.² Gerçekten, Van'da Rum, Yahudi vs. nüfusun yaşadığına dair bir belgeye rastlanmamaktadır.

Ermenilerin en çok önem verdikleri üç merkezden biri, Van'da bulunan Ahtamara (Akdamar) Adasıdır. Çeşitli dönemlerde Gregoryan Ermenilerin merkezi konumunda bulunan Akdamar Adası, ünlü kilisesi ve ruhban okulu ile Ermeni tarihinde önemli bir yer işgal eder. Ondokuzuncu asrın neredeyse son çeyreğine kadar Ermeniler, bazı ferdi çıkışların dışında, Osmanlı Devletine sadık kaldılar. Ermeni Patriği Nerses Varjabendanyan'ın, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının galibi olarak Yeşilköy'e kadar gelen Rus ordusunun başkomutanlık karargâhına gidip Grandük Nikola'dan, Doğu'da Rusların himayesinde bir Ermeni devleti kurulmasını talep etmesi bir dönüm noktası olmuştur.

Bağımsız bir Ermenistan kurma çabası, "93 harbi"nden (1877-78) sonra ivme kazanmıştır. Van vilâyeti, Osmanlı Devletinde Ermeni nüfusun en yoğun olarak bulunduğu iki vilâyetten biriydi. Ermeni nüfusu yoğunluğu itibarıyla birinci sırada Bitlis, ikinci sırada Van geliyordu. 1914 yılında tamamlanan resmî nüfus istatis-

¹ Hakkı Dursun Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1980, s. 154.

² Orhan Kılıç, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van**, Van, Van Belediye Başkanlığı, Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, 1996, s.253.

tiğine göre, Van'da yaşayan 179.380 Müslüman nüfusuna karşılık 67.792 Ermeni bulunuyordu.³ O zaman Hakkâri'nin Van'a bağlı sancak olduğu, bugün Bitlis'e bağlı olan Adilcevaz kazasının da Van'a bağlı olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Söz konusu istatistiğe göre, Van'ın merkezinde Ermenilerin Müslümanlara oranı üçte-birdir.

Ermenilerin Van'da çıkardıkları ilk isyan 1895 yılındadır. Rus Generali Mayewski'nin bildirdiğine göre, Ermeni komiteleri, Ermenileri ayaklanmaya teşvik etmiş, hattâ anarşi ve teröre karşı çıkan bazı Ermenileri şiddetle cezalandırmışlardır. Bunların en tipik olanı 6 Ocak 1895'te kilisede ayin icra etmeğe giden papaz Boghos'un (Bogos) öldürülmesidir.⁴ Van'daki olaylarda Van Ermenilerinden çok, dışarıdan, özellikle Rusya'dan gelen Ermeniler ön ayak olmuşlardır. General Mayewski, her vesileyle Ermenilerin 1895'teki Van ayaklanmasındaki kayıplarından söz edildiğini söyler, ancak Müslümanların kayıplarının dile getirilmemesiyle ilgili olarak şöyle der: "Maamafih, bu vukuat esnasında Türklerin zayıyatı (hiç kimse hiçbir zaman hatırına bile getirmemiştir) büyük bir yekün teşkil ediyordu. Kıyam eden Ermeni ihtilâlcilerinin bombalarına karşı Müslümanları himaye tarzında hiç kimse faaliyet gösteremedi".⁵

İkinci Meşrutiyetten önce Sultan İkinci Abdülhamid'in yönetimini bahane ederek her vesileyle sorun çıkaran Ermenileri, İkinci Meşrutiyetin ilânı da tatmin etmemiştir. Van'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı Teğmen Bertram Dickson, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'e gönderdiği 30 Eylül 1908 tarihli raporda, Ermeniler'in o günlerde Van'daki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.⁶ Dickson'a göre, Van'da Ermenilerin Taşnaklar (Daşnaglar) ve Armenistler olmak üzere iki partisi vardır. Taşnaklar aynı zamanda Hınçaklarla sıkı ilişkiler içersindedirler. İkinci Meşrutiyet sonrasındaki ilk milletvekili genel seçiminde Varhad Papazyan'ı Van'dan milletvekili seçtiren de Taşnaklar'dır. Armenistlerin adayı Terzibaşıyan seçimi kaybetmiştir. Taşnak, aslında bir siyasi partiden çok bir fedaî örgütüdür. Bu örgütün Van'daki önderleri Aram, Varhad Papazyan, Sarkis ve İşhan'dır. Bunların hepsi Vanlı olmayıp Rusya'dan gelme kimselerdir. İkinci

³ Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1990, s. 22.

⁴ General Mayewski, **Van ve Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistiği**, çev. Mehmet Sadık, haz. Hamit Pehlivanlı, Van, Van Belediyesi Yayınları, 1997, s. 77.

⁵ **Ibid.**, s. 73.

⁶ Salâhi R. Sonyel, **İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 7-10 (f.o 371/560/1/37689).

Meşrutiyetin ilânı ile birlikte şu veya bu suçtan içeri atılmış bütün Ermeni fedailer serbest bırakılmıştır. İngiliz Konsolos yardımcısı Dickson raporunda ayrıca Ermenilerin Van ve civarında gizlice silâhlândıklarını, bu silâhların Rusya'dan geldiğini, Van'a birçok Ermeni fedainin doluştuğunu belirtir.

1978-1981 yılları arasında Van'da 1915'teki Ermeni isyanı ve Van'ın Ruslar tarafından işgâl edilmesine şahit olan yaşlı vatan-daşlarımızla röportajlar yapmış, o günlere ait anılarını kasetlere kaydetmiştim. 1993 yılında **Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi** adı altında yayınladığım kitap, sözkonusu dedelerin, ninenelerin anlattıklarına dayanıyordu. Yaklaşık yirmi yıl önce görüş-tüğümüz bu görgü tanıklarının hepsinin ses kayıtları şahsî arşivimde korunmaktadır. Ermeni meselesi ile ilgili hatıralarını derlediğimiz yirmi kişinin hepsi bugün itibariyle vefat etmiş bulunmak-tadırlar. Bizim burada da tanıklığına başvuracağımız bu insanlar, o gün olan biteni yakından görmüş, olayları bizzat yaşamış kimse-lerdir. Hemen hepsi Van'ın tanınmış ailelerinden olan görgü tanık-larının çocukları, torunları hâlâ Van'da yaşamaktadırlar.

Görgü tanığı olarak dinlediğimiz kişiler şunlardır: Nafia Çabu-ker, Ahmet Çinkılıç, Zahide Coşkun, İbrahim Sargın, İsmail Peri-hanoğlu, Şadiye Talay, Celâl Şener, Bekir Yörük, Akif Yurtbay, Hacı Ömer Selçuk, Hacı Şevket Çaldağ, Mehmet Delibaş, Hamit Ekinci, Hamit Camuşçu, Cemâl Talay, İsmail Başbüyük, Refik Özkanlı, Müstak Boysan, Salih Taşçı ve Osman Gemicioğlu.

Ayrıca, Van'ı Tanıma ve Tanıtma Derneği tarafından 1963'te yayınlanan **Zeve** isimli kitapçıkta hatıralarına yer verilen Hamza Dayı, Güllü Bacı, Esmâ Nine ve Menveşe Bacı, Nafia Ana ve Kıymet Başbüyük ile Yrd. Doç. Dr. Ergünöz Akçora'nın görüştüğü⁷ Meh-met Reşit Efendi'nin de anlattıkları burada değerlendirilecektir. Mülâkatlarımı yaptığım sırada (1978-1981) bu şahıslar vefat ettik-lerinden veya kendilerine ulaşamadığım için, zaman zaman muka-yese amacıyla onların Zeve ile ilgili tanıklıklarından faydalandım.

Görgü tanıklarının anlattıklarını bazı başlıklar altında toplama-k konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

⁷ Ergünöz Akçora, "Yaşayanların Diliyle Van ve Çevresinde Ermeni Mezalimi", **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1990, s. 149-154.

1915 Öncesinde Van'da Ermenilerin Sosyal Statüsü ve Müslümanlarla Ermenilerin İlişkileri

Görüştüğümüz bütün görgü tanıkları, Ermeniler'le çok iyi komşuluk münasebetlerinin olduğundan söz etmektedirler. Köp-rüköylü Zahide Coşkun, "Bizim hem köyün içinde, (o zaman Göllü köyünde oturuyormuş) hem de yakın komşu köylerde Ermeni komşularımız vardı. Biz bu komşularımızla Müslümanlarla geçin-diğimiz gibi geçinirdik. Herşey iyiydi. Sonra birden dünya bozuldu. Ermeni komşularımız bize ihanet ettiler"⁸ demektedir. Zeveli İbra-him Sargın, Ermenilerle Müslümanlar arasında zaman zaman bazı kavgaların yaşandığını ancak bunların iki Müslüman komşu ara-sında meydana gelebilecek türden anlaşmazlıklar olduğunu ifade etmektedir.⁹

Celâl Şener'e göre, "Ermeniler Van'da çok rahat bir hayat yaşı-yorlardı. Bütün ticaret, sanat onların elinde idi. Kunduracıdan tu-tun da terziye kadar hep Ermeni idi. Çevrenin en zenginleri on-lardı. Hattâ, çocuklarını Avrupa'ya tahsil yapmak için gönderiyor-lardı. Avrupa'ya giden bu tığalar (Ermeni gençleri) orada kandırıldı-lar".¹⁰ Bekir Yörük'ün anlattıkları da Celâl Şener'in söylediklerini teyid etmektedir: "Van'da bin taneye yakın dükkân vardı. Bunların yüzde sekseni Ermeniler'e aitti. Ticaret, kazanç, sanat onların elinde idi. Biz o eski gâvurlarla iyi geçiniyorduk. Vakta ki, Hınçak, Taşnak komiteleri meseleye el attılar, işte herşey o zaman bozuldu. Ermeni tığaları (gençleri) bu komitelere yazıldılar".¹¹

İkinci Meşrutiyet sonrasında yapılan mahallî seçimlerde Vanlı-lar Bedros Kapamacıyan'ı belediye başkanı seçmiştir. Bekir Yörük, Müslümanlar şehirde çoğunluğu oluştururken bir Ermeni'nin be-lediye başkanı seçilmesini "Bizim Müslümanlar da oyunu ona verdiler. O daha iyi becerir diye bizimkiler itimat ettiler"¹² şeklinde değerlendirir. Mehmet Delibaş'a göre, Kapamacıyan gerçekten ta-rafsız bir belediye başkanlığı yapmıştır. Ermeni bir esnafa ceza kestiği için, yani Ermenileri kayırmadığı için Van'daki Taşnak ko-mitesi'nin reisi Aram Paşa tarafından ismine kara haç basılmış ve baba belediye başkanı kendi oğluna öldürtülmüştür. Kapamacı-yan'ın oğlu meyhaneye götürülmüş, iyice içki içirilmiş daha sonra

⁸ Hüseyin Çelik, **Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi**, Ankara, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1993, s. 38.

⁹ *Ibid.*, s. 42.

¹⁰ *Ibid.*, s. 50.

¹¹ *Ibid.*, s. 52.

¹² *Ibid.*, s. 54.

Reis faytonla şehirden geçerken oğlunun sıkıdığı beş kurşunla ölmüştür.¹³ İsmail Başıbüyük'ün beyanına göre, Kapamaciyan sadece çok zengin bir Ermeni değil, aynı zamanda reis olmadan önce hiçbir Ermeniye işsiz, mesleksiz bırakmayan biridir.¹⁴ Kapamaciyan'ın oğlu tarafından öldürüldüğü ile ilgili olarak Mehmet Reşit Efendi, "Bunlar kendilerine hizmet etmeyen Ermenileri de yaşatmıyorlardı. Meselâ, burada bir belediye başkanı vardı. İsmi yanılmıyorsa Kapamaciyan olacak, bu onlara pek taraftar olmadığından onu oğluna öldürttüler"¹⁵ demektedir.

1915'te Van'da Ermeniler'in elinde olan sadece sanat ve ticaret değildir. Van Gölü'nde taşımacılık yapan irili ufaklı 400 gemi ve tekne de Ermeniler'e aittir. Konuyla ilgili olarak görgü tanıklarından Hacı Şevket Çaldağ, "Gemicilerin hemen hemen hepsi Ermeni idi. Zaten Van'daki sanatkârların, tüccarların çoğu Ermenilerdendi. Binde-biri Müslüman çocuklarını yanına çırak almazdı"¹⁶ demektedir. Görgü tanıklarından Mehmet Delibaş, Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman eski Van'da Cengüloğlu Agop isminde bir Ermeni'nin yanında kunduracı çırağı olarak çalıştığını belirttikten sonra, durumunun bir istisna olduğu ile ilgili olarak şu sözleri ilave etmeden geçemiyor: "Ermeniler kolay kolay bizim Müslümanlardan yanlarına çırak almıyorlardı. Ama nasıl olduysa, adam beni yanına çırak olarak almıştı".¹⁷

Özellikle gemiciliğin tamamen Ermeniler'in elinde olduğu bütün görgü tanıklarının üzerinde birleştikleri bir gerçektir. Öyle ki, 1981 yılında kendisiyle görüşmeye gittiğim Hacı Osman Gemicioğlu'nun soyadı beni şaşırtmıştı. Hem Van'ın yerlisi, hem Müslüman, hem de soyadı Gemicioğlu olacak. Bu çelişen bir durumdu. Ben Hacı Osman Efendi'ye "Bir yanlışlık olmasın ya siz Van'ın yerlisi değilsiniz, ya Karadeniz tarafından gelmesiniz veya soyadınızda bir karışıklık vardır" dedim. Bunun üzerine Hacı Osman Gemicioğlu aslen Ermeni olduğunu, iskele köyünde oturduklarını, ailesinin gemicisi olduğunu ve sonraki hikâyesini bana anlattı.

Hem yazılı kaynaklar hem görgü tanıklarının anlattıklarına bakılırsa, Ermeniler genellikle sahillerdeki, arazisi verimli köylerde, Kürtler ise daha çok dağ köylerinde oturmaktadırlar. 1915'te Van

¹³ *Ibid.*, s. 73.

¹⁴ *Ibid.*, s. 86.

¹⁵ Akçora, *op. cit.*, s. 151.

¹⁶ Çelik, *op. cit.*, s. 66.

¹⁷ *Ibid.*, s. 70.

Ermenileri'nin okuma, yazma tahsil durumu Van'daki Müslümanlara göre çok daha iyi durumdadır. Tehcir başlamadan önce, Ermeniler'in Van'da yayımlanan **Van Kartalı** ve **Araratlı** isimli iki tane gazetesi vardır.¹⁸

İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve Ermeniler

İngiltere'nin Van Konsolos Yardımcısı Dickson'un bildirdiğine göre, İkinci Meşrutiyet'in ilânı ile beraber Ermeniler iyice kanun ve nizam tanımaz olmuşlardır. Meşrutiyet'in ilânında en büyük payı kendilerine çıkaran Ermeniler'in bütün mahkûm ve tutukluları da serbest bırakılmıştır. Dickson, Meşrutiyet sonrasında esen hürriyet rüzgârlarının Ermeniler açısından "Türkiye Ermenileri şimdiye dek eşi görülmemiş bir özgürlüğe sahip olacaklardır"¹⁹ şeklinde değerlendirmektedir.

Görgü tanıklarından Celâl Şener, İkinci Meşrutiyet sonrası durumu "savaş başlamadan evvel Ermeniler çok keyfi yaşıyorlardı"²⁰ şeklinde değerlendirirken, bir Ermeni kunduracının yanında çırak olarak çalışan Mehmet Delibaş, Meşrutiyetin ilânından itibaren olan gelişmeyi şöyle özetler:

"Bir sabah dükkânı açtığımda usta bana, 'bir yere ayrılma ben bir yere gideceğim' dedi. Biraz sonra usta gitti. Dönüşünde bana 'Artık hürriyet oldu. Hürriyet ilân edildi; onu kutlamaya gittik' dedi. O günlerde herkesin ağzında 'Hürriyet, Adalet, Müsavat, Yaşasın Millet' sözleri dolaşıyordu. Hürriyeti bizim Müslümanlarla Ermeniler beraber kutladılar. Şehirde davul-zurnalar çalmaya başladı. Ermeniler buna çok sevinmişlerdi. Onlar bizimkilerden çok fazla neşeliydiler. Hürriyet olduktan sonra benim ustanın dükkânına yabancılar gelip gitmeye başladı..."

"Biz de hürriyet olunca herşey bitti zannedyorduk. Bizim hocalarla onların keşişlerini kucaklaştırdılar. Demek ki, bizi aldatıyorlarmış"²¹ şeklinde ifade etmektedir. Mehmet Reşit Efendi ise "İkinci Meşrutiyet zamanındaki Hürriyet, Müsavat, Adalet gibi şeyler onları daha da şımarttı"²² diyerek Şener ve Delibaş'ı teyid ediyor.

¹⁸ Kâmuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983, s. 165.

¹⁹ Sonyel, **op. cit.**, s. 10.

²⁰ Çelik, **op. cit.**, s. 49.

²¹ **Ibid.**, s. 70-71.

²² Ergünöz, **op. cit.**, s. 149- 150.

İkinci Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet ortamında bütün ayrılıkçı hareketlerin daha serbestçe hareket ettikleri bir vakiadır. Başından beri İkinci Abdülhamid'in devrilmesi ülkeye meşrutî bir yönetim getirilmesi hususunda Jön Türklerle dirsek temasında olan Ermeni komitelerinin, hürriyetin ilânından kendi adlarına yeteri kadar faydalanmaları kaçınılmazdı.

Van'ın Yerli Ermenilerinin İsyana Taraftar Olmaması

Vanlı görgü tanıklarından özellikle şehirde oturanların hepsi yerli Van Ermenileri'nin başlangıçta isyan etmek gibi bir niyetlerinin olmadığına, bu insanların Rus Ermenileri ve onların öncülük ettiği komiteler tarafından iğfal edildiklerinde hemfikirdirler. Konuyla ilgili olarak görgü tanıklarının söylediklerine şöyle bir bakalım: "Ne zaman ki Van'da komiteler teşekkül etti, işte o zaman Ermeniler başladılar azıtmaya. Aslında Van'ın yerlisi olan Ermenilerin çoğu isyana taraftar değildi". (Celâl Şener)²³

"Van'daki, Hınçak, Taşnak komiteleri meseleye et attılar. İşte herşey o zaman bozuldu. Ermeni tığaları (gençleri) bu komitelere yazıldılar". (Bekir Yörük)²⁴

"Biz Van'da Ermeniler'le beraber yaşıyorduk. Önceleri aramızda herhangi bir münafaret (karşılıklı düşmanlık) yoktu. Daha sonra Van'da komiteler peyda olmaya başladı. Hergün Van'a Vanlı olmayan birçok Ermeni geliyordu. Bu yabancı Ermeniler bizim yerli Ermenileri de devamlı isyan için kışkırtıyorlardı. Bu yabancılar hep Rusya'dan gelirdi. Van'daki Komiteleri Aram Paşa diye bir gâvur idare ediyordu". (Akif Yurtbay)²⁵

"Ermeniler yıllardır devleti hiçe sayarak yaşıyorlardı. Ermeniler'le bizim çatışmamıza komiteler sebep oldu. Komiteler halkı mütemadiyen kışkırtıyorlardı. Komite mensupları da devamlı bizim askerlere çatıyorlardı. Komiteler kışkırtmadan evvel ne bizden onlara, ne onlardan bize bir zarar dokunmuyordu. Vakta ki komiteler Van'da yerleştiler, yerlileri kışkırttılar, işte o zaman Ermeniler azdıkça azdı. Yoksa bizimkiler kat'i surette onlara haksız yere ilişmezdi. Yıllarca bizim dedelerimizle onlar beraber yaşamışlar. Ruslar ve diğer devletler onlara muhtariyet va'd etti. Onlara silâh ve para verdi". (Hacı Ömer Selçuk)²⁶

²³ Çelik, *op. cit.*, s. 52.

²⁴ *Ibid.*, s. 50.

²⁵ *Ibid.*, s. 56.

²⁶ *Ibid.*, s. 61.

"Komiteler kışkırtmasaydı Van'ın yerli Ermenisi ses çıkarmıyordu. Bütün imkânlar onların elindeydi". (Hacı Şevket Çaldag)²⁷

Mehmet Delibaş, 1970'lı yıllarda İstanbul'da karşılaştığı aslen Vanlı, kapalıçarşıda halıcılık yapan Karapit Nedeniyan isimli bir Ermeni vatandaşımızın şöyle teessüf ettiğini nakleder: "Ah sebep olanlar ah, eviniz yıkılsın. Güzel güzel yaşıyorduk. Müslümanlar'ın çekmediği sefayı biz çekiyorduk. Bizim gençlerimizi kandırarak kendi emelleri uğruna çalıştırdılar. Şimdi her birimiz dünyanın bir yerindeyiz".²⁸

Aynı şekilde Van'da çok saygın bir isim olan Şeyh Mehmet Reşit Efendi, Musul'da karşılaştığı yine aslen Vanlı bir Ermeni esnafın kendisini kucaklayarak memleket hasretinden söz ettiğini ve şöyle yakındığını anlatır: "Allah o Aram Paşa'ya lânet etsin. Aram Paşa bizi devlet kuracağım diye kandırdı. Böylece bizi yaktı. Biz Türklerden gördüğümüz insaniyeti hiç unutmayız. Onlar bize dünyamızı kazandırmışken, bizlere şefkatle muamele etmişken, bunları tekmeledi. Onun için Allah bize belâ verdi. Her tarafa dağıldık".²⁹

"Bir ara da Fransızcamı ilerletmek için Ermeni Merkez Mektebi'ne devam ettim. Orada Ermeni papaz ve öğretmenler bizim gözümlüğün içine baka baka Ermeni gençlerine Müslümanlara karşı kin ve nefret tohumu aşıyorlardı". (Hamit Çavuşçu)³⁰

"Ne zaman ki Ermeni tğaları (gençleri) komite kurdular, işte o zaman Ermeniler bize karşı olan düşmanlıklarını açığa vurduklar". (Refik Özkanlı)³¹

"Savaş başlamadan 20 yıl kadar önce de Ermeniler Van'da isyan çıkarmıştı. Fakat savaş başlamadan önce genel olarak yüzümüze karşı iyi görünüyorlardı. Bu söylediğim esnaf ve yerli Ermeniler'in tavrı idi. Rusya'dan gelen, Avrupa'ya gidip tahsil gören Ermeni geçleri ise Müslümanları alçaltıcı sözlerle küçük düşürmeye çalışıyorlardı". (Müştak Boysan)³²

²⁷ *Ibid.*, s. 68.

²⁸ *Ibid.*, s. 73.

²⁹ Ergünöz, *op. cit.*, s. 153.

³⁰ Çelik, *op. cit.*, s. 77.

³¹ *Ibid.*, s. 81.

³² *Ibid.*, s. 90.

"Yaşlı Ermeniler isyana taraftar değildi. Yalnız Avrupa'da tahsil gören tığalar (gençler) onları zorla işin içine soktular". (Salih Taşçı)³³

"Doğrusunu istersen Van'daki aklı başında Ermeniler isyana taraftar değildi. Çünkü niye isyan etsin? Herşey Ermenilerin elinde idi; bütün servet Ermenilerindi. Komiteler kurulunca esnafı zorla isyana teşvik ettiler. İştirak etmeyene de hain gözüyle bakıyorlardı". (Osman Gemicioğlu)³⁴

İngiliz Konsolosluğunun raporları da yukarıda alıntı yaptığımız görgü tanıklarının anlattıklarını onaylamaktadır. Söz konusu raporlarda Ermeni komitelerinin kendileriyle işbirliği yapmayan, onlara katılmayan Ermenilere karşı şiddet uyguladığı da belirtilmektedir.³⁵

Ermeniler'in Silâhlanması

Görüştüğümüz bütün görgü tanıkları, Ermenilerin büyük bir isyan için gizliden gizliye silâhlandıklarını ifade etmektedirler. Van'daki en büyük silâh depoları yine bir Ermeni'nin ihbarı üzerine ortaya çıkarılmıştır. Anlatıldığına göre, Davit isminde bir Ermeni genci, Vatan isminde bir Ermeni kızına aşık olmuştur. Ancak Davit Taşnak komitesine mensuptur. Evlenmesi için Aram Paşa'dan (Aram Manukyan) izin almak zorundadır. Ancak, Aram Paşa, bütün ısrarına rağmen, Davit'e evlenme izni vermemiştir. Bunun üzerine Davit Aram Paşa'ya karşı gelmiştir. Aram Paşa derhal Davit'in ismine kara haç basmıştır. Davit'i öldürme emri, en yakın arkadaşısı Dacat'a verilmiştir. Dacat, Davit'i kaçıp kaybolması için uyarmıştır, ama Davit, Müslüman olmakla yetinmemiş, bildiği kadarıyla Ermenilerin depoladıkları bütün silâhların yerini ihbar etmiştir. Türk ordusuna teğmen olarak kabul edilen Davit, Mehmet ismini almış ve "Muhbir Mehmet" olarak tanınmıştır. Bir gün Hamamönü mevkiinde Dacat'la karşılaşan Davit, arkadaşının kendisini öldürmesine ihtimal vermemiş ama Dacat tabancayla Davit'i öldürmüştür.³⁶

Davit'in ihbarı üzerine başta Yedikilise köyü olmak üzere Ermeniler'in meskûn olduğu birçok mahalde, okul ve kilisede çok sayıda silâh ve mühimmat ele geçirilmiştir. Van'daki İngiliz Konso-

³³ *Ibid.*, s. 92.

³⁴ *Ibid.*, s. 95.

³⁵ Sonyel, *op. cit.*, s. 8-10.

³⁶ Bu olayın farklı görgü tanıkları tarafından anlatılan yorumları için bak: Çelik, *op. cit.*, s. 63,71,78.

los Yardımcısı Dickson, daha 31 Mart 1909'da yazdığı bir raporda, Ermenilerin Van'daki silâhlanma faaliyetine dikkat çekmektedir.³⁷

Bütün görgü tanıkları, Ermeniler'in Van'a silâhları, deve yükü ile gelen gazyağı varillerinin içerisinde saklayarak soktuklarını ifade etmektedirler. Nitekim, 1915 Nisanında Van'da Ermeni ayaklanması başladığında Ermeniler'in ne denli silâhlandığı ortaya çıkmıştır. Van isyanında Ermeniler'e karşı Türk ordusunda subay olarak görev almış olan Venezüelalı Rafael de Nögalis,³⁸ yayınladığı **Hilâl Altında Dört Yıl** (İspanyolca aslı: **Cuatro Años bajo la Media Luna**) isimli hatıratında, Ermenilerden yana, Müslümanlara karşı bir tutum takındığı halde, Ermenilerin korkunç düzeydeki silâhlanmalarını inkâr etmez. Kitabında birçok tutarsızlık bulunan Nogales, Van'da 1915'te büyük bir ayaklanma ve Müslümanlara karşı taarruz başlatan Ermenilerle ilgili olarak "Ermenistan'ın hâlâsı ve mukaddes salibin galebesi için, evlerinin kararmış enkazları arasında son nefese kadar mücadele eden Ermenilerin bize gösterdikleri müşkilât çok büyüktü. Fakat fena talih yüzünden din kardeşlerimin felâketi için sarfettiğim zamana lânet ediyorum"³⁹ dediği halde, Ermenilerin Müslümanlar'a karşı silâhça üstünlüğünü açıkça ifade eder. Ancak, gözden kaçırılmaması gereken husus, Müslümanların ellerindeki silâhların Osmanlı Devleti'ne, Ermenilerin ellerindeki silâhların ise Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunan bir vilayetteki ayrılıkçı Ermeni komitelerine ait olduğudur.

"Ermeniler, mavzer tabancaları ile iyi teslih edilmişlerdi (silâhlandırılmışlardı). Bu tabancalarla kısa mesafelerde iyi netice istihsal ediyorlardı. Adeta makinalı tüfek gibi, 4 ile 6 tabanca ekseriya aynı zamanda aynı hedefe ateş ediyorlardı. Bundan başka bir nevi burgu icat etmişlerdi. Bununla evlerin tuğla duvarlarını çabuk deliyorlardı. Ermenileri bir mevziden attıktan sonra tabancaları diğer yerde birçok deliklerden gö-

³⁷ Sonyel, *op. cit.*, s. 21.

³⁸ (Türkçede yazılışıyla) Nögalis, itilaf devletlerine, asker olmak için müracaat etmiş, ancak kabul edilmemiş maceracı bir subaydır. Daha sonra İstanbul'a gelmiş, Enver Paşa ile görüşmüş ve 3. Orduda uzman olarak göreve başlamıştır. Daha sonra 3. Ordu kurmay başkanı Alman subay Goze'nin izni ile Van vilayetinde Vali Cevdet Bey'in emrinde görevlendirilmiştir. Konunun ayrıntıları ve Nögalis'in tutarsızlıkları için bak: Rafael de Nögalis, **Hilâl Altında Dört Yıl ve Buna Ait Bir Cevap**, çeviren ve tenkit eden: Kaymakam Hakkı, İstanbul, Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği Onuncu Şubesi Yayını, 1971, s. 58-76.

³⁹ Rafael de Nögalis, **Hilâl Altında Dört Yıl**, çeviren ve tenkit eden Kaymakam Hakkı, İstanbul, Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği Onuncu Şubesi Yayını, 1931, s. 20.

rünmeye başlıyordu; biz vaziyetin ne şekil aldığını anlayıncaya kadar bunlar ateşleriyle ölüm saçıyorlardı".⁴⁰

Nögalis, Ermenilerin uzun boylu bir isyana hazırlık dönemi yaşadıklarını ve seksen hâkim noktada direniş mevzileri hazırladıklarını ifade etmektedir: "Bağlar mahallesi (bugünkü Van'ın kurulduğu yer, H.Ç.) münferit ve etrafı tuğla duvarlarla çevrilmiş sayfiyelerden ibarettir. Ermeniler bu sayfiyeleri maharetle birbirine raptetmişler ve bu surette kuvvetli mevziler vücuda getirmişlerdir. Topçularımıza mukavemet edebilecek bu tesisattan başka Ermeniler, Van'ın etrafında 80 nokta-i istinat yapmışlardı; bunların ateşi etrafa hâkimdi".⁴¹

Nögalis'in burada sözünü ettiği Ermeni evlerinin birbirine bağlanması yer üstünden değil, yer altından tüneller marifetiyle olmuştur. Görüştüğümüz görgü tanıklarının büyük bir çoğunluğu bu tünellerden ve Ermeniler'in bu yolla haberleştiklerinden ve birbirlerine silâh ve insan takviyesi yaptıklarından söz etmektedirler. Yine aynı tüneller vasıtasıyla Müslüman evlerine veya askeri noktalara ulaşım havaya uçurabiliyorlar. Nitekim, Nögalis'in günü gününe naklettiği Van isyanında, 28 Nisan 1915 tarihinde Ermeniler Reşadiye mahallesinin yarısını bu yolla havaya uçurmuştur. Adı geçen bu olayla ilgili olarak düştüğü not şöyledir: "Bugün Ermeniler bir lağım yardımıyla Reşadiye mahallesinin yarısını berhava ettiler; bu mahallede Yüzbaşı Reşit Bey ve Bargiri Kaymakamı Bağlar Mahallesinin büyük kısmına ateşleriyle hâkim bulunuyorlardı".⁴²

Nögalis Ermeniler'in sadece silâh depoladıklarından değil, onların bizzat imal ettikleri toplardan söz etmektedir: "Mahsurların (Ermenilerin, H.Ç) ellerindeki top kendilerinin bizzat imal eyledikleri eski bomba topları idi. Bu topları tuğla evler içinde muhafaza ediyorlar; bunları evler arasından her tarafa, köşelere, methallere ve barakalar arasından müdafaa edilebilecek sokaklara kolayca gönderebiliyorlardı. Ermeniler'in elinde binlerce mavzer tabancasından başka çok miktarda filinta ve tüfek de vardı; bunları senelerce satın alarak depo etmişlerdi. Ermeniler'de, bize çok zayıyat verdiren, el bombası da mebzulen mevcut idi".⁴³

⁴⁰ *Ibid.*, s. 18.

⁴¹ *Ibid.*, s. 17.

⁴² *Ibid.*, s. 28.

⁴³ *Ibid.*, s. 23.

Hemen bütün görgü tanıkları Ermenilerin ellerindeki üstün ve o zamana göre modern silâhlardan, Müslümanlar'ın ellerinde, hükümetin dağıttıkları dahil, basit martın tüfeklerinden dert yamaktadır. Hattâ, bunlardan Şeyhine köyünden Hamza Dayı, Zeve Köyü'nde Ermeniler'le giriştikleri çatışma esnasında, elindeki basit tüfeğin namlusunun birkaç atıştan sonra patladığını büyük bir teessüfle anlatır.⁴⁴ Bir yanda namlusu patlamasın diye soğan sürülerek soğutulan basit tüfekler, öte yanda Rusya'dan getirilmiş modern silâhlar...

Nögalis bütün Ermeni yanlısı tutumuna rağmen, "Ermeniler için her ev bir kale halinde idi"⁴⁵ demekten de kendini alamayacaktır. Ermeniler sadece birer kale haline getirdikleri evlerinden ateş açmıyorlar, kiliselerini de birer taarruz yeri haline getirmişlerdir. Bu kiliselerden gerek kullanım, gerekse mimarî tarzı açısından en önemli olanlarından biri Van'ın merkezinde bulunan Peter Pavlos Kilisesidir. Ermeniler bu kilisenin kubbesinden Müslümanlar'a ateş etmişlerdir.⁴⁶

Ermeniler'in silâhlarının üstünlüğü karşısında onlara karşı duran aşiret mensupları basit silâhlara ve çok sınırlı cephaneye sahiptirler. Nitekim Nogales, bu durumu "Kürtler fişekten iktisat yapmak için daha ziyade esliha-i cerihalarını (bıçak, süngü gibi) kullanıyorlardı"⁴⁷ cümlesiyle ifade edecektir.

Ermeni İhtilâlciler Müslüman Milislere Karşı

1915'te Doğu Cephesi yarılınca Van'daki bütün askerî birlikler buraya sevk edilmiştir. Şehirde yok denecek kadar az muharip birlik ve yine az sayıda jandarma bulunmaktadır. Halbuki, aynı zamanda Rus işgâli ile birlikte şehri ele geçirmeye hazırlanan 30.000 silâhlı Ermeni vardır.⁴⁸

Ermeniler'in isyanı başlatması üzerine Vali Cevdet Bey tarafından halka kendilerini korumaları için silâh dağıtılmış ve aynı zamanda gönüllü milis birlikleri teşkil edilmiştir. Görgü tanıklarının hemen hepsi, esas savaşabilecek erkeklerin zaten çeşitli cephe-lerde silâh altında olduklarını, milislerin yaşlı insanlarla henüz yeni buluşa ermiş çocuk denebilecek gençlerden oluştuğunu ifade etmektedirler.

⁴⁴ Zeve, İstanbul, Van'ı Tanıma ve Tanıtma Cemiyet Yayınları, 1963, s. 12.

⁴⁵ Nögalis, *op. cit.*, s. 25.

⁴⁶ *Ibid.*, s. 26.

⁴⁷ *Ibid.*, s. 16.

⁴⁸ *Ibid.*, s. 23.

Görgü tanıklarından Ahmet Çinkılınç "Van'da hiç Osmanlı askeri yoktu, Ermeniler bunu fırsat bilip Vanlıları ateşe tutmuşlardı"⁴⁹ derken, İbrahim Sargın "Van'da asker namına kimse yoktu, bu durumdan istifade eden Ruslar ve Ermeniler işbirliği yaptılar"⁵⁰ ifadesiyle aynı şeyi dile getirmektedir. O günlerde askerî rüştiye öğrencisi olan Celâl Şener ise çatışan tarafların mukayesesini de yaparak, "Van'da az sayıda jandarma vardı ki, o da asayişin sağlanmasında kullanılıyordu. Vali halktan eli silâh tutanlara silâh dağıtmıştı. Bunlar ihtiyat kuvvetlerini oluşturuyorlardı. Ama ne fayda, silâhlar basit, cephane yok, tecrübeli asker yoktu"⁵¹ demektedir. Aynı durumla ilgili olarak Bekir Yörük "bizim buradaki askerlerimiz de Erzurum'un imdadına gitmişti. Biraz jandarma ile halktan toplanan milis kuvvetleri vardı. Milis kuvvetleri de ihtiyarlardan ve bizim gibi gençlerden kurulmuştu"⁵² derken Akif Yurtbay da söylenenleri teyid etmektedir : "Van'da biraz jandarmadan başka asker namına kimse yoktu. Sonraları dört-yüz kişilik bir Çerkez çetesi Van'ın imdadına geldi. Bu Çerkezlerin kırk tanesini Hamutağa Kışlasının önünde öldürdüler. Müslümanlar'ın silâhları onların silâhları yanında hafif kalıyordu".⁵³

Bu ve benzeri ifadeler, hemen bütün görgü tanıkları tarafından kullanılmıştır. Nispeten nizâmî konuma getirilmiş Van'daki Hamidiye alaylarının hemen hemen hepsi Rus işgâline karşı Kotur Deresini tutmuşlardı. Dolayısıyla, Hamidiye alaylarından da Van'ın Ermenilere karşı savunmasında yararlanılamamaktadır.

Genellikle Ermenileri asıp kestikleri iddia edilen Kürtlerle ilgili durumlar da daima abartılmıştır. Bölgede feodal bir yapının olduğu, hattâ bunun günümüzde bile kısmen devam ettiği bilinmektedir. Kürt aşiretleri kendi aralarında da nesiller boyu süren kan davaları gütmüşlerdir. Ermeniler'le Kürt aşiretleri arasında da zaman zaman kendi aralarındaki sorunlara benzer nahoş olaylar yaşanmıştır. Ancak, bunun sistematik ve devamlı olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim, Rus Generali Mayewski'nin Norduz (Van) taraflarında misafir bulunduğu ileri gelen bir Ermeni'den dinlediği şu sözler oldukça ilginçtir: "Kürtler'in temeddün etmemiş (medenileşmemiş) akvam olduğuna şüphe yok. Bunların tabiatında biraz vahşet, sertlik, serfüru (baş eğme) etmemezlik vardır. Fakat

⁴⁹ Çelik, *op. cit.*, s. 35.

⁵⁰ *Ibid.*, s. 40.

⁵¹ *Ibid.*, s. 49.

⁵² *Ibid.*, s. 52.

⁵³ *Ibid.*, s. 57.

hiçbir zaman kendilerine nahak yere isnat olunan muayip (ayıplar, kusurlar) mevcut değildir. Elbette aralarında katiüt-tarik (yol kesici, eşkıya) da bulunur. Fakat suret-i umumiyede tebayinde asıl olarak izzet-i nefis, iftihar, dostluk, namusluluk mevcuttur".⁵⁴

Nögalis de zaman zaman Kürtlerin sergiledikleri bir kısım barbarlıklardan şikâyet etmekle beraber, onları eski medeniyetin ahlâksızlıklarına bulaşmamış bir kavim olarak niteler: "Kürtler, eski medeniyetin menfur ahlâksızlıkları ile malûl olmadıklarından, Şark-ı Karipte (Yakın Doğuda) nesl-i ati için elverişli bir unsur telâkki ediyorum".⁵⁵

1915 yılının Nisan ayı başında başlayan Van'daki Ermeni isyanı, yaklaşık bir ay sürmüştür. Valilik Müslüman halkın kendini koruması için silâh dağıtmıştır. Çatışmalar esnasında iki taraftan da çok sayıda insan ölmüştür. Rusların Muradiye ve Saray ilçeleri üzerinden Van'ı işgâl etmeye başlaması ve onlara öncülük eden Rus Ermenilerinin de Van'daki binlerce Ermeniye katılması Müslümanlar için karşı koyma imkânı bırakmamıştır. Daha Ermeni tehciri söz konusu değilken, Van Valisi Cevdet Bey, 24 Nisan 1915 tarihiyle dahiliye vekâletine gönderdiği telgrafta, Van'daki Müslüman nüfusun Ermeniler'e karşı korunmasının artık mümkün olmadığını ve bunları batı illerine göç ettirmenin gerekliliğini ifade etmekte ve bunun için müsaade istemektedir.⁵⁶ Söz konusu tarihte sadece Hınçak ve Taşnak komitelerinin ileri gelenlerinin tutuklanması için Dahiliye Vekâletince emir çıkarılmıştır; ancak, genel bir tehcir henüz söz konusu değildir.

Van'lı Müslümanların Büyük Göçü

Vali Cevdet Beyin vilâyet çapında duyurduğu göç etme talimatı üzerine Vanlılar henüz soğukların hâkim olduğu erken bir ilkbaharda yollara dökülmüşlerdir. Görgü tanıklarının ifadelerine göre, Müslümanlar her şeylerini bırakarak sadece, o da sahip olanlar, binek hayvanlarını alıp batıya yönelmişlerdir. Bir kısmı kara yolu ile Tatvan üzerinden Bitlis'e, oradan Diyarbakır'a, Urfa'ya, Antep'e, Halep'e, Adana'ya ve Konya'ya göçerken, diğer bir kısmı Van-Tatvan arasına Ermenilere ait olan gemilerle gitmeyi tercih etmiştir. Bunların önemli bir bölümü Ermeni gemiciler tarafından özellikle Adilcevaz'da bekleyen Ermeni fedailerine teslim edilmiştir. Çoğu

⁵⁴ Mayewski, *op. cit.*, s. 130.

⁵⁵ Nögalis, *op. cit.*, s. 8.

⁵⁶ Prof. Dr. Erich Feigl, *Bir Terör Efsanesi*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1987, s. 112.

kadın, yaşlı, çocuk ve yaralılarından oluşan bu insanlar Ermenilerce imha edilmişlerdir.

Van serin bir iklime ve soğuk sulara sahip bir yerleşim yeri olduğu için, özellikle güney illerine göçen insanlar buradaki hava ve suya alışamamış, özellikle Diyarbakır'daki kolera salgınından çok insan hayatını kaybetmiştir. Vanlı'ların savaş yıllarında yaktığı ünlü Ali Paşa türküsünün ilk dörtlüğü söz konusu dramı bütün duygusallığı ile ortaya koymaktadır:

Arpa ektim biçemedim,
Bir düş gördüm seçemedim,
Alışmışam soğuk suya,
Issi sular içemedim.

Gerçekten de, Vanlı ektiği arpayı biçmeden ve gördüğü kâbuslu rüyayı yoramadan yerini yurdunu terk etmek zorunda kalmıştır. Diyarbakır'da ve Adana'da Van'ın buz gibi Kehriz ve Zernebat sularını bulmak, tabii, mümkün olamamıştır.

Göç esnasında doğum yapıp vefat eden kadınların dramı, yola dayanamayan yaşlıların acıklı hâlleri, açlık ve hastalıktan ölen bebeklerin feryatlarını ve özetle bir bütün olarak göç trajedisini görgü tanıklarının hıçkırıklarla bölünen ifadelerinde bulmak mümkündür. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, yolculuk esnasında zaman zaman karşılaşılan Ermeni saldırıları ve gidilen yerlerdeki diğer işgâller, yurtlarından ayrılan Vanlı'ların trajedisini tamamlayan diğer unsurlardır.

Çeşitli sebeplerden dolayı göçemeyenlerin büyük bir kısmı Ermenilerce öldürülürken, özellikle kadınlar çok kötü muameleye maruz kalmışlardır. Görgü tanıklarından Nafia Çabuker, Zahide Coşkun, Şadiye Talay, Esmâ Nine ve Süllü Bacı'nın anlattıkları tüyler ürperten türdendir. Timar Nahiyesindeki köylerden toplanan kadınlar toplu halde Van'a getirilirken, bir çoğu namusunun kirletilmesi korkusuyla kendisini Mermit Çayına atmıştır. Timar muntıkasındaki yedi köyün halkı göçmek için Van'a gelmiş, ancak İskele ve Kalecik Köylerindeki Ermeniler tarafından çapraz ateşe tutulmuşlardır. Onlar da göl yoluyla gidebilecekleri ümidiyle Zeve Köyüne sığınmışlardır. Ne var ki, burada hem Van Ermenileri, hem de Ruslara öncülük eden Rus Ermenileri tarafından kuşatılmış ve yok edilmişlerdir. Görgü tanıklarından Ermeni asıllı Hacı Osman Gemicioğlu, Zeve katliamı meydana geldiği sırada iskelede otur-

dukalarını ve katliamın ertesi günü bir grup çocukla Zeve'ye boş kovan toplamaya gittiklerini ve gördükleri manzarayı şöyle anlatır:

"Zeve'ye gittiğimiz zaman kokudan geçilmiyordu; burnumuzun kemiği düşecekti sanki... Her tarafta cesetler vardı. Bir evin eşiğinin önünde acayip bir manzara gördük; Müslümanları bir eve doldurup yakmışlardı. O kadar insan yanmış olacak ki, eşiğin altından sızan yağlar kapının önündeki arkın içinde donmuştu. Yani sanki yağ seli kalkmış da sonra donmuştu. Yağ daha tazeydi. Bütün köy yıkık vaziyetteydi. Ben bunu bizzat gözümle gördüm ve hiçbir zaman unutamam. Müslümanlar'ın da Çarpanak Adasında aynı şeyi yaptığını duymuştuk. Fakat bunu Ermeniler anlattı. Ben gözümle görmedim".⁵⁷

Görgü tanıklarının anlattığı bir çok dehşet manzarasına yukarıdaki örneği vermekle yetiniyoruz.

Nögalis Başkale yolunda artık Van'dan ayrılan Vali Cevdet Bey'den Van'da kalan kadın çocuk ve yaşlıların Ermenilerce katledildiğini öğrenmesi üzerine şu yorumu yapar:

"Kürtler'de bile bu derece şeni hareketler görülemezdi. Zira Kürtler yalnız erkekleri katlediyorlardı, kadın ve çocuklara daha mutedil hareket ediyorlardı ve alenen bir şey yapmazlardı. Bu hadise bana Van'ın muhasarası esnasında yaşadığımız bir vak'ayı hatırlattı. Vak'a şu idi:

"Topçumuzun ateşini tarassut için birkaç zabıtım ile bir tavan arasında bulunuyordum. Civardaki evin damında Müslüman ihtiyar bir kadın bir ip üzerine çamaşır asıyordu. Ermeniler bunu görür görmez şiddetli ateş açtılar ve nihayet ihtiyar kadının vücudunu delik deşik ettiler. Bundan sonra da bize ateş ettiler. Yarım düzine zabıt öldürmektense böyle bedbaht adamları öldürmekle Ermeniler fazla bir zevk duyuyorlardı".⁵⁸

Van Ermenilerin eline geçince kalenin güneyinde kurulmuş olan tarihî şehir baştan başa yakılmıştır. Rus işgâli tamamlanınca Van'daki Ermeni komitelerinin komutanı Aram Manukyan Van'a vali tayin edilmiştir.

Van'ı terkedip de hayatta kalmayı başarabilen Müslümanlar, 2 Nisan 1918'deki kurtuluştan sonra yavaş yavaş yurtlarına dönmüşlerdir. Bir fikir vermesi açısından göçen görgü tanıklarından

⁵⁷ Çelik, *op. cit.*, s. 95.

⁵⁸ Nögalis, *op. cit.*, s. 39.

bazılarının kaç kişilik aile efradıyla Van'ı terkedip kaç kişiyle döndüklerine bakıyoruz. Meselâ, Cemâl Talay yirmi kişilik nüfusu olan bir aile ile Van'ı terkettiklerini, 1921'de Suruç'tan ayrılıp Van'a geldiklerinde aileden sadece kendisi ve bir erkek kardeşi ile hayatta kalabildiklerini söylemektedir.⁵⁹ Mehmet Reşit Efendi, yirmi-üç kişilik bir aile ile Van'dan göç edip dönüşte üç kişi kaldıklarını beyan etmektedir.⁶⁰ Refik Özkanlı ise, Van'ın kurtuluşundan sonra askere alınmış ve askerlik dönüşü "Allah'tan başka kimsem yoktu"⁶¹ demektedir.

Yukardaki örnekler Ermeni tehcirinden önce Müslüman yer değiştirmesinin acı sonuçlarını ifade etmek için sanırım yeterlidir.

Tehcir İsyanın Nedeni mi?

Ermenilerin dünya çapında yaptıkları propaganda ve lobcilik faaliyetlerinde genellikle Ermenilerin tehcire zorlandıkları için isyan ettikleri ifade edilmektedir. Nitekim, Avusturyalı şair Franz Werfel 1931 yılında yayımladığı **Musa Dağı'nın Kırk Günü** isimli romanını bu teze dayandırmıştı. Werfel'in kitabı kısa zamanda bütün batı dillerine çevrilmiş ve Avrupa'da çok kötü bir Türk görüntüsünün oluşmasına sebep olmuştur. Yıllar sonra Werfel'in dayandığı bilgilerin yanlışlığını, ne gariptir ki, yine bir soydaşı ortaya koymuştur. Prof. Dr. Erich Feigl, Werfel'in dayandığı ve çoğu Aram Andonyan'a ait belge ve bilgilerin yanlışlığını, sahte oluşunu ortaya koymakla yetinmemiş, İngilizce ve Fransızca çevirilerde düşülen çelişkileri örtbas etmek için yapılan tahrifatı da tespit etmiştir.⁶²

Feigl'e göre, "Ermeniler, Osmanlı Hükûmetinin onların yerlerinin değiştirilmesini emretmeden bir ay önce Van'da isyan çıkarmışlardı. Bu da şunu gösterir ki, Van'daki bu isyan verilen bu emrin bir sonucu değildir; aksine, bu emir isyan sonucunda verilmiştir".⁶³

Georges de Maleville, Ermenilerin Van isyanını Tehcir Kanununun çıkarılmasını tek değil, ilk nedeni olarak kabul etmektedir.⁶⁴

⁵⁹ Çelik, *op. cit.*, s. 84.

⁶⁰ Ergünöz, *op. cit.*, s. 152.

⁶¹ Çelik, *op. cit.*, s. 89.

⁶² Feigl, *op. cit.*, s. 110-142.

⁶³ Feigl, "Wien, Van, Werfel", **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1990, s. 46.

⁶⁴ Georges de Maleville, **1915 Osmanlı - Rus - Ermeni Trajedisi**, çev. Nejdett Bakkaloğlu, İstanbul, 1998, s. 50.

Gerçekten de Van isyanı 1915 Nisan başında başlamış ve bir ay sürmüştür. Halbuki, Tehcir Kanunu 14 Mayıs 1331'de (27 Mayıs 1915) çıkmıştır.⁶⁵

Van'da Ermenilere Soykırım Yapıldı mı?

Görgü tanıklarına Müslümanların Ermeniler'i öldürüp öldürmediğini sorduğumuzda aldığımız bazı cevaplar ilginçtir. Özellikle köyde oturanların hepsi, saldırmaya gelen Ermenilere, barış simgesi olarak, köylülerce tuz-ekmek götürüldüğünü, ancak Ermenilerin tuz-ekmeği götüren şahısları katlettiğini söylemektedirler.

Bazılarının Ermenilerin Müslümanlar tarafından öldürülüp öldürülmediğine dâir olan sorumuza verdikleri cevapları aşağıya alıyoruz:

"Tabii öldürdüler. Onlar bizi öldürürken biz onların ağzının içine mi bakalım. Ama bu, onların isyanından sonra oldu". (Celâl Şener)⁶⁶

"Bizim vicdanımız bizi zulmetmekten meneder. Hele kendi halinde, zavallı insanlara hiçbir Müslüman hakaret etmez. Fakat birisi gelse senin namusunu çiğnese sen ne yaparsın? İşte Van'da gebertilen Ermeniler, komitelerin kışkırtmasından sonra azıp Müslümanların kanına girenlerdir. Dinimiz bize nefsi müdafaayı emretmiş, yani Ermeni silâhını gözümüze sokarken elini mi öpseydik?" (Bekir Yörük)⁶⁷

"Hiç yerinde rahat rahat oturan adama dokunulur mu? Tabii onlar baş kaldırıncı, bizimkiler de ister istemez onların hakkından geldiler". (Akif Yurtbay)⁶⁸

"Rahat durmadılar; Allah da onların belâsını verdi. Devletimiz onları vatandaş kabul ederek askere aldı; başladılar arkadan bizim askerimizi vurmaya". (Hacı Ömer Selçuk)⁶⁹

"Onlara haksızlık yapılıyor diye isyan etmediler, bağımsız bir devlet kuracağız diye isyan ettiler. Hattâ, biz hicretten döndükten sonra dağlara kaçmış olan altı-yüz kadar Ermeni'yi sapa-sağlam Rusya'ya gönderdik". (Mehmet Delibaş)⁷⁰

⁶⁵ Doç. Dr. Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1990, s. 111.

⁶⁶ Çelik, **op. cit.**, s.51.

⁶⁷ **Ibid.**, s. 54.

⁶⁸ **Ibid.**, s. 57.

⁶⁹ **Ibid.**, s. 63.

⁷⁰ **Ibid.**, s. 72.

"Müslümanlar onlardan öldürmedi değil, öldürdü ama nefsi müdafaa için. Adam evinde otururken Ermeni evine baskın düzenliyor. Bu adam Ermeniye gebertmesin de ne yapsın. Bizim dinimiz boyun eğmeyi kabul etmez". (Hacı Şevket Çaldağ)⁷¹

"Allah herkese müstahak olanı verir. Şimdi herbiri bir yere dağıldı. Onlar bizim başımıza belâ oldu. Allah onlara belâ verdi". (Hamit Ekinci)⁷²

"İşte böyle, hem bizim kucağımıza oturmuş, hem de bizim sakalımızı yoluyorlardı". (Cemâl Talay)⁷³

"Son zamanlarda onlar bizimkilere saldırmaya başlayınca bizimkiler de haliyle onlardan intikam alıyorlardı. Yoksa onlar bize saldırmadan biz hiçbir zaman onlara saldırmazdık". (Salih Taşçı)⁷⁴

Sonuç

Görgü tanıklarından edindiğimiz izlenime göre, Ermeniler hırslarına mağlup olarak Doğu'da bağımsız bir devlet kurma emeline kapılmış ve bunun için terör dahil her vasıtayı meşru görmüşlerdir. Silâhla saldırıya geçen Ermenilere tuz-ekmekle karşılık verilmiş ama bu, onları durdurmaya yetmemiştir. Gerek Müslüman vatandaşlar ve gerekse devletin güvenlik kuvvetleri tarafından öldürülen birtakım Ermeniler, Ermeni oldukları için değil, âsi ve saldırgan oldukları için öldürülmüşlerdir. Dünyanın hiçbir yerinde silâhla saldıran insanlara çiçek buketleri ile karşılık verilmez, verilmemiştir. Bu özellikle savaş durumunda daha da geçerlidir. Osmanlılar'ın Ermeniler'e soykırım uygulamak gibi bir niyeti olsaydı, bunu Kanunî Sultan Süleyman döneminde yapardı. İnsanlar düşmanlarını en güçlü oldukları zaman imha ederler; en zayıf oldukları zaman değil. Bir yandan Galicya'dan Yemen'e kadar bir yığın cephede fiili savaş halinde olmak, öte yandan daha birkaç yıl önce bakanlık verdiğiniz Ermeniler'e soykırım uygulamak. Bu gerçek olmadığı gibi, aklî ve mantıkî de değildir.

Tam savaşın ortasında bir de silâhlı Ermeni isyanı ile karşılaşan Jön Türk Hükûmeti de, başka herhangi bir devletin yapacağını yapmış, Ermenilerin yardımıyla ilerleyen Ruslar karşısında Müslüman nüfusundan bölgeyi terk etmelerini emretmiştir. Ardından,

⁷¹ *Ibid.*, s. 70.

⁷² *Ibid.*, s. 71.

⁷³ *Ibid.*, s. 85.

⁷⁴ *Ibid.*, s. 93.

Van bölgesi Ermenilerinin doğu Anadolu'nun bu önemli şehrini silâh kullanarak zaptetmesi ve işgâlcı Rus Ordusuna teslim etmesi karşısında, Anadolu'da yaşayan Ermeni nüfusunun sadakatına artık itimat edilemeyeceği kanaatine varıp, Ermenilerin savaş bölgesinden uzak yerlere nakledilmesini emretmiştir. 1915 yılında Van bölgesinde hüküm süren özel koşullar altında, hiç kimse soykırımdan bahsetmemelidir. Cereyan eden olaylar Türklerin meşru müdafaalarından ibarettir. Acı bir gerçektir ki, kan dökümü başka kan dökümlerine yol açar.

Bir soykırımdan değil, bir mukabeleden söz edilebilir. Mukatele işteş bir fiildir. Bu işin iki tarafı vardır. Taraflar hem özne, hem nesne durumundadırlar. Tarihte birbiriyle savaşmamış çok az ulus vardır. Çanakkale'de 250.000 şehit veren Türk milleti, bunun hesabını bugün İngilizlerle görmeye kalkışmadığı gibi, tarih boyunca savaştığı Rusya ile de oturup geçmişin muhasebesini yapmıyor. Tarih ibret ilmidir. Geçmişten ders almak, günü doğru inşa etmeyi ve geleceğe sağlam yürümeyi sağlar. Tarihteki acıları deşmek, eğer barışa, dostluğa hizmet edecekse değer. Avrupa ve Amerika'daki Ermeni diasporası bilmelidir ki, mevcut gayretiyle binbir dertle boğuşan fukara Ermenistan'a iyilik değil, kötülük ediyor.

OSMANLI DEVLETİ NEDEN TEHCİR UYGULADI? TEHCİRLE İLGİLİ GERÇEKLER

Yusuf Halaçoğlu

Neden Tehcir Edildiler?

Avrupa devletleriyle Rusya'nın "Şark meselesi" adı altında Osmanlı Devleti topraklarında başlattıkları karışıklıklar bir Ermenistan kurulması hedefine yönelik olarak gelişmiştir. Bu çerçevede başlayan Ermeni yönlendirmeleri, Ermeni çetelerinin Müslümanları katliamı, ardından bir Ermenistan kurma düşüncesiyle patlak veren Van ve Zeytun isyanları, o sırada başlayan Birinci Dünya Savaşı ve bu savaşta Anadolu'yu işgale girişen Rus ordularına Ermenilerin yardım etmeleri, Osmanlı Devleti'ni köklü tedbirler almaya zorlamıştır.

Nitekim, Van'da Ermeni isyanı bütün hızıyla devam ettiği bir sırada, İstanbul'a, diğer bölgelerdeki Ermenilerin de isyan ettikleri, yol kestikleri ve Müslüman köylerini basarak halkını katlettikleri yolunda haberler gelmekteydi. Türk ordusu savaş alanında olduğu için cephe gerisindeki bu olayları önlemekte çaresiz kalmıştır. Bu durumda, Başkumandan Vekili Enver Paşa, bir çare olarak, 2 Mayıs 1915'te Dahiliye Nazırı Talât Bey'e (Paşa) şu yazıyı yollamıştır:

"Gayet Mahremdir.

Van Gölü etrafında ve Van vilâyetince bilhassa ma'lûm olacak mevâki'-i muayyenedeki Ermeniler isyân ve ihtilâl için daimî bir ocak halindedirler. Bu halkın oradan kaldırılarak isyan yuvasının dağıtılması fikrindeyim.

Üçüncü Ordunun verdiği malûmata nazaran Ruslar 7 Nisan'da (20 Nisan 1915) hududları dâhilindeki Müslüman ahâliyi çıplak bir halde hududumuz dâhiline sürdüler. Hem buna mukabele-i bilmisil olmak ve aynı zamanda yukarıda söylediğim maksadı hâsıl etmek üzere, ya merhum Ermenileri ve âilelerini Rusya hududu dâhiline sürmek, yahud merhum Ermenileri ve âilele-

rini Anadolu dâhiline muhtelif yerlere dağıtmak lâzımdır. Bu iki şıktan münâsibinin intihâbı ile icrasını rica ederim. Bir mahzur yoksa ussat âilelerini isyân merkezlerini hudud hâricine sürmeyi ve onların yerine hudud hâricinden gelen İslâm halkı yerleştirmeyi tercih ederim. Ol bâbda".¹

Tehcir kararının ilk işareti sayılan bu yazı ile, Enver Paşa, Ermenilerin isyan çıkaramayacak şekilde dağıtılmalarını istemiştir. Eğer Ermeniler topluca tutulmak yerine, ufak birimler halinde çeşitli yerlere dağıtılacak olurlarsa, isyan etme imkânları da kalmamış olacaktı. Yine bu yazıdan, uygulamanın yalnız Ermenilerin isyan ve karışıklık çıkardıkları yerlerde gerçekleştirilmesinin istendiği anlaşılıyor. Nitekim, ilk tehcirde buna özellikle dikkat edilmiştir.

Dahiliye Nazırı Talât Bey, durumun nezâketi karşısında, Meclis-i Vükelâ'dan karar almadan ve bu işle ilgili bir geçici kanun çıkartmadan Ermeni tehcirini başlatarak, sorumluluğu tek başına üzerine almak durumunda kalmıştır.²

Tehcirin Gayesi

Belgelerden anlaşıldığına göre, Talât Paşa'nın başlattığı ve Meclis-i Vükelâ'nın da uygun gördüğü tehcir doğrudan doğruya cephelerin güvenliğini sarsacak bölgelerde uygulanmıştır. Bunlardan birincisi Kafkas ve İran cephesinin geri bölgesini oluşturan Erzurum, Van ve Bitlis dolaylarıdır. İkincisi ise, Sina cephesi gerilerini oluşturan Mersin-İskenderun bölgeleridir. Ermenilerin bu bölgelerde düşmanla işbirliği yaptığı ve bir çıkarma hareketini kolaylaştıracak faaliyetler içinde bulundukları tesbit edilmişti. Daha sonra, bu uygulama isyan çıkaran, düşmanla işbirliği yapan ve Ermeni komitacılarına yataklık eden diğer vilâyetlerdeki Ermenilere de teşmil edildi. Başlangıçta Katolik ve Protestan Ermeniler tehcir dışı bırakıldıkları halde, daha sonra, bunlardan zararlı faaliyetleri görülenler de sevke tabi tutuldu.

Bu sebeple, 22 Haziran 1331 (5 Temmuz 1915) tarihinde Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz (Elâziğ), Musul vilâyetleriyle "Adana Emvâl-i Metrûke Komisyonu" başkanlığına, ayrıca Zor, Maraş, Canik, Kayseri ve İzmit Mutasarrıflıklarına, tebligat gönderilerek Ermenilerin is-

¹ **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, 81 (Aralık 1982), Belge No. 1830.

² Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/3, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991, s. 38.

kânlarına tahsis edilen bölgelerin, görülen lüzum üzerine, genişletildiği bildirildi. Buna göre : (a) Kerkük sancağının İran sınırına seksen kilometre mesafede bulunan köy ve kasabalar dahil olduğu halde, Musul vilâyetinin doğu ve güney bölgesi; (b) Diyarbakır hududundan yirmi-beş kilometre dahilde, Habur ve Fırat Nehirleri vadisindeki yerleşim yerleri dahil olmak üzere, Zor sancağının doğusu ve güneyi; (c) Halep vilâyetinin kuzey kısmı hariç olmak üzere, doğu, güney ve güney-batısında bulunan bütün köy ve kasabalarla, Suriye vilâyetinin Havran ve Kerek sancakları dahil olmak üzere demiryolu güzergâhlarından yirmi ilâ yirmibeş kilometre dışarda bulunan kasaba ve köylerde Müslüman nüfusunun %10'u nispetinde iskân edileceklerdi.³

Talât Paşa, özellikle Batılı ülkelerin ve basınının aksi propagandalarından dolayı, devamlı olarak Ermeniler hakkında alınan tedbirlerin onları imha maksadını taşımadığını her fırsatta ifade etmek ihtiyacını hissetmiştir. Nitekim, 16 Ağustos 1331 (29 Ağustos 1915) tarihinde Hüdavendigâr, Ankara, Konya, İzmit, Adana, Maraş, Urfa, Halep, Zor, Sivas, Kütahya, Karesi, Niğde, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Karahisar-ı Sahib, Erzurum ve Kayseri vali ve mutasarrıflarına gönderilen bir şifre telgrafta tehcirin gayesi şu şekilde açıklanmaktadır:⁴

"Ermenilerin bulundukları yerlerden çıkarılarak tayin edilen mıntakalara sevklerinden hükûmetçe takib edilen gaye, bu unsurun hükûmet aleyhine faaliyetlerde bulunmalarını ve bir Ermenistan Hükûmeti teşkili hakkındaki millî emellerini takib edemeyecek bir hale getirilmelerini temin esasına matuftur. Bu kimselerin imhası söz konusu olmadığı gibi, sevkîyat esnasında kabilelerin emniyeti sağlanmalı ve muhacirin tahsisatından sarfiyat yapılarak iaşelerine ait her türlü tedbir alınmalıdır. Yerlerinden çıkarılıp sevkedilmekte olanlardan başka, yerlerinde kalan Ermeniler bundan sonra yerlerinden çıkarılmamalıdır. Daha önce de tebliğ edildiği gibi, asker aileleriyle ihtiyaç nisbetinde sanatkâr, Protestan ve Katolik Ermenilerin sevkedilmemesi hükûmetçe kesin olarak kararlaştırılmıştır. Ermeni kabilelerine saldırıda bulunanlara veya bu gibi saldırılara önyak olan jandarma ve memurlar hakkında şiddetli kanunî tedbir alınmalı ve bu gibiler derhal azledilerek Divan-ı Harblere

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye, Şifre Kalemi, No. 54/315.

⁴ BOA, Şifre Kalemi, No. 55/292.

teslim edilmelidir. Bu gibi olayların tekrarından vilâyet ve sancaklar sorumlu tutulacaklardır".

Daha önce de Ankara vilâyetine 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915) tarihinde gönderilen gizli şifrede "Ermeniler hakkında hükûmetçe alınan tedbirler, sırf memleketin âsâyiş ve inzibatını temin ve muhafaza mecburiyetine müstenittir. Ermeni unsuruna karşı Hükûmetin imhakâr bir siyaset takibetmediği, şimdilik tarafsız bir vaziyette kaldıkları görülen Katolik ve Protestanlara dokunmamış olması göstermektedir..." denilmekteydi.⁵ Gerçekten de, 1 Haziran 1331'de (14 Haziran 1915) Erzurum, Diyarbakır, Mamuretülaziz ve Bitlis vilâyetlerine gönderilen şifrede ise, tehcir edilen Ermenilerin yollarda hayatlarının korunması, sevkیات sırasında firara yeltenenlerle muhafazalarına memur olanlara karşı saldırıda bulunacakların yola getirilmesinin tabii olduğu, ancak buna hiçbir şekilde halkın karıştırılmaması ve Ermenilerle Müslümanlar arasında öldürmeye yol açacak ve aynı zamanda dışarıya karşı da pek çirkin görünecek olayların çıkmasına kesinlikle fırsat verilmemesi istenmiştir.

Talât Paşa, 10 Mayıs 1331 (23 Mayıs 1915) tarihinde Dördüncü Ordu Komutanlığına gönderdiği şifrede de başka vilâyetlere nakledilecek Ermeniler hakkında bilgi vermekte ve boşaltılmasını istediği yerleri şu şekilde belirtmekteydi:

(a) Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetleri; (b) Maraş şehir merkezi hariç olmak üzere, Maraş sancağı; (c) Halep vilâyetinin merkez kazası hariç olmak üzere, İskenderun, Beylan (Belen), Cısr-i şugur ve Antakya kazaları dahilindeki köy ve kasabalar; (ç) Adana, Sis (Kozan) ve Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere, Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancakları.

Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetlerinden çıkarılan Ermeniler, Musul vilâyetinin güney kısmı ile Zor Sancağına ve Merkez hariç olmak üzere, Urfa Sancağına yerleştirileceklerdi. Adana, Halep ve Maraş civarından çıkarılan Ermeniler ise, Suriye vilâyetinin doğu kısmı ile Halep vilâyetinin doğu ve güneydoğusuna, hükûmetin tayin ettiği yerlere nakledilecek ve oralarda iskân edileceklerdi. Nakliyat işlemlerine nezaret etmek üzere Adana bölgesine, refakatinde bir mülkiye müfettişi ile maliyeden de bir özel memur verilen

⁵ BOA, Şifre Kalemî, No. 53/4.

mülkiye müfettişlerinden Ali Seydi Bey, Halep ve Maraş için de aynı şekilde Hamid Bey tayin edilmiş ve Ali Seydi Bey görevi başına gitmiştir. İskân mahallerine ulaşan Ermeniler, hâl ve mevkiin durumuna göre, ya mevcut köy ve kasabalarda inşa edecekleri evlere veyahut hükûmet tarafından tayin edilecek yerlerde yeniden kuracakları köylere yerleştirileceklerdi. Ermeni köylerinin Bağdad demiryolundan en az yirmibeş kilometre uzakta olması şart koşulmuştu. Nakli icab eden Ermenilerin sevk ve iskânları mahallî memurların idaresine bırakılmıştı. İskân yerlerine sevk edilen Ermenilerin can ve mallarının korunmasıyla iâşe ve istirahatlarının sağlanması, güzergâhlarında bulunan idarî memurlara aitti. Nakledilecek Ermenilerin, bütün taşınabilir mal ve eşyalarını birlikte götürebilecekleri ve taşınmaz malları konusunda da mufassal bir tâlimatnâme hazırlanarak tebliğ edilmesi kararlaştırılmıştı.⁶

Doğu Anadolu vilâyetleriyle bazı Güney-Doğu Anadolu vilâyetlerinden çıkarılarak, Diyarbakır vilâyeti'nin güneyine, Fırat Nehri vadisine ve Urfa-Süleymaniye yakınlarına gönderilmelerine karar verilen Ermenilerin, yeniden fesat yuvaları meydana getirmemeleri için Başkomutanlık bazı uyarılarda bulunmuş, bunun için 26 Mayıs 1915 tarihiyle Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir yazıda şu hususların dikkate alınmasını istemiştir: (a) Ermenilerin gönderildikleri yerlerdeki nüfusu oradaki aşiret ve İslâm sayısının %10 nisbetini geçmemelidir; (b) Göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köylerin herbiri elli evden çok olmamalıdır; (c) Ermeni göçmen aileleri, seyahat ve nakil suretiyle de olsa, yakın yerlere ev değiştirememelidir.⁷

Ermeniler konusunda Dahiliye Nezareti'nin tedbir aldığı bu sırada Rusya, Fransa ve İngiltere Hükûmetleri 24 Mayıs 1915'te bir bildiri yayınladılar. Burada bir aydan beri "Ermenistan" diye adlandırdıkları Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da Ermenilerin öldürdüklerini ileri sürdüler. Buna karşılık, kışkırttıkları ve destekledikleri Ermenilerin Türklere karşı işledikleri cinayetleri görmezlikten gelerek, olaylardan Osmanlı Hükûmeti'nin sorumlu tutulacağını bildirdiler.⁸ Meselenin bu şekilde milletlerarası bir hüviyet kazanması üzerine, Talât Paşa tehcir konusundaki sorumluluğu daha fazla tek başına yüklenemeyeceğini anlayarak konuyu bir kanun hükmü haline getirmek ve diğer kabine üyelerini de bu so-

⁶ BOA, Şifre Kalemî, No. 53/94.

⁷ Genelkurmay, No. 1/1, KLS 44, Dosya 207, F. 2-3, nakleden Kâmurân Gürün (Gürün), **Ermeni Dosyası**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1985, s. 213.

⁸ Bayur, a.g.e., III/3, s. 37.

rumluluğa ortak etmek istedi. Bu maksatla, 12 Receb 1333/13 Mayıs 1331 (26 Mayıs 1915) tarih ve 270 numaralı tezkereyi Sadaret'e gönderdi.⁹

Talât Paşa bu tezkerede Osmanlı topraklarına göz diken istilâcılarının, ihtiraslarını gerçekleştirmek için, Osmanlı tebaası olan Ermeniler arasına nifak soktuklarını ve onlara yardım ettiklerini, isyan eden Ermenilerin düşmana karşı savaşıran ordunun harekâtını güçleştirmek için her çeşit engellemeleri yaptıklarını, askere erzak ve mühimmat nakline mâni olduklarını, düşmanla işbirliği yaptıklarını, bir kısmının düşman saflarına katıldıklarını, askerî birliklere ve masum halka silâhlı saldırıda bulunduklarını, şehir ve kasabalarda katli ve yağmacılık yaptıklarını, deniz kuvvetlerine erzak temin ettiklerini ve müstahkem mevkiileri düşmana gösterdiklerini açıkladıktan sonra, devletin selâmeti için köklü tedbire ihtiyac duyulduğunu ve bunun için, harp sahasında olaylar çıkaran Ermenilerin başka bölgelere nakline karar verildiğini ifade etmekteydi. Tezkerede, ayrıca, Ermenilerin hangi bölgelerden ve nereye gidecekleri konusundaki karar açıklandıktan başka, bunlara muhacirîn tahsisatından, daha önceki malî durumlarına uygun emlak ve arazi verileceği, muhtaç olanlara yardım edileceği, âlet-edevât ve tohumluk gibi üretime dönük faaliyetlerinde devletin kendilerine yardımcı olacağı, terk ettikleri memlekette kalan mallarının deftere kaydedileceği ve bu konuda bir tâlimatname hazırlanacağı da yer almaktaydı.

Dahiliye Nezareti'nin bu tezkeresi Sadaret tarafından kaleme alınan 15 Receb 1333/16 Mayıs 1331 (29 Mayıs 1915) tarihli bir tezkere ile Meclis-i Vükelâ'ya intikal ettirildi. Sadaret tezkeresinde de Talât Paşa'nın tezkeresindeki ifadeler tekrar edildikten sonra, devletin selâmeti için tatbikine başlanılan ve halen devam eden bu uygulamanın yerinde olduğu ve bunun bir usul ve kaideye bağlanması gerektiği dile getirildi.¹⁰ Meclis-i Vükelâ da 30 Mayıs 1915 tarihinde uygulamayı kabul eden bir karar aldı. Meclis-i Vükelâ'nın bu konu ile ilgili mazbatasında, devletin varlığının ve emniyetinin korunması uğrunda yapılan mücadeleye, kötü tesiri olan bu gibi zararlı faaliyetlerin etkili tedbirlerle önlenmesinin kesinlikle zarurî ve Dahiliye Nezareti'nce bu konuda alınan tedbirlerin son derece isabetli ve yerinde olduğu belirtildi. Ayrıca, yerlerinden çı-

⁹ BOA, Bâbîâli Evrak Odası (BEO), No. 326758.

¹⁰ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbatası, Defter No. 198, Karar Sıra No. 163; Bayur, a.g.e., III/3, s.37-38; Gürün, a.g.e., s. 213-214.

karılan Ermenilerin gayrimenkul mallarıyla ilgili bir beyanname neşredilerek, tayin edilecek komisyonlar tarafından tesbitinin yapılması ve gönderilen Ermenilere gittikleri yerde durumlarına uygun iş sahalarının açılması ve muhacirîn tahsisatından kendilerine yardım yapılması kararının alındığı ifade edildikten sonra, nakliyatın emniyet içinde yapılması konusunda ilgililere gerekli talimatın yazılması ifade edildi.¹¹

Sadaret'ten 16 Receb 1333/17 Mayıs 1331 (30 Mayıs 1915) tarihinde Dahiliye, Harbiye ve Maliye Nezaretlerine yazılan yazıda, tehcirin nasıl uygulanacağı belirtildi.¹² Buna göre: (a) Ermeniler kendilerine tahsis edilen bölgelere can ve mal emniyetleri sağlanarak rahat bir şekilde nakledileceklerdir; (b) Yeni evlerine yerleşinceye kadar işleri muhacirîn ödeneginden karşılanacaktır; (c) Eski malî durumlarına uygun olarak kendilerine emlak ve arazi verilecektir; (ç) Muhtaç olanlar için hükûmet tarafından mesken inşa olunacak, çiftçi ve ziraat erbabına tohumluk, âlet ve edevat temin edilecektir; (d) Geride bıraktıkları taşınır malları kendilerine ulaştırılacak, taşınmaz malları tesbit ve kıymetleri takdir edildikten sonra, buralara yerleştirilecek olan Müslüman göçmenlere tevzi edilecektir. Bu göçmenlerin ihtisasları dışında kalan zeytinlik, dutluk, bağ ve portakallıklarla, dükkân, han, fabrika ve depo gibi gelir getiren yerler, açık arttırma ile satılacak veya kiraya verilecek ve bedelleri sahiplerine ödenmek üzere mal sandıklarınca emanete kaydedilecektir; (e) Bütün bu konular özel komisyonlarca yürütülecek ve bu hususta bir tâlimatnâme hazırlanacaktır.

Talât Paşa'nın 13 Mayıs'ta Sadaret'e tezkere vermesinden bir gün sonra, 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915) tarihinde "Vakt-i seferde icraat-i hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedâbir hakkında Kanun-ı Muvakkat" çıkarıldı.¹³ 19 Mayıs 1331 (1 Haziran 1915) günü **Takvîm-i Vekâyi**'de yayınlanarak yürürlüğe giren bu geçici kanunun¹⁴ birinci maddesi ordu, kolordu ve fırka komutanlarına, savaş sırasında hükûmetin emirlerine, memleketin savunulmasına ve asayişin korunmasına karşı çıkanlara, silâhlı saldırı veya direnişte bulunanlara karşı derhal askeri tertibat alma, tecavüz ve direniş halinde isyancıları imha etme yetkisi veriyordu. İkinci madde ise, aynı komutanlara casusluk ve vatanı ihanet ettikleri anlaşılan köy ve kasaba halkını, tek tek veya

¹¹ Bayur, a.g.e., III/3, s. 40-42.

¹² BOA, BEO, No. 326758.

¹³ Bayur, a.g.e., III/3, s. 40; Gürün, a.g.e., s. 214.

¹⁴ **Takvîm-i Vekâyi**, 1 Haziran 1915, 7. sene, No. 2189; Bayur, a.g.e., III/3, s. 40.

toplu halde başka yerlere sevk ve iskân imkânı tanıyordu. Böylece, bu kanun Dahiliye Nezareti'nin kendiliğinden başlatmış olduğu tehcir işini orduya devretmiş oldu.

27 Receb 1333/28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1915) tarihinde yayımlanan tâlimatname¹⁵ ile de, tehcire tâbi tutulan Ermenilerin malları koruma altına alındı. Bir başkan ile biri mülki, diğeri de maliyeden olmak üzere iki üyeden oluşan "Emvâl-i Metrûke Komisyonu" (Terkedilmiş Mallar Komisyonu) kuruldu. Bu komisyonlar boşaltılan köy ve kasabalardaki Ermenilere ait malları tesbit edecek ve mufassal defterlerini tutacaktı. Defterlerden biri mahallî kiliselerde korunacak, biri mahallî yönetime verilecek, biri de komisyonda kalacaktı. Bozulabilir eşya ile hayvanlar açık arttırma ile satılacak ve parası korunacaktı. Komisyon gönderilmeyen yerlerde, beyannâme hükümlerini mahallî görevliler yerine getirecekti. Bu malların Ermeniler dönünceye kadar korunmasından hem komisyon, hem de mahallî idareler sorumlu olacaktı.

Tehcir Edilen Ermenilerin Yeni İskân Bölgelerine Nakli

Ermeni kabileleri, iskân sahalarına dağıtılmak üzere, yol kavşakları üzerinde bulunan Konya, Diyarbakır, Cizre, Birecik ve Halep gibi belirli merkezlerde toplandı. Belgelerdeki ifadelere göre, kabilelerin, muhtemel zorluklarla karşılaşmamaları düşüncesiyle kendilerine en uygun ve yakın güzergâhlardan nakilleri plânlandı. Güzergâh seçiminde, kabilelerin emniyet ve muhafazaları da önemli rol oynamıştır. Nitekim, Kayseri ve Samsun'dan gönderilenler Malatya üzerinden; Sivas, Mamuretülaziz, Erzurum ve havalisinden gönderilenler ise Diyarbakır-Cizre yolundan Musul'a sevk edilmişlerdir.¹⁶ Bununla birlikte, yolların çok kalabalık olması, sancaklarda asayişin bozulması ihtimalinin belirmesi hallerinde, bu güzergâhlar dışına da çıkmıştır.¹⁷ Urfa'dan Re'sûlayn ve Nusaybin yoluyla gidenler, Arap kabileleriyle diğer aşiretlerin saldırılarından korunmak üzere Siverek yolundan gönderilmişlerdir.¹⁸

Batı Anadolu'dan gönderilen kabileler ise, Kütahya-Karahisar-Konya-Karaman-Tarsus üzerinden Kars-ı Maraş-Pazarcık yoluyla Zor'a sevk edilmişlerdir.¹⁹ Bütün bu güzergâhların seçiminde tren yolları ve nehir nakliye araçlarının bulunduğu yerler tercih edil-

¹⁵ **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, 81 (Aralık 1982), Belge No. 1832.

¹⁶ BOA, Şifre Kalemî, No. 54-A/157; No. 56/280; No. 56/387.

¹⁷ BOA, Şifre Kalemî, No. 56/278; No. 56/280; No. 56/308.

¹⁸ BOA, Şifre Kalemî, No. 57/277.

¹⁹ BOA, Şifre Kalemî, No. 65/95.

miştir. Bu sırada en emniyetli yolun tren ve nehir yolculuğu düşünülmesi bunda önemli rol oynamıştır. Nitekim, Batı Anadolu'dan iskân mahalline gönderilenlerin hemen hepsi trenlerle nakledilmişlerdir.²⁰ Cizre yolu ile sevkedilenler de tren ve "şahtur" denilen nehir kayıklarıyla taşınmışlardır.²¹ Tren ve nehir nakliyatının bulunmadığı yerlerde kabileler hayvan ve arabalarla belli merkezlere toplanmışlar ve buradan trene bindirilmişlerdir.

Osmanlı Hükûmeti, savaş şartlarına rağmen, sevkiyatın bir düzen içinde yürütülmesine ve kabilelerin herhangi bir zarara uğramasına itina etmiş, bunun için elindeki bütün imkânları zorlayarak nakli gerçekleştirmeye çalışmıştır. Buna rağmen, cepheye devamlı surette asker ve zahire nakli sebebiyle, muhacirlerin sevinde vasıta sıkıntısına düşüldüğü ve çeşitli zorluklarla karşılaşıldığı anlaşıyor. Nitekim, istasyonlarda büyük yığılmaların meydana geldiği, vasıta darlığından sevkiyatın zaman zaman aksadığı,²² hasat mevsimi olması, araba ve hayvana duyulan ihtiyaç yüzünden kabilelerin zorlukla hareket ettikleri görülüyor.²³

Bütün bunlara rağmen, hükûmetin tehcire tabi tutulan Ermeniler'i büyük bir intizam içinde yeni yerleşme alanlarına sevk etmeyi başardığı yabancı misyon tarafından da doğrulanıyor. Nitekim, Amerika'nın Mersin Konsolosu Edward Nathan, 30 Ağustos 1915'te Büyükelçi Henry Morgenthau'a gönderdiği raporda, Tarsus'tan Adana'ya kadar bütün hat güzergâhının Ermeniler'le dolu olduğunu ve Adana'dan itibaren bilet alarak demiryoluyla seyahat ettiklerini, kalabalık yüzünden sefalet ve çektikleri zahmete rağmen hükûmetin bu işi son derece intizamlı bir şekilde idare etmekte olduğunu, şiddete ve intizamsızlığa yer vermediğini, göçmenlere yeteri kadar bilet sağladığını, muhtaç olanlara yardımda bulunduğunu belirtmiştir.²⁴ Amerikan Konsolosunun bu tesbitleri, Osmanlı görevlilerinin merkeze gönderdikleri raporlarla da doğrulanmaktadır. Buna karşılık, Ermeni komiteleri, tehcir sırasında bile saldırılarına devam etmek suretiyle, âdeta tehcirde devletin ne kadar isabetli davrandığını göstermişlerdi. Nitekim, Mamuretülaziz Amerikan Konsolosu Leslie Davis'in Amerika'nın İstanbul'daki Büyükelçisi Morgenthau'a 12 Şevval 1333 (23 Ağustos 1915) tarihli

²⁰ BOA, Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/99; 2. Şube, No. 68/94; 2. Şube, No. 68/81; 2. Şube, No. 68/67; 2. Şube, No. 68/96.

²¹ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/101.

²² BOA, Meselâ Şifre Kalemî, No. 54-A/393.

²³ BOA, Şifre Kalemî, No. 54-A/59 ; No. 54-A/96.

²⁴ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 2D/13.

mektubunda, Ermeniler'in merkez vilâyette ve köylerinde gerçekleştirdikleri cinayetler anlatılmaktadır.²⁵ 1080 taahhüt numarasıyla postaya verilen mektup, Osmanlı güvenlik teşkilâtınca, usulü dairesinde açılmış, tercüme edilip okunmuş ve yine usulünce kapatılarak sefarete gönderilmiştir.²⁶

Ermeni Kafilelerine Yapılan Saldırıları ve Buna Karşı Devletin Aldığı Tedbirler

Ermeni sevkياتının kısa zamanda tamamlanması zorunluluğu ve savaşın getirdiği olumsuz şartlar, kafilelerin emniyetinin sağlanmasını ve iaşelerinin teminini güçleştiren en önemli sebeplerin başında gelmektedir. Bu yüzden, yollarda yer yer görülen salgın hastalıklar yüzünden 20-21.000 civarında can kaybı olduğu tahmin edilmektedir.²⁷ Meselâ, 8 Zilhicce 1333 (17 Ekim 1915) tarihli belgede, Hama'da bulunan kafilede her gün tifo ve dizanteriden 70-80 kişinin öldüğü ve derhal tedbir alınması hususunda emir verildiği görülmüyor.²⁸ Ayrıca, kafilelerden bazılarına özellikle Arap aşiretlerinin, bilhassa Halep-Zor arasında yaptıkları saldırılar sonunda bir miktar Ermeninin öldüğü görülmektedir. Meselâ, belgelerde Halep'e bir saat mesafede Meskene'ye kadar olan yollarda Urban'ın gasb için yaptığı saldırılar sonucu iki-bine yakın Ermeninin öldürüldüğü,²⁹ Diyarbakır'dan Zor'a ve Suruç'tan Menbiç yoluyla Halep'e sevk edilen Ermenilerden de iki-bin kadarının yine Urban aşiretlerinin saldırılarına maruz kalarak soyuldukları anlaşılmaktadır.³⁰ Yine Diyarbakır bölgesindeki kafilelerden iki bine yakın Ermeninin, çeteler ve eşkıya tarafından Mardin civarına götürülerek öldürüldüklerinin istihbar olunduğu kayıtlarda yer alıyor.³¹ Yine Erzurum-Erzincan arasında da 500 kişilik başka bir kafilenin Kürtlerin saldırıları sonucu katledildiği haberi alınmış, bunun üzerine Diyarbakır, Mamuretülaziz ve Bitlis vilâyetlerine 1 Haziran 1331 (14 Haziran 1915) tarihiyle gönderilen

²⁵ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/83.

²⁶ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/84.

²⁷ Meselâ, Trabzon, Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Bitlis vilâyetleriyle Maraş ve Canik mutasarrıflarına 13 Temmuz 1331/26 Haziran 1915 tarihli şifre telgrafta, savaş başlangıcından beri hastalık ve isyan sebebiyle ne kadar Ermeninin telef olduğunu bildirilmesi istenmiştir (Şifre Kalemî, No. 54-A/112). Ayrıca, Ereğli ve Musul'da Ermeni muhacirleri arasında tifüs, dizanteri ve sıtma gibi bulaşıcı hastalıkların yaygın olarak görüldüğü anlaşılmaktadır (Konya vilâyetine 25 Haziran 1331 / 8 Haziran 1915 tarihli telgraf, Şifre Kalemî, No. 57/337; Zor Mutasarrıflığına 21 Kânun-ı Sanî 1331 / 3 Şubat 1916, Şifre Kalemî, No. 60/ 219).

²⁸ BOA, Şifre Kalemî, No.57/51, 71.

²⁹ BOA, Şifre Kalemî, No. 59/244.

³⁰ BOA, Şifre Kalemî, No. 56/140; 55-A/144.

³¹ BOA, Şifre Kalemî, No. 54/406; No. 54-A/73; No. 54-A/248.

şifre telgrafla, sevkıyat sırasında güzergâhta bulunan aşâir ve köylülerin taarruzlarına karşı her türlü vasitanın kullanılması, katle ve gasba cür'et edeceklerin şiddetle tedibi emredilmiştir.³² Ayrıca, 13 Haziran 1331/27 Haziran 1915 tarihli bir belgede, Dersim bölgesinde, Dersim eşkıyasının Erzurum'dan sevk olunan Ermeni kabilelerinin yolunu keserek katlettikleri ve onları kurtarmanın kabıl olmadığı, Erzurum vilâyeti'nden bildirilmiştir. Hükûmet Dersimlilerin bu cinayetlerinin katıyyen câiz olmadığını ve kabilelerin emniyet içinde sevkleri için derhal tedbir alınmasını emretmiştir.³³ Yukarıdaki kayıtlardan 1915 yılındaki tehcir esnasında toplam olarak 9-10.000 civarında Ermeni'nin eşkıya saldırıları sonucu öldürüldüğü görülüyor. Bu rakam Osmanlı belgelerinden elde edilen sayı olup, bunun dışında bir öldürölme kaydına rastlanmıyor.

Osmanlı Devleti'nin, bir yandan cephede savaşırken, bir yandan da kabilelerin iâşe ve emniyetlerinin sağlanması için olağanüstü gayret sarfettiği anlaşıyor. Nitekim, nakledilen Ermenilerin, eşkıyanın saldırılarına maruz kalarak öldürölmeleri ve soyulmaları karşısında, derhal ilgili bölge yetkililerine talimat göndererek, bundan böyle zaptıyesiz hiçbir kafilenin yola çıkarılmamasını ve sevkıyatın emniyet içinde yapılması için gerekli tedbirlerin alınmasını istediği görölmektedir. Öte yandan, sevkıyatın yapıldığı illerdeki görevlilere gönderdiği emirlerle Ermeni kabilelerine saldırıda bulunanların yakalanarak cezalandırılmalarını, ayrıca kabileleri koruyan muhafızların sayılarının artırılmasını emretmiştir. Hükûmetin, bu emre istinaden 23 Ağustos 1331 (5 Eylül 1915) tarihinde ilgili vilâyetlere çektiği şifre telgrafta, Ermeni kabilelerine saldıranlardan kaç kişinin cezalandırıldığı sorulmuştur.³⁴ Ayrıca, diğeri bir tedbir olarak, Ermeni kabilelerinin sevkı sırasında ihmali veya yolsuzluğu görölen görevlileri tesbit etmek üzere tahkik heyetleri kurulmuştur. Mahkeme-i İstintak birinci reisi Âsım Bey'in başkanlığında Ankara Mülkiye Müfettişi Muhtar Bey ile İzmir Jandârma Mıntıka Müfettişi Kaymakam Muhiddin Bey'den oluşan bir heyet, Adana, Halep, Suriye, Urfa, Zor ve Maraş bölgelerine;³⁵ Mahkeme-i Temyiz Reisi Hulusi Bey'in başkanlığında Şûrâ-yı Devlet azalarından İsmail Hakkı Bey'in de katıldığı heyet Hüdavendigâr, Ankara, İzmit, Karesi, Kütahya, Eskişehir, Kayseri, Karahisar-ı Sahip ve Niğde

³² BOA, Şifre Kalemî, No. 54/9.

³³ BOA, Şifre Kalemî, No. 54/162.

³⁴ BOA, Şifre Kalemî, No. 55-A/84.

³⁵ BOA, Şifre Kalemî, No. 56/186.

bölgelerine gönderildiler.³⁶ Bitlis eski Valisi Mazhar Bey başkanlığında Dersaadet Bidâyet Müdde-i Umumîsi Nihad ile jandarma binbaşlarından Ali Naki Beylerden oluşan üçüncü bir heyet ise, Sivas, Trabzon, Erzurum, Ma'muretülaziz, Diyarbakır, Bitlis ve Canik bölgelerinde görevlendirildi. Bu heyetin başkanı olan ve Sivas'ta bulunan Mazhar Bey'e 20 Eylül 1331 (3 Ekim 1915)'de "mahrem" kaydıyla çekilen bir şifre telgrafta, heyetlerin vardıkları yerlerde gerekli incelemeleri yaptıktan sonra, neticelerini devamlı olarak merkeze rapor etmeleri istenmiştir.³⁷

Heyetlere verilen talimatlarda, jandarma, polis, memur ve âmirleri, haklarında yapılacak tahkikat neticesine göre Divân-ı Harbe sevkedileceklerdi. Sevk edilenlerin bir listesi de Dahiliye Nezareti'ne verilecekti. Vali ve kaymakamlar hakkında yapılacak tahkikatın neticesi önce Nezaret'e arz olunacak ve verilecek emre göre muamelesi yürütülecekti. Divan-ı Harb başkanları veya üyeleriyle askerî memurlardan da suistimali görülenler bulunursa, bağlı oldukları ordu komutanlıklarına bildirilecekti.

Tahkik heyetlerinin verdikleri raporlar ışığında, kabilelerden para ve eşya çalmak, gerekli şekilde koruma görevi yapmadığı için kabilelerin tecavüze uğramalarına yol açmak, sevk emrine aykırı hareket etmek, kadın kaçırmak gibi görevini kötüye kullanan pek çok görevli işten el çektirildi. Bir kısmı Divan-ı Harblerde yargılanarak ağır cezalara çarptırıldılar.³⁸

Tehcir Uygulanmayanlar ve Tehcirden Kurtulmak İçin Din Değiştiren Ermeniler

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, tehcir kararı bütün Ermenilere uygulanmadı. Başlangıçta bazı bölgelerde (Urfa'da Germiş ve Bircik, Erzurum, Aydın, Trabzon, Edirne, Canik, Çanakkale, Adapazarı, Halep, Bolu, Kastamonu, Tekirdağ, Konya ve Karahisar-ı Sahip) yaşayan Ermenilerin bir bölümü tehcir haricinde bırakıldılar.³⁹ Fakat daha sonra bunların da çeşitli tedhiş olaylarına karıştıkları görülünce büyük bir kısmı tehcir edildiler.⁴⁰ Hasta ve âmâlar tehirciye tabi tutulmadıkları gibi, Katolik ve Protestan mezhebinden

³⁶ BOA, Şifre Kalemî, No. 58/38; No. 56/335.

³⁷ BOA, Şifre Kalemî, No. 56/267.

³⁸ BOA, Şifre Kalemî, No. 58/278; No. 58/141; No. 55-A/156; No. 55-A/157; No. 61/165; No. 57/116; No. 57/413; No. 57/416; No. 57/105; No. 59/235; No. 54-A/326; No. 59/196.

³⁹ BOA, Şifre Kalemî, No. 54-A/155; No. 56/114; No. 56/225; No. 56/226; No. 57/89; No. 57/177; No. 59/218.

⁴⁰ BOA, Şifre Kalemî, No. 54-A/271; No. 54-A/272 (22 Temmuz 1331/4 Ağustos 1915).

olanlar, asker ve aileleriyle, memurlar, tüccarlar, bazı amele ve ustalar da tehcir dışı tutuldular. Nitekim, Maraş ve Adana vilâyetlerine gönderilen telgraflarda, hasta, âmâ, sakat ve yaşlıların sevkedilmemeleri ve şehir merkezlerine yerleştirilmeleri hususunda talimat gönderilmiştir.⁴¹

21 Temmuz 1331/3 Ağustos 1915 ve 2 Ağustos 1331/15 Ağustos 1915 tarihinde ilgili vilâyetlere gönderilen telgraflarla Katolik ve Protestan mezhebinde bulunan Ermenilerin sevkedilmemeleri ve bulundukları şehirlere yerleştirilerek nüfus sayılarının bildirilmesi emredilmiştir.⁴² Bu gibiler vilâyet dahilinde çeşitli şehirlere iskân edilmişlerdir.⁴³ Yanlışlıkla tehcire tabi tutulanlar ise, araştırılarak o sırada bulundukları şehirlere yerleştirilmişlerdir.⁴⁴ Fakat tehcir harici tutulana zararlı faaliyetleri görülenler ister Katolik, ister Protestan olsun, yeni iskân sahalarna sevk edilmişlerdir.⁴⁵

2 Ağustos 1331 (15 Ağustos 1915)'de Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Trabzon, Konya, Van vilâyetleriyle, Urfa, İzmit, Canik, Kayseri, Afyon, Karesi, Maraş, Niğde, Eskişehir mutasarrıflıklarına gönderilen şifre telgrafla, Osmanlı ordusunda subay ve sıhhiye sınıflarında hizmet gören Ermeniler ve ailelerinin bulundukları yerlerde bırakılarak tehcire tabi tutulmadıkları görülmektedir.⁴⁶ Ayrıca, merkez ve taşradaki Osmanlı Bankası şubelerinde, Reji İdaresi'nde ve bazı konsolosluklarda çalışan Ermenilerin de hükûmete sadık ve iyi halleri görüldükleri sürece tehcir edilmemeleri kararlaştırılmıştır.⁴⁷

Bunlar dışında, yetim çocuklar ve dul kadınlar da sevke tabi tutulmayarak, bu gibiler yetimhanelerde ve köylerde koruma altına alınmışlar ve kendilerine maddî yardımda bulunulmuştur.⁴⁸ Öte yandan, sevkıyat esnasında yetim kalan çocuklar da Sivas'a gön-

⁴¹ BOA, Şifre Kalemî, No. 56/27; No. 67/186.

⁴² BOA, Şifre Kalemî, No. 54-A/252; No. 55/20; No. 55/292.

⁴³ BOA, Şifre Kalemî, No. 56/112 (6 Eylül 1331/19 Eylül 1915, Konya vilâyetine).

⁴⁴ Bu hususta 13 Eylül 1331/26 Eylül 1915'de Sivas (BOA, Şifre Kalemî, No. 56/176), Mamuretülaziz ve Diyarbakır vilâyetlerine (BOA, Şifre Kalemî, No. 56/172); 1 Teşrinisânî 1331/14 Kasım 1915'de Konya (BOA, Şifre Kalemî, No. 58/2) ve Ankara vilâyetlerine (BOA, Şifre Kalemî, No. 58/159) telgrafla emirler gönderilmiştir.

⁴⁵ Ağustos 1331/2 Eylül 1915 tarihinde Adana vilâyetine bu yolda bir telgraf gönderilmiştir (BOA, Şifre Kalemî, No. 55-A/23). Ayrıca bak: BOA, Şifre Kalemî, No. 61/186; No. 61/192; No. 61/122; No. 61/290; No. 61/210; Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, 2F/11.

⁴⁶ BOA, Şifre Kalemî, No. 55/18.

⁴⁷ BOA, Şifre Kalemî, No. 56/36 (3 Eylül 1331/16 Eylül 1915); No. 56/243 (17 Eylül 1331/30 Eylül 1915); No. 56/3360 (28 Eylül 1331/11 Ekim 1915).

⁴⁸ BOA, Şifre Kalemî, No. 54/411; No. 54/450; No. 54-A/325.

derilerek oradaki yetimhanelere konmuştur.⁴⁹ Korunmaya muhtaç Ermeni aileler hakkında 17 Nisan 1332/30 Nisan 1916'da genel bir emirname yayınlanmıştır. Bu emirnamede: (a) Erkekleri sevkedilen veya askerde bulunan kimsesiz ve velisiz ailelerin, Ermeni ve yabancı bulunmayan köy ve kasabalara yerleştirilerek, iaşelerinin muhacirîn tahsisatından verilmesi, (b) 12 yaşına kadar olan çocukların, bölgelerindeki yetimhanelerin yeterli olmaması halinde, zengin Müslüman ailelerin yanına verilerek yetişmelerinin ve eğitilmelerinin sağlanması, (c) Hali vakti yerinde olmayan Müslüman ailelere ise muhacirîn tahsisatından, çocukların iâşe masrafını karşılamak üzere 30 kuruş ödenmesi, (d) Genç ve dul kadınların kendi rızalarıyla, Müslüman erkeklerle evlenmelerine izin verilmesi yer almaktaydı.⁵⁰

Tehcir sırasında bazı Ermenilerin tehcirden kurtulmak için din değiştirme yoluna gittikleri görülmektedir. Osmanlı yönetimi sadece tehcirden kurtulma amacına yönelik bu tip isteklerin kabul edilmemesini kararlaştırmıştır. Bu cümleden olarak, 18 Haziran 1331/1 Temmuz 1915'te ilgili vilâyet ve sancaklara gönderilen tebligatta, sevkedilen Ermenilerin bazılarının toptan veya ferdî olarak yerlerinde kalmak amacıyla ihtidâ ettiklerinin anlaşıldığı belirtilerek, bu gibilere kat'iyen itimat edilmemesi gerektiği, bunların İslâm adı altında yine fesatlıklarını sürdürebilecekleri hatırlatılmış, ihtidâ etmiş olan Ermenilerin de sevkedilmeleri emredilmiştir.⁵¹ Aynı şekilde, kocaları askerde olan Ermeni kadınlarının ihtidâlarının da kabul edilmediği 16 Teşrin-i evvel 1331/29 Ekim 1915 tarihinde Karahisar-ı Sahip Mutasarrıflığına gönderilen şifre telgraf-tan anlaşılmaktadır.⁵² Bununla beraber, tehcirin sonlarına doğru, ihtidâ etmek isteyen Ermenilerin müracaatları olumlu karşılanmış ve Teşrin-i evvel 1331/Ekim 1915 sonundan itibaren din değiştirmelere müsaade edilmeye başlanmıştır.⁵³ Nitekim, 22 Teşrin-i evvel 1331/4 Kasım 1915 tarihinde bütün vilâyet ve mutasarrıflıklara gönderilen genelgede; sevkedilmeyip, öteden beri oturdukları yerlerde kalan Ermenilerle, sevkedilecekler arasında olup da özel

⁴⁹ BOA, Şifre Kalemi, No. 61/ 18-20.

⁵⁰ Bu emir Adana, Erzurum, Edirne, Halep, Hüdavendigâr, Sivas, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Konya, Kastamonu, Trabzon vilâyetleriyle, İzmit, Canik, Eskişehir, Karahisar-ı Sahip, Maraş, Urfa, Kayseri, Niğde mutasarrıflıklarına (BOA, Şifre Kalemi, No. 63/142) ve 17 Mayıs 1332/30 Mayıs 1916'da da Ankara vilâyetine (BOA, Şifre Kalemi, No. 64/162) gönderilmiştir.

⁵¹ BOA, Şifre Kalemi, No. 54/254; 7 Temmuz 1331 (20 Temmuz 1915), No. 54-A/49; No. 54-A/232; No. 55-A/83; No. 56/88.

⁵² BOA, Şifre Kalemi, No. 58/146.

⁵³ BOA, Şifre Kalemi, No. 57/115.

bir emirle gönderilmeyenler veya yerlerine iade edilmiş olanların ihtidâlarının kabul edileceği yer almaktaydı.⁵⁴

Bu genelgeden sonra Mentеше'de ihtidâ etmek isteyenlerin müracaatları kabul edildiği gibi,⁵⁵ bu gibilerin malları da iade edilmiştir.⁵⁶ Nitekim, Sivas'a gönderilen 24 Şubat 1331/9 Mart 1916 tarihli şifre telgrafta da ihtidâ veya başka sebepten dolayı sevkedilmeyen ve yerlerinde bırakılan Ermenilerin mallarının tasfiyeye tabi olmadığı bildirilmiştir.⁵⁷ Sevke tabi tutulan Ermenilerden ihtidâ etmek isteyenlerin müracaatları ise, yeni iskân yerlerine varmalarından sonra kabul edilmiş ve o tarihten geçerli sayılmıştır.⁵⁸ Yerlerinde kalan bazı Ermenilerin ihtidâ istekleri ise, ileride sevklerine tesir etmemek şart ve kaydıyla kabul edilmiştir.⁵⁹ Din değiştirenlerden sevke tabi tutulacakların nüfus tezkerelerine din değiştirdiklerine dair kayıt düşülmemesi, seyahat sırasında yalnız ikamet ettikleri yerin ismi yazılan belgeler verilmesi kararlaştırıldı.⁶⁰ Bundan maksadın, din değiştirme kisvesi altında ülke içine sızmaya çalışan Ermeni fesat yuvalarının faaliyetlerinin önlenmesi hedeflenmişti.

Osmanlı Hükûmeti tehcir sırasında yurt dışından gelecek veya yurt dışına çıkacak Ermenilerle ilgili tedbirler de aldı. Osmanlı tebaası olan 17-55 yaşları arasında bulunan erkek Ermenilerin⁶¹ yurt dışına çıkmaları yasaklandı. Tarafsız devletlerin vatandaşı olan Ermenilere ise savaş sonuna kadar dönmek şartıyla Osmanlı ülkesinden ayrılmalarına izin verildi. Dışarıdan Osmanlı ülkesine girmek isteyen Ermenilere ise, hangi ülke vatandaşı olursa olsun kat'iyen müsaade edilmedi.⁶² Tehcire tabi tutulan Ermenilerin başvurdukları bir hileli yol da kendilerini yabancı bir devletin vatandaşı olarak göstermeleriydi. Tehcir sırasında bu gibi iddialar büyük sorunlar çıkarmıştır. Sevke tabi tutulan bazı Ermenilerin Amerika vatandaşı olduklarını iddia etmeleri üzerine Amerika elçisinin, hükûmet nezdinde teşebbüse geçerek bu gibilerin sevkini durdurmasını istediği anlaşılmaktadır. Hükûmet bu gibi iddiaların doğruluğunu tesbit etmekte bir hayli güçlük çekmiştir. Nitekim,

⁵⁴ BOA, Şifre Kalemî, No. 57/281.

⁵⁵ BOA, Şifre Kalemî, No. 57/344.

⁵⁶ BOA, Şifre Kalemî, No. 58/201.

⁵⁷ BOA, Şifre Kalemî, No. 61/253; No. 61/225.

⁵⁸ BOA, Şifre Kalemî, No. 59/83.

⁵⁹ BOA, Şifre Kalemî, No. 60/58; No. 61/221.

⁶⁰ BOA, Şifre Kalemî, No. 61/71.

⁶¹ Temmuz 1331 (2 Ağustos 1915) tarihinden itibaren yaş sınırı altmışa çıkarılmıştır (BOA, Şifre Kalemî, No. 54-A/251).

⁶² BOA, Şifre Kalemî, No. 53/334; No. 54-A/251; No. 54-A/309.

25 Haziran 1331/8 Temmuz 1915'te Mamuratülaziz vilâyetine gönderilen bir telgrafta, gerçekten Amerika tâbiyyetinde bulunan Ermeni varsa, miktarlarının tesbiti ve bunların sevk edilmesinden vazgeçilmesi istenmiştir.⁶³ Tehcir sırasında Amerikan konsoloslarının veya diğer devletlerin temsilcilerinin Ermenilerle yakından ilgilendikleri anlaşılmaktadır. Bazı Amerikan konsolosları, şehir şehir dolaşarak Ermeniler hakkında tahkikatta bulunduğ gibi,⁶⁴ bazı Alman subaylarının da Halep, Konya, Adana tren hatları boyunca dolaşarak Ermenilere ait pek çok resim çektikleri ve bunları Osmanlı Hükûmeti'ni tenkit için kullanacakları öğrenilmiştir. Hattâ görevli yabancı memurların Ermeni memurlar vasıtasıyla yalan-yanlış haberler toplayarak dış ülkelerde aleyhte propaganda malzemesi olarak kullanmaları üzerine hükûmet, 30 Ağustos 1331/12 Eylül 1915'te ilgili vilâyetlere şifre telgraf göndererek, ecnebinin aleyhte kullanabilecekleri davranışlarına meydan verilmemesi için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.⁶⁵

Sevkedilen Ermenilerin İhtiyaçlarının Karşılanması

Hükûmet Ermeni tehcirine başlamadan önce bütün vilâyetlere yazılar yazarak, bölgelerinden geçecek kafilelerin bütün ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli tedbirlerin alınmasını ve yiyecek stoklanmasını bildirdi.⁶⁶ İaşe te'mini için İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti'ne çeşitli emirler ve talimatlar verildi.⁶⁷ İhtiyaçların tesbit ve te'mini için İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey bizzat görevlendirildi.⁶⁸ Sevkîyat sırasında kafilelerin ihtiyaçlarının karşılanması için Konya'ya 400.000, İzmit sancağına 150.000, Eskişehir sancağına 200.000, Adana vilâyetine 300.000, Halep vilâyetine 300.000, Suriye vilâyetine 100.000, Ankara vilâyetine 300.000,⁶⁹ Musul vilâyetine de 500.000 kuruş olmak üzere,⁷⁰ toplam 2.250.000 kuruş tahsis edildiği belgelerden anlaşılmaktadır.⁷¹

⁶³ BOA, Şifre Kalemî, No. 54/356.

⁶⁴ BOA, Şifre Kalemî, No. 54-A/291.

⁶⁵ BOA, Şifre Kalemî, No. 55-A/217.

⁶⁶ BOA, Şifre Kalemî, No. 55/291; No. 55/341; No. 57/345; No. 57/351.

⁶⁷ BOA, Şifre Kalemî, No. 55/152; No. 55/291; No. 55/341; No. 55-A/17; No. 55-A/77; No. 55-A/135; No. 57/110.

⁶⁸ BOA, Şifre Kalemî, No. 55-A/16 (18 Ağustos 1331/31 Ağustos 1915 tarihli telgraf).

⁶⁹ BOA, Şifre Kalemî, No. 55-A/17.

⁷⁰ BOA, Şifre Kalemî, No. 53/305.

⁷¹ İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti'nin 1331 yılı bütçesi 78.000.000; 1332 bütçesi ise 200.000.000 kuruş idi ve bu meblağ tehciire tâbi tutulan Ermeni, Rum ve Araplarla, düşman istilâsına uğrayan bölgelerden gelen Müslüman muhacirlere sarfedilmekteydi (BA, BEO, No. 334063).

Ayrıca, vilâyetler kendi imkânları nisbetinde yardımlarda bulundukları gibi, zaman zaman ihtiyaç durumuna göre merkezden yeni para tahsislerinin de yapıldığı tesbit edilmektedir.⁷² Bu arada, Amerika'dan Ermeni muhacirlere verilmek üzere gönderilen bir miktar para da Amerikan misyonerleri ve konsolosları tarafından hükûmetin bilgisi dahilinde Ermenilere dağıtılmıştır.⁷³ Bunun dışında, Amerika'da yaşayan bazı Ermenilerin, aralarında topladıkları paraları gizli yollardan, tehcire tabi tutulan Ermenilere gönderdikleri de belgelerde yer almaktadır.⁷⁴

Osmanlı Hükûmeti, sevkiyat için bu kadar büyük paralar harcarken, bir yandan da tehcire tabi tutulan Ermenilerin devlete ve şahıslara olan borçları ya ertelenmiş ya da tamamen defterden silinmiştir. Nitekim, Talât Paşa tarafından 19 Mayıs 1331/1 Haziran 1915'te Maraş Mutasarrıflığına gönderilen bir şifre telgrafla, Ermenilerin borçlarının alınmaması istenirken,⁷⁵ bütün vilâyetlere 22 Temmuz 1331/4 Ağustos 1915'te gönderilen diğer bir emirde de, iskâna tabi tutulan Ermenilerin âşar-ı ağnam ve diğer vergi borçlarının ertelenmesi talimatı verilmiştir.⁷⁶ Diğer taraftan, sevkedilen kabilelere hastalık durumlarında tedavi edilmeleri için sağlık görevlileri atanmıştır.⁷⁷ Ayrıca, tehcir edilenler arasında bulunan suçlu ve zanlılar hakkındaki takibat da ertelenmiştir.⁷⁸

Tehcir Edilen Ermenilerin Malları

Yukarıda da belirtildiği üzere, 27 Receb 1331/28 Mayıs 1331 (10 Haziran 1915) tarihinde yayınlanan talimatname ile tehcire tâbi tutulan Ermenilerin malları koruma altına alınmıştır. Aynı talimatnameye göre, bozulabilir mallarla hayvanlar veya işletilmesi zorunlu olan imalâthaneler, kurulan komisyonlar tarafından açık arttırma ile satılacak ve paraları sahiplerine yollanacaktı. Osmanlı Hükûmeti'nin bu talimatnamenin uygulanması sırasında büyük titizlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Herhangi bir suiistimâle meydan vermemek için büyük bir dikkat gösterilmiştir. Emvâl-i Metrûke Komisyonları eliyle değerleri üzerinden sahipleri adına müzayede

⁷² BOA, Şifre Kalemî, No. 53/305; No. 55-A/118.

⁷³ BOA, Şifre Kalemî, No. 60/281.

⁷⁴ BOA, Şifre Kalemî, No. 60/178.

⁷⁵ BOA, Şifre Kalemî, No. 53/200.

⁷⁶ BOA, Şifre Kalemî, No. 54-A/268.

⁷⁷ BOA, Şifre Kalemî, No. 54-A/226.

⁷⁸ Kânun-ı evvel 1331/14 Aralık 1915 tarihinde Adliye ve Mezâhib Nezaretî'nden Sadaret'e yazılan bir tezkere ile sevkedilenlerin mahkemelerinin gönderildikleri yerlerde, sevkedilmeyenlerin ise bulundukları yerlerde görülmesi kararı alındığı bildirilmektedir.

yoluyla satılan malların paraları kendilerine ödenmiştir.⁷⁹ Bu satışlar sırasında birtakım dedikoduların çıkması üzerine hükûmet, 21 Temmuz 1331/3 Ağustos 1915'te mutasarrıflıklara, vilâyetlere ve Emvâl-i Metrûke komisyonlarına şifre telgraf göndererek, adı geçen malların devlet memurlarınca satın alınmasını, çeşitli suiistimâllere meydan vereceği gerekçesiyle yasaklamıştır.⁸⁰ Ancak daha sonra bu karar, bazı vilâyetlerde gerçek değeri üzerinden ve peşin para ödenmesi şartıyla kaldırılmıştır.⁸¹ Hükûmet her türlü yolsuzluğu önleyecek tedbirleri almaktan geri durmamıştır. Nitekim, 29 Temmuz 1331/11 Ağustos 1915'te Sivas Emvâl-i Metrûke Komisyonu Başkanlığı'na gönderilen bir şifre telgrafta, ihtikâr ve suiistimâle mâni olacak tedbirlerin alınması istenmektedir.⁸² Yine aynı tarihte bütün vilâyetlere gönderilen bir tebliğat ile de bu konuda alınacak tedbirler ve uygulamalar maddeler halinde belirtilmiştir.⁸³

Bu talimata göre: (a) tahliye edilmiş olan bölgelere hiçbir şüpheli şahıs sokulmayacak; (b) eğer bazı şahıslar ucuza mal satın almışlarsa, satışlar feshedilecek ve gerçek değeri takdir olunarak, meşru olmayan bir menfaat teminine meydan verilmeyecek; (c) tehcir edilen Ermenilerin istedikleri eşyayı götürmelerine müsaade edilecek; (d) götürmeyecekleri eşyadan, durmakla bozulacak olanlar zaruri olarak satılacak, fakat bozulmayacak durumdaki eşyalar ise sahipleri adına korunacak; (e) taşınmaz malların icar, ferağ ve rehin gibi işlemlerinin sahipleriyle olan ilgilerinin bozulmamasına dikkat edilecek ve tehcirin başladığı tarihten itibaren bu hükümlere aykırı olarak yapılan uygulamalar varsa feshedilecek; (f) bu mallar hakkında anlaşmazlık durumlarına meydan verilmeyecek; (g) sevke tâbi tutulan Ermenilere mallarını yabancılar dışında istediği kimseye satmalarına izin verilecekti.⁸⁴

Talimatnamelerdeki bu hükümler büyük bir titizlikle uygulanmaya çalışılmış, sevkedilen Ermenilerden kalan sanat ve ticaret müesseseleri iskân şirketleri kurularak, değerleri üzerinden bu şirketlere intikal ettirilmiştir.⁸⁵ Satılan malların bedelleri Emvâl-i Metrûke Komisyonları tarafından sahiplerine gönderilmiştir.⁸⁶

⁷⁹ BOA, Şifre Kalemi, No. 53/303.

⁸⁰ BOA, Şifre Kalemi, No. 54-A/259.

⁸¹ BOA, Şifre Kalemi, No. 55/107.

⁸² BOA, Şifre Kalemi, No. 54-A/385.

⁸³ Tehcir edilen Ermenilerin malları hakkında çıkarılan kanun metinleri için: "Âhar mahallere nakledilen eşhâsın emvâl ve düyün ve matlûbât-ı metrûkesi hakkında kânûn-ı muvakkat", **Takvîm-i Vekâyi**, 14 Eylül 1331 ve 18 Zilkade 1333, No. 2303, 7. sene; ayrıca: Bayur, a.g.e., III/3, s. 45-46.

⁸⁴ BOA, Şifre Kalemi, No. 54-A/388.

⁸⁵ BOA, Şifre Kalemi, No. 61/31; No. 60/275; No. 60/277.

⁸⁶ BOA, Şifre Kalemi, No. 57/348; No. 57/349; No. 57/350.

Tehcir Uygulamasının Dışarıdaki Akisleri ve Belgelerle Tehcir

Tehcirin yapıldığı bölgelerde bulunan yabancı gözlemciler, harb içinde olmasına rağmen Osmanlı Hükûmeti'nin bu işi büyük bir titizlikle ve iyi bir şekilde yürüttüğünü yazmışlardır. Buna karşılık, içlerinde Rusya, İngiltere, Amerika devletlerinin de bulunduğu ülkeler ile çoğu Batı basını, olayları olduğundan farklı bir biçimde çarpıtarak vermişlerdir. Nitekim, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Amerika'nın Mersin'deki konsolosu Edward Natan, bazı aksaklıklar görülmesine karşılık, sevkıyatın son derece intizamlı bir biçimde sürdürüldüğünü ve kafilelere tren bileti sağlandığını raporunda belirtmiş olmasına rağmen,⁸⁷ İstanbul'daki Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau olayları tamamen ters şekilde ülkesine bildirmiş ve Amerikan basını da bunları Türkler aleyhine kullanmıştır. Gazetelerde çıkan iddialara göre, Morgenthau Osmanlı Hükûmeti'ne rüşvetler verip bazı Ermenileri satın alarak Amerika'ya göndermiş, ayrıca İstanbul'daki İngiliz, Rus ve Fransız tebaasını da kurtarmıştır. Gazetelerde çıkan bütün bu asılsız ve yanlış beyanları, Amerika'da bulunan bir Türk vatandaşı 14 Eylül 1915 tarihinde Osmanlı Hükûmeti'ne rapor etmiştir.⁸⁸ Bununla beraber, Ermenilerin katledildikleri iddiasının Avrupa'da yayılmasında Morgenthau'nun yanı sıra⁸⁹ büyük çapta bilgileri yine Morgenthau'dan alan Lord Bryce⁹⁰ ve Alman Protestan papazı Johannes Lepsius'tur.⁹¹ Ayrıca, Wellington House üyesi Arnold Toynbee de,⁹² Morgenthau'nun sağladığı bilgilerden en çok yararlananlardan biri olmuştur. Bu şahısların yazdıkları, bundan sonraki Ermeni soykırım iddialarıyla kaleme alınan eserlere de kaynak teşkil etmiştir.

Keza, İran'da bulunan İngiliz konsoloslarının raporlarında yer alan 1.000.000 Ermeninin öldürüldüğü gibi iddialar, İngiliz parlamentosunda tartışılmış ve Türk Hükûmeti'nin protesto edilmesi kararı alınmıştır. Ayrıca, İngiltere'de Ermeni olayları hakkında

⁸⁷ Bak: Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 2D/13.

⁸⁸ Bak: Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 2F/6.

⁸⁹ Bak: Heath W. Lowry, **Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsünün Perde Arkası**, İstanbul, 1991, s. 65-67. Lowry eserinde, (s. 69-77), Morgenthau'nun hatıralarının 1918 yılında Avrupa ve Amerika'da aynı anda yayımlandığını belirtirken, Morgenthau ile Lepsius ve Bryce'in ilişkilerini de bütün çıplaklığı ile ortaya koymaktadır.

⁹⁰ Great Britain, **The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs**, London, H.M.S.O., 1916.

⁹¹ **Le Rapport secret du Dr. Johannes Lepsius sur les massacres d'Arménie**, Paris, Payot, 1918.

⁹² **Armenian Atrocities: The Murder of a Nation**, London, Hodder and Stoughton, 1915 ve **The Murderous Tyranny of the Turks**, London, Hodder and Stoughton, 1917.

yayınlanan **Mavi Kitap**'ta Osmanlı ülkesinde bulunduğu iddia edilen 1.800.000 Ermeniden üçte-birinin katledildiğine dair haberler çıkmıştır.⁹³ Bu maksatlı yayınlara karşılık, bazı Batı basını da olayların kasten saptırıldığını yazmıştır. Nitekim, Stokholm'de yayınlanan bir gazetede "Ermeniler'in sakin oldukları Vilâyat-ı Osmaniyye'de kıtal" başlığı ile çıkan makalede, bu gibi iddiaların gülünçlüğü ve böyle asılsız haberlerin çıkarılışının sebepleri izah edilmektedir.⁹⁴

Osmanlı Hükûmeti, Hariciye Nazırı Müsteşarı imzasıyla 22 Kânûn-ı evvel 1332/4 Ocak 1917 tarihinde İngiliz iddialarını tekzib etmiştir.⁹⁵ Tekzib yazısında Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermeni nüfusun hiçbir zaman bir milyona bile ulaşmadığı, bu miktarın da savaştan önceki göçler dolayısıyla daha da azaldığı ifade edilerek iddialar yalanlanmıştır. Aynı belgede, **The Times** gazetesinde, Ermenilerin katledilmesinden Almanların da sorumlu tutulduğuna dair iddiaların da yer aldığı hatırlatılmaktadır.⁹⁶

O tarihten günümüze kadar gelen devrede tehcir konusunda Batı'da ve Amerika'da çok şey yazıldı. Ama bunların hiçbirisi gerçek belgelere dayanmamaktadır. Ermeniler, uydurma belgelerin arkasına gizlenerek, dünya kamuoyunu uzun süre yanlış sonuçlara ulaştırmayı başardılar. Başlangıçta üçyüz binlerden başlayıp, üç milyonlara kadar varan rakamlarla ifade edilen Ermeni katliâmı hikâyeleri hep birbirinden alıntılar yapılan kitaplara dayandırılmıştır. Halbuki, Osmanlı devleti'nin "Şifre Kalemî" ve "Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti" gibi, tehcirin gizli belgelerine dayanarak açıkladığımız ve belgelerini yayınladığımız **Ermeni Tehciri ve Gerçekler: 1914-1918** (Ankara, 2001) başlıklı kitabımda da belirttiğim gibi, devlet güvenliğinin sağlanması için zarurî olarak yapılan tehcirin hiçbir zaman onları imha etmek amacına yönelik olmadığı, Osmanlı hükûmet yetkilileri tarafından her fırsatta beyan edilmiştir. Bilâkis, güvenliklerinin ve işlerinin sağlanması hususunda devlet büyük maddî fedakârlıklarda bulunmuştur. Öyle ki, Avrupa devletlerinin katliâm iddialarından bunalan devlet, 12 Ca 1337/13 Şubat 1919 tarihinde, tehcirin soruşturulması ve nedenlerinin tesbiti için ikişer kişiden oluşan tarafsız hukukçulardan bir komisyon kurulması için İsveç, Hollânda, İspanya ve Danimarka hü-

⁹³ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, Dosya 1, belge 23.

⁹⁴ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 2/105.

⁹⁵ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 2D/17.

⁹⁶ BOA, Şifre Kalemî, No. 59/19.

kûmetlerine bir nota vermiştir.⁹⁷ Ancak, bu devletler 6 Mayıs 1919'da verdikleri cevaplarda, bu teklifi reddetmişlerdir.⁹⁸ 1915 Mayısından 1916 Ekim ayına kadar yaklaşık bir-buçuk yıl devam eden göç ettirme ve yerleştirme sırasında devlet, yukarıda belirttiğimiz tâlimatnamelerle ve mahallinde aldığı tedbirlerle, o günün zor şartlarına ve savaş içinde bulunulmasına rağmen, Ermenilerin can ve mallarını koruyabilmiştir. Âdeta yeni bir cephe açmış gibi idarî, askerî ve malî külfete girmiştir. Halbuki, aynı tarihlerde Rusya Kafkaslar'dan bir milyona yakın Müslüman göçmeni aç ve perişan bir şekilde Osmanlı topraklarına sürmüştür. Bu yüzden, Osmanlı Hükûmeti bir yandan da bu Müslüman göçmenlerin yerleştirilmeleri ve iâşelerinin temini ile de uğraşmak zorunda kalmıştır.

Aşağıda sunacağımız yeni belgelerden, asrın en plânlı yer değiştirme hareketi olan Ermenilerin iskân sahalarına nakillerinin, büyük bir disiplin içinde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Gerçekten de, çeşitli yollardan sevk edilen Ermenilerin ayrıldıkları ve vardıkları yerlerdeki sayıları devamlı şekilde kontrol edilmiş, Ermenilerin belli bir yerde yoğun olarak bulunmaları sakıncalı bulunarak, ayrı kasaba ve köylere yerleştirilmeleri plânlanmıştır. Aşağıdaki tablo, 27 Mayıs 1331-9 Haziran 1915'ten 26 Kânûn-ı sanî 1331/8 şubat 1916 tarihine kadar Anadolu'nun muhtelif bölgelerinden iskân sahalarına nakledilen ve yerlerinde bırakılan Ermenilerle ilgili olarak, bu kitapta yayınlanan belgelerden derlenmiştir.⁹⁹

⁹⁷ BOA, Hariciye, Mütâreke, No. 43/17.

⁹⁸ BOA, Hariciye, Mütâreke, No. 43/17.

⁹⁹ Bu arada Kastamonu, Balıkesir, Antalya, İstanbul, Urfa Ermenileriyle, Protestan ve Katolik Ermenilerle hastalar, öğretmenler, yetim çocuklar ve kimsesiz kadınlar sevk edilmemiştir.

Vilâyet ve kazalar	Sevkedilen	Kalan
Adana ¹⁰⁰	14.000	15-16.000
Ankara (Merkez) ¹⁰¹	21.236	733
Kal'acık ¹⁰²	257	-
Keskin	1.169	-
Haymana ¹⁰³	60	-
Nallıhan	479	-
Sungurlu	576	-
Aydın ¹⁰⁴	250	-
İzmir ¹⁰⁵	256	-
Dörtyol ¹⁰⁶	9.000	-
Eskişehir ¹⁰⁷	7.000	-
Halep ¹⁰⁸	26.064	-
İzmit ¹⁰⁹	58.000	-
Karahisar-ı Sahip ¹¹⁰	5.769	2.222
Kayseri ¹¹¹	45.036	4.911
Mamuretülaziz ¹¹²	51.000	4.000
Sivas ¹¹³	136.084	6.055
Erzurum ¹¹⁴	5.500	-
Diyanbakır ¹¹⁵	20.000	-
Trabzon ¹¹⁶	3.400	-
Yozgat ¹¹⁷	10.916	-

¹⁰⁰ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/77.

¹⁰¹ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/66.

¹⁰² Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/79.

¹⁰³ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/66.

¹⁰⁴ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/250.

¹⁰⁵ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 69/260.

¹⁰⁶ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/89.

¹⁰⁷ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/72.

¹⁰⁸ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/76.

¹⁰⁹ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/67.

¹¹⁰ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/73.

¹¹¹ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/75.

¹¹² Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/70.

¹¹³ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/84.

¹¹⁴ Dahiliye, Şifre Kalemî No. 54/9; Dahiliye, Şifre Kalemî, No. 54/162. Her iki belgede sevk olunan Ermenilerden 500 kişilik bir kafilenin Erzurum-Erzincan arasında Kürtler tarafından katledildiği, diğer belgede ise Dersim bölgesinden gönderilen kabilelerin Dersim eşkiyası tarafından yine tamamen katledildiği bildirilmektedir. Bu kabilelerde kaç kişinin bulunduğu bilinmediğinden Erzurum'dan gönderilen kabileler olması dolayısıyla tahmini olarak 5.000 kişi alınmıştır. Ancak, daha da az kişi olabilir.

¹¹⁵ Belgelerde Diyanbakır'dan ne kadar Ermeni'nin naklolunduğu bildirilmemektedir. Bununla beraber, başka vilâyetlerden gelenlerle birlikte 120.000 Ermeninin sevkedildiği kayıtlarda yer almaktadır. Bu sebeple, bu vilâyetten 20.000 Ermeninin sevkedildiği varsayılmıştır.

¹¹⁶ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/41.

¹¹⁷ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/66.

Kütahya ¹¹⁸	1.400	-
Birecik ¹¹⁹	1.200	-
Konya ¹²⁰	1.990	-
Kırşehir ¹²¹	747	-
Giresun ¹²²	328	-
Perşembe	390	-
Ulubey	30	-
Sürmene	290	-
Tirebolu	45	-
Ordu	36	-
Görece	250	-
Maraş ¹²³		8.845
Toplam	422.758	42.766

Öte yandan, İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey'in 5 Teşrin-i evvel 1331 (18 Ekim 1915) tarihinde Halep'den gönderdiği telgrafta, Halep'e sevk edilen Ermenilerin tahminen yüz-bin civarında olduğu bildirilmiştir.¹²⁴ Bu arada, Musul ve Zor havalisine sevkedilmek üzere 5 Eylül 1331 (18 Eylül 1915) tarihi itibarıyla Diyarbakır'da 120.000, 15 Eylül 1331 (28 Eylül 1915) tarihi itibarıyla de Cizre'de 136.084 Ermeni nüfus toplanmıştır.¹²⁵

Bu nüfustan bir kısmının şu bölgelere yerleştirildiği kayıtlarda yer almaktadır:¹²⁶

Suriye vilâyetine	37.702
Menç-Bâb-Maarra kazalarına	5.700
Urfa-Zor-Musul'a	29.957
Kerek ve Havran'a	65.147
Hama-Humus'a	12.000
Kuneytra-Ba'albek-Tebek ve Doma'ya	492
Rakka ve Obik'e	25.000
Zor'a	6.120
Halep'te	30.000
Toplam	212.118

¹¹⁸ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/93.

¹¹⁹ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/101.

¹²⁰ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 69/34.

¹²¹ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/66.

¹²² Giresun, Perşembe, Ulubey, Sürmene, Tirebolu, Ordu ve Görece aynı vesıkada verilmiştir (Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/41).

¹²³ BOA, Şifre Kalemî, No. 63/110.

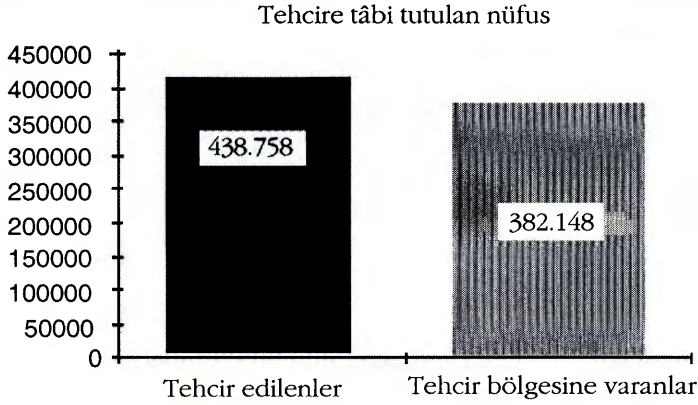
¹²⁴ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/80.

¹²⁵ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/71; 2. Şube, No. 68/84.

¹²⁶ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/80; No. 69/5-6-7-8-9.

Şükrü Bey, 21 Teşrin-i evvel 1331 (3 Kasım 1915) tarihinde Nizip'ten bir şifre telgraf çekerek, sevkıyatın gayet intizamlı bir şekilde devam ettiğini beyan etmiştir.¹²⁷

Yukarıda listede tehcir edilen nüfusa dahil olup da henüz sevkedilmemiş olduğu belirtilen kalan nüfustan ise Adana'dakiler, daha sonra iskân sahalalarına nakledilmiştir.¹²⁸ Buna göre sevk edilen nüfus toplam 438.758, iskân sahasına varan nüfus ise 382.148'dir. Grafikte de görüldüğü gibi, ikisi arasında 56.610 kişilik bir fark bulunmaktadır.

Tehcir edilenlerle tehcir bölgelerine varanlar arasındaki bu 56.610 kişilik fark, belgelerden elde edilen bilgiye göre, şu şekilde ortaya çıkmıştır: 500 kişi Erzurum-Erzincan arasında; 2000 kişi Urfa-Halep arasındaki Meskene'de; 2000 kişi Mardin civarında eşkiya ve Urban'ın (Arap aşiretleri) saldırısı sonucu katledilmiş, ayrıca yukarıda belirtildiği gibi, sayı verilmemesine karşılık bir o kadar, yani yaklaşık 1500-2000 ve belki de biraz daha fazla veya az kişi de Dersim bölgesinden geçen kafilelere yapılan saldırılar sonucu öldürülmüştür.¹²⁹ Bu bilgiler ışığında toplam 6000 ilâ 8000 kişinin eşkiya tarafından tehcir esnasında katledildiği tesbit edilmektedir. Ayrıca, yollarda açlıktan da ölümler olduğu belgelerden anlaşılmaktadır.¹³⁰ Bunun dışında tifo ve dizanteri gibi hastalıklardan da yaklaşık 25.000 ilâ 30.000 kişinin telef olduğu tahmin edilmektedir ki,¹³¹ bu şekilde 50.000'e yakın kişi yollarda kaybe-

¹²⁷ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/101.

¹²⁸ Halep'e gelenlerin yüzbin civarında olduğu bildirilmesine karşılık (bak: Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/80) buraya gelen nüfus 100.000 olarak alınmıştır.

¹²⁹ Bak: Dipnot 29-32.

¹³⁰ BOA, Şifre Kalemi, No. 57/110.

¹³¹ Bak: Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 68/81; Ayr. bak: BOA, Şifre Kalemi, No. 57/51; No. 57/71.

dilmiştir. Kalanların bir kısmı ise, yola çıkarılmış olmakla birlikte, henüz iskân mahalline varmadan tehcirin durdurulması sebebiyle, bulundukları vilâyetlerde alıkonulmuştur. Meselâ, 26 Nisan 1916'da Konya vilâyetine, vilâyette henüz yollarda olan Ermenilerin sevkedilmeyerek vilâyet dahilinde iskân edilmeleri için yazı gönderilmiştir.¹³² Öte yandan, tehcir kapsamında bulunan Ermenilerden bir bölümünün Rusya'ya, Batı ülkelerine ve Amerika'ya kaçırıldıkları da tahmin edilmektedir. Nitekim, belgelerde Osmanlı ordusunda silâh altında bulunan Ermenilerden 50.000'inin Rus ordusuna iltihak ettiği, yine Türklerle savaşmak üzere 50.000 Ermeninin de Amerikan ordusunda üç-dört yıldır eğitim gördüğü gibi kayıtlar yer almaktadır. Gerçekten de, Amerika'da yaşayan bir Ermeninin Mamuretülaziz'de dava vekili olan Murad Muradyan'a yazdığı mektupta bu türden bilgiler bulunmaktadır.¹³³ Mektupta bir kısım Ermeninin Rusya'ya ve Amerika'ya kaçırıldıkları ve Amerika'da eğitilen 50.000 askerin Kafkasya'ya hareket etmekte olduğu açıkça ifade edilmektedir. Bütün bu belgelerden de anlaşılacağı gibi, Osmanlı tebaası pek çok Ermeni, harpten önce ve harp içinde, Amerika ve Rusya başta olmak üzere çeşitli ülkelere dağılmışlardır. Meselâ, ticaret maksadıyla Amerika'da bulunan Artin Hotomyan adlı bir Ermeninin 19 Ocak 1915'te Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti'ne gönderdiği bir mektupta çeşitli yollarla binlerce Ermeninin Amerika'ya kaçırıldığı ve bunların aç ve perişan bir halde yaşadıkları ifade edilmektedir.¹³⁴ Yine mektupta bildirildiğine göre, merkezi İstanbul'da bulunan ve Osmanlı ülkesindeki Ermenileri menfaat karşılığında Amerika'ya kaçırarak bir şebeke kurulmuştur. Şebeke mensuplarından biri İstanbul Parmakkapı'da Çatalhan karşısında kunduracılık yapan Kayserili Karabet-oğlu Aramoyis'dir. Bu kişi Ermeni askerlerinin silâh ve elbiselerini saklayıp, beş-on lira karşılığında onların Amerika'ya veya diğer ülkelere kaçmalarını temin etmektedir. Mektubun sahibi olan Artin, bu ihbarı yapmasının şahsî bir kinden kaynaklanmadığını belirterek, bunun sadece bir insanlık vazifesi ve vatan hizmeti olarak kabul edilmesi gerektiğini kaydetmektedir.

Yukardaki bilgiler, Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerinden tehciire tabi tutulan Ermenilerin sayıları ile, yeni iskân merkezlerine ulaşanların sayılarının birbirini tuttuğunu göstermekte ve dolayısıyla tehcir sırasında **herhangi bir katliâm olayının olma-**

¹³² BOA, Şifre Kalemî, No. 63/119.

¹³³ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiyye, 2. Şube, No. 2F/14.

¹³⁴ Bak: Dahiliye, Emniyet-i Umûmiyye, 2. Şube, 2F/94.

dığını ortaya koymaktadır. Öte yandan, tehciire tabi tutulan Ermenilerin sayısının 500.000 civarında olduğu tesbit edildiğine göre, tehciire tabi tutulmayan Katolik ve Protestanlarla yine tehciir dışında tutulan İstanbul Ermenilerinin ve bu sırada Rus işgali altında bulunan Erzurum, Kars ve Van gibi doğu illerindeki Ermenilerle birlikte, Osmanlı Ermenilerinin toplam nüfuslarının da ancak 600.000 ilâ 800.000 arasında olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim, 1918 yılında, Ermeni Heyeti başkanı olan Boghos (Bogos) Nubar Paşa'nın Fransa Dışişleri Bakanlığı yetkili temsilcisi Monsieur Gout'ya gönderdiği raporda :

Kafkasya'da	250.000
İran'da	40.000
Suriye-Filistin'de	80.000
Musul-Bağdad'da	20.000

olmak üzere 390.000 kişinin Türkiye'den sürgün edildiğini, aslında sürgünlerin toplam sayısının 600.000 ilâ 700.000 kişiye ulaştığını ve bunlardan ayrı olarak çöllerde şuraya buraya dağılmış sürgünleri kapsamadığını bildiriyor.¹³⁵ Boghos Nubar Paşa'nın verdiği yukarıdaki rakamlardan 290.000 kişinin tehciir dışında Osmanlı topraklarını terkedenler olduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla, sürgünlerin toplam sayısı olarak verilen 600.000 ilâ 700.000 kişiden 290.000 kişi çıkarılacak olursa, tehciire tabi tutulan nüfusun, yukarıdaki cetvelde verildiği gibi 400.000 civarında olduğu görülüyor ki, bu da Ermeni delegasyonu başkanının, tehciirin gerçekleştirilmesi sonrasına, yani 1918 yılına ait verdiği sayılarla, yukarıda Osmanlı belgelerinden çıkararak verdiğimiz rakamlar büyük çapta uygunluk gösteriyor ve Ermenilerin, iddia edildiğinin aksine, iskân yerlerine sağ salım vardıklarını ve dolayısıyla soykırım iddialarının ne kadar dayanaksız olduğunu ispat ediyor. Nitekim, o sırada Amerikan Sefiri olan Morgenthau da günlüğünde Ermeni Protestanlarının vekili olan Zenop Bezciyan'la olan görüşmesinde Bezciyan'ın ifadelerinden hayrete düştüğünü belirtiyor. Bu görüşmesiyle ilgili olarak Morgenthau :

"Ermeni Protestanlarının vekili Zenop Bezciyan uğradı. Schmarvonian kendisini benimle tanıştırdı. Okul arkadaşımışlar. [İçerilerdeki] şartlar hakkında bana çok şey anlattı. Zor'daki Ermenilerin hallerinden oldukça memnun olduklarını söyle-

¹³⁵ Archives des Affaires Etrangères de France, Série Levant, 1918-1928, Sous Série Arménie, Vol. 2, folio 47'den naklen bak: Bilâl Şimşir, **Les Déportés de Malte et les allégations arméniennes**, Ankara, Ministère des Affaires Etrangères, 1998, s. 49.

mesine şaşırdım; işlerini kurup, hayatlarını kazanmaya başlamışlar bile; bunlar ilk gönderilenler olup katledilmeden oraya varmışa benziyorlar. Bana çeşitli kampların nerelerde olduğunu gösteren bir liste verdi ve yarım milyon kişinin buralara nakledildiğini sandığını söyledi. Kış bastırmadan onlara yardım edilmesi gerektiği hususunda ısrarlıydı".¹³⁶

diyor. Yukarıdaki ifadeden büyükelçinin, bir Ermeninin ağzından Ermenilerin hallerinden memnun olduklarının ifade edilmesi karşısında nasıl hayrete düştüğünü gösteriyor.

Tehcir kararı, yukarıda da açıklandığı gibi, Ermenilerin müstakil Ermenistan kurma düşüncesiyle, savaş içinde bulunan kendi devletlerini arkadan vurmaları yüzünden zorunlu olarak alınmıştır. Belgelerden Rusların Ermenileri nasıl kandırdıkları ve kıskırttıkları anlaşılmaktadır.¹³⁷ Harpte ele geçirdikleri yerlerin kendilerine verileceği ve bağımsızlıklarının tanınacağı gibi Rus vaatlerine inanan Ermeniler, birçok ihtilâl cemiyetleri kurmuşlardır.¹³⁸ Murad adlı bir Ermeninin oğlu tarafından yazılan bir manzûme, Ermenilerin maksadını açıkça ortaya koymaktadır.¹³⁹ Ermenilerin, tehcir öncesinde başlattıkları tedhiş faaliyetlerini, sevkiyat sırasında da sürdürdükleri görülüyor. Gerek sınır bölgelerinde, gerek iç bölgelerde düşmanla işbirliği yaptıkları ve Müslüman halka karşı katliamlarda bulundukları sadece Osmanlı belgelerinde değil, Rus belgelerinde de ortaya konmuştur.¹⁴⁰ Nitekim, savaş sonrasında da Ermeni mezaliminin devam ettiğine dair bilgiler bulunuyor. Meselâ, 1335'te Hanov adlı bir Ermeni komutasında Nahçıvan'a giden 1200 kişilik bir birliğin, oradaki Müslümanlara yaptıkları mezalim bunlardan biridir.¹⁴¹ Ayrıca, 18 ve 22 Şubat 1336/3 ve 7 Mart 1921 tarihlerinde Mamuretülaziz Vâli Vekili Mümtaz Bey'in gönderdiği telgraflardan, Fransızların himayesine giren Ermenilerin Amanos Dağlarından Adana'ya kadar müstakil bir Ermenistan hayali içinde bulundukları anlaşılmaktadır.¹⁴²

¹³⁶ Lowry, a.g.e., s. 47-48.

¹³⁷ BOA, Şifre Kalemi, No. 45/115 (10 Eylül 1332/23 Eylül 1916 tarihli telgrafla, Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Adana, Diyarbakır ve Sivas vilayetlerine bu hususta tebligatta bulunulmuştur).

¹³⁸ BOA, BEO, No. 328331; No. 337081; BOA, Şifre Kalemi, No. 56/382.

¹³⁹ Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, Dosya 1, belge 45/2.

¹⁴⁰ BOA, Şifre Kalemi, No. 61/50; No. 62/24; No. 63/175; No. 64/92; No. 64/163; No. 64/194; No. 66/51; No. 66/56; No. 66/192; BOA, BEO, No. 343464.

¹⁴¹ Kânun-ı sâni 1335 (1 Şubat 1920)'de Dahiliye Nezâreti'nden Sadaret'e gönderilen tezkere (BOA, BEO, No. 341351).

¹⁴² Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye, No. 2 F/3; Dahiliye, Emniyet-i Umûmiye., Dosya 2 F/5.

Osmanlı Hükûmeti Ermenilerin yaptıkları mezalimi anlatan belgeleri bir kitapta toplamaya karar vermiş ve bütün illere yazılar göndererek, Ermenilerin yaptığı mezalimi anlatan ve ele geçirilen silâh ve eşkiyayı görüntüleyen belge ve fotoğrafların gönderilmesini istemiştir.¹⁴³ Bu belge ve fotoğrafların ışığında **Ermeni Komitelerinin Âmal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, İ'lân-ı Meşrûtiyet'ten Evvel ve Sonra** adıyla bir kitap neşredilmiştir.¹⁴⁴

Tehcirin Tamamlanmasından Sonra Ermeniler

Tehcir sırasında gerek iklim şartları, gerekse meydana gelen yığılmalar yüzünden zaman zaman sevkiyatın durdurulduğu olmuştur. 12 Teşrin-i sanî 1331/25 Kasım 1915'ten itibaren vilâyetlere gönderilen emirlerle, kış mevsimi dolayısıyla sevkiyatın geçici olarak durdurulduğu bildirilmiştir.¹⁴⁵ Şubat 1331/21 Şubat 1916'da bu emir, Ermeni sevkiyatına son verilmesi şeklinde bütün vilâyetlere tebliğ edilmiştir. Ancak, bunun zararlı kimselere teşmil edilmeyeceği, komitelerle alâkası olanların derhal toplatılarak Zor sancağına sevkleri gerektiği belirtilmiştir.¹⁴⁶ Bununla beraber, Osmanlı Hükûmeti görülen idarî ve askerî lüzum üzerine ilk emirden yirmi gün sonra, yani 2 Mart 1332/15 Mart 1916 tarihinde vilâyetlere ve sancaklara gönderdiği ikinci bir genel emirle, Ermeni sevkiyatının durdurulduğunu ve bundan böyle hiçbir sebep ve vesileyle sevkiyat yapılmaması bildirilmiştir.¹⁴⁷

Öte yandan, Ermeni nüfusun Suriye tarafına nakledilmesi sebebiyle, İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi de lağvedilerek Kudüs'e nakledilmiştir (28 Temmuz 1332/10 Ağustos 1916). Bu arada, Sis ve Akdamar Katogikoslukları da birleştirilerek Kudüs'e kaldırılmıştır.¹⁴⁸ Yeni kurulan patrikhanenin başına ise Sis Katogikos'u Sahak Efendi getirilmiştir.¹⁴⁹

¹⁴³ BOA, Şifre Kalemî, No. 62/21.

¹⁴⁴ İstanbul, Matbaa-ı Âmire, 1332. Aynı eser Fransızca olarak 1917'de yine İstanbul'da yayınlandı. Ayrıca, İsmet Parmaksızoglu tarafından **Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri Emeller** adıyla sadeleştirilerek basıldı (Ankara, DSI Basım ve Foto-Film İşl. Md., 1981).

¹⁴⁵ BOA, Şifre Kalemî, No. 57/273; No. 58/124; No. 58/161; No. 59/123; No. 60/190.

¹⁴⁶ BOA, Şifre Kalemî, No. 61/72.

¹⁴⁷ BOA, Şifre Kalemî, No. 62/21.

¹⁴⁸ Ermeni Patrikhanesi için 1916'da yapılan yeni nizamnâme hakkında bak: Bayur, a.g.e., III/3, s. 57-59.

¹⁴⁹ BOA, Şifre Kalemî, No. 66/202; No. 66/220; No. 63/136.

Tehcir Sonrası Durum ve Geri Dönüş Kararnamesi

Birinci Dünya Harbinin sona ermesinden sonra Osmanlı Hükümeti isteyenlerin tekrar eski yerlerine iade edilmeleri için bir kararname çıkardı. 22 Kânûn-ı evvel 1334/4 Ocak 1919'da Dahiliye Nazırı Mustafa Paşa'nın Sadaret'e gönderdiği yazıda, Ermenilerden dönmek isteyenlerin eski yerlerine nakledilmeleri konusunda ilgili yerlere talimat verildiği ve gereken tedbirlerin alındığı belirtilmektedir.¹⁵⁰ Hükümetin hazırladığı 18 Kânûn-ı evvel 1334/31 Aralık 1918 tarihli dönüş kararnamesinde şunlar yer almaktaydı: (a) Sadece geri dönmek arzusunda bulunanlar sevkedilecek, bunun haricinde kimseye dokunulmayacaktır; (b) Yerlerine iade edileceklerin, yollarda perişan olmamaları ve dönüş mahallerinde mesken ve iâşe sıkıntısı çekmelerinin önlenmesi için gerekli tedbirler alınacak; gidecekleri bölgelerin idarecileriyle irtibat sağlanıp bu konudaki tedbirler alındıktan sonra sevkiyat ve geri dönüş işlemlerine başlanacaktır; (c) Bu şartlar dahilinde dönecek olanlara ev ve arazileri teslim edilecektir; (ç) Yerlerine daha önce muhacir yerleştirilmiş olanların evleri tahliye edilecektir; (d) Açıkta kimse kalmaması için geçici olarak birkaç aile bir arada yerleştirilebilecektir; (e) Kilise ve mektep gibi binalarla bunlara gelir getiren yerler ait olduğu cemaate geri verilecektir; (f) Yetim çocuklar, istenildiği takdirde hüviyetleri dikkatlice tesbit edilerek, velilerine veya cemaatlerine iade olunacaktır; (g) İhtidâ etmiş olanlar arzu ederlerse eski dinlerine dönebileceklerdir; (h) Mühtedî Ermeni kadınlardan, bir Müslümanla evli bulunanlar eski dinlerine dönme konusunda serbest bırakılacaklar. Eski dinlerine döndükleri takdirde kocasına aralarındaki nikâh bağı kendiliğinden bozulmuş olacaktır. Eski dinine dönmek istemeyen ve kocasından ayrılmaya razı olmayanlara ait meseleler ise mahkemelerce halledilecektir; (ı) Ermeni mallarından henüz kimsenin tasarrufunda bulunmayanlar kendilerine teslim edilecek; hazineye intikal edenlerin iadesi de mal memurlarının muvafakati ile karara bağlanacak, bu konuda ayrıca açıklayıcı zabıtnameler hazırlanacaktır; (i) Muhacirlere satılan mülklerin sahipleri döndükçe, peyderpey bunlara teslim edilecek, bu konuda 4. madde aynen tatbik edilecektir; (j) Muhacirler ellerinde bulunan ve eski sahiplerine iade edilecek olan ev ve dükkânlarda tamirat ve ilâveler yapmışlarsa ve arazi ve zeytinliklerde ekim yapmışlarsa, her iki tarafın da hukuku gözetilecektir; (k) Ermenilerden muhtaç

¹⁵⁰ BOA, BEO, No. 341055. Dahiliye Nezareti'nin bu yazısı, Sadaret tarafından 26 Kânun-ı evvel 1334 (8 Ocak 1919) tarihinde, ilgili olması sebebiyle Adliye ve Mezahib Nezareti'ne de havale edilmiştir.

olanların dönüşlerinde sevk ve iâşe masrafları Harbiye tahsisatından karşılanacaktır; (l) Şimdiye kadar ne miktar sevkiyat yapıldığının ve bundan sonra her ayın on-beşinci ve son günlerinde nerele ne kadar sevkiyat olduğu bildirilecektir; (m) Osmanlı sınırları dışına çıkıp da geri dönmek isteyen Ermeniler yeni bir emre kadar kabul edilmeyeceklerdir.

Yukarıda zikredilen bu kararnamedeki hükümler Ermenilerden başka Rum muhacirlere de teşmil edilmiştir.

Sonuç olarak, Birinci Dünya Harbi sebebiyle Kafkas cephesinde bulunan Osmanlı ordularına ihanet eden ve Ruslarla birlikte hareket ederek Van, Kars ve Erzurum gibi Osmanlı vilâyetlerinin Rusların eline geçmesine yardımcı olan Ermenilere karşı, Osmanlı Devleti'nin tehcir uygulaması, her devletin tabii olarak kendini müdafaası olarak görülmelidir. Özellikle Osmanlı Devleti'ni aralarında paylaşmayı düşünen Rusya, İngiltere, Almanya ve Fransa gibi Batı devletleri tarafından kışkırtılarak harekete geçirilen Ermenilerin, komiteler ve dernekler kurarak bağımsız bir Ermenistan oluşturma çabaları savunmasız masum pek çok Türkün öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. Öyle ki, Kars'ta, Van'da, İzmit'te, Erzurum'da, Bitlis'te ve diğer Osmanlı vilâyetlerinde gerçekleştirilen katliamlar, işgâlcı Rus komutanlarını bile tiksindiren boyutlara ulaşmıştır.¹⁵¹ Nitekim, Rus ve Ermeniler tarafından sadece Kars ve Ardahan'da otuz-bin Müslümanın katledildiği belirtilmekte,¹⁵² bu sayı bütün Osmanlı vilâyetleri genelinde düşünülecek olursa yüzbinleri geçmektedir.

Osmanlı Devleti, bir tedbir olarak, savaş müddetince, önce savaş sahasına yakın yerlerdeki Ermenilerden başlamak üzere mecburî iskân uygulamıştır. Bu nakil, Ermeni çetelerinin katliamdan vazgeçmemeleri ve Osmanlı Devleti aleyhine yabancı devlet mensuplarına bilgi aktarmaları sebebiyle, Katolik ve Protestan mezhebinde olanlar ile, yetimler, kimsesiz kadınlar ve hastalar hariç olmak üzere, diğer bütün Ermenileri de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Ayrıca, devlete bağlılığı bilinen Ermeniler de tehcir harici tutulmuştur.

Tehcir tabii olarak meşakkatli geçmiştir. Binlerce insanın bir anda yerlerinin değiştirilmesi muhakkak ki, kolay bir şey değildir. Bununla beraber, kafilelerin hangi güzergâhtan gideceği, toplanma

¹⁵¹ BOA, Hariciye, Harb-i Umûmî, Karton, 173/5.

¹⁵² BOA, Hariciye, Harb-i Umûmî, Karton, 122/4; Karton, 122/6.

mahallerinin önceden tesbiti, nakilde özellikle tren istasyonlarının merkez olarak seçilmesi ve naklin büyük ölçüde trenle yapılması, kabilelerin iâşe ihtiyacının devlet tarafından karşılanması, kabilelere sıhhiye memurları tayin edilmesi ve kabilelerin güven içinde hareketleri için zaptiye eşliğinde gönderilmeleri gibi tedbirlerin alınmış olması, tehciri, belki de asrın en sistemli yer değiştirmesi haline getirmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, nakil sırasında, kabilelere bir tepki olmak üzere, halktan bazı grupların saldırıları vukubulmuş ve yaklaşık on-onbeş bin kişi katledilmiştir. Ayrıca, tıpkı Rumeli'den Anadolu'ya göçeden Türklerde olduğu gibi, bu şekilde büyük nüfus kütlelerinin yer değiştirmelerinde her zaman rastlanacak bulaşıcı hastalıklar sebebiyle de ölümler meydana gelmiştir. Hiç şüphesiz, bunların hiçbirisi tehcir emrini verenlerin istedikleri şeyler değildir. Nitekim, görülen suiistimallere karşı, devamlı tedbirler alınmış, kabilelerinin korumasız çıkarılmaması için emirler verilmiş, suiistimali görülenler cezalandırılmıştır. Savaşın sona ermesinden sonra ise isteyenler için geri dönüş kararnamesi çıkarılmış,¹⁵³ dönenler için hukukî düzenlemeler yapılmış, tehcirden kurtulmak için din değiştirenlerin istedikleri takdirde eski dinlerine dönebilecekleri bildirilmiş, Müslüman aileler yanında bulunan yetim Ermeni çocukları Ermenilerden oluşturulan komisyona teslim edilmiş,¹⁵⁴ dönenlere belli bir müddet iâşe yardımı yapılmış,¹⁵⁵ şikâyetler ve Ermenilere fenalıkta bulunanlar için tahkikat komisyonları kurulmuş,¹⁵⁶ memleketlerine dönenlerin malları iade edilmiş,¹⁵⁷ dönenlerin yol masrafları karşılanmış,¹⁵⁸ bazı vergilerden muaf tutulmuş,¹⁵⁹ resmî dairelerde geçici olarak muhafaza edilen eşyaları geri verilmiş¹⁶⁰ ve geri dönenlerin mallarının iadesiyle ilgili komisyonlar kurulmuştur.

Yukarıdaki bilgiler hükûmetin Ermenileri soykırıma ve hattâ katle yönelik bir düşüncede olmadığını, devletin kendi güvenliği için bir tedbir olarak savaşın devamı müddetince tehciri uyguladığını, savaş sonrasında Ermenilerin memleketlerine geri dönmesine izin verdiğini ortaya koymaktadır. Nitekim, bir müddet sonra Türkiye'yi işgâl eden Rus, İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin yanında

¹⁵³ BOA, Hariciye, Mütâreke, No. 43/34.

¹⁵⁴ BOA, Şifre Kalemî, No. 96/248.

¹⁵⁵ BOA, Dahiliye, Şifre Kalemî No. 96/279.

¹⁵⁶ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, No. 213/60.

¹⁵⁷ BOA, Dahiliye, Şifre Kalemî, No. 99/35.

¹⁵⁸ BOA, Bak: Şifre Kalemî, No. 95/124.

¹⁵⁹ BOA, Dahiliye, Siyâsi, No. 53/2.

¹⁶⁰ BOA, Dahiliye, Şifre Kalemî, No. 96/230.

önemli sayıda Ermeninin bulunduğu ve işgâlcilerin Anadolu'yu terkleriyle birlikte, büyük sayıda Ermeninin de birlikte Anadolu'dan çekildikleri bilinmektedir. Yukarıdaki kararlar ve uygulamalar, soykırım düşüncesinde olan bir devletin alacağı kararlar olmadığı gibi, Dahiliye Nezareti'ne bağlı Şifre Kalemi ve Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti gibi dairelerin gizli belgelerinin hiç birinde de, değil katliam yapmak, imâ bile edilmediği görülmektedir. Buna karşılık, başta Amerikan konsolosları olmak üzere, pek çok yabancı gazeteci ve misyon şeflerinin tehciri takip ettikleri, hattâ fotoğraf çektikleri ve bir katliamdan söz etmedikleri belgelerden anlaşılıyor. Fakat ne gariptir ki, buna rağmen Avrupa'da ve Amerika'da, özellikle Amerika sefirinin raporları ve bazı Batılı gazetelerin yayınları ile tehcir bir Ermeni soykırımı şeklinde kamuoyuna duyurulmuştur. Bunda, Osmanlı Devleti'ni ve bilhassa Anadolu'yu paylaşmayı düşünenlerin, bu tehcirle emellerine belli bir süre set çekilmesi rol oynamış olsa gerektir.

Bugün Ermeni soykırımı olarak Türkiye'yi suçlayan devletlerin tarih bilim adamları, Osmanlı Arşivi'nde yıllardır araştırma yapmaktadırlar. Bu araştırmalar kendi ülkelerinde yayımlanmış ve tarih ilmine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu tür kitaplarda kullanılan Osmanlı arşiv malzemesi ilk elden kaynaklar olarak sunulmuştur. Oysa ki, üçbinden fazla yabancı araştırmacının büyük önem verdiği ve güvendiği arşivin, ne gariptir ki, Ermenilerle ilgili olan belgeleri, Batı dünyasında inandırıcı bulunmamakta, bilhassa Türk araştırmacılar tarafından yayımlanan kitaplar, tıpkı 1915'te olduğu gibi, siyasî bir yaklaşımla küçümsenmektedir. Buna karşılık, Amerika ve Batılı devlet tarihçilerinden kurulacak bir ortak komisyonun, Türk tarihçileriyle birlikte konuyu ilk Ermeni olaylarının çıktığı zamandan başlayarak tehcir sonrasına kadar birlikte araştırmaları, bu araştırmada Ermenilere hangi devletlerin silâh yardımı yaptıklarından, bir soykırımın olup olmadığına kadar araştırması, hattâ bu araştırmanın Osmanlı, Rus, Alman, Fransa, İngiltere ve Amerika arşivlerinde sürdürülmesi teklifi, zannediyorum ki, Osmanlı Hükûmeti'nin 1919'da Batılı devletlerden talep ettiği ikiyeşer tarafsız hukukçunun tehciri araştırması isteğinin reddedildiği gibi reddedilecektir. Yoksa Fransa'nın Cezayir'de, İngiltere'nin Hindistan ve Afrika'da, Amerika'nın yerli halka ve Japonlara, Almanların Yahudilere, Rusya'nın önce Yahudilere, sonra da Türklerle karşı uyguladıkları soykırım ve katliam nasıl unutturulacaktır?

TÜRKLERE UYGULANAN KIRIMLAR VE TOPLU MEZARLAR

Enver Konukçu

Birinci Dünya Savaşı Osmanlıların Mâverâ-yı Kafkas (Kafkas-Ardı) Cephesi için tam bir yıkım oldu. Karadeniz limanlarının bombalanmasını savaş nedeni sayan Rus Çarlığı, 1914 yılı sonlarında, Osmanlılara Doğu Anadolu'dan saldırıya geçti. Üçüncü Ordu, Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın da katılmasıyla, Allahuekber ve Sarıkamış Dağlarında ilk anlarda bazı başarılar kazandıysa da, iklim koşullarının birden değişerek, Rusların da yazdıkları gibi, neredeyse Sibirya'yı andırması üzerine, çok sayıda Türk askeri donarak öldü. Bu savaşın kaybedilmesinde başlıca etkenler yiyecek, içecek ve sağlık donanımlarının yetersiz olması, Trabzon limanının Rus filosu tarafından denetim altına alınması, ayrıca İstanbul-Eskişehir-Ankara-Kayseri bağlantılı demir ve karayollarının uygun olmamasıdır.

Ruslar Sarıkamış zaferinden sonra Hasankale ve Erzurum üzerine yürüdüler. General Nikolay Nikolayeviç Yudenic, kış koşullarına aldırmayarak, 16 Şubat 1916'da Erzurum Müstahkem Mevkiini düşürdü.¹ Osmanlı Üçüncü Ordu Komutanı Mahmud Kâmil Paşa, askere daha önce çekiliş emrini verdiği için, kayıp az oldu. Abdülkerim Paşa da artçılar ile aynı süre içinde İstanbul kapısından Ilıca hattına çekilmişti. Erzurum halkı bir kere daha göçmen durumuna düştü ve Sivas yöresine çok güçlüklerle sığınabildi.²

Erzurum'un düşmesi ve Ruslar tarafından işgâli Enver Paşa ve hükûmetçe kamuoyundan gizlendi.³ Moskova'da ise, bayram havası yaşıyordu. Oysa, daha önceleri, General Yudenic'in burasını

¹ General Yudenic (1862-1933) Bolşevik İhtilâlinde sonra Baltık bölgesinde Beyaz Ordu'nun Çarlık komutanı olarak daha iyi bilinir. 1904-5 Rus-Japon Savaşından sonra general olmuş, Kafkasya'daki tüm Rus kuvvetlerine 1914-1915'de ve gene 1917'de komuta etmişti. Michael T. Florinsky, ed., **Encyclopedia of Russia and the Soviet Union**, New York, McGraw-Hill Book Company, Inc., 1961, s. 617.

² Enver Konukçu, **Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum**, Erzurum, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, 1992, s. 378-379, 386.

³ **Ibid.**, s. 385.

alamayacağı düşüncesi yaygındı. Erzurum'un düşmesi olayının Tiflis kanalıyla doğru olduğu anlaşıncı, Çar İkinci Nikola, Yudenîç'i madalya ve nişanla ödüllendirdi. Rus Ordusu Şubat-Temmuz ayları içinde batı harekâtını sürdürdü ve 25 Temmuz 1916'da Erzincan'ı da ele geçirdi. Üçüncü Ordu ise, Suşehri'nde karargâh kurmuştu. Bu sırada, Başkomutanlık Vekâletinin emriyle Ordu Komutanlığına Vehib Mehmed Paşa atandı. General Yudenîç ordunun yorgun oluşu ve birliklerindeki noksanlıklar nedeniyle savaşı durdurdu. Osmanlı-Rus sınırı Refahiye'nin hemen doğusundan geçirildi. Önemli geçiş yerlerinde taraflarca güvenlik önlemleri alındı, bazı bölgeler mayınlandı ve sınır karakolları kuruldu. Yudenîç 1917 yılı ilkbaharında genel bir saldırıya karar vermiş ve bunun tasarımlarının Sarıkamış ve Tiflis'de hazırlanmasını istemişti.

Ancak, bu sırada, Rusya'da Çarlık yönetimine karşı başkaldırımlar yer aldı ve bilindiği gibi, Ekim İhtilâli patlak verdi. Ülke tam bir karmaşa içine düştü. Lenin Bolşevikleri iktidara getirmek için yoğun çalışmalar başlattı. Savaşan asker de yorgun, hattâ bitkindi. Uzun zaman cephede kalmış, aileleri de gittikçe yoksullaşmıştı. Trans-Kafkasya'dan gelen Bolşevik temsilciler onların kulaklarına hoş gelecek sözler söylüyorlar, epey de yandaş kazanıyorlardı. Rus ordusunda kısa sürede çözülme belirtileri görüldü. Subaylar asker üzerindeki emir-komuta gücünü gün geçtikçe yitirmeye başladılar. Yudenîç kendileri için son derece tehlikeli bulutların ufku kapladığı bir sırada görevinden ayrıldı ve Rusya'ya döndü. Türklerle savaşarak epeyce deneyim kazanmış olan komutanlardan bazıları da Türk cephesinde savaşın sürdürülmesinin olanaksızlığını anlamışlardı.⁴

İşte bu sırada, Başkomutan Vekili Enver Paşa Üçüncü Ordu Komutanı Vehib Paşa'yı Suşehri'ndeki karargâhından aradı ve barış girişimi için işaret verdi. Ruslar, bu arada Almanya cephesine ilişkin olarak da harekete geçmişler, Brest-Litovsk'da ön-görüşmeler için ilk adımları da atmışlardı. Üçüncü Ordu Komutanı, Teğmen Kahraman adlı bir subayı Refahiye'ye gönderdi. İleri karakolla temas kuruldu. Erzincan'daki Rus komutanı Osmanlı barış girişimini olgunlukla karşıladı. Ama, o tarihte yapabileceği başka bir şey de yoktu. Teğmen bir gece konuk edildi. Ondan Üçüncü Ordu Komutanı Vehib Paşa'nın ve İstanbul'un niyetlerini ve önerilerini öğrendi. Erzincan, Erzurum, Sarıkamış ve Kars yoluyla Tiflis'deki genel karargâh ile temasa geçti. Osmanlı önerisinin kabulüne ka-

⁴ *Ibid.*, s. 387.

rar verildi. General Przevalsky Erzincan'a hemen bir heyet gönderdi. 17-18 Aralık 1917'de Osmanlı-Rus görüşmeleri sonunda bir ateşkes oldu. Bu silâh bırakışması, tarihe Erzincan Mütarekesi olarak geçmiştir.⁵ Sözleşme metinleri taraflarca imzalandıktan sonra, Ruslar şartlara uyarak, eski sınır gerisine çekilmeye başladılar. Erzurum için de aynı şeyleri yapacaklardı.

11 Ocak 1918'de, Halk Komiserleri Sovyetleri Başkanı V.İ. Ulyanov-Lenin, Milliyetler Halk Komiseri I.V. Cugaşvili-Stalin, Halk Komiserliği Sovyeti Kalem Amiri V. Bonç-Brueviç ve Halk Komiserliği Sovyeti Sekreteri N. Gobunov imzalarını taşıyan Ermenistan Kararnamesi yayınlandı.⁶ Erzincan Mütarekesinden hemen sonra kamuoyuna duyurulan kararname ilgi çekicidir: "Rusya'nın işgâli altında bulunan Türk Ermenistanı'ndaki Ermenilerin kendi kaderlerini, tam bağımsızlığa varıncaya kadar bile olsa, serbestçe belirleme konusundaki haklarını Rusya İşçi ve Köylü Hükûmetinin desteklediğini, Halk Komiserleri Sovyeti Ermeni halkına ilân eder" diye başlayan kararnamenin dört maddesi ve eki de gelecekteki olaylara ışık tutması bakımından önemlidir.

Rus Ordusu Türk Ermenistanı topraklarının dışına çıkacak ve Türk Ermenistanı'ndaki halkın kişisel mal ve mülkünün güvenliğini korumak amacıyla hemen bir Ermeni Halk Milisi kurulacaktır. Çeşitli ülkelere dağılmış olan Ermeni göçmenleri Türk Ermenistanı'na herhangi bir engelle karşılaşmadan döneceklerdir. Savaş sırasında Türk makamlarınca Türkiye'nin iç illerine zorla gönderilmiş olan Ermenilerin Türk Ermenistanı'na serbestçe dönmeleri olanaklı kılınacaktır. Halk Komiserleri Sovyeti Türk makamlarıyla barış görüşmeleri yapılırken bu konunun üstünde ısrarla duracaktır. Ermeni Halk Temsilcileri Sovyeti Türk Ermenistanı'nda geçici bir yönetim kurulması konusunda her türlü yardımda bulunmakla görevlendirilmiştir. Kararnamenin ek maddesi de şöyledir: "Türk Ermenistanı'nın coğrafi sınırlarını demokratik esaslara göre seçilen Ermeni Halk Temsilcileri ile komşu ve münakaşalı illerin halkından demokratik temellere dayalı olarak seçilen temsilciler Kafkas İşleri Olağanüstü Geçici Komiseri ile birlikte kararlaştırır ve saptarlar".⁷

⁵ Stefanos Yerasimos, **Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri: 1917-1923**, İstanbul, Gözlem Yayınları, 2000, s. 38-40. Mütareke metni için bak: Ministerstvo Inostrannih Dyel SSSR, **Dokumentı Vneşney Politiki SSSR**, Tom Perviy, Moskva, Gosudarstvennoy Izdatel'stvo, Politicheskoy Literaturı, 1957, s. 74-75. Ayrıca: **Dekretı Oktyabr'skoy Revolyutsii**, Tom Perviy, Moskva, Partizdat, 1933, s. 393-394.

⁶ **Ibid.**, s. 40-42.

⁷ **Ibid.**, s. 42.

11 Ocak 1918 Kararnamesi bazı sorunları ve yanıtları da birlikte getirmektedir. Sovyet ileri gelenlerinin kullandığı "Türk Ermenistanı" kelimeleri siyaset ve coğrafya sözcükleri olarak o günlerde kullanılan resmî adlar değildirler. Bu toprakların Türk kaynaklarındaki adı "*Vilâyet-i Şarkîye*" veya dar kapsamıyla "*Elviye-i Selâse*"dir. Sovyetler, bilerek veya bilmeyerek, günümüzün hayale dayalı iddialarına da bir anlamda destek vermiş oluyorlar.

Tehcir Yasası hükümlerince, bir kısım Ermeninin Erzurum ve çevresinden göç ettirildiği bilinmektedir. Ama bunlar 1916 yılı Mart ayından itibaren tekrar Erzurum'a ve Rus işgali altındaki yerlerine zaten dönmüşlerdi. Bunun gerçekleşmesi için de, Ermeniler Erzurum, Erzincan, Van ve Bitlis'de göçmen büroları kurmuşlar ve yeniden yerleşmeğe hızla başlamışlardı. Sovyet ileri gelenleri, bu arada, "Türk Ermenistanı" dedikleri yerde geçici bir yönetim kurulmasını istemektedirler. Daşnak Ermenileri Tiflis'te bu amaçla eyleme girişmişler, Dr. Azaryev'i de görevlendirmişlerdi. Görülüyor ki, 11 Ocak 1918 Kararnamesi, yapısı yönünden, Erzincan Mütarekesiyle taban tabana zıttır.

Bu arada, Üçüncü Ordu Mütareke sonrasında bazı komuta değişiklikleri yapmış, Birinci Kafkas Kolordusu Komutanlığına Albay Kâzım Karabekir'i getirmiştir. İki yıla yakın tutsaklık yaşamı sürdüren, ama bir kolayını bularak Türkiye'ye geçen Hüsameddin Bey de (Tuğaç) aynı ordu karargâhına gelmiş, yeni Rusya ve değişen Ruslar hakkında en yeni bilgileri iletmisti. Vehib Paşa bu bilgilerden Rus ordusunun suda bir buzdağı örneği gittikçe erimekte olduğunu öğrenmişti. Kâzım Karabekir hemen Refahiye'deki merkeze ulaşmış, Birinci Kafkas Kolordusunun askerlerine bir söylevde bulunmuş, Rus eski sınırına kadar heryerin, yani Erzincan, Erzurum ve Sarıkamış'ın çok yakında kurtarılacağını bildirmişti. Az sonra, Suşehri'ne gitmiş, Üçüncü Ordu Komutanı ile hareket hakkında fikir alışverişinde bulunmuştu.⁸

Birinci Kafkas Kolordusu Ocak 1918'de yürüyüşe hazırды. Tarihî bir görevi üstlenmişti. Dar olanaklara ve noksan askerlere rağmen, 10 Şubat 1918'de doğuya doğru askerî yürüyüş başladı. Erzincan 13 Şubat 1918'de ve sırasıyla Tercan, Erzurum, Hasan-kale, Horasan, Kötek, Sarıkamış, Kars ve 15 Mayıs 1918'de de Gümrü Birinci Kafkas Kolordusu birliklerince ele geçirildi. Böylece,

⁸ Kâzım Karabekir, *Kâzım Karabekir'in Kaleminden Doğu'nun Kurtuluşu (Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu: Sarıkamış, Kars ve Ötesi)*, Erzurum, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, 1990, s. 57, 61-63.

Şubat 1918'de başlayan harekât, hemen hemen hiçbir aksamaya yer verilmeden aynı yıl Mayıs ortasında sona erdirildi. Bu yürüyüşün gerçekleşmesi ve Ermeni zulmü altındaki yerlerin kurtarılmasında rol oynayanlar Kâzım Karabekir, Halit Bey ve Rüştü Bey olmuşlardır. Erzincan harekâtında ve Erzurum'un alınışında milislerin rolü de büyüktür.

Ermeniler ilk hayal kırıklığına Erzincan'da uğradılar. Hayali Ermenistan'ın merkezi olarak seçtikleri ve 'Garin' diye andıkları Erzurum'da bu emellerinin tarihe karıştığını gördüler. Kars'daki tutunma çabaları da bazı Rus subaylarının desteklerine rağmen sonuçsuz kaldı. Türkler Gümrü'nün alınışıyla da Rusları ve düşmanı eski sınır ötesine atmış oldular.

Ermeniler Erzincan, Tercan, Aşkale, Bayburd, Ilıca, Erzurum, Hasankale, Horasan, Karaorgan, Sarıkamış, Kars, Iğdır, Kağızman ve Ardahan-Göle dolaylarında tarihte eşi görülmemiş ve önceden tasarlanmış kırım eylemlerinde bulundular. Kent, kasaba, köy ve mezra gibi önlerine çıkan bütün yerleşme yerlerini yerle-bir ettiler. İnsanlar kadın, çocuk ve ihtiyar demeden öldürüldü. Topluca kıyımlar yaptılar. Ermeni olmayanlar binalara doldurularak yakıldı. Yol açma bahanesiyle halk ağzında "semt-i meçhul" denilen, yani köşe-bucakta gizli kalmış yerlere götürülerek kesildiler, kurşuna dizildiler ya da süngülandiler. Bir kısmı akarsu geçişlerinde topluca enselerinden ya da başlarından kurşunlandı, kimileri de kuyulara atıldı.

Kâzım Karabekir Erzincan, Erzurum ve Kars'taki bu kırım olaylarını belgeledi, fotoğraflarını aldırdı, bunlara ait raporlar düzenletti ve Üçüncü Ordu'ya bildirdi. Burası da İstanbul'a gönderdi.⁹ Her üç merkezdeki belirlemelere ilişkin olarak, Karabekir şunları yazmaktadır:

"Erzincan: Ermeni Mezaliminin zabıt varakalarını tutturdum. Fotoğraflarını aldırdım. Esir Rus subayından da ayrıca bu hususta gördükleri hakkında rapor aldım... Erzurum: 15 Mart 1918'de, Rus esir subayları ve Yarbay Tverdo-Khlebov ile görüştüm. Ermenilerin 6000 kişi olduklarını, pek çok mezalim yaptıklarını anlattı. Bunları imzası altında vereceğini va'ad etti. Rusça olarak iki rapor düzenledi. Türkçe ve Fransızca tercüme-leri yapıldı. Tarihçe ve hâtırât, bizim harekâtımız ve Ermenilerin yaptıklarını içine almaktadır... Kars: Ermeniler tarafından

⁹ Ibid., s. 77, 151, 362.

irtikap edilmiş olan mezalim ve cinayetlerin fotoğraflarının gönderilmesini Üçüncü Ordu Komutanı, 4 Mayıs 1918'de benden istemişti. Kırkdört tane banyo edilmemiş ki, toplam ellibeş fotoğraf klişesini 11 Mayıs 1334/1918 günü ve 1398 numaralı yazı ile, Kolordumun Sertabip Yardımcısı Fahri Bey ile bugün, Batum'da Ordu Komutanı Vehib Paşa'ya gönderdim. Yanımda klişe kalmadı".

Erzurum ve doğu merkezlerindeki soykırım ve Ermeni vahşeti bir rapor halinde sonraları düzenlenmiş, 24 Eylül 1919'da, General James G. Harbord'a Kolordu Basımevinde yayınlanarak verilmiştir.¹⁰ Bu rapor da Erzincan, Gümürü ve Iğdır taraflarındaki kırım eylemlerinin resmî bir belgesidir. Kazimir, Bayan Passy, Tverdo-Khlebov, Ivan Pilyat ve benzeri görgü tanıkları da Ermeni vahşetini belgeleyerek Türk makamlarına sunmuşlardır. Belgeler adı geçenlerin kendi istekleri doğrultusunda insanî değerler nedeniyle takdir edilmiştir.

Yüzbaşı Ahmed Refik ve yabancı-yerli gazeteciler de Mayıs 1918'de Trabzon, Gümüşhane, Erzincan, Tercan, Aşkale, Ilıca, Erzurum, Hasankale, Horasan, Sarıkamış, Yeni Selim, Kars ve Ardahan yöresinde tespit gezisi yaptılar. Erzincan ve Erzurum'da Ermenilerin sergiledikleri vahşet kamuoyuna bildirildi. İstanbul'dan özel surette gönderilen Abdullah Efendi ve fotoğrafçı Necati Bey'in tespitleri de en sağlıklı ifade ve belgeleri içermektedir. Ne yazık ki, bu eser daktilo edilmiş nüshadan ibarettir. Kopyası özel kitaplığında bulunmaktadır. Erzincan, Erzurum ve Kars bölgesindeki Ermeni kıyımları Batılı kaynaklarda göze çarpmamaktadır. 1915-1916 olaylarını Londra, Paris, Roma, Berlin, New York ve hattâ Chicago yayın organlarına günü gününe ulaştıranlar konunun bu önemli yanında tam bir sessizlik içindedirler. Amerikan misyonerleri, yardım heyetleri, konsoloslar ve askerî ataşeler, sağlık kuruluşlarındaki doktorlar ve hemşireler ve benzerleri gördükleri manzaralara, yani önceden tasarlanırlı biçimde ortadan kaldırılan Türklere ilişkin tek satır yazmamış, bu bilgileri aktarmamışlardır. Erivan ve Tiflis'deki Ermeni arşivlerindeki belgeler, eğer izin verilerse, araştırmacılarını beklemektedir. Benzeri konularda yazılması gerekenler, yayınlanan kitaplarda, genelde, olayların tarihlerine ve

¹⁰ General Harbord ABD Başkanı Woodrow Wilson'un savaş sonrasında yöre insanların duygularını tespit etmek üzere gönderdiği bir heyetin başkanıdır. Kendisi Harbord Heyeti Raporu'nun da yazarıdır. (16 Ekim 1919). Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**, C. II, Cambridge, Cambridge Üniversitesi Basımevi, 1978, s. 331, 346-347.

niteliklerine göre (yabancı dillerde) *atrocité, massacre, génocide* ya da *holocaust (holokost)* başlıkları altında geçmektedir.

Doğu Anadolu'da sistemli Türk öldürmelerini tasarlayanların adları belgelerde açıkça vardır. Bunlar Antranik, Tero, Heço, Muradyan, Torkom, Arşak, Sebu, Dro, (Drastamat Kanayan), Mardiros, Canbulat ve Armen Garo'dur. Sonuncusu Erzurumludur. Zengin ve saygın bir aileye mensuptu. Osmanlı Meclis-i Mebusanına Erzurum milletvekili olarak katılmış, Daşnaklar içinde yer almış, etkin bir militandır. 1916-1920 tarihleri arasında sergilediği Türk düşmanlığı ve İttihadcılar'a karşı suikastçıların örgütlenmesi hep onun emriyle ve yol göstermesiyle meydana gelmiştir. Dr. Azaryev de kırım eylemlerinin mimarı olarak 3 Mart 1918 sonrası Erzurum'da bulunmuştur. Muradyan, Şarki Karahisar olaylarından başlayarak, hemen hemen bütün kırımlarda rol almıştır. Erzincan ve Erzurum kırımlarının emrini veren ve bunun için çeteleri köylere gönderen de odur. Kötürlü Antranik de binlerce Türkün kanından sorumludur. Ne yazık ki, Ermeni diasporası ve Batılılar bunları "ulusal kahramanlar" olarak sunuyorlar. Yaptıklarına bakarsak, kan dökücü çete-başları olarak tanımlayabiliriz.

Amerika ve Fransa gibi ülkeler, güçlü Ermeni lobilerinin baskısıyla, soykırım konusunu meclislerinde görüşmüşler, bu iddiaları bazıları da kabul etmiştir. Bir örneğini de Yunanlılar sergilediler. Basın ve yayın organlarında karşı tez olarak sunulan Cezayir, Azerbaycan, Rusya ve benzeri örneklerle gelince, onlar da neredeyse hiç gündeme getirilmedi. Kathryn ormanları da, roman konusu olan Bab-ı Yar da unutulup gitmişe benziyor. Doğu Anadolu'da Ermenilerin sistemli bir biçimde öldürdükleri masum insanlar hiç hesaba alınmıyor, 1916 göçleri ile karlı dağlarda, uçurumlarda son bulan Türk insanı gözardı ediliyor.

İşte, Atatürk Üniversitesi, bunları somut olarak meydana çıkarmak amacıyla, bölgede "Toplu Mezar Araştırmalarını" başlattı. 1986-1999 yılları arasında alan araştırmalarıyla merkezleri saptadı. Erzincan, Erzurum, Kars, Iğdır ve Ardahan illerinde belgelere dayalı incelemeler sonunda toplu mezarlar bulundu. Erzurum vilâyetinde Alaca, Yeşilyayla ve Timar'da; Kars'a bağlı Subatan'da; Iğdır'da Oba ve Hak Mehmed'de; Van'da Zeve'de.¹¹

¹¹ Cevat Başaran, "Son Gelişmeler Işığında Iğdır-Oba Köyü Toplu Mezar Kazısı ve Yankıları", **Iğdır: Tarihi Gerçekler ve Ermeniler Uluslararası Sempozyumu**, 24-27 Nisan 1995, Ankara, Iğdır Valiliği Kültür Yayınları, 1997, s. 53-56.

Alaca

Burası Erzurum'un batısında, Ilıca yakınında, Fırat Nehrinin yukarı kolunda ve sağ yanda bir tepe üstündedir. Bu toplu mezarla ilgili olarak, Kâzım Karabekir, ATASE Arşivi ve İsmail Efendi'nin tanıklıkları değerlendirilmiştir. Karabekir 10 Mart 1918 tarihinde şunları saptamıştır:

"Karargâhımı, Tazegül'den Alaca Köyü'ne naklettim. Önce köyü dolaştım. Facianın en müthişi buradaydı. Süngülenmiş veya yakılmış cesedlerin başındaki ağlaşma ve bağrışmalar insanın tüylerini ürpertiyordu. Süngülenmiş memedeki çocukları kucağına almış bazı analar saçlarını yoluyorlardı. Sanıyorum ki, yeryüzünde bu kadar feci bir sahneyi gören gözler pek sayılıdır. Biz bu kanlı manzaranın karşısında elem duymuş insanlardanız. İnsanların iyi duygulardan mahrum kalınca, hayvanlardan daha vahşi bir mahlûk olabileceklerini ibretle seyrettik".¹²

Alaca'da yakılıp süngülenmiş insanların Merek'de topluca gömüldükleri anlaşıyor. Olay 1986'da gün ışığına çıkarıldı. İlk iskelet tespiti 284 idiye de, belgeler bu sayının 600 dolayında olduğunu belirtiyor. Kazı televizyon ve basın yoluyla duyuruldu. O günlerin Cumhurbaşkanı Kenan Evren köyü ziyaret etti ve anıtın açılışını yaptı. Orada her yıl 11 Mart günü resmî anma törenleri yer almaktadır.¹³

Yeşilyayla

Daha önceleri Arzuti olarak bilinen bu köy, Erzurum Ovasının kuzeyinde, Yılanlı Tepe eteğindedir. Güneyinden Karasu Nehri akmaktadır. Olayın görgü tanıkları Dumluoğlu Durak Ağa, Şöhret Nine ve Kâzım Karabekir'dir. Ayrıca, Abdullah Efendi de Mayıs 1918'de Yeşilyayla olayını kayda geçirmiştir. 10 Temmuz 1922'de, Şark Cephesi Kumandanlığı Erkân-ı Harbiye Haberalma Dairesi'nin saptaması şöyledir:

"1918 senesi ileri harekâtında, Ermeniler çekilirken Arzuti Köyü'nde yaptıkları mezalim hakkında mazlumlar arasında bulunup, onsekiz yerinden yaralı olarak kurtulabilen altmışbeş yaşındaki Dumluoğlu Durak'ın verdiği bilgi aşağıdadır: Erzurum'un düşmesinden sonra Ermeniler geri çekilmeye başlamışlar, bu sırada Arzuti Köyü'nde bulunan onyediyirmi

¹² Karabekir, *op. cit.*, s. 132.

¹³ Enver Konukçu, "Alaca Dosyası", özel kitaplık.

Müslümanı bir araya toplayarak, toptan kesmişlerdir. Belirlenen şehidlerden bir kısmının isimleri şöyledir: Arapoğlu İsmail Ağa, Mevludoğlu Muharrem, Mevludoğlu Alişan, Alişanoğlu Nazım, Hurşidoğlu Ziya, Hocaoglu Abdullah, Mehmedoğlu Ramiz, Rıdvanoğlu Ali, Mehmedoğlu Hakkı, Osmanoglu Hamza, Tosunoğlu Kadir, Alioğlu İbrahim, İbrahimoglu Halil, Mehmedoğlu Musa, Mehmedoğlu Receb, Hüseyinoğlu Receb, Hüseyinoğlu Mustafa, Hüseyinoğlu Dursun, Mustafaoğlu Yusuf".¹⁴

Bu kaynak ve yerel derlemelerden sonra, Atatürk Üniversitesinin katıldığı ve 7 Ekim 1988 tarihinde başlayan kazı sonunda çok sayıda iskelete rastlandı. Kazı basına açık yapıldı. Davetli bazı yabancı ajans temsilcilerinin iskeletler çıkmaya başladığında alanı terk ettikleri görüldü. TRT ve sonra CNN olayı kamu oyuna duyurdular. Bu konu daha sonraları kitap haline getirildi.¹⁵

Timar

Burası Erzurum ili Pasinler ilçesine bağlı bir köydür. Şimdi baraj alanı içinde kalmıştır. Mart 1918'de, buraya toplanan insanlar Hasankaleli Ermenilerce, topluca samanlığa doldurulmak suretiyle yakılmış ve kurşunlanmıştır. Kazı 7 Haziran 1994'de Atatürk Üniversitesinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Necâti Efendi'nin Mayıs 1918'deki tespitleri ve yerel araştırmalara dayanılarak, toplu mezar kazısı yapılmıştır. Burada da 321 kişi Ermenilerce plânlı bir biçimde katledilmiştir.¹⁶

Subatan

Kars-Anı yolu üstünde olup sınıra yakın eski bir yerleşme yeridir. Kâzım Karabekir ile Anılı Taşdemir, Daynalıklı Mehmed ve Subatanlı İsmail Ağa'nın 1918'de anlattıkları belgelendirilmiştir. Karabekir 23 Nisan 1918'de diyor ki: "Bu akşam alınan raporlardan Ermenilerin her taraftan Gümrü tarafına çekildikleri anlaşılmıştır. Dört gün önce de (19 Nisan 1918) Subatan Köyü Türk halkından ikiyüzden fazla erkek, çocuk ve kadınları köyün samanlık-liklarında öldürdükleri öğrenildi".¹⁷ Subatan çevresindeki ve Arpaçay'a yakın yerlerdeki köyler de aynı akıbete maruz kalmıştır. Anı Köyünden Burhanoglu Taşdemir ve Daynalıklı Mehmed ve Zeynel Ağa şu ifadeleri vermişlerdir: "Korhane, Daynalık ahâlisi tamamen

¹⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi/Hariciye, Siyasal No: 2878/89.

¹⁵ Enver Konukçu, **Ermenilerin Yeşilyayla'daki Türk Soykırımı**, Ankara, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1990.

¹⁶ Enver Konukçu, **Hasankale/Pasinler**, İzmir, Nil Yayınevi, 1998, s. 199-202.

¹⁷ Karabekir, **op. cit.**, s. 347.

ortada kaldırıldı. Malları, erzakları, eşyaları olduğu gibi yağma edilmiştir. Aynı zamanda, Anı Köyü'nün çoğunluğu öldürüldü. Pek azı kaçabildi. Herşeyleri yağmalandı. Anı Köyündeki camide şu anda İslâm iskeletleri çoktur".¹⁸ Bu belge tarihî Anı'nın düştüğü kötü durumu yansıtmaktadır. Ermenilerin harabelerdeki kutsal kiliseler yanında Anılıları camiye doldurup yakmaları onların insanî açıdan değerlerini bir kere daha sergilemektedir.

Subatan faciasını görenlerden biri de aynı köyden Alioğlu İsmail Ağa idi. Onun belgelediği durum şöyledir: "Adı geçen köyde önceleri yüz hane vardı. Nüfusu 516'dır. 800 büyükbaş hayvan, 1500 koyun, 93 at, eşya ve erzaklarımız Ermeniler tarafından tamamen yağma edildi. Bu talandan kurtulabilen on hanedir. Diğerleri evlere doldurularak yakılmıştır. Genç kızların ırzları lekelenmiştir. Ağz ve burunları kesilmiştir".¹⁹

Bu belgeden hareket edilerek mahalli derlemeler ve komşu köylerdeki tespitler sonunda kazı yapılmaya karar verilmiştir. Atatürk Üniversitesi'nin katkılarıyla köy ve cami yakınındaki mezar 20 Haziran 1991 tarihinde açıldı. Kâzım Karabekir'in fotoğrafını 1918'de aldırıldığı toplu-mezardaki insanların iskeletlerine ulaşıldı. Böylece, Ermenilerin işledikleri insanlık-dışı cinayetlerin maddi kalıntıları bilim alemine sunuldu.

Oba

Iğdır iline bağlı ve Aras Nehri'nin güneyinde bir köydür. Tespit edilen samanlıktaki toplu mezar 1 Mart 1986'da ortaya çıkarılmıştır. Ermeni çetelerinin plânlı bir biçimde öldürdükleri insan sayısı yüzden fazladır. Maddî kalıntılar, yerel araştırmalar Sekine Aksu Hanım'ın anlattıkları ve M.A. Köprülü'nün yönlendirmesiyle ortaya çıkarıldı. Ermenilerin öldürdükleri, kırma tâbi tuttıkları insanlara ait ilk toplu-mezar kazısı olması bakımından önemlidir. Daşnaklardan Alikamerli Haçatur Ağa, General Dro ve Yezidi Cihangir Ağa bu katliamlarda rol oynamışlardır.²⁰

Hak Mehmed

Iğdır Ovasında, Aras'ın güneyinde ve Oba yolu üstündedir. Hak Mehmed Köyü faciası da Oba bağlantılıdır. Çok sayıda insan köy meydanındaki câmi yanındaki kuyuya doldurularak ortadan kal-

¹⁸ Resmi Belge: Başbakanlık Osmanlı Arşivi/Hariciye Siyasî No: 2878/81.

¹⁹ *Idem*.

²⁰ Enver Konukçu, "Oba Kazısı", *Iğdır: Tarihî Gerçekler ve Ermeniler Sempozyumu*, op. cit., S. 49-51.

dırılmıştır. 5-6 Ekim 1999'da, geniş katılımlı kazı sonunda kuyudaki iskeletler bulunmuş ve maddi kanıt olarak kamu oyunun bilgisine sunulmuştur. Hak Mehmed Köyü kuyu kazısı da kazı türünde yeni bir sistemdir. Hak Mehmed'teki gibi, Erzincan'da da Muradyan ve Albay Morel'in emriyle kuyulara atılan, ortadan kaldırılan insanların da bulunduğu dikkati çekmek isteriz.

Hak Mehmed kazısı, birlikte gerçekleştirilen sempozyumla, uluslararası özellik taşımaktadır. Ayrıca, Oba, Hak Mehmed ve diğer köylerdeki İğdırlıların aziz hatıralarına dikilen anıt da Devlet Bakanı tarafından açılmıştır. Hak Mehmed olayı ve sempozyum bir kitap hâlinde ebedileştirilmiştir.²¹

Zeve

Zeve Van Gölü kıyısında, terkedilmiş bir alandır. Eskiden bu köy 2000 kadar insanı bünyesinde barındırmaktaydı. Zaviye'nin yerel söylenişi olan Zeve, Ermeni çetelerince basılmış ve çok sayıda insanı öldürülmüştür. 4 Nisan 1990'da, Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nin katılımıyla yapılan kazı, 1918 yılı gerçeklerini, Ermenilerin Türklere uyguladıkları kırım gözler önüne sermiştir.²² Burada tekrar geniş alanlı bir kazı yapılması da gerekmektedir.

Bu toplu mezarları diğerleri de izlemelidir. Erzincan, Ardahan, Erzurum ve Iğdır'da daha açılmamış yüzlerce toplu mezar bulunmaktadır. Van, Muş, Bitlis, Doğubayezid, Kağızman ve benzeri yerlerde tespitler yapılmış, açılmayı beklemektedir. Toplu mezar tespitleri bununla da sınırlı değildir. Erivan, Gümrü, Serdarabad, Aşarak ve Talin gibi yerlerde de belgelere dayalı toplu mezarlar bulunmaktadır. Ermeniler sadece Türkleri öldürmekle kalmamışlar, Karakilise, Delican ve Gümrü çevresinde de çok sayıda karşıt vatandaşını katletmekten çekinmemişlerdir.

Yirmi-birinci yüzyıla girerken hayali soykırım senaryolarını diltmek ve sürdürmek isteyen bazı yabancı çevreler var. Aydınlar mitolojiye bulanmış Ermeni geçmişini iyi bilmeli, Ermeniler de her kilise ve etrafını Ermenistan saymaktan vazgeçmelidirler.

²¹ **Türk Ermeni İlişkileri: XXI. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bir Bakış**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000, s. 163, 219, 235-249.

²² **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Van, 2-5 Nisan 1990, Ankara, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1990, s. 76-77.

ERMENİ LEJYONU VE KİLİKYA'DAKİ ERMENİ TOPLULUĞUNU TAHRİBATI

Stanford J. Shaw

İttifak Orduları, 1918 yılı Kasım ayı sonlarından itibaren Türkiye'yi işgale başladığında Türkler bunu geniş ölçüde sessiz bir rıza ile karşıladı. Savaş sonunda ülke harap vaziyette olduğu ve insanların çoğu da açlık çektiği için, Türkler muzaffer Avrupa Devletlerinin, aynı yıl açıklanmış olan 14 Maddelik Woodrow Wilson Plânı'nın 12'nci Maddesi uyarınca Osmanlı İmparatorluğu'ndan arda kalan büyük ölçüde Türklerle meskûn olan yerlerin yeniden imarına yardım etmek üzere ülkelerini işgal ettiklerini düşünüp durumu kabulleniyorlardı. Müttefiklerin Batı Anadolu'da Türkleri anayurtlarından mahrum etme niyeti buradaki yerleşik nüfusa karşı işlenen Yunan mezalimi ile birleşince Türkler nasıl ulusal direnme hareketine arka çıkmak mecburiyetinde kaldıysa, Fransız işgal kuvvetlerinin, işgali müteakip iki yıl boyunca, ortaya koyduğu kötü muamele ve mezalim de hemen Kilikya'da (Çukurova ve yöresi) yaşayan insanları buna karşı şiddetle karşı durmaya sevketti.²

İşgalci birliklerin çoğu asayişini temin edebilecek şekilde örgütlenmiş olmadığı gibi, bu iş için gerekli asker mevcuduna da sahip değildi. Bir kısım subaylar işgali esas itibariyle kendi keselerini doldurmak için bir fırsat telâkki ediyordu.³ Fransız askerlerin çoğu

¹ Bu makale Türk Tarih Kurumu tarafından 2000 yılında beş cilt halinde yayımlanmış olan, **İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e: Türk Kurtuluş Savaşı, 1918-1923** isimli son yapıtımda yer alan Ermeni Lejyonu'na ilişkin muhtelif bölümlerin genişletilmesi ve geliştirilmesi ile meydana getirilmiştir.

² Bu bölgede 400 yıl süren Osmanlı zamanında Kilikya diye bir il hiç olmamıştır. Bu isim, Mondros Mütarekesi ile işgal etmeye mezuun kıldıkları bölgeyi olabildiğince geniş tutmak isteyen Müttefiklerin İşgal Kuvvetleri tarafından ihya edilmiş eski bir isimdir. Burası bugün Çukurova diye bilinen bölgeye tekabül etmekte olup Osmanlı'nın Adana vilâyeti ile Maraş kazasını ve bitişik yerleri içine alır. Bak: Justin McCarthy, **Death and Exile: the Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922**, Princeton, New Jersey, The Darwin Press, Inc., 1995, s. 202-204.

³ İstanbul'daki Britanya Yüksek Komiseri Horace Rumbold'dan Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a yollanan İstanbul, 19 Kasım 1920 tarihli yazı. Büyük Britanya Kamu Kayıtları Dairesi, Dışişleri Dosyaları (bundan böyle kısaca FO denecektir) 371/5210 no. E14888; İzmir'deki Yüksek Komiser Temsilcisi'nden İstanbul'daki Yüksek Komiser'e yollanan 5 Haziran 1920 tarihli belge, FO 406/44, s. 75, no. 48 McCarthy'nin **Death and Exile** isimli yapıtında s. 242'de anılmaktadır.

da sadece ismen Fransız'dı, çünkü Fransız Ordusu yeni sona ermiş bulunan Dünya Savaşında Batı Cephesinde yok edilmişti ve Fransız halkı da Türkiye gibi uzak diyarlarda ne idüğü belirsiz fütuhat için daha fazla evlâdını yitirmek istemiyordu. Askerlerin bazıları, aslında, Cezayir'den getirilmiş Tuareg'lerdi. Fakat çoğu Fransız Doğu Lejyonu'na (*Légion d'Orient*) bağlı Fransız General Louis Romieu'nün komutasındaki Ermeni Lejyonu'na (*Légion Arménienne*) mensuptu. Ermeni Lejyonu 1916'dan başlayarak Romieu'nün komutasında Kıbrıs'ta teşkil edilmişti. 1878'e kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak kalmış olan Kıbrıs 4 Kasım 1914'de Müslüman Orta Doğu'ya yönelik saldırılar için bir üs haline getirilmişti. Ermeni Lejyonu'nun eğitimi ve Lejyon'a silâh tedariki büyük ölçüde İngilizlerin katkısı ile gerçekleşmekteydi. Lejyon, civarında bir Ermeni Manastırı bulunduğu için Magosa'nın kuzeyindeki Monarga (Boğaztepe) yakınında kain bir üsse yerleştirilmişti. Adadaki Türkler, sıkıyönetim altında, Lejyon'a müdahale etmekten kesinlikle men edilmişti. Kıbrıslı Türklerin silâhları müsadere edilip Lejyon'a verilmiş, böylece yerli Rumların kendilerine yönelik süregelen saldırılarına karşı savunusuz bırakılmıştı.⁴ Lejyon'a, civarda Gelibolu taarruzuna hazırlanan Fransız ve İngiliz kuvvetlerinden yüklü askerî destek sağlandığı gibi, Mısır'dan gelen İngiliz Seferi Kuvvetleri'nin silâhları da verilmişti. Gerek Ermeni Lejyonu'na silâh ve teçhizat satın almak, gerekse subay ve erlerin maaşlarını karşılamak için gerekli para, büyük ölçüde, "aç Ermeniler"i doyurmak için savaş boyunca Amerika'da ve İngiltere'de düzenlenmiş iane kampanyalarından geliyordu. Ama bu paralar, görüldüğü gibi, Osmanlı'nın yenilgisi ve ülkenin Müttefiklerce işgâli ile imkân dahiline girer girmez, Anadolu'nun her yerinde Türkler'e karşı terörist saldırılar düzenlemekte kullanılmıştır.⁵ Kıbrıslı Rumlar, eğitimleri sırasında, Ermenilere yiyecek, giyecek vermiş, lojistik yardım temin etmiş, Lejyon'a hatırı sayılır katkıda bulunmuştur.

Lejyon'a katılmak için çok sayıda Ermeni genci Kıbrıs'a geldi. Bunların çoğu, sabık Mısır Başbakanı'nın oğlu Boghos (Bogos) Nu-

⁴ Magosa ile Monarga arasındaki bölge, burada yaşayan tüm Türk nüfus temerküz kamplarına intikal ettirilerek, kapalı askerî bir bölge haline getirilmişti. Arap ayaklanmasına destek sağlamak amacıyla Arap militanlarının eğitildiği civardaki bir üs de daha uzaklara götürülmüştü. Halil Aytekin, **Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 60-66.

⁵ Aytekin, **op. cit.**, s. 37-89, 165-178 Ermeniler'in Birinci Dünya Savaşı sırasında nasıl örgütlendiğine ve nasıl eğitildiğine ilişkin bilgiler ihtiva eder. Amerika'da iane kampanyasının öncülüğünü Amerikalı misyoner önder James Barton ve emekli Başkan Theodore Roosevelt yüklenmiştir. John D. Rockefeller 25.000 dolarla ianecilerin başını çekmiştir. Bak: Aytekin, **op. cit.**, s. 90-93.

bar Paşa'nın düzenlediği kampanyalarda toplanmış gençlerdi. Paşa onlara hem Türkler ve öteki Müslümanlardan öç alacağız, hem de Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan bir Ermeni İmparatorluğu kura-
cağız diye romantik masallar anlatarak onların aklını çelmişti. Osmanlı Ordusu'nda askerken savaşta İngilizler'in eline tutsak düşen, alınıp Kıbrıs'taki toplama kamplarına getirilmiş olan Ermeniler de Türk tutsakların arasından alınarak Lejyon'a asker olarak devredilmişlerdir. Zamanla başlangıçta Ermeni mültecilerden oluşan kuvvet, adada ve Mısır'da bulunan İngiliz ve Fransız garnizonlarındaki Ermeni askerlerin ve 1917 yılı içinde Sina Yarımadasından yola çıkıp Suriye içlerine yürüyen General Edmund Allenby komutasındaki Ordu'nun tutsak ettiği Ermenilerin katılması ile kabarmıştır.

Ermenileri eğitmek ve zapturapt altına almak kolay olmadığından, savaşın sonraki aşamalarında Osmanlı'ya karşı düzenlenen seferlerin hiçbirinde Lejyon'dan yararlanılmadı; sadece birkaç kişi Suriye'deki yerli Arap ve Ermenileri, Arap İsyanı'nı desteklemek üzere çölden gelen Bedevilerle işbirliği ederek, seferi desteklemek için Allenby kuvvetlerine yardıma gönderilmiştir. Ermeni Lejyonu disiplinsizlikleri yüzünden mütareke imzalanıncaya kadar Kıbrıs'ta kaldı. Lejyon, sonunda, Türkiye'ye getirildi, ama İngilizler tarafından değil, 1918 Ekim ayı sonlarında Osmanlı'ya dayatılan Mondros Mütarekesine binaen Suriye ve Güneydoğu Anadolu'yu işgal için gönderilen Fransız Ordusu'nun bir parçası olarak Türkiye'ye girdiği anda dört taburluk bu Ermeni kuvvetinin mevcudu 4.368 asker ve 66 subaydı.

Bir ay sonra İskenderun'da karaya çıktıkları andan itibaren Fransız Ordusu Anadolu içlerine ilerlediği sürece, Ermeni lejyoneleri Arap ve sonra Türk köy ve kasabalara saldırmış, yağmalamış ve yüzlerce Müslümanı öldürmüştür. Kilikya'daki yerli Ermeniler olsun, Güney Rusya ve Orta Anadolu'dan gelmiş/gönderilmiş Ermeniler olsun, bunlar da Türkler'e saldıran Fransız kuvvetlerine katılmışlardır. Saldırıları önce İskenderun ve İslâhiye'de başlamış, sonra Toprakkale-Dört Yol, Mersin, Adana, Tarsus, Pozantı ve Maraş'a uzanmıştır.⁶

⁶ Fransız Savunma Bakanlığı, Kara Ordusu Kurmay Başkanlığı, Tarih Servisi, General du Hays, *Les Armées françaises au Levant*, Cilt I: *L'Occupation française en Syrie et en Cilicie sous le Commandement Britannique, Novembre 1918-Novembre 1919*. Cilt II: *Le Temps des Combats 1920-1921*. (Vincennes Şatosu, Paris), I, s. 111-114 (bundan böyle AFL diye zikredilecektir). 5 Şubat Konuşlanma Tablosu, AG, Vincennes Şatosu, no. 2141, A 2-3 numaralı kartonda; 01 Şubat 1919 itibarıyla fiili vaziyet: 1 C 2 kartonunda 9 Mart 1919 tarihli 359/G'de; Robert F. Zeidner, "The Tricolor over the Taurus: The French in Cilicia and Vicinity, 1918-1922" (yayımlanmamış doktora tezi,

Sağ kalan Müslümanlar toplu kıyıma uğramamak için civardaki dağlara kaçmış, bunu fırsat bilen Ermeni lejyonierleri kaçanların evlerini ve dükkânlarını yağmalamış ve yağmaladıktan sonra köyleri peşpeşe ateşe vermişlerdir. Başlarındaki Fransız subaylar onları bundan menetmeğe kalkıştığı zaman da, itaatsizlik edip çok kez birliklerini terk ile yerli Ermenilere ve Orta Anadolu'dan ve Batı Anadolu'dan Kilikya'ya gelmiş olan Ermenilere iltihak ederek hâlâ kaçıp gitmemiş olan yerli Türklere saldırmaya devam etmişlerdir.⁷

Osmanlı ordusu ve jandarması, yerel belediye başkanlarından, ilçe memurlarından ve din görevlilerinden gelen ve Fransız üniforması giymiş Ermenilerin ettiği mezalimi anlatan raporlara dayanarak keyfiyeti Harbiye Nezareti'ne, Jandarma Komutanlığına ve Başbakanlığa duyurmuşlardır.⁸

Fransız Üniforması Giymiş Ermenilerin Maraş Halkına Ettiği Mezalim.

İngiliz askerlerini istihlaf eden Fransız askerlerinin hemen hemen tümünün Ermeni olduğu saptanmıştır. Bu askerler cebren Müslüman kadınların peçelerini yüzlerinden almışlar, pazar yerinde ahaliye saldırmışlardır. Bunun üzerine yerel Müslümanlar direnişe geçmiştir. Ermeniler halka hakaret etmiş, Fransız komutanlarını Müslüman ahalinin elinden silâh ve cephanelerini almaya teşvik etmişlerdir. İşgal etmek üzere Maraş'a gelen her konvoyu ile Fransız askeri kılığına girmiş yaklaşık 300- 500 Ermeni de gelmiştir. Zeytun'daki Ermeniler de silâhlanmıştır. Fransız askerleri Maraş'ı işgal ederken, Ermeniler Fransızları "Yaşasın Ermenistan" diye bağırarak, sokaklardaki Müslümanlara rastgele ateş ederek ve Türklerin ulusal değerlerini tahkir ederek karşılaşmışlardır.

19 Safer 1338 (13 Kasım 1919)⁹

Utah Üniversitesi, 1991), s. 153-157, 205; daha sonra yayınlanmış kitap olarak: Robert F. Zeidner, *The Tricolor over the Taurus: the Franco-Turkish War for Cilicia, Crucible of the National Liberation Movement*, New York, Peter Lang Publ., 1996; PRFRUS, 1918. Ek 1, 1, s. 885-891. Ermeni Lejyonu'nun ettiklerinin üstünü kapatmaya yönelik bir Ermeni çabası olarak bak: R. G. Saakian: *Franko-Turetskie Otnoşenia i Kilikia: 1918-1923*, Erivan, 1986. Richard Hovannisyan'ın hacimli eseri *History of the Armenian Republic*, bu incelemede zikredilen aynı Fransız kaynaklarını, özellikle AFL'yi, zikretmekle beraber, Kilikya'nın işgali sırasında Ermeni Lejyonu'nun ortaya koyduğu şiddet içeren davranış biçimine ilişkin olarak Fransızların ifşa ettikleri hususlar hakkında hiçbir bilgi vermemektedir.

⁷ Birleşik Devletler Dışişleri Bakanlığı Ondalık Dosya 867. 4016/407, 13 Mart 1919. McCarthy, *Death and Exile*, s. 205, 243. Britanya Yüksek Komiser Yardımcısı Webb'den Londra'da Dışişleri Bakanlığına 27 Mart 1919 tarihli yazı. Bulunduğu yer: FO 371/3658/no. 58433. İstanbul'da Birleşik Devletler Yüksek Komiseri Amiral Mark Bristol'dan Dışişleri Bakanlığına 11 Aralık 1919 tarihli yazı. Bulunduğu yer: B. D. Dışişleri Bakanlığı Ondalık Dosya 867/1076. Kont R. de Gontaut-Biron, *Comment la France s'est installée en Syrie: 1918-1919*, Paris, Plon-Nourrit, 1922, s. 54-55.

⁸ Tercüme edilmiş olan raporların ve dosyaların asılları dipnotlarda gösterilmiştir.

⁹ BOA. HR. SYS. 2543-5/27, 28. Aşağıda yazılı dosyada mevcut raporlara müstenittir.

Maraş'ta Fransız İşgal Ordusu'na bağlı Ermeniler Civar Köylerdeki Müslüman Sivillere de Saldırmaktadır.

Fransızların Maraş'ta Hükümet Konağından Osmanlı sancağını indirmek istemelerinin yol açtığı olaylar sırasında bir Osmanlı jandarma eri öldürülmüştür. Adana'da bir Ermeni asker üç kişiyi öldürmüştür. Üç başka Müslüman da hareket halinde bir trenden dışarı atılmış, onlar da ölmüştür. Ulukışla civarındaki Lefkeni köyüne giren Fransız Ordusu'na bağlı Ermeni askerler,

Bab-ı Ali, Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdiriyyeti.

Dârende Kâ'im-i makâmîlîğ'nın 11 Teshrin-i Sani 1335 tarihli yazı suretidir.

Mar'aş'da zuhuru istihbar kılınan hadîsâtın kazâ ahâlisince heyecân-âmîz bir vaz'iyette oldukları kazâyâ muvâsalat-ı âcizide görülmeli üzerine sükûn ve i'tidâllerini muhâfaza için nesâyihde bulunulmuş ve mes'ele bir mübâlağadan ibâret olduğu tefhim edilmiş ancak mezkûr mes'elenin esâsını yakından anlamak çâresine tevessül edilmesi tavsiye edilmiş ve bunun mütehayyizân-ı mahalliyye tarafından tertib ve Mar'aş'a gönderilüp bu kerre avdet eden adam-ı mahsûsdan alınan ma'lûmât ber-vech-i zîr arz olunur. Mar'aş'daki İngiliz askerlerini mübâdele eden Fransız askerleri içinde kırk Cezayirli Müslim üç bin raddesinde Ermeni olup Mar'aş'a vürûdlarından bir gün sonra müsâfirlikden hânesine avdet eden yüzü peçeli bir İslâm kadınına Fransız askeri ün-vânı altındaki Ermenilerden bir kaç ta'arruz ve daha peçeli gezecek misiniz? Serbest olunuz, sözleriyle yüzündeki nıkâbı cerhden vefât ettiği ve kaldırıldığı ve şu hâli müşâhede eden ahâli-i müslimeden bir kaç zât tarafından men' ve tarafeyne edilen müdâfa'a ve müsâdeme neticesinde Fransız askerlerinden birisi cerh ve ertesi günü eser-i İslâm-lardan ikisi mecrûh düşdüğü ve bir hafta sonra da bir polis ile ahâliiden bir şahsın şehid edildiği ve İslâmlar yedindekî esliha ve cebhânenin toplatdırılması husûsu Ermeniler tarafından Fransız kumandanı nezdinde teşebbûsâtda bulunulduğundan bu sebeble Mar'aş ahâlisi umûmiyetle silâh be-dest olarak ufak bir ta'arruzla neticesinde vehâmet kesbedecek bir i'tişâş-ı dâhili zuhûruna her an mecbûrî muntazır bulundukları ve ileri gelenlerinden bir kaç zâtın da firâren Elbistan'a ilticâ eyledikleri ve etrâfın pey-der-pey Mar'aş'a Fransız askeri nâmûyla her kâfilede üçer beşer yüz Ermeni gelerek ictimâ ve kuvvetlerini tezyid eylemekde olduğu ve Fransızlar tarafından Mar'aş kal'asıyla Yarbaşı-ndaki Katolik kilisesi, tahkim ve Zeytun ahâlisi teslihim edilmekde olduğu ve ahâli-i İslâmiyye, vilâyetimizden kuvve-i mu'âvenete ihtiyâc görüldüğü takdirde bütün mevcûdiyetleriyle mâlen ve bedenî âmâde bulundukları berây-ı ma'lûmât ma'rûzdur. Ol-bâbda.

Bâb-ı Ali, Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umûmiyye Müdiriyyeti

Dârende Kâ'im-i makâmîlîğ'nın 13 Teshrin-i Sani 1335 tarihli tahrîrâtı suretidir:

Mutekaddem 11 Teshrin-i Sani 1335 tarihli ariza-ı husûsiyye-i çâkerâneme zeyldir. Mar'aş'da İngiliz askerlerini mübâdele etmek üzere dört makineli tüfengle Mar'aş'a dâhil olan Fransız askerlerini Mar'aş Ermenileri ellerinde bayraklar ve müzeyyen elbiseleri lâbis oldukları hâlde istikbâl ve şehîr içerisinde "Yaşasın Kilikya Ermenistan, kör olsun çekemeyenler" diye nümâyîşlerde bulundukları ve ferdâsı günü beş Ermeni Fransız askeri kıyâfetine hükûmete giderek jandarma nevbetçisinden umûmhâneler nerede, defterleri nerede bulunduklarının kendilerine gösterilmelerini teklif eylemeleri üzerine nevbetçiler tarafından keyfiyet Mar'aş Jandarma Kumandanlığı'na ma'lûmât veriler ve aynı günde Fransız istihbarât Ermeni zabıtı hükûmete gelerek keşide edilen Osmanlı sancağının indirilmesini musurran teklif etmesi ve diğer beş nefer Ermeninin de rastgeldikleri ahâli-i İslâmiyyeye ve polis ve jandarmalara ta'arruz ve tecâvûzâtla darba kıyâm eylemeleri üzerine vukû' bulan müdârebe ve müsâdemeye iştirâk eden jandarmahıdan müsta'fi Çakmakçı Sa'd'ın kurşunla cerh ve eser-i cerhden müte'essiren şehiden vefât eylediği ve jandarmanın mecrûh ve kendilerinden de bir maktûl düşdüğü ve Ermeni askerleri tertibât ve kuvvetlerini tezyide çalışıldıkları gönderilen adam-ı mahsûsun ifâdesinden anlaşıldığı berây-ı ma'lûmât ma'rûzdur. Ol bâbda.

Aslına mutâbıkdır

Mühür

köydeki bütün erkekleri yaralamış ve bazı kadınlara da tecavüz etmişlerdir. Ömerli köyü yakınlarında yedi kişi saldırıya uğramış, gözleri oyulmuş, sonra süngülenmiştir.

26 Safer 1338 (20 Kasım 1919)¹⁰

Fransızların himayesindeki Ermeniler Adana'da Müslüman halka saldırmıştır.

Ahalinin saadet ve hürriyetini temin için geldiklerini ilân eden Fransızlar, Adana vilâyetinde ahali-i İslamiyeye karşı haince davranmışlardır. Bu vaziyete bakıp cüretleri artan Ermeniler bir yandan Müslümanlara saldırmaya devam ederken öte yandan uyduruk mahkemeler teşkil ederek Müslüman halkın mallarını ve mülklerini ellerinden zorla almışlardır. İttihatçı oldukları ithamı ya da Hristiyanlara zarar verdikleri ithamı ile yerli Müslümanları hapse atmış ya da aileleri efradı ile birlikte sürmüşlerdir. Gavurdağı'nda, siyasî yönü olmayan ancak Müslüman olduğunu söyleyen bir eşkiya çetesi zuhur edip Müslüman köylerini basar oldu. Ne zaman ki, bu çete tamamen Ermeniler ile meskûn Şeyh Murat Köyünü bastı, işte o zaman beş Müslümanın ölümü ve beş Müslümanın yaralanması ile sonuçlanan hadiseler oldu. Bunun üzerine güvenlik güçleri ve İngiliz askerleri müdahale edip Müslümanların öldürülmesine mani oldular. Bu vukuattan sonra Fransızlar eşkiya çetelerini takip etsin ve Müslüman köylerini tahrip etsin diye Ermeni kuvvetleri sevketti. Eşkiyayı takip ile görevli çetelerden biri

¹⁰ BOA. HR. SYS. 2602 – 1/163. Harbiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne yollanan aşağıda kayıtlı rapora müstenittir.
Genel Kurmay Dairesi 2. Şubesi'nden no. 4682
Dışişleri Bakanlığına
Devletlü efendim hazretleri
İstihbârât-ı muhtelifa hulâsası ber-vech-i zîr arz olunur:
1- Mar'as'ı işgal eden Fransızlar şehir etrafında tahkimât yapmışlardır. Ve Elbistan yolunu tarassud ettirmektedirler. Mar'as Hükümet Konağı'ndan Osmanlı sancağını indirmek istemişler ise de muvaffak olamamışlar ve bu münâza'a esnâsında jandarma tüfengçisi Sadullah Efendi şehid olmuştur.
2- Adana'da Fransız Administratörünün tercümânı Kemal, Evkâf Müdürü Şefik, Polis Cemâl efendiler bir Ermeni nefer tarafından katledilmişlerdir. Esâretten avdet eden altı neferden ikistyle bir Müslüman bakkal trenden atılmak suretiyle itlâf edilmişlerdir.
3- Ulukışla şarkındaki Kocak karyesi civarında Lefkeni [Lefkere] köyüne 6/11/35 gecesi gelen Fransız Ermeni askerleri köyün erkeklerini darb ve kadınların bir kısmının ırzlarına tecavüz etmişlerdir. Ömerli karyesi civarında yedi kişinin gözleri oyularak süngülenmişlerdir.
4- Zaho ve Musul havâlisinden İngilizlerin çekileceği hakkında alınan haberler 9 Teşrin-i Sâni sene [1]335 tarihine kadar te'eyyüd etmemişdir. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i men-lehû'l-emrindir.
Fî 25 Safer sene 1338
Fî 20 Teşrin-i Sâni sene 1335
Harbiye Nâzırı
İmza

Müslüman köyleri olan İnepli, Kayalı ve Arapköy'ü basıp köylülerin mallarını yağmaladı, tarlalarında çalışan masum köylüleri dövdü ve öldürdü. Adana'nın Fransız kuvvetleri tarafından işgâlini müteakip, Ermeniler her gece bir veya iki Müslümanı öldürür oldular. Din adamlarına saldırdılar, Dörtüol müftüsünü tevkif ettiler, diğer müftülerin tayin ve azillerine müdahale ettiler. Daha önce Müslüman erkeklerle evlenip Müslüman olmuş (ihtida etmiş) kadınlar zorla evlerinden alınıp, anası babası ölüp yetim kalmış Müslüman çocuklar ile birlikte Ermeni Murahhashanesi'ne sevk edilmiştir. Yumurtalık ilçesinin Kurtku-lağı köyünde Ermeni askerler yedi aydır ezan okunmasını yasaklamışlardır.

14 Rebî'ül- Evvel 1338 (7 Aralık 1919)¹¹

¹¹ BOA. HR. SYS. 2878/9. Şeyhülislamlığın aşağıda yazılı raporuna müstenittir. Bab-ı Fetva, Daire-i Meşihat-ı İslamiye, Tahrirat Kalemî Adana Merkez Müftülüğü'nün 14 Rebî'ül Evvel 1338 (7 Kânûn-ı Evvel 1335) tarihli tahrirat suretidir. Ahâlinin sa'adet ve hürriyetini te'min için geldiklerini ilân eden Fransızların Adana Vilâyeti'nde ahâlî-i İslâmiyyeye karşı icrâât-ı ihânetkâranelerinin hâtırda kalan bir kısmı ber-vech-i âti arz olunur. Şöyle ki: Adana'ya vürûdlarından birkaç gün sonra Baş Administratör "Bremontun" âilesi Madam Bremon otomobil ile Pamukcu-zâde Aziz Efendi'nin hânesi önünden geçerken mûmâ-ileyh Aziz Efendi'nin beş yaşındaki kerimesi pencereden otomobilin içe-rüsüne tükürdüğüne binâ'en pederi Aziz Efendi'nin ma'a â'ile muntika hâricine teb'idine veyâhud beş bin lira eczâ-yı nakdiyyenin te'diyesine muhayyer olarak mahkûm edilüp teb'idinden tahlis-i giribân için meblağ-ı mezkûr beş bin lirayı te'diye etmiştir. O vakit-den bi'l-i'tibâr merkez-i vilâyet ve kazâlarda Ermenilerin Müslümanlar aleyhinde müzevvir da'vâlarını rû'yet etmek üzere birer heyet-i hakime teşkil ile Müslümanların mallarını cebren alup Ermenilere verdikleri gibi ittihadçı olmak veyâhud Hristiyanlara ikâ-i zarar etmiş olmak bahâneleriyle ashâb-ı nâmusdan olan birçok Müslümanları birer birer mahbese ilkâ ile aylarca habsde bulundurdudan sonra pey-der-pey muntika hâricine teb'id etdiler. Muntika hâricine teb'id keyfiyeti nısvâna dahi tesmîl edilüp Kozan lîvâsında zevcleri Ermeni tehlikesine ma'rûz bulunduklarına binâ'en Konya'ya firâr edenlerin otuzdan ibâret â'ileleri de Konya Vilâyeti'ne teb'id edildi. Ve bunlar miyânında Kozan lîvâsı müftüsünün kerimesi de dâhil idi. Tabî'dir ki dâ'ileri muktezâ-yı diyânet olarak bu gibi icrââtlarında derhâl şifâhen ve tahrîren vazife-i şefâ'atî ifâ ederdim. Ve ba'zen şefâatim icâbına iktirân ediyordu. Ez-an cümle Kozan'dan teb'id edilen â'ileler ile Cebel-i Bereket lîvâsından teb'id edilen Hasan Fehmi ve Hasan Faris vesâ'ir rûfekâlarının avflarını istihsâl ile memleketlerine avdetlerini ve Adana, Ceyhan ve Erzîn ahâlîsinden birkaç zâtın mahbesden tahlislerini te'min etdim. Ancak bu gibi teşebbüsât-ı müsmîrem icrâ olunan mezâlîme nisbeten lâ-şey kabilinden idi. Nihâyet iki mâh mukaddem Gâvurdağı'nda sekiz on kişiden mürekkeb bir Müslüman eşkiyâ çetesi zuhûr etdi. Câlîb-i nazar-ı dikkatdır ki, çetenin bidâyet-i zuhûrundan nihâyetine kadar Cebel-i Bereket lîvâsı "guvertörü" Mösyo Andre bu çete ile dâ'imâ temasda bulunup çetenin meslek-i şekâvetkârânesini teşvik ettiği mütevâtiren söylenmekte idi. Nihâyet çete altı yedi yüz nefere bâlîğ oldu. Ve siyâsî bir mâhiyeti hâ'iz bulunmadığına binâ'en dâ'imâ Türk karyelerini nehb ü gâret ediyordu. Çetenin esnâ-yı fa'âliyyetinde Fransızlar ehemmiyet ve neticeden âri bir sûretde ta'kibât yapıyorlardı. Yüz elli neferden mürekkep çetenin bir kısmı Adana'ya dört sâ'at mesâfede bulunan Şeyh Murad karyesine tesâdüf eder. Karye Ermeni ile meskûn bulunduğundan eşkiyâ Ermenilerin mukâvemetine ma'rûz kalmagla bi'l-müsâdemeye ikisi kadın olmak üzere dokuz Ermeni maktûl düşer. Karye-i mezkûreden bir Ermeni kadını şehre azîmetle şehir dâhilinde bağırıp mukaddesât-ı İslâmiyyeyi sebederek Ermeni kulübüne gider. Bu sûretle Ermeniler heyecâna gelir. Çarşuda Müslümanlara hücum ederler. Dört Müslüman katl ve beş Müslümanı cerh ederler. Kuvve-i zabita ve İngiliz askerinin müdahâlesiyle Ermenilerin gâyesi bulunan Müslümanları katl'âm keyfiyeti akim kaldı. O günden i'tibâren Fransızlar idâre-i müdhişelerine yeni bir germi verdiler. Ermenilerin mu'tâd olan ahbâr-ı kâzibeleri üzerine eşkiyâ ile münâsebetdârdır diyerek bir çok Müslümanları tevkif etdiler. Ve Ermenileri teslîh ile zâhîren eşkiyâ ta'kibine ve hakikaten Müslüman karyelerinin tahribine gönderdiler. Derhâl

dâ'ileriyle ulemâ ve eşrâfdan bir hey'et Baş Administratör Bremon ile mülâkat talebinde bulundu. Makâm-ı vilâyetde hey'etimizi kabul ile Ermeni çetesinin eşkiyâ ta'kibine gönderilmesi adâlete muvâfık bir netice veremeyeceğinden bahsederek çetenin geriye çağırılması ricâsında bulunduk. Çete Fransız zâbitinin taht-ı kumandasında bulunduğu ve hiçbir vukû'âta meydan verilmeyeceğini beyân ile teklifimizi reddetti. Ertesi günün Ermeni çetesi İnepli (?) Kayırlı ve Arabköy karyelerini basmış, ahâlinin mallarını yağma ve bir çok kimseleri şiddetli bir sûrette darb ile tarlalarda tesâdüf ettikleri çiftçileri katlettiklerini ve İnepli (?) karyesi eşrâfından Mustafa oğlu Ali Aga nâmında nâmuslu bir zâtı eşkiyâdandır diyerek elleri kelepçeli olduğu halde Ermeniler tarafından şehre getirilirken liva Mutasarrıfı Norman şehrin kenârında bunlara tesâdüf eder. Bu adam kimdir (?) diye getiren Ermenilere sül'âl etmesiyle eşkiyâdandır cevâbını alınca derhâl kurşuna dizilmesini emreyley ve akabinde mûmâ-ileyhin kurşuna dizildiğini haber aldık. Binâ'en-aleyh derhâl keyfiyeti tahrîren İngiliz başkumandanına protesto etmekle tahrîren dahi baş administratöre istikâda bulundum. Bunun cevâbında Norman'ın mührüyle memhür tehdid-âmiz bir mektûb aldım: "Eşkiyâyı kurşuna katleden bi'z-zât benim ve bütün kabâhatlı olanları böyle yapacağım" cümleleri muharrer idi. Bu mektûbdan haber alan İngiliz istihbârât şu'besi mektûbu aldılar ve General Allenby'e gönderdiklerini söylediler. Ve bu vak'adan bir gün sonra şehirde mukim ve Arabköy karyesinde çiftlik sâhibi bulunan Duran Ali nâmında bir zât Şeyh Murad karyesi hâdisesi günü eşkiyâ miyanında bulunduğu da'ir bir Ermeni karısının ihbâr-ı kâzibine binâ'en tevkif edildi ve o gün kurşuna dizilmesi mukarrer olduğu haber alındı. Dâ'ileri baş administratöre bir tezkire ile mûmâ-ileyh Duran Ali ashâb-ı nâmusdan olup eşkiyâ ile münâsebeti olmayacağından başka Şeyh Murad karyesinin hâdisesi günü olan perşembe günü sabahdan akşama kadar Adana'da bulunup hârice gitmediği ve bir hayli Müslûmanın şehâdetinden mâ'adâ Ermenilerden falan falan eşhâsın şehâdetiyle de sâbit olacağına binâ'en serbest bırakılması ricâsında bulundum. O gün akşam namazından sonra polis müfettiş olan bir Fransız zâbiti fakirhânemin kapusuna otomobil ile geldi. Hükûmete Norman'ın makâmına gitmek üzere otomobile rûkûbunu teklif etdi. Bu da ihtirâm şeklinde dâ'ilerini tehdid için idi. Norman'ın makâmına vardığımda tezkirede isimlerini yazdığım şahidleri huzûrunda istimâ' arzusunda bulunduğunu beyân etdi. Şehâdetleri Duran Ali lehinde tezâhür etmekle şühûdun tevkiflerini emr verdi. Ermeni bulunan şahidler Duran Ali ile temâsda bulundukları gün perşembe günü olmayup çarşamba günü olduğu şimdi hâtırımıza geldi demek sûretiyle ifâdelerini değiştirdiklerinden serbest kaldılar. Müslûmanlar ise ifâdelerinde sebât etmekle el-ân da mahbesde bulunmaktadırlar. Ertesi günü Duran Ali kurşuna dizilmek sûretiyle kâfile-i şühedâyâ iltihak etdi. O gün eşrâfdan İzzet Efendi nâmında bir zât çiftliğinde bulunduğu bir sırada eşkiyâ ablukada iken onlara firâr yolunu göstermesi töhmetiyle i'dâma mahkûm edilüp kurşuna dizilmek üzere meydan-ı siyâsete gönderilmesi için arabaya bindirilmiş olduğu halde İran Kâr-perdâzı İsmail Asaf Hân'ın teşebbûs ve iltimâsıyla i'dâmı on bin lira cezâ-yı nakdiye tahvil edilmiş ve mûmâ-ileyh İzzet Efendi'nin meblağ-ı mezkûru tedârikden âciz kaldığına binâ'en müşârûn-ileyh kâr-perdâzın iltimâsât-ı mükerreresiyle meblağ-ı mezkûr üç bin beş yüz liraya tenzil edilmiş ve İzzet Efendi üç bin beş yüz lirayı te'diye etmek sûretiyle hayâtını tahlîs ile serbest bırakılmışdı. Kurşuna dizmek keyfiyeti eşhâs-ı ma'rûzaya münhasır olmayup on beş gün zarfında âhar kazâlarından ve köylerden getirilen Müslûmanlardan eşkiyâ şeriki diye yevmiye dört beş Müslûmanın kurşuna dizildiği müşâhede ediliyordu ve ta'kibât çetesi olan Ermeniler tarafından dahi bir hayli Müslûman itlâf edildiği muhakkaktır. Ancak Müslûmanlar teşkilâtından mahrûm bulunduklarına binâ'en itlâf edilenlerin aded ve hüviyetleri ta'yin edilememişdir. Fransızlar işbu icrâât-ı ma'rûzalarıyla Adana'yı işgallerinden beri Ermeniler tarafından her gece hafiyen birer ikişer Müslûman katledildiği ve cinâyetler ba'zen ma'lûm bulundu ve vesâ'it-i inzibâtıyye Fransızların elinde bulunduğu halde cânileri ta'kib ve tecziye etmediklerinden Müslûmanların imhâsı aksâ-yı emelleri olduğu bâriz bir sûrette anlaşılmaktadır. Fransızların me'mûrin-i diniyyeye ve diyânet-i İslâmiyyeye karşı revâ gördükleri ihânet-kârâne icrââtlarına gelince yedi mâh mukaddem Dörtöl kazâsı müftüsünü taht-ı tevkife aldılar. Teşebbûsât-ı dâ'iyanemle serbest bırakılmış ise de derhâl Osmanîye'ye teb'id edilmiş ve bu sûrette kazâ-yı mezkûr yedi mâhdan beri müftü-siz kalmıştır. Ba'dêhü Bağçe kazâsı müderrisi Mehmed Sâlim Efendi dinini ve milliyetini menfa'atine fedâ etmiş bir zât olmalı ki Fransızların âmâline mûmâşât-kâr zanneylediği cihetle üç mâh mukaddem Baş Administratör Bremon'dan makâm-ı dâ'iyaneme bir tezkire geldi. Bağçe Müftüsü Mehmed Emin Efendi'nin derhâl azliyle yerine Mehmed Sâlim Efendi'nin ta'yinini musurran taleb ediyordu. Dâ'ileri müftilerin azl ve nasbı munhasıran Makâm-ı Meşihat-penâhiye â'id olmağla Meşihat-ı Celile sebeb-i azl muhakkak görmezse azletmez. Binâ'en-aleyh bu azl ve nasb imkân dâhilinde değildir diye cevâb yazdım ve akabinde Müfti Mehmed Emin Efendi ma'zûlen Osmanîye'ye teb'id ve yerine Sâlim Efendi ta'yin edildi. Ve derhâl müftülük imzâsıyla makâm-ı dâ'iyanemle muhâberât-ı resmîyyeye ibtidâr etdi. Tabî'dir ki dâ'ileri cevâb vermedim. İşte bu sûrette ma'al-

Ermeniler Haçın yakınlarında Müslüman yolcuları öldürmüş ve Müslüman kadınlara saldırmıştır.

Ermeniler Haçın yakınlarında köylerden gelen bazı Müslüman yolcuları öldürmüş ve karılarını kaçırmışlardır. Fransız üniformaları giymiş Ermeniler Anteb'e gitmekte olan üç köylüyü canavarca öldürmüştür. Mağara kasabasında Müslüman kadınların hemen hemen tümüne saldırmış, onları kaçırmış ve tecavüz etmişlerdir. Fransızlar Müslümanların ellerinden silâhlarını almış olduğu için, Müslümanlar Ermenilere karşı müdafaasız

esef memâlik-i İslâmiyye'de ulemâ-yı İslâmiyye'den bir zât Fransız müftülüğini kabul ettiği ilk defa sahife-i târihimize geçecektir. Mûte'âkiben Amerika hey'etinin vürûdundan bir hafta mukaddem Fransız himâyesinin talebine dâ'ir bir kı'ta mahzarı dâ'ilerine irâ'e ile temhîrini teklif etdiler. Tabî'dir ki kemâl-i salâbetle teklif-i vâkı'ı reddetdiğimden Fransızlar dâ'ilerine muğberr oldular. Amerika hey'eti muvâcehesinde şifâhen ve tahrîren verdiğimiz cevâb-ı vatan-perverâne dahî Fransızların dâ'ilerine olan iğbirânı tezyid etdi. O sırada Yafalı Ermeniler tarafından hükûmet dâ'iresinde katlolunan Kemal Bey'in taht-ı idâresinde ve a'zâ-yı ulemâ'-ı İslâmiyyeden Trablussamlı Adana Evkaf Müdürî Şefîk Efendi ile Adana Türklerinden defterdâr mu'âvinî Hamdî Bey ve üç Ermeniden ibâret Fransız ikinci istihbârât şu'besi tarafından dâ'ilerinin salâbet-i dîniyye ve vatan-perverliğimden bahs ile Adana'da Fransız nüfûzunun tekarrürüne mâni' olduğuma dâ'ir baş administratöre bir rapor verildiğine İngiliz istihbârât Şu'besinden haber aldım. Mûte'âkiben baş administratör tebdîdim için Ceneral Allenby'e mükerreren yazmış ise de dâ'imâ cevâb-ı redd almışdır. Hayli yekûn teşkil eden bu bâbdaki evrâkı İngilizlerde gördüm. Son zamanda İngilizlerin Adana'dan râbitâyı kat' etmeleri ile müstakillû'r-re'y kalan baş administratör tebdîdimi tasmiin etmiş ise de ahâlinin mürâca'atı üzerine İran Kâr-perdâzî İsmail Asaf Han'ın iltimâsıyla matrûdiyetim me'zûniyete tahvil edilmiş ve vâlî vekilî vâsitasıyla Makâm-ı Meşihât-penâhiden me'zûniyetim istihâl edildiğine binâ'en Dersa'âdet'e hareket etdim. Birkaç mâh mukaddem baş administratör muhtediye â'ilelerinin Fransız me'mûrlarına lüzûm-ı teslimine dâ'ir bir karârname neşretti. Bu karârname mücebine muhtediyeler bir hafta müddetle bir Hristiyan hânesine teslim edilüp ba'dehû Fransız me'mûrlarının huzûrunda vicdânlarına mürâca'at edilecekti. Müslüman kalmak isteyenler serbest bırakılacaktı. Bunun üzerine Müslümanlar ile mûte'ehhile bulunan muhtediye kadınlar âkile ve bâliğe oldukları ve Müslümanlardan evlâd sâhibi bulundukları hâlde Ermeni polisler tarafından Müslüman hânelerine bi'd-duhûl cebren ağlayarak Ermeni Murahhashânesine götürülüyordu. Ermeni Murahhashânesine gönderilen muhtediye â'ilelerin hükûmete celbî için dâ'ileri teşebbüsde bulundum. Polis ile berâber bir Fransız zâbiti muhtediyeleri murahhashânedan almak üzere gitmiş ise de murahhashâne tesliminden imtinâ' etdi. Binâ'en-aleyh dâ'ileri karârname-i mezkûrun netâyici cebren bir Müslümanı Hristiyan yapmakla mu'âdil bulundugundan ve hiç bir devletin kânûnuna tevâfuk etmediğinden bahsle karârnamenin ilgâsını taleb etdim. Baş administratör karârname mâ-fevk emriyle neşredildiği cihetle ilgâsı kâbil olamayacağı ve ancak ba'de-mâ muhtediyeler bi-taraf bir Hristiyan hânesine gönderileceğini ve dâ'ileri hâzır olduğum hâlde ifâdeleri alınacağını yazıyordu. Bu sûretle bir kısım muhtediyeler istirdâd edilmiş ise de bir kısmı cebren mürtedd edildi. Bu esnâda ana ve babası olmayan bir hayli Müslüman çocuklar dahî Müslümanların elinden alınmış ise de teşebbûsât-ı dâ'iyanemle kısm-ı a'zamı istirdâd edildi ve bir kısmı Ermenilerin elinde kaldı. Adana'da Ermenilerin mukaddesât-ı İslâmiyyeyi sebbetmeleri kâ'id'e hükmüne girmiş idi. Bunun men'i için şifâhen ve tahrîren hayli teşebbûsâtda bulunmuş isem de bir netice vermedi. Hatta Yumurtalık kazâsının Kurtkulağı karyesinde altı yedi mâhdan beri Ermeni askerleri ezan okumayı men' ettiklerini Bremon'a ahâlinin şikâyeti üzerine tahrîren bildirdim. Fa'illerini şiddetle tecziye edeceğini yazıyordu. Fakat bir netice vermedi. Fransızlar Adana'ya gelmeleriyle siyâsetle alakası olmayan ve abone ashâbına gelen Sebülû'r-reşâd, Hablû'l-metin ve Ceride-i Süfiyye gibi cerâid-i dîniyyeyi ve hatta Meşihât-ı Celile'nin ceride-i resmîyesini olan Ceride-i İlmîyyeyi müsâdere ediyorlardı. Fransızlar dîn ve me'mûrin-i dîniyyeye karşı sâlifü'l-arz icrââtlarından me'âliyât-ı İslâmiyye'nin inkişâfına mâni' olmak fikrinde bulundukları ve belki menâbî-i İslâmiyye'nin kurutulması lüzûmuna kâni' bulundukları vâzihan anlaşıldığı arz olunur. Ol bâbda. Aslına mutabıktır.

kalmıştır. Fakat Maraş ve Elbistan'da yaşayan Müslüman ahali kendilerini savunmak için hazırlıklı olmaya azmetmişlerdir. 9 Rebî-ül Ahir 1338 (1 Ocak 1920)¹²

Türk mahallî eşrafın, Fransız Ordusu'nda çalışan Ermenilerin Müslümanlar aleyhine gerçekleştirdikleri katliamları durdurmaları talebi.

Doğu Vilâyeti Komutanı Fransız Generali Kert tarafından Maraş'ın hukukî ve idarî sorunlarıyla ilgilenmek üzere görevlendirilen Fransız Binbaşısı ile o yörenin eşraf ve uleması arasında yapılan bir toplantıda, barış ve asayişin tekrar tesisi için Müslüman köylerine vaki saldırılara son verilmesi ve Müslümanları öldüren Fransız üniforması giymiş Ermenilerin Fransız Ordusundan tard edilmeleri hususunda mutabakat hasıl olmuştur. Aksi takdirde, Müslüman köylerinde işlenen mezalimin artacağı, daha çok kan döküleceği, bu durumdan da Fransızların sorumlu tutulacağı idrak edilmiştir.

1 Cemaziye'l- Evvel 1338 (22 Ocak 1920)¹³

¹² BOA. HS. SYS. 2543-6/22, 23 Üçüncü Kolordu raporuna müstenittir. Sivas'da Üçüncü Kolordu'dan Harbiye Nezaretine 27/28 Kânûn-ı Evvel 1335 tarihli 1497 sayılı şifre suretidir.

1- Aziziye vâsıtasıyla Haçin kazâsı dâhilinden alınan ma'lûmâta göre Aziziye'den sür'atle ma'lûmât ahzı için Haçin'den Sivas ve Adana vilâyeti hudûdları üzerinde bulunan Şab karyesine kadar telgraf temdid ve merkez küşâd edilmiş olduğu Haçin Müslümanlarının silâhlarması hakkında Kozan Jandarma Kumandanı Ali Sâ'ib Bey'in tertibât-ı mahremânesini Hükçe Takım Kumandanı Mağara nâhiyesine merbût EEMH(?) ve muhtârânı bi't-tazyik işkence ile i'tirâf ettirdiği ve Ermenilerin birkaç gün mukaddem Sa'dâbât nâhiyesi PSNDN [Pasin'den] bir muhâcirî Çürük (?) nâm mahalde katl ve Karakılıse karyesinden Haçin'e giden sekiz on müslim içinden bir kadını cebren zevcinin yanından alarak dağa götürdükleri ve el-yevm yanlarında bulundurdıkları Mağara nâhiyesinde Müslüman kadınlarının hemân kâffesinin nâmûsuna cebren ta'arruz edilmekde olduğu ve evvelce İslâmlar yedindeki esliha Ermeniler tarafından alındığından Ermenilerden her zamân tecâvûze ma'rûz bulundukları ve Sarız'dan birkaç kişi itlâf ile efkârı tedhiş emeliyle geçende 19/12/[13]35 Aziziye hudûduna da dâhil olmuşlarsa da bir çâr-yek sâ'atde her hedefde seksene karib Kuva-yı Milliye yetişmekle HEZBEB (?) çekildikleri ve Kuva-yı MLFKFHDN [Milliye'den] korkdukları bildirildiği ma'rûzdur. Fî 27/28 Kânûn-ı Evvel sene 1[1]335

¹³ BOA. HR. SYS. 2544 - _ Sivas'tan yollanan aşağıdaki yazıya müstenittir. Genel Kurmay Dairesi

Sivas'tan Harbiye Nezaretine Maraş Mutasarrıflığının gönderdiği şifre sureti. 22 Kânûn-ı Sâni 1336 Üçüncü Kolordu Selahattin

Zeyl fi 20 Kânûn-ı Sâni sene 1[1]336

Umûr-ı mülkiyye ve bütün devâ'iri kontrol etmek üzere Eyâlet-i Şarkıyye Kumandanı Ceneral Keret tarafından tayin kılındığını arzettiğim Binbaşı Kasrabi (?) bugün kable'z-zuhr hükûmete gelerek bu husûsda kendilerine vesâyâ icrâsı için daha evvel celb ve ihzâr edilmiş olan ulemâ ve eşraf-ı mahalliyye hükûmete iştirâkden maksad buraya gelmek bir arada olmayup ancak âşâyış ve intizâmı muhâfaza ve te'minden ibâret olacağı ve Maraş'ı başka bir tarzda idâre edeceğini ve ceneralin de bu husûsda evâmîr-i kat'iyyesi olup ma'a-hâzâ bunda mücib-i havf ü hirâs bir cihet olmadığını dermiyânla celb-i meyillerine çalışmış ise de hâzırûn-ı mûmâ-ileyhim âşâyışın te'mini İslâm köylerine tecâvûz ve ahâlî-i İslâmiyyeyi katleden Fransız askeri kisvesinde ve kuta'ât içerisinde Ermenilerin def ve ihrâcıyla mümkün ve bunların bâki oldukça köylülerin envâ'-ı felâkete ma'rûz kalacağı bedihî olacağı ve sulh neticesine kadar burada İngilizlerin tatbik ettikleri vaz'iyetden başka bir idâre ve müdâhale kabul etmeyeceklerini ve aksi

Fransızların ve Ermenilerin Maraş'a bomba yağdırmaları.

Maraş Mutasarrıflığından yollanan bir telgraf Fransızların Ermenilerle birlikte mevzilendikleri kiliselerden Müslümanlara makineli tüfeklerle ateş açtıkları ve Müslüman ahaliye bomba yağdırdıkları bildirilmiştir. Müslümanlardan çok sayıda telefata bulunduğu ve yangınlar çıktığı söylenmiştir. 8 Cemaziye'l- Evvel 1338

(29 Ocak 1920)¹⁴

Antep, Maraş ve Adana'da Ermeniler ve Fransız askerleri tarafından Müslümanlara reva görülen zulüm.

Aralarında Ermeniler de olmak üzere, 150 kişilik bir Fransız müfrezesi Antep yöresinde Büyükarablar Köyüne gelip evlerin kapılarını zorla kırarak içeri girmiş, kadınlara tecavüz eylemiş ve köylülerin mallarını yağmalamıştır. Müslüman köylüler dağlara kaçmış, ertesi sabah evlerine dönen köylülere müfreze makineli tüfeklerle ateş açmıştır. Maraş'ta müfreze top ateşine tuttuğu için kaçamayarak şehirde kalmış olan insanları öldürme işinde Ermeniler Fransızlara iltihak etmiştir. Dahası, Maraş'a yardıma koşan bir çok insan Fransızların açtığı top ve makineli tüfek ateşi ile şehre girmekten menedilmiştir. Adana'da ve civar köylerde hayat Müslümanlar için dayanılmaz hale gelmiştir. Bu köylerden çoğu ateşe verilmiştir. Ermeni köylüler Müslümanlara saldırsın diye silâhlendirilip gönderilmiştir. Maraş'ta meydana gelen ve yüreklerle dehşet ve korku salan olaylar büyük infial yaratmış ve böyle olaylara bir son verilmesi için halk kalabalık nümayişler tertiplemiştir. (01 Şubat 1920)¹⁵

hâlde kan döküleceği cihetle bunun da mes'ûliyeti Fransızlara â'id olacağı sûret-i münâsibe ve kat'iyyede müttetifikan beyân ve ifâde etdiler. Binâ-berin binbaşı-i mûmâ-ileyh hâzîrünün ellerini sıkarak ceneral ile görüşmek üzere karârgâha azîmet ve akşama kadar bir daha avdet etmediği ve ma'a-hâzâ bu bâbda iktizâ eden tedâbir-i siyâsiyyede kusûr olmadığı ma'rûzdur.

¹⁴ BOA. HR. SYS. 2544-4/7 Bab-ı Ali, Dahiliye Nezareti, Emniyet Genel Müdürlüğü. Maraş Mutasarrıf vekili tarafından Matsutlu Merkezinden çekilen 29 Kânûn-ı Şânî 1336 tarihli telgrafname suretidir. Bugün Fransızlar kışla ve şehre iki üç nevbet top ve mitralyöz ve bomba ateş etdi. Mukaddemâ Ermeni askeri ve mühimmât-ı harbiyye techiz etmiş oldukları Katolik ve Ermeni kilisesinden nukât-ı hâkimeden İslâmlar üzerine mütemâdiyen mitralyöz ve bombalar atıldı, mu'azzam binâlar yıkıldı, yangın zuhûr etdi, birçok Müslümanın rûhu ervâh-ı şühedâyâ katıldı, vaz'iyetde tebeddül olmadı. Mûdâfa'a-i Hukûk-ı Milliyye Cem'iyyeti bugün de top ve mitralyöz isti'mâl etmedi. Ashına mutâbıktır. Mühür

¹⁵ BOA, BEO. Siyasî 345945 Aşağıda kayıtlı raporlar dosyasına müstenittir. Bab-ı Ali, Dahiliye Nezareti, Özel Kalem 8964/66 Huzûr-ı Sâmî-i Hazret-i Sadâret-penâhiye Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir

31 Kanûn-ı Sâni [1]336 târihli ve 8961 numaralı tezkire-i çâkerâneme zeyldir. Mar'aş'da ahiren vukû'a gelen fecâyî'den dolayı ahâlinin galeyâna gelerek hükûmet ve beledi dâ'ireleri önünde bir ictimâ' akd ile bu hâle bir an evvel nihâyet verilmesini taleb etdikleri ve cevâb vürûduna kadar dağılmayacaklarını musırran ifâde etdikleri Amasya Mutasarrıflığı'ndan bildirildiği gibi Sivas Vilâyeti'nden alınan telgrafnâmede de heyecân içinde bulundukları anlaşılan Amasya halkıyla Sivas ahâlisine hükûmet-i merkeziyyeye teşebbüsât-ı lâzîmede bulunulduğu yolunda tahriren ve şifâhen te'minât-ı kaviyye i'tâ edilmiş ise de teşebbüsât-ı vâkı'arın âsâr-ı fi'liyyesi görülmedikçe ve Mar'aş mezâliminin durdurulduğuna ve o havâlideki kuvve-i işgâliyyenin çekilip gittiğine dâ'ir ma'lûmât-ı resmîyye alınmadıkça dindâşlarını kurtarmak yahûd ölmek için oraya gitmek azminden kat'iyen ferâgat edemeyeceklerini ve bunun için de nihâyet beş gün kadar intizâr edebileceklerini ifâde etdikleri Ayntab'dan kolordu kumandanlığına gelen telgrafnâmede ise Mar'aş ve havâlisinde Fransızların vürûduyla başlayan fecâyî'in durması ve her türlü fenâlıkların önünün alınabilmesi için kuvve-i askerîyye i'zâmı taleb olunduğu anlaşıldığı beyânıyla günden güne kesb-i ciddiyet ve vehâmet etmekde olan şu ahvâl'e karşı tedâbir-i âcile ittihâz olunmağa beraber metalib-i meşrû'ada bulunmakta olan ahâlinin tatmîn-i kulûbu için teşebbüsât-ı vâkı'a neticesinden ma'lûmat i'tâsî iş'âr ve o havâlideki işgâl kuvvetinin sû-i idâre ve efsâr-ı istilâ-cüyânesinden ve istihdâm olunan gö-nüllü Ermeni efrâdının ahâli-i İslâmiyyeye karşı gösterdikleri mu'âmelât-ı intikâm-cü-yânedan nâşi bir müddetden beri Mar'aş'da sokak muhârebeleri hâlinde muhâsemâtın devam etmekde ve top ve mitralyözlerle şehrin bazı mahalleri dögölmekte ve bu yüzden bi-günâh olan bir takım nısvân ve sıbyânın telef olmakda bulunduğuy istihbâr kılın-makda olmasından dolayı ahâlinin heyecân içinde bulundukları da Ayntab Mutasarrıf-lığı'ndan başkaca izbâr kılınmış ve Trakya Paşaeli Müdâfa'a-ı Hukûk-ı Milliye Cem'iyyeti Hey'et-i Merkeziyyesi'nden gelen telgrafnâmede de Mar'aş'daki mezâlim ve kutâlin derhâl men'iyle müsebbiblerinin cezâlandırılması lüzûmu ricâ edilmiştir. İş'ârâtı vâkı'aya na-zaran Mar'aş fâci'asının ahâli-i İslâmiyye üzerinde pek derin bir hiss-i infi'âl tevdi ettiği anlaşılıp her ne kadar hükûmetçe teşebbüsât-ı lâzîme icrâ edilmekte bulunduğuy yo-lunda icâb eden vilâyet ve elviyyeye te'minât-ı mukteziyye i'tâ olunmakda ise de fâci'a-i mezkûrenin müddet-i kalile zarfında önüne geçilmez ise daha büyük fenâlıkların zu-hûru pek muhtemel olduğundan şîme-i medeniyet ve insâniyetle gayr-i kâbil-i te'lif olan şu ahvâl-i mezkûreye bir an evvel nihâyet verilmesi esbâbının te'mini sûret-i mahsû-sada temennî olunur. Keyfiyet Hâriciye Nezâret-i Celîlesi'ne de yazılmışdır. Ol bâbda emr ü ferman hazret-i veliyyü'l emrindir.

İçişleri Bakanı Mehmet Şerif'den Başbakan'a 10 Cemazi'el- Evvel 1338, 1 Şubat 1336

Diyarbakır'dan Harbiye Nezaretine yollanan çözülmüş şîfre.

Ayntab civârındaki Büyükaraclar köyü vak'ası hakkında Ayntab kaleminin raporu ber

vech-i âtidir:

1. Sakçaközü'ne müteveccihen şehri hâlin on ikisinde Ayntab'dan hareket eden piyâde bir takım süvâri ve dört cebel topuyla altı makineli tüfengden mürekkebe olan yüz ellî ki-şilik bir Fransız müfrezesi 12/13 gecesi sâ'at yedide Büyükaraclar köyüne vâsıl olup gerek Fransız ve gerekse bu müfrezedeki Ermeniler evlerin kapılarını kırarak mal ve ırza tasalluta başlayınca köylüler civâr köylere ve dağlara ilticâyı mecbûr sabâhleyin müf-reze yoluna devâm ederek köy nihâyeti köyden bir kilometre kadar açıldıkdan sonra köylere avdet etmekde olan ahâli üzerine makineli tüfeng ateşi edilerek köylülerden bir maktûl iki mecrûh olmuşdur. Ayntab mutasarrıfının riyâsetinde ve Fransızlardan iki yüzbaşının refâkatiyle yapılan tahkikâtda bu husûs sâbit olmuşdur. Müfrezenin yol-larda mûsâdemeye tutuşduğu ve bir çok zâyî'âtla Sakçaközü'ne vardığı haber alınmışsa da henüz iyice mes'eale anlaşılamamıştır.

2. Bu mes'eale üzerine Kilis'deki Senegalli taburunun üç bölüğü Ayntab'a ve Legion d'O-rient Bölüğü de Fatma'ya [Fatmalı] gitmiştir. Bu bölüğün İslahiye tarafıyla Sakçaközü'-ne gitmesi muhtemeldir. Kezâ Fatma[li]'dan bir taburla dört toplu bir sahra bataryası Ayntab'a gelmiştir. Fransızların Sakçaközü'nde kuvvet toplayarak Büyükaraclar civârındaki kurâyı te'dib edeceklerine ihtimâl verilmekte bulunduğuy ma'rûzdur. Harekât 123/112 Harbiye Nezâret-i me'âvîne mücâvir kolordulara arz edilmiştir.

Fi 22 Kanûn-ı Sâni sene [1]336 Onüçüncü Kolordu Kumandanı, Ahmed Cevdet

Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Dâ'iresi Sûret Konya'dan: Harbiye Nezâretine

1- 21/Kânûn-ı Sâni/[1]336 târihinden beri Mar'aş'da Fransız ve Ermenilerin İslâmlara karşı fecî kitâller icrâ etmekde oldukları haber alınıyor. Câmî'a-i Osmâniyye'den ayrıl-mamak için mücâdele eden ve esliha ve cebhâne'den mahrûm bulunan ahâli kadın, aceze ve çocukların Fransız ve Ermeniler tarafından mebzûl vesâ'it-i harbiyye ile imhâ edilmesinin men'i esbâbının istikmâl buyurulması.

2- Mar'aş kutâli Adana vesâ'ir havâliye sirâyet eylemek üzeredir. Nefs-i Adana'daki tazy-ikât tahammül edilemez bir hâl almıştır. İslahiye ve civârında Ceceli, Sarılar, Karalar nâm köylerin yanmakda olduğu bu köylerin mevâşi ve eşyasının Osmanîye'ye getirilerek bi'l-müzâyede satıldığı, Hasanbeyli'de ve o havâlideki bütün Ermeni köylerinin teslih

Kozan ve Feke'de Ermenilerin Müslümanları topluca öldürmesi.

Develi'ye kaçan 500'den ziyade muhacirin verdiği malûmata nazaran, Ermenilerin Kozan'dan alıp götürdüğü eşraf ve ulemanın akıbeti meçhuldür, sokaklar boğazları kesilmiş Müslümanlarla doludur, birçok Müslüman kadına tecavüz edilmiş olup, Feke kuşatılmıştır. Ermeniler plânladıkları bu toplu kıyımı daha önce Maraş'da tatbik etmişlerdir. Toplu kıyıma mani olmak için ivedi önlemler alınmalıdır.

11 Cemaziye'l-Evvel 1338 (3 Mart 1920)¹⁶

edilerek Müslümanlar üzerine saldırıldığı ve hâtır ve hayâle gelmeyen zulm ü te'addiler yapılmakda olduğu ahiren Adana'dan haber alınmıştır.

3- Mar'aş'a tâbi ve Adana havâlisinde İslâmlara karşı devam eden kıtâl hasebiyle efkâr-ı ahâlî galeyânda olup hükümet-i merkeziyyenin teşebbüsât-ı âcilesine intizâr edilmekde olduğu ma'rûzdur.

4- Nezâret-i celileye ve kolordulara yazılmıştır.

Fî 26-27/Kânûn-ı Sâni/[13]36, 12. K. [Kolordu] Kumandanı Fahreddin

Sivas'dan: Harbiye Nezâretine

1- Kolordu muntkasında yeniden şâyân-ı arz bir hâdisе olmamıştır.

2- Mar'aş'dan Elbistan'a gelen 25-26/1/[13]36 târihli rapor hûlâsaten ber vech-i âti tahkik edilmektedir:

Mar'aş'daki müsâdemeyi veya yangınları işiden ve gören etrâf ahâlî-i Müslimesi Mar'aş'a takarrüblerinde top ve mitralyöz ateşleriyle karşılandıkları için kasabaya girememişler ise de Mar'aş'ı muhâsara etmişlerdir. Pazarcık tarafından gelenler kasabanın şimali, Bertiz havâlisinden gelenlerde şimal ve garb cihetlerini kuşatmışlardır. Muhâsirin ve mahsûrinin kuvve-i ma'nevîyeleri fevkal'âdedir. Aralarında muhâbere te'min edilmiştir. 24/1/[13]36 da Beloğlu tarîkıyla ve 150 Fransız neferi muhâfazasında İslahiye'den gönderilen cebhâne ve mühimmât yüklü 12 arabanın yolda zabt edilmiş ve muhâfızlarının kolları bağlanarak geriye döndürüldüğü ve ahâlîye ta'arruz ve ateşle mukabele edenlerin itlâf edildiği bildirilmiştir. Mar'aş etrâfında tensik ve umûmî bir hücumâ hazırlanmakda olan Kuvâ-yı Milliye evvel-emirde beyhûde kan dökülmemesi için kuvve-i işgâliye kumandanına mühletli bir protesto göndermişler ve cevâba intizârda bulunmuşlardır.

3- Muhtâc-ı tahkik olan bu rapora nazaran da civâr ahâlinin başlarına aynı âkîbet geleceği mülâhazasıyla tamâmen galeyâna gelerek Mar'aş'daki kardâşlarını herçî-bâd-âbâd kurtarmağa koşduğu ve bunun Aynatab ve Kilis gibi havâliye de sirâyeti ve beyhûde kan akması mümkün görüldüğü ma'rûzdur. Kolordulara yazılmıştır.

Fî 26 Kânûn-ı Sâni sene [13]36 3. K. [Kolordu] Kumandanı Selâhaddin

BOA. HR. SYS. 2556-2/25, 26 İçişleri Bakanlığı, Emniyet Genel Müdürlüğü, Asayiş Şubesi Özel 300, Önemli ve İvedidir.

İçişleri Bakanından Dışişleri Bakanlığına

Yazının eki: Develi Telgrafhanesinden Kozan ve Feke eşrafından 5 kişinin İçişleri Bakanlığına çekmiş olduğu telgraf.

Devletlü efendim hazretleri

Kozan'da ulemâ ve eşrâfın âkîbeti meçhûl bir sûretde celb olunmakda ve İslâmlardan ba'zılarının boğazlanmakda ve nâmûslarına tecavüz edilmekde olduğu ve Feke'nin Ermeniler tarafından muhâsara edildiği ve telgraf hatlarının kesildiği ve İslâmlar için mürette katli'âmın tatbikine başlanıldığı, istimdâd için oraya hicret eden beş yüz kişinin ifâdesinden anlaşıldığı beyânıyla ahâlî-i mazlûmenin büsbütün mahvına meydân kalmamak üzere tedâbir-i serî'a itihâz ve icrâsı esbâbının istikmâli istihrâmına dâ'ir Adana ve Kozan eşrafından olup Develi'de ikâmete mecbûr kaldıklarını beyân eden ba'zı zevât tarafından çekilen 4 Mart sene [1]336 târihli telgrafnâmenin sûreti leffen takdim kılınmış ve hakikat-i hâl Adana Vilâyeti'nden sorulmuş olmağla son derece vahim bir mâhiyeti hâ'iz bulunan tecavüzât ve ta'addiyât-ı mezkûrenin men'i zımnında icâb edenler nezdinde teşebbüsât-ı mü'essire ve serî'a ifâ ve neticesinin inbâsı mütemennâdır. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i men-lehûl-emrindir.

Fî 11 Cemaziye'l-Ahîr sene [1]338 ve Dâhiliye Nâzırı

Fî 3 Mart sene [1]336 Ebûbekir Hâzım

Bâb-ı Âli, Dâhiliye Nezâreti, Emniyet-i Umûmiyye Müdiriyyeti

Mahreci: Develi, Telgrafnâme Sûreti

Ermeniler Maraş'da Fransız işgâl kuvvetleriyle işbirliği halinde halka saldırmış ve toplu kıyımında bulunmuşlardır.

Mondros Mütarekesi imzalanır imzalanmaz, başka yerlere tehcir edilmiş olan Ermeniler'in bir kısmı Maraş'a dönmeye başlamıştır. Aynı zamanda, Fransız müfrezeleri içinde yer alan birçok silâhlı Ermeni, Müslümanlara türlü türlü zulmü reva görmekte, kadınları rahatsız edip onları peçelerini açmaya zorlamaktadır. Bir yerlerde depolanmış olan silâh ve cephane Ermenilere dağıtılmakta olup, bunu gören Türk devriyelerine ateş açılmıştır. Fransızlar Ökkeş isimli bir berberi vurup öldürmüştür. Maraş Kalesine çekili Türk Bayrağı indirilmiş ve bir çok kişi işbirlikçi Ermeniler tarafından öldürülmüştür. Silâh arayaçağız diye evlere, camilere zorla girilmekte, çocuklara bile işkence edilmektedir. Silâh taşıyan Müslümanlar ölüme mahkûm edilmektedir. İnsanlığa sığmaz bu eylemleri durdurmak üzere gerekli önlemlerin alınması hususunda Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti Maraş Şubesi bir yazı yollamıştır.

27 Cemaziye'l-Ahir 1338 (18 Mart 1920)¹⁷

Kozan'da ulemâ ve eşrâfın âkubeti mechûl olarak celb edildiği, sokaklarda Müslümanların ara sıra boğazlandığı, nâmûsa tecâvüz gıtdıkce şiddetini artırdığı; Feke, Ermeni çeteleri tarafından muhâsara edildiği, telgraf hatlarının kesildiği, Müslümanlar için hazırlanmış katliâmın tatbikine başlandığı buraya istimdâd için akın eden beş yüzü mütecâviz Müslümanların ciğer-süz ifâdelerinden anlaşıldığından mazlûm bi-çâre Müslümanların bûsbûtün mahvına meydân verilmemek için tedâbir-i serî'anın icrâsını son bir halecân ile arz eyleriz.

Da'vâ vekili iken Everek'de ikâmete mecbûr Kozanlı Mustafa

Adana Meclis-i Umûmî a'zâsı iken el-yevm Everek'de ikâmete mecbûr Hasan

Kozan eşrâfından Hulûsî

Kozan eşrâfından Halil

Feke eşrâfından Arif Hikmet

¹⁷ BOA. HR. SYS. 2544-16/16, 17, 22 Genel Kurmay Dairesi İkinci Şube No. 1108. Harbiye Nazırı'ndan Dışişleri Bakanlığına 26 Cemaziye'l-Ahir 1338 18 Mart 1336 Eki: Maraş Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin 11 Ocak 1336 tarihli yazısı. Devletlû efendim hazretleri
Mar'âş müsâdemesi başlamadan evvel Fransızlarla Ermeniler tarafından ahâli-i İslâmiyyeye karşı yapılan harekâta dâ'ir Mar'âş Müdâfa'a-i Hukûk Cem'iyyeti tarafından verilûp Üçüncü Kolordu Kumandanlığı'ndan gönderilmiş olan evrâk sûreti eskimiş olmağla berâber, berây-ı ma'lûmât melfûfen takdim kılınmıştır. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehû'l-emrindir.
Fî 26 Cemâziye'l-Ahir sene [13]38 ve Harbiye Nâzırı
Fî 18 Mart sene [13]36 İmza
Nakl-i sûkkân mu'âmelesine tâbî tutuljan Ermeniler akab-i mütâreke peyderpey avdete başlamış ve haklarında her dürlü mu'âvenet icrâ edilerek huzûr ve emniyet-i umûmiyyeleri taht-ı te'mine alınmış olduğu ve her üç ay sonra şerâ'it-i mütâreke hilâfında te'min-i âşâyış bahânesiyle livâmıza gelerek sekiz mâh kadar kalan İngiliz kuvve-i işgâliyyesi bile vaz'-âmiz-i şikârânemize nazar-ı takdire alarak umûr-ı hükûmet ve millete kat'iyyen müdâhale eylememiş oldukları hâlde kuvve-i mezkûreyi istihlâf eden Fransız kuvve-i işgâliyyesi Fransız forması altında gizlediği bir takım Ermeni çetelerini beraberinde götürüp her dürlü kavâ'id ve zevâbit-i askeriyyeden vâreste bir hâlde çarşu ve sokaklarda gezmelerine ve böyle milletdaşlarını Fransız sıfat-ı askeriyyesinde görmekle te'min-i firâk eylemek isteyen fesedenin Müslümanların hayatını rencide edecek

nümayişlere tasaddi eylemelerine ve hatta Ermeni efradının kavlen ve fi'len vukû' bulan ta'addiyât ve tecâvüzât-ı nâmûs-şikenâne ve tâkat-güzârânesine ahâlî-i İslâmiyye tarafından fevka'l-gâye sabr ve tahammül gösterildiği İngilizler tarafından da takdîr olunarak memleketden müfârekatları sırasında İngiliz kuvve-i işgâliyye kumandanının esrâr ve a'yân-ı memleketi nezdine da'vetle inâyet-i memnûniyyet-kârâne bir tarzda beyân-ı vedâ' ve Fransız kuvve-i işgâliyye kumandanında imtizâc-ı ahâlîyi sâlib-i esbâb karşısında kalmamasına dâ'ir izhâr-ı temenniyât eylediği bir zamanda Fransızlar hod-kâmâne ve dürüşâne hâllere devâm ile yoldan geçen kadınların peçelerini kaldırmak ve iki İslâmı alenen şehid etmek ve bir taraftan deppoyda bulunan esliha ve cebhâne ve bombaları kendi devriyelerinin himâyesi altında Ermenilere tevzi'-i nakliyâtını te'min etmek ve buna şahid olan Osmanlı devriyesi üzerine ateş açarak polis me'mûrunu cerh ve ümenâ-yı (?) müslimden Berber Ökkeş bizzât Fransız irtibât zâbiti tarafından katledilmiştir. Deppoydaki eslihanın sûret-i tevzi' Ayntab'dan gelen hey'et-i tahkikiyyenin netice-i tahkikâtla ve merkûm Berber Ökkeş'in keyfiyet-i katli de zâbit-i mûmâ-ileyhin izâmıyla tahakkuk eylemiştir. Fransız kuvve-i işgâliyyesi Ermenileri İslâmlar aleyhinde teslîh ve teşvîkiyle berâber bir taraftan da anâsır-ı Osmanıyyeyi yekdiğeri aleyhinde ikâ'-ı cinâyâta tertib ve igrâ ve bir takım menfa'at-perestân — ve sebûk-magzânı de pâre-i me'mûriyyet va'd ve itmâ'ıyla beyne'l-anâsır tuhm-ı fesâd ve nifâk ekmek gibi hiç bir devlet-i mu'azzamaya ve millet-i mütemeddineye lâıyk olmayacak sûrette prensipler ta'kib ve bi'n-netice âsâyişsizliği ser-rîste ittihâzıyla menviyât-ı gayr-ı ma'külesini tatbik için hükûmeti müdâhaleye tasaddi edeceğini hisseden erbâb-ı cem'iyyet ve ashâb-ı hasenenin teklîfât ve temenniyâtını reddetmesi üzerine Osmanıye'den getirdiği propagandacılar ile teşebbüsât ile feryâdlarından geri kalmamış ve hattâ memleketde nisbiyet-i (?) pâ-yı istila için fikr-i me'âlî sâhibi olan hiçbir devlet-i mu'azzamaya yakışmayacak sûrette memleketi idâre-i Osmanıye'den nez' edercesine tebe'a-i Osmanıye'den olan Ermeniler tarafından çekilen Fransız bandırasıyla dâ'ire-i hükûmete girmek ve livâmızın Kiliya'ya ilhâk ve Osmanıye livâsıyla birlikte Osmanıye Forforu (?) Möşyö Andre tarafından idâre ve her iki livânın Jandarma Alay Kumandanı Sıdkı Efendi nâmında bir şahsa tevdi' edildiğini ilân ve kal'ada Osmanlı bandırası keşidesine müsâ'ade edilmeyeceğini ve hükûmete keşide edilen Osmanlı bayrağını da cebren indirmek üzere bir zâbit kumandasında Ermeni efrâdı hükûmete sevkeyledikleri ve zâbit teşkilâtı icrâsıyla umûm devâ'ir-i hükûmete me'mûrlar ta'yin edeceği gibi beyânât ve icrâ'ata başlamışlar ve kal'aya Osmanlı bayrağı keşidesini de men' etmişlerdir. Kuvve-i işgâliyyenin bu siyâset-i sakimesi yüzünden vukû'ât ve hâdisât-ı mü'essife ta'kib eylemekdedir. Ahiren gelen Ceneral Keret dahi livâmızın Kiliya'ya ilhâk ve Fransız idâresinin te'sis edileceğini beyân ve resmen ilân eylemişlerdir. Fransızların İslâmlara karşı gösterdikleri husûmetden hayrân-yâb olan Ermeniler dahi ikâ'-ı cinâyâtdan Fransızlara âdetâ sâbika ediyorlar. Müslümanlıktan başka bir kusûru olmayan bi-câre bir hammâl sûret-i feci'ada boğazlanmak ve kulakları kesilmek sûretiyle katledildi. Şeyh mahallesi kahvehânesinde bulunan ahâlî üzerine Fransız kisve-i askeriyesini hâ'iz birkaç Ermeni anarşisi tarafından bomba atılarak bir şahsın maktûl ve dört şahsın ağır sûrette mecrûh düşmesine sebebiyet verildi. [Mü]tecâsîrler ise Fransızlar tarafından karakol ittihâz edilen kiliseye girdiler. Fransızlar Ermenilerin tahrikâtıyla hod-be-hod ahâlî-i İslâmiyyenin haremlerine kadar girerek taharriyât icrâ ve Nakib (?) Câmî'inde bulunan iki çocuğu tevkif ve işkence etmişlerdir. Ve ma'âbide tecâvüzlerini tekrâr eylemiştir. Odun götürmek üz[r]e memleketden çıkan iki fukarâ Müslüman, Fransız karârgâhının on dakika mesâfesinde süngü darbeleriyle şehid edildi. Firâren âğus (?) giryân (?) ve câna muvaffak ola[n] arkadaşları katillerin kışlaya girdiklerini, şahıslarını ta'yin edeceklerini hükûmete ihbâr eylemeleri üzerine berây-ı tahkikât Fransız karârgâhına giden jandarma kumandanıyla polis komiseri Ermeni neferleri tarafından elfâz-ı galîza ile tahkîr ve düşmân olunarak fi'l-i katlin kendileri tarafından ikâ' edildiği ihsâs olundu. Hadd ü pâ-yân olmayan lâ-ye-tesavve[r] dâ'ire-i imkânâ çıkamayan bu ta'addiyât ve tecâvüzât elvermemişdir ki; Bu defa da İslâhiye tariki üzerinde eşkıya ta'kibi vesîle ittihâzıyla hükûmete ma'lûmât verilmeksizin harekât-ı askeriye icrâsına kıyâm ve Ceceli, Gökpinar Şerefoglu, Şekeroba, Fekser (?) ve sâ'ir karyeleri top ateşle hâk-ı yeksân edildi. Memleket ahâlîsinin serbesti-i hayâtından mahrûm bırakmak ve gerek Ermenilerin ve gerek Fransız nüfûzlarının damarlarında deverân eden dimâğ-ı zabt ve kini tamâmıyla teflic edebilmek ve bi'n-netice memleketin pek elim ve ciğer-süz fecâyî'a sahne olmasını te'min eylemek maksadıyla bu kerre Fransız kumandanının neşreyletiği beyânnâmede akşam alafranga sâ'at altıdan sabâh alafranga sâ'at altıya kadar ahâlînin işlerine gitmeleri men' bu sûrette nev'amâ bir idâre-i örfiyye ilân ve üzerlerinde silâh taşıyanlar doğrudan doğruya birer cânî adıyla i'dâm edileceği beyân ve Wilson'un prensiplerinden ve Sulh Meclis-i Alisi'nin mukarrerât-ı âdilânesinden kat'-ı ümid etmeyen biz İslâmlar haklarında âdetâ bir siyâset-i imhâkârâne tatbik ve ittihâz edilmektedir ki; bu hakikat Kilis'de neşr olunan beyânnâme müdârecâtına da kesb-i sübût ve bedâhet eylemekdedir. Binâen-aleyh Fransızlar gibi efrâd-ı âliyye ve imrâr-ı âyineye (?) teveccühkâr olan bir millet-i necibeye

Suriye ve Kilikya sahilleri boyunca çalışan bir Amerikalı deniz subayı, Amerikan Doğu Akdeniz Filosu Komutanı ve İstanbul'da Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Mark Bristol'a Amerikalı misyonerlerin yerli Hristiyanlar arasında komşuları Müslümanlar aleyhine İslâm düşmanı nefret körüklemekle ve yerli Türk nüfusuna karşı kullanılan silâh ve cephanelere saklanacak yer temin etmekle meydana gelen kıyımlarda önemli bir rol oynamakta olduklarını bildirmiştir.

"Dr. Nichols, fırsat bulsa çok fenalığı dokunacak çok tehlikeli bir adamdır bence. Din konusunda aşırı mutaassıp ve üzerinde Amerika'da kamu oyunu etkileyebilmek için Türklerle Ermeniler arasında heyecan yaratıcı birşeyler olmasını çok isteyen bir hâl vardır. Antep'te Türklerle Ermeniler arasında meydana gelmiş olan kavgadan çok sevinmiş bir hâli görülmektedir...¹⁸... Amerikan Yetimhanesine ilk kurşunları yetimhaneden bazı silâhlı Ermeniler, bazı Amerikalıların bilgisi dahilinde ve onların teşviki ile sıkı...¹⁹...Türk polisinin ve askerinin aramaları sonunda, Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki Amerikan misyon evlerinde saklanmış silâh ve cephe ile birlikte İslâmiyet karşıtı propaganda malzemesi bulunmuştur".²⁰

Bristol, Washington'da Dışişleri Bakanlığını bilgilendirmek için bu rapora istinat etmiştir.

"Bu raporda Dr. Nichols hakkında dile getirilmiş olan hususlara özellikle dikkat edilmelidir; bu zat Suriye ve Kilikya'yı içine alan topraklarda Yakın Doğu Rahatlatma işi ile görevlendirilmişti. Türkiye'deki bizim Amerikalılardan bu tavrı benimseyen az da olsa bazıları vardır".

Suriye ve Kilikya'dan sorumlu Fransız komutanı General Hamelin, 1918'de Bakû'da Britanya Seferi Kuvvetleri ile birlikte savaşmış olan Ermeni kitalarının korkak ve disiplinsiz oldukları yo-

değil akvâm-ı vahşîyyeye bile lâyık ve reddolmayan şu tarz-ı idâreyi âlem-i medeniyet ve insâniyyetin enzâr-ı ibtisârına vaz' ve ilâna mûsâra'at ve mevîd ve medfenimiz olan hâk-ı vatanın silâh-ı zulm ü i'tisâfla dökülecek kanlarla lekedâr edilmemesi için icâb eden tedâbir-i serî'a ve sâ'îrenin icrâsını temennî eyleriz.

11 Kânûn-ı Sâni sene [1]336 Mar'aş Müdâfa'a-ı Hukûk Cem'iyyeti Riyâseti
18 Smith Thomson Teknesi'nin süvarisi J. H. S. Dessez'den Patmos Adası'na yol alırken 03 Mayıs 1920 günü İstanbul'da Amerikan Yüksek Komiseri'ne, Bristol'dan Amerikan Dışişleri Bakanı'na 08 Mayıs 1920'de aktarılmıştır. B. R. Dışişleri Bakanlığı Ondalık Dosya 867. 001/1288.

19 Dessez, **idem**.

20 Örneğin bak: Mamuretülaziz'de misyonerlerin etkinlikleri hakkında kaleme alınmış 25 Mayıs 1921 tarihli Polis raporu - CA (Ankara) BBK/30/10 kutu 206/dosya 406/doc. 3). Talas hakkında 30 Haziran 1921 tarihli rapor - CA (Ankara) BBK/30/10 kutu 206/dosya 406/doc. 4.

lunda İngilizlerden gelen ithamlara bakarak, Ermeni kıtalarının daha ilk günden sorun çıkaracağını tahmin etmişti. Ama onların yerine Fransız kıtaları konmasına yönelik ricaları, Batı cephesinde savaş sona ermiş olmakla Fransız askerlerinin geri gönderilmesi sözkonusu olduğu için, reddedilmişti. İşgâli anlatan resmî askerî tarih şöyle diyor: "Kilikya ve İskenderun'a Ermeni lejyonierlerini göndermenin ateşle barutu yanyana koymaya denk olduğunu Hamelin isabetle görmüştü. Olaylar ve kargaşa çok geçmeden başladı".²¹

Hamelin'in korktuğu ilk günden başına geldi. Fransız Ordusu aşağıdaki hususlarda Osmanlı'nın askerî raporlarını doğrulamıştır, hattâ yerel Osmanlı görevlilerinin verdiğiinden daha fazla ayrıntı vererek: Ermeniler İskenderun'a ayak basar basmaz ilk günden başlayarak 1919 yılının ilk aylarında İslâhiye-Adana demiryolu boyunca uğradıkları başlıca noktalarda, özellikle Pozantı, Dörtüol ve nihayet Adana'nın kendisinde, her nereye gittilerse, (hattâ onların aşırılıklarını kıssın diye gönderilmiş olan Müslüman Fransız Cezayirli askerlere bile saldırarak) karşılımlarına çıkan herkesi ve herşeyi öldürmeye, ırzına geçmeye, tahrip etmeye, soymaya başlamış ve Türk ve Arap sivil nüfusu dehşete düşürmüşlerdir.²²

²¹ General Hamelin'in Filistin-Suriye Fransız Birliği'nden, Savaş Bakanlığı'na 26 Aralık 1918 tarihli 292/G sayılı mektubu. Savaş arşivleri (Vincennes Şatosu) Filistin-Suriye Fransız Birliği kartonu No. 9, Kemâl Çelik, "Millî Mücadele'de Adana ve Havalisi: 1918-1922" (yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993). Ankara'da Türk Tarih Kurumu tarafından 1999'da aynı başlık altında yayımlanmıştır.

²² Ermeni Lejyonu üyelerinin hayvan keser gibi kestiği, işkence ettiği yüzlerce Türkün isimlerini içeren mahallî Osmanlı memurlarının raporları **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, III (1914-1920)** isimli eser in 155-233'üncü sayfaları arasında verilmiştir. Ermeni baskınları teker teker 2-153'üncü sayfaları arasında anlatılmıştır. Ermeni Lejyonu'nun Adana bölgesinde döktüğü kanlar ayrıntılı olarak Kemâl Çelik'in **Millî Mücadele'de Adana ve Havalisi, 1918-1922** isimli eserinde, Ankara, TTK, 1999 ve Yusuf Ziya Bildirici'nin "Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri" isimli yayımlanmamış doktora tezinde bulunabilir, Kayseri Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995. Ayrıca **Les Armées françaises au Levant**, I, s. 123-124'e bakılabilir; Vincennes Şatosu'ndaki Savaş Arşivlerinde DFPS No.1 numaralı kartona ve DFPS'den Savaş Bakanlığına 20 Kasım 1918 tarihli 122/G numaralı yazıya bakılabilir. Ayrıca, Yarbay Lebon'un 30 Kasım 1918 tarihli raporuna, Gontaut-Biron'un **Comment la France s'est installée en Syrie: 1918-1919**, Paris, Plon-Nourrit, 1930 s. 53-54 isimli eserine; Gustave Gautherot'nun **La France en Syrie et en Cilicie**, Paris, Libr. Indépendante, 1920, s. 135-136 isimli eserine; Emniyet-i Umumiye (İstanbul Dahiliye) 2 Birinci Cemazi 1337/3 Şubat 1919 tarihli yazıya (BBA DH/SFR, dosya 96, belge 44). Emniyet-i Umumiye'den (İstanbul Dahiliye) Adana Valisine 4 İkinci Cemazi 1337/7 Mart 1919 tarihli yazıya (Başbakanlık Arşivi (bundan böyle kısaca BBA, DH/SFR olarak atıfta bulunulacaktır) dosya 97, belge 58; Emniyet-i Umumiye'den (İstanbul Dahiliye) Adana Valisine 5 İkinci Cemazi 1337/8 Mart 1919 tarihli yazı (BBA DN/SFR, dosya 97, belge 70). İstanbul'da Webb'den Londra'da Dışişleri Bakanlığı'na, İstanbul 27 Mart 1919 tarihli yazı (FO 371/3658, No. 58433; İstanbul Dahiliye Raporu 8 Birinci Cemazi 1337/9 Şubat 1919 tarihli yazı (BBA DH/KMS dosya 49-1, belge 85. TİH I, 96-97, IV, 56, 287, **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi** (bundan sonra kısaca HTVD diye atıfta bulunulacaktır) No.11 belge 85; TİH IV, 59 BBA, İstanbul: Osmanlı Ordusu Hümayun Baş Kumandanlığı Raporu No.10291, 14 Aralık 1334; Bab-ı Ali Evrak Odası (bundan

Fransız Cezayiri'nden getirilmiş askerlerin çoğu kendi din kardeşlerine yapılan mezalimden öylesine rencide oldu ki, Fransız Ordusunu terkedip Türk ulusal güçlerine katıldılar ve savaştan sonra Mustafa Kemâl Atatürk'ün önderliğinde kurulan yeni Cumhuriyet'in yurttaşları olarak Türkiye'de kaldılar, çünkü Mustafa Kemâl Atatürk, etnik ve dinsel kökenine bakmadan, yeni ulusal devletin yurttaşlığını kabul eden herkesi Türk addetmiştir.

Bakü'deki Ermeni müttefikleri hakkında İngiliz subaylarının şikâyetlerini yinelercesine Kilikya'daki Fransız subayları da Ermeni kuvvetlerinde disiplin diye birşey olmadığını, bırakınız Fransız subaylarının emirlerini, kendi Ermeni subaylarının emirlerini dahi dinlemediklerini söylemiş ve vaziyeti kontrol altına alabilmek için hiç olmazsa biraz gerçek Fransız askerinin gönderilmesi hususunda umutsuzca yalvarmışlardır:

"Yerli halk -Türkler, Türkmenler, Kürtler, Çerkezler- genelde bizi hoş karşıladı, onlarla aramızda bir uzlaşma olsun istedik, ama Ermenilerin Fransız askerleri gibi giyinmeler de kendi topraklarını işgal etmesine hiç iyi gözle bakmadılar. Bu nedenle, gayet tabii olarak, Ermenileri tüm kötülüklerin failleri olarak suçladılar, hattâ bazı kötü şeyleri kendileri yaptı, hattâ Ermenilerin ayrılıp gitmelerini temin etmek için onları tahrik ettiler". Bir soruşturma sırasında Adana'daki İmparatorluk Savcısı Ermeni Lejyonu'nun komutanına şöyle demiştir: 'onlar gerçek Fransız olsaydı birşey demezdik, ama Ermenileri ayrılmaya götürecek olaylar kendiliğinden biçimlendi'.²³

"İlk [Fransız] takviye kuvvetlerinin 1919 yılı Haziran ayında muvasalatından önce Kilikya'daki yegâne Fransız kuvveti Ermeni Lejyonu idi. O dönemde o topraklarda Fransız Ordusu'nun tarihi Lejyon'un tarihi ile sarmaş dolaş olmuştur. Bu tarih maalesef özellikle disiplinsizlik ve şiddet ile belirginleşmiş olup bizim itibarımıza lâyık olmadığımız büyük bir haksızlık oluşturmaktadır".²⁴

Hamelin, emri altındaki Ermeni askerlerinin kötü hareketlerini her ne kadar Ermenilerin Anadolu'da Birinci Dünya Savaşı'nda

böyle kısaca BEO diya atıfta bulunulacaktır) 340957 (340934). Grand Vezir-Tezkere-i Sami (bundan böyle kısaca GV TS diye atıfta bulunulacaktır) 422 Hariciye'ye 16 Aralık 1334/1918 tarihli yazı BEO Siyasi Dosya 34/54/12. 14 Aralık 1334 /1918 tarihli yazı (895 sayılı Harbiye Tezkere'sine müstenittir). Bu bilgilerin tümü için: Justin McCarthy, **Death and Exile**, s. 204-5, 242.

²³ 1920 yılı Mart ayının sonlarında Komutan Pauget'e sunulan 3931/5 sayılı Rapor. Savaş Arşivleri, Vincennes Şatosu, Paris, Karton 5, Doğu Lejyonu, AFL I, 121.

²⁴ **Les Armées françaises au Levant**, I, 35, s. 120-121: General Hamelin'den Savaş Bakanlığına No. 164/G, 18 Kasım 1918, AG (Savaş Arşivleri) (Vincennes Şatosu) karton DFPS No. 1

maruz kaldığı Türk ve Kürt saldırılarına karşı bir intikam olarak haklı göstermeye kalkışsa da, onların yanlış hareketlerini ve disiplinsizliklerini Paris'e muntazaman rapor etmiştir.

"[Ermeni] Taburları, süvari, topçu, levazım ve sıhhiye olmaksızın, beher bölüğe bir subay ve 800 kişiye iki subaylı bir depo olmak üzere yeni yeni kurulmaya başlanmıştır. Kilikya'yı boydan boya yıllarca maruz kaldıkları haksızlıkların öcünü almak için tutuşan Ermeni askerlerinden oluşturulmuş karakollarla kaplayacak ve onları Türkler ve Türk askerleri ile Osmanlıların yıkım yaptığı aynı yerlerde özellikle 1909'daki olayların vuku bulduğu Adana'da temasa geçirecektim. Onları Fransız askerleri gibi davranmaya zorlamak için demir gibi bir disiplin gerekiyordu; halbuki, Ermenilerin tepki göstermesi durumunda onları itaate zorlamak ve ciddi failerle zuhurunda asayiş ihya etmek için elimde ola ola tek bir Fransız taburu vardı. Bu koşullar altında, Kilikya'daki idarî ve askerî otoriteleri fazla bir şeyler olmadan gözdağı vererek Fransız işgâline boyun eğdirmeye muvaffak olduğum için kendimi çok bahtiyar sayarım..."²⁵ Bilâhare Mısır [Ermeni] Komitesi Başkanı Ermeni askerlere elçiler yolladı, dindaşlarını Osmanlılara karşı ferden "aynı ile karşılıklıta bulunmak" (mukabele-i bilmisil) imkânına kavuşmak üzere Fransız Ordusu ile olan bağlarını koparmaya çağırdı. Ermeniler Suriye'deyken ve Kilikya'ya geldikten sonra tek bir gün geçmemiştir ki, yerel Osmanlı idarî makamları ve İngiliz makamları Ermenilerin mahallî nüfusa karşı işlediği hırsızlık, silâhlı saldırı, yağma, adam öldürme gibi çeşit çeşit aşırılıkları, ki maalesef bu şikâyetler çoğu kez doğru idi, bana intikal ettirmemiş olsun..."²⁶

Ancak, Hamelin yine de eğitimle Ermenilerin tutumunun düzeleceğini ümit ediyordu:

"Vakta ki, kendimi bu işe verip Ermeni lejyonierleri meşru özlemlerinin taalluk ettiği yerlere göndermeye muvaffak oldum, onların tutum ve davranışları bu meşru özlemlerden uzak düştü.

²⁵ General Hamelin'den Savaş Bakanlığına 4 Ocak 1919 tarihli 22 sayılı mektup. Karton 5, Doğu Lejyonu ve Filistin'de Fransız Müfrezesi, Suriye no. 9. Savaş Arşivleri, Vincennes Şatosu, Paris. **Les Armées françaises au Levant** isimli eserde özetlenmiştir, I, s. 120.

²⁶ General Hamelin'in Fransız Yüksek Komiseri'ne 2 Şubat 1919 tarihli 2077/1 sayılı mektubu. Savaş Arşivleri, Vincennes Şatosu, Karton 5 Légion d'Orient, **Les Armées françaises au Levant** isimli eserde zikredilmiştir, I, s. 122.

"Ermeni Lejyonu'nun subayları şevklerini yitirmede, kendilerini tamamen lejyonierlerin askerî öğretimine, ahlâkî eğitimine ve iyi olmalarına vakfetmeye devam ettiler. Çoğu asker subaylarını tatmin etti, olumlu tutum ve davranışlar sergiledi. Bu yüzden ümit ederim ki, lejyon Ermeni grupları arasında seçkin bir birlik olmasına imkân verecek olan askerî disiplin ve değeri kazı-nacaktır".²⁷

Aynı umudu İngiliz Tuğgeneral Archibald Wavell da paylaşır. General İstanbul'da Britanya Yüksek Komiserliğine yazdığı yazıda "Fransız Ermeni kıtalarından bazı kısımların" Kilikya'da bir çok aşırılıklar irtikap etmekte olduğunu; fakat disiplin önlemlerinin alınmış olduğunu; "Ermeni taburlarındaki en kötülerin" ihraç edilmekte olduğunu; Kilikya'da vaziyetin hayli düzelmiş olduğunu bildirmiştir; ancak, Dışişleri Bakanlığının buna tepkisi şöyledir: "General Allenby'nin Fransız Ermenilerinin tatminkâr olmaktan uzak olduğu yolundaki raporu çok doğru görünmektedir; anladığıma göre, bu rapor hakikatte olup bitenlerin çok ılımlı bir anlatı-sıdır".²⁸

Robert Zeidner'in Fransızların Kilikya işgâlini konu alan çok değerli incelemesi, **Fransız Bayrağı Toroslarda**, Fransız raporla-rını özetler:

"Eğer Allenby ve Karargâhındaki 'doğulular' Fransız ordusun-daki Ermeni birliklerinin Fransa'ya Kilikya'da yaşatmaları mu-kadder büyük utancı yeterince hesaplamış olsalar, Doğu Lejyo-nu'ndaki Ermeni unsurunun genişletilmesinden daha iyi bir formül düşünemezlerdi. Filistin seferinde yiğitçe savaşmalarına karşın Lejyon Ermenileri vazife başında değilken sık sık patırtı gürültü çıkaran bir mizaç göstermekteydiler. Başlarındaki Fransız subaylara göre çok disiplinsiz ve aşırı görüşlü partilere mensubiyetleri yüzünden çok tehlikeli bir biçimde aralarında fırkalara bölünmüşler. Birçoğu çeşit çeşit kanaatlere takılmış Marksist ve nihilist kişiler olduğu için verilen emirleri kendi 'asker sovyetleri'ne götürüp tartışmadan emirlere itaat etmiyor-lardı".²⁹

Fransız resmî askerî tarihi bu dönem hakkında son noktayı ko-yarken Ermenileri eğitimle yola getirme çabalarının büyük ölçüde semeresiz kaldığını, çünkü Türklere ve öteki Müslümanlara sal-

²⁷ General Hamelin'in Savaş Bakanlığına, 15 Şubat 1919 tarihli 243/G sayılı mektubu. Savaş Arşivleri, Vincennes Şatosu, Karton 5 Légion d'Orient, **Les Armées françaises au Levant** isimli eserde zikredilmiştir, I, s. 122.

²⁸ Tuğgeneral A. F. Wavell'in İstanbul'da Britanya Yüksek Komiserliğine 15 Nisan 1920 ta-rihli FO 371/4165/79400 sayılı mektubu.

²⁹ Zeidner, **op. cit.**, s. 142.

dırma fikrinin onlara hariçten, özellikle Mısır'dan geldiğini dile getirir:

"General Hamelin'in umutları boşa çıktı. Olaylar çoğaldıkça ve daha da kötüleştikçe, disiplin daha da sıkıldı ve harp divanlarından çıkan mahkûmiyet hükümleri arttı. Ermeniler Fransızların daima kendilerine dost kalmış olan Ermenilere karşı önceki düşmanları olan Türkleri savunduğuna inanıyordu. Adana'daki Ermeni piskoposu Mouchegh, Ermeni Lejyon birliklerini dolaştıktan sonra 28 Nisan 1919'da şöyle yazmıştır: 'Ermeni askerleri Fransa'nın suçlu ve düşman Türk milletine hangi hoşgörü ve hangi dostlukla muamele ettiğini görüyor. Müttefiklerin yanında savaş alanlarında yiğitçe çarpışmış olan Ermeni milletinin parlaklığının hangi engellerle karartıldığına şahit oluyorlar.' Ermenilerin kini ve nefreti Ermeni Komitelerinin tahriki ile bize çevrilmişti; o Ermeni Komiteleri ki, açıkca müdahale etmekten vazgeçip Ermeni askerlerini gizli gizli ülkeleri üzerindeki Fransız boyunduruğunun fırlatılıp atılacağı güne kadar, itaatsizliğe, baş kaldırmaya, intikam ya da kadere boyun eğmeye yönlendiriyordu. Mektuplar, açıklamalar ve gazete makaleleri esas itibarıyla Mısır Komitesi'nin işi idi. Komite ilhamını Port Said'den, sefaletle değil kanla öç alınmasından söz eden gerçek bir 'Ermeni *passionaria*'sı Madam Mazraftan ve aynı zamanda Amerika'dan gelen yığın yığın mektuplardan alıyordu. Posta sansürcüleri nizam ve disiplini bozabilecek mahiyetteki mektupları tutuyordu, ama birkaçı yine de paketler ve gazeteler içine sıkıştırılmış olarak muhataplarına erişiyor ve yarattığı etki hissediliyordu.³⁰

"Fransa Hükûmeti ile Kilikya'nın yeniden işgâl edilmesi meselesinin görüşülmesini ve şayet yeniden işgâl edeceklerse Fransız askerlerini mi, yoksa sömürge askerleri ile Ermenileri mi kullanacaklarının Fransa Hükûmeti'ne sorulmasını kemâli ciddiyetle rica ederim. Hem vatandaşlarımızın güvenliğine etkisi bakımından, hem de şu anda tüm Türkiye'de hüküm süren koşullar bakımından bu çok ciddi bir karardır. Bu nedenle,

³⁰ Şark'taki Fransız Birliklerinden Savaş Bakanlığı'na 10 Eylül 1919 tarihli 1310/G sayılı Rapor. Savaş Arşivleri, Vincennes Şatosu, karton:**Détachement français de Palestine, Syrie. Les Armées françaises au Levant** isimli eserde zikredilmiştir, I, s. 123. Zeidner, Fransız Bayrağı, s. 200 şöyle der: "Tutkulu bir şekilde Ermeni yanlısı olan Andre Bremond ile du Veou, Lejyon'un Kilikya ve civarında irtikap ettiği suçlar konusunda bir şey söylemezler; bunun nedenini anlamak da hiç zor değildir. Benzer bir davranışla George-Picot olsun Hamelin olsun, olayların üzerinden uzun bir zaman geçinceye kadar, bu olayları rapor etmemiştir". Ermeni Lejyonu üyelerinin Fransızlarla birlikte Kilikya'ya esas itibarıyla o bölgede yaşayan Türklerden öç almak için gelmiş oldukları, Suriye'deki Fransız Komutanı General Henri Gouraud tarafından da, yeğeni Philippe Gouraud'nun ağzından teyit edilmiştir. **Le Général Henri Gouraud au Liban et en Syrie, 1919-1923**, Paris, Harmatton, 1994, s. 111.

Fransızların ihtiyar edeceği hattı hareket konusunda mümkün olur olmaz tarafıma bilgi verilmesini rica ederim. Fransızların yaptıkları ve yapacakları işler konusunda ağızları bahusus sıklıdır, ama bu onların karakterinde vardır".³¹

Mustafa Kemâl, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliye adına 12 Kasım 1919'da yayımladığı bir bildiride Kilikya'nın Müttefiklerce işgâlinin Mondros Mütarekesi hükümlerine aykırı düştüğüne işaret etmiştir.

"İngilizler tarafından Mütareke hükümlerine aykırı olarak işgâl ve geçenlerde tahliye edilmiş olan Urfa, Maraş, Antep, şimdi Fransızlar tarafından yeniden işgâl edilmiştir. Görülüyor ki, İtilaf Devletleri milletimizi yurdumuzun bu güzel köşelerinden mahrum etme plânından hiçbir şekilde vazgeçmiş değildir ve bu plânı, Barış Konferansı'nın kararlarını beklemeksizin işgâlin herhalde geçici ve önleyici olduğunu söyleyerek icra etmektedirler.

"Osmanlı İmparatorluğu'nun 700 yıllık şan ve şeref dolu tarihini, süratli ve kudretli yükselişinin hangi koşullarda vuku bulduğunu ve bu yükselişin unsurlarını ya da onun yeniden dirilişini dikkate almak istemiyorlar. Ülkemizi parçalamak suretiyle kendi aralarında bir çıkar dengesi kurmak için çabalyorlar. Bu devletlerin ettikleri insanlığa sığmaz ve şu hâli ile hak ve adalete aykırı, Barış Konferansı'nın ihtişam ve törenlerle ilân ettiği ilkelere aykırı, Wilson Prensiplerinin 12'nci Maddesi ile tüm dünyanın gözü önünde Türkiye'ye verilen sözlere aykırıdır. Türkiye'yi taksime kapı aralamak üzere Yunanlıların işgâl etmesine izin verilen Aydın vilâyetinde işlenen katliam, baskı, mezalim ve takip edilen yoketme politikası Ermenileri maşa gibi kullanan Fransızlar tarafından işgâl edilen Adana vilâyetine dahil Maraş, Urfa ve Antep'de takip edilmektedir. Bu yapılanlar peşpeşe gelen apaçık siyasî haksızlıkların son halkalarıdır.

"İtilaf Devletleri'nin bu ana kadar yaptığı tüm yasa dışı işleri tüm gücümüzle protesto ediyoruz. Bu devletlerin kendiliğinden ülkemize ve milletimize karşı daha insani ve adil duygulara dönmesini ümit ediyoruz. Milletimiz parçalanmaya ve tutsaklığa razı olmaktansa elindeki tüm maddî ve manevî kuvveti kullanarak varlığını ve meşru haklarını savunmaya azimle devam edecektir.

³¹ Bristol'dan Dışişleri Bakanı'na 21 Şubat 1920 tarihli (saat 16. 00) 150 sayılı mesaj.

"İtilâf Devletleri'ne tavsiye etmek isteriz ki, bu meşru ve yüce karar tüm Türk milletini kelimenin en geniş anlamında birleştirmiş olup İtilaf Devletlerinin milletimizin meşru sesine kulaklarını tıkayarak takip ettiği bu insanlığa sığmaz siyasetin devam etmesi yalnız birkaç ülke için değil, mümkündür ki, her iki yarı küre için ölümcül sonuçlar tevhit edebilir. Tanrı ve insanlık indinde böyle bir felâketin sorumluluğu gayet tabii İtilâf Devletleri'ne raci olacaktır.

"Biz, burada sadece, milletimizin beslediği birlik arzusuna tercüman olmaktayız; o milletimiz ki, yegâne hedefi varolmak hakkını savunmaktan ibarettir. Meşru feryadımızın Avrupa ve Amerika'daki uluslara erişmesini dileriz. Kanaatimiz odur ki, o uluslar bütün bu haksızlıklara arka çıkmayacaktır".³²

Türklerin yerel Fransız makamlarına tevcih ettikleri protestoların fazla bir etkisi olmadı.³³

Güneydoğu'nun her yerinden, Türkler Yüksek Komiserlere, Paris Barış Konferansına, İstanbul Hükûmetine, biraz yetkisi varmış gibi görünen her mercie yüzlerce kamu adına protestolar yağdırarak Fransız işgalini kınamış, (Fransız İstihbarat Teşkilatına göre) "Ermenilerden mürekkep Fransız kıtalarının Türk kadınlarının onurlarına saldırdığını ve Müslümanlara çeşit çeşit işkenceler ettiğini" dile getirmişlerdir. İstanbul'daki Fransız makamları dahi bunları kabul etmiş ve Paris'e intikal ettirmiştir.³⁴

"Yerli Rumların İzmir'e çıkan Yunan ordusunu sevinç çığlıkları ile karşılayıp onların tahribatına katılınca nasıl Batı Anadolu'da kuşaktan kuşağa yanyana yaşamış Türk ve Rum köylülerinin arası bozulmuş, birbirlerine acımasız düşman kesilmişlerse, Kilikya'daki Ermeni Lejyonu'nun yaptığı tahribat yüzünden Türklerle Ermeniler arasındaki ilişkiler de Anadolu'nun her yerinde çok gerilmiştir. Ermeni Lejyonu yerli Ermenileri, korkmanın işgal kuvvetleri sizi cezalandırmaz diyerek, komşularına karşı silâhlanmaya teşvik etmiştir. Sivas Kongresi, Heyet-i

³² Anadolu Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti adına Temsil Heyeti adına Mustafa Kemâl (Sivas), 12 Kasım 1919. Türkçe metin: Bekir Sıtkı Baykal'ın **Heyet-i Temsiliye Kararları**, 2. baskı, Ankara, TTK, 1989, s. 53-54. İngilizcesi Robeck'in Curzon'a yolladığı 19 Kasım 1919 tarihli 2166 sayılı mesaja eklidir: FO 406/41, no. 175, s. 389-390. Şimşir, **British Documents on Atatürk**, I, s. 224-225; **Documents on British Foreign Policy**, (bundan böyle kısaca DBFP olarak atıfta bulunulacaktır) IV, s. 535-538.

³³ Örneğin bak: Yalçın Özalp, **Milli Mücadele'nin İlk Zaferi**, Ankara, Mevlana Kitabevi, 1976, s. 25-27.

³⁴ Savaş Arşivleri, Vincennes Şatosu, Karton A 2-5, **Les Armées françaises au Levant**, II, s. 231-232.

Temsiliye'ye gerçek bir Hükûmet gibi davranmak, ulusal kuvvetleri (kuvay-ı milliye) düzene sokmak ve ulusal direnmeyi örgütlemek yetkisini verir vermez, Mustafa Kemâl hemen Kilikya'daki Türkleri savunmaya yönelmiştir. İlk adım olarak, 11 Eylül 1919 da, Heyet-i Temsiliye Kilikya'daki tüm Türkleri ve onlara destek verenleri Maraş ve Antep'te oturan ve dükkânı olan Hristiyanlara karşı toptan boykot etmeye çağırdı. İşgâlciler kendilerini ne derece zorlarsa zorlasın Türkler'in bu bölgeyi terketmesi de yasaklandı. Eğer emlâk ve emvali satmak icabederse, Hristiyanlara ve yabancılara mülk üzerinde hak iddia edebilmek imkânı tanımamak üzere, bunlar ancak öbür Türklere satılacaktı. Bütün Türkler'den tüm çabalarını, malını mülkünü ulusal amaçların tahakkukuna hasretmesi, millet uğruna çalışmaktan ötürü muhtaç hâle düşenlere yardımcı olmak üzere yardım evleri açmaları istendi".³⁵

Türkler, Yunanlıların İzmir'i istilâsı ve istilânın güneybatı Anadolu'ya genişlemesi üzerine bütün ülkede Rum tacirleri boykot ettikleri gibi, Kilikya'daki mezalime yanıt olarak önce Anadolu'nun her yerinde Ermeni dükkânlarını ve işyerlerini boykota başladılar. Bu boykotlar kısa sürede Ermeni olsun Rum olsun geri dönenleri hedef alan yaygın saldırılara dönüştü. Dönenler önce Osmanlı makamları tarafından iyi karşılanmış ise de, sonradan, sakın etmeyin bunlar Türkiye'nin Paris Barış Konferansı'ndaki durumunu zayıflatır diye İstanbul Hükûmeti'nden gelen müteaddit ihtarlar rağmen, dövülmeye, soyulmaya ve öldürülmeye başlanmıştır. Bitlis'te ve Kuzeydoğu Anadolu'da Kafkas sınırına yakın yerlerde oturan Türkler, işgâlcî devletlerin verdikleri teminat üzerine Rus Kafkasyası'ndan ülkeye girmeye çalışan Ermeni göçmen kafilelerine saldırıya başlamıştır.³⁶ Bu hâl Ermeni milliyetçilerinin, Orta Anadolu'daki binlerce Ermeni'yi, boykotlar ve saldırılara mukabele olarak, Kilikya'ya göçetmeye ikna etmesini kolaylaştırdı; Suriye'deki Fransız Yüksek Komiseri Georges Picot da kendi yönünden onları Kilikya'ya gelmeye teşvik ediyor, Fransız Ordusu'nun kendilerine, Türk Devleti yerine bir Ermeni Devleti kurmak için ihtiyaçları olan himayeyi sağlayacağına söz veriyordu.³⁷ O sıralarda, Rum milliyetçileri de Orta Anadolu'daki Rum köylülerini İzmir işgâl bölge-

³⁵ **Türk İstiklâl Harbi**, 7 cilt, ATASE, Ankara, 1962-1974, Harp Tarihi Dairesi Arşivi no. 1/105, dosya 23.

³⁶ Öşürler ve Göçmenler Dairesinden (Aşair ve Muhacirin) (İstanbul Dahiliye) Bitlis Valisine 18 Cemaziye'l-Evvel 1338 / 8 Şubat 1920 tarihli yazı. BBA DH/ŞFR, dosya 107, belge 36. Öşürler ve Göçmenler Dairesinden (İstanbul Dahiliye) Bitlis Valisine 12 Cemaziye'l-Ahir 1338 / 3 Mart 1920 tarihli yazı. BBA DH/ŞFR dosya 108, belge 10.

³⁷ Gouraud, **op. cit.**, s. 111-112.

sine ya da Karadeniz sahiline naklediyordu. Yüzlerce çete Karadeniz yöresinde bağdaşık bir Rum Pontus Cumhuriyeti kurmak için yerli Türkleri öldürmek ya da korkutup kaçırmak için köy kasaba demeyip her yeri yıkıp harap etmişti.³⁸

Boghos Nubar Paşa Irak, Suriye ve Mısır'da toplanan göçmenler arasından ve Avrupa'da ve Amerika'da yaşayan Ermeniler arasından bir kısmını yollamıştır. Ama çoğu milliyetçi Ermeni kuruluşları eliyle Kayseri, Erzincan, Erzurum, Samsun, İzmit ve Adapazarı'ndan yollanmıştır. Bunların yerlerini terketmeleri işgâlcı Müttefik orduları ile işbirliği yapmaları nedeniyle hayatlarının gerçekten tehlikede olduğuna kani olmaları ve haklı olarak korkmaları yüzündendir. Fransızlar da savaş sırasında Suriye ve Beyrut'a yerleşmiş olan mültecilerden birkaç binini, yöre halkı içinde huzuru en çok bozan anasırdan kurtulmak niyetiyle yollamıştır. Bu yıllarda yaklaşık 120.000 Ermeni iskân edilmek üzere Kilikya'ya sevk edilmiştir; bunlardan yalnız 70.000'i Adana'ya, 12.000'i Dört Yol'a, 8.000'i Saimbeyli'ye, geri kalanı Osmaniye, Kadirli ve Kozan'a iskân edilmiştir. Bunlara ilâveten İstanbul ile Anadolu'nun başka yerlerinden 50.000 Ermeni de Antep, Maraş, Zeytun'a iskân edilmiş olup bu faaliyetin hedefi Fransızın devamlı himayesi altında Kilikya'da bir Ermeni devleti teşkil etmektir.³⁹

Bu göçmenler Kilikya'ya ulaşırken, Fransız komutanlar masumane bunların Müslüman komşularının yanına uslu uslu yerleşeceğine, Müslümanların da bunları mukavemet göstermeksizin kabul edeceğine inanmaktaydı. Ama, öyle olacak yerde, bunların çoğu Kafkaslar'da yeni doğmakta olan devlet tarafından Kuzeydoğu

³⁸ İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri'nden Fransız Dışişleri Bakanı Pichon'a. 27 Eylül 1919. Savaş Arşivleri, Vincennes Şatosu, Paris, Savaş Arşivleri, AAEF-Levant 1918-29 (Ermenistan) cilt 7, folyo 148: "Henüz itmam etmiş olduğu seyahati sırasında Teğmen Dubreuil Kayseri yöresi Ermenilerinin yöreyi terkettiğini tespit etmiştir. Bu yığınsal hicret Ermenilerin aniden bir korkuya kapılmasından mütevellit değildir, zira şu anda vilâyette sükunet bulunduğunu kendileri dahi teslim etmektedir. Bu hicret daha ziyade İstanbul'da mukim piskoposları ile Türkiye'nin diğer kentlerinde, hattâ Avrupa'da yaşayan dindaşlarından gelen öğüt ve teşvikler yüzündendir." Dubreuil kendisi bizzat şöyle demektedir: "Kayseri yöresi Hristiyanlarının bölgeyi şu anda yığın yığın terketmekte olduğunu bildirmekten onur duyarım. Kayseri'nin İstanbul'da bulunan katolik piskoposu hicreti tavsiye etmekle bu hicreti örgütleyen asıl faillerden biri durumundadır. Adana'yı sırf Ermenilerin oturduğu bir vilâyet yapmak yolunda Kilikya'da yürütülen politika bu yığınsal hicretin amillerinden biridir". Bu yığınsal harekete ilişkin Osmanlı raporlarını Öşürler ve Göçmenler Dairesi'nden (Aşair ve Muhacirin) (İstanbul Dahiliye) Kastamonu Valisi'ne yollanan 3 Safer 1338 /28 Ekim 1919 tarihli yazıda (BBA DH/ŞFR dosya 104, belge 96). Özel Kalem'den (İstanbul Dahiliye) Ankara, Konya, Bolu ve Teke valilerine yollanan 8 Safer 1338/2 Kasım 1919 tarihli yazıda (BBA DH/ŞFR dosya 104, belge 146 ve 147). Özel Kalem'den Mamuretülaziz Valisi'ne yollanan 15 Safer 1338/9 Kasım 1919 tarihli yazıda (BBA DH/ŞFR dosya 104, belge 182) bulmak kabildir.

³⁹ Paul du Vêou, *La Passion de la Cilicie: 1919-1922*, Paris, Librarie orientaliste P.Geuthner, 1954; Zeidner, *Tricolor*, s. 169-176, 208.

Anadolu'ya sevk edilmiş ve Kuzeydoğu Anadolu'da Müslüman köylerini yakıp yıkmış olan General Antranik'in çetelerine mensup kişiler olmakla, Ermeni Lejyonu ile elele Kilikya'nın her yerinde Müslümanlara saldırmışlardır.⁴⁰ Bazen, Urfa ve Rakka civarındaki saldırılarında onlara, fırsat bulduğunda etrafındaki kasabalara saldırmaktan daima mimli olan Arap kabileleri de iltihak etmiştir.⁴¹ Yörede bulunan İngiliz gözlemciler geri gelen Ermenilerin savaştan önce Ermenilerle Müslümanlar ve Yahudiler arasındaki aynı gerginliği yaratan özelliği sergilediğini söylemişlerdir.

"Kilikya ve Suriye'den yeni döndüm, çok ilginç şeyler yaşadım. Eminim siz de siyasilerin fikirleri ile dolusunuz ve daha fazlasını duymak istiyorsunuz. Onları, tehlike çanları çalmaktan hoşlanan ve kendi önemlerini artırmak için olayları ve konuları abartan ve uzlaşmayı geliştirmek için ellerinden geleni her zaman yaptıklarından emin olamadığım kişiler olarak görmeye temayül ediyorum. Picot ve Bremond'u gördüm, her ikisi de şimdi bizden hoşnut olduklarını söylediler. Şimdi Kilikya'ya sel gibi akıttığımız Ermeniler meselesi. Zavallı şeytanlar, kimse onları hiç bir yerde görmek istemiyor. Ama tüm başlarına gelenlere rağmen rastladığım binlerce kişi içinde ince ve neşeli birini görmedim. Katliamlar hayli abartılmış, ama köylerinin yerle bir edildiği doğru, taş üstünde taş kalmamış. Kadınlar ve çocuklar her nasılsa sağ kalabilmiş, kadınların Türklerle birlikte yaşamaktan ve onlardan çocuk sahibi olmaktan memnun olduğu söyleniyor. Ermeniler hakkında bir şey bilmiyorum, ama kimse'nin, hattâ misyonerlerin bile onlar hakkında edecek bir çift iyi sözü yok gibi".⁴²

Osmanlı Bakanlar Kurulu, İstanbul'da, sürgüne yollanmış Ermenilerden yerlisi olduğu kasabadan başka bir kasabaya gidenle-

⁴⁰ Richard Hovannisian, *The Republic of Armenia II*, Berkeley, CA, University of California Press, 1974, s. 325, 416; Antranig Chalabian, *General Andranik and the Armenian Revolutionary Movement*, Southfield, MI, 1998. McCarthy, *Death and Exile*, s. 205. Aram Turabian, *L'Éternelle victime de la diplomatie européenne*, Marsilya, Impr. Nouvelle, 1929, s. 164-170; Liaison, "Antranik", *Blackwood's Magazine*, 206 (Ekim 1919), s. 441-477; W.E.D. Allen ve P. Muratoff, *Caucasian Battlefields*, Cambridge, Cambridge University Press, 1953, s. 461, 472-475; "General Antranik, The Armenian Washington", *Literary Digest*, 64 (17 Ocak 1920) s. 90-92; Erdal İtler, "Milli Mücadelede Doğu Lejyonu'nun (Légion d'Orient) Fransız İşgal Bölgesindeki Fonksiyonu", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, No. 4 (Mayıs 1989) s. 419-436.

⁴¹ Ankara, Bakanlar Kurulu Kararnamesi, 550, 18 Ocak 1921, CA (Ankara) 8572, Dahiliye kutu 2 dosya 29, No. 6.

⁴² Korgeneral Sir W. N. Congreve'den Kahire'de İmparatorluk Genel Kurmay Başkanı General Sir Henry Wilson'a 19 Ekim 1919 tarihli yazı. Wilson belgeleri, 2/89/64. Keith Jeffry, *The Military Correspondence of Field Marshal Sir Henry Wilson, 1918-1922*, (Ordu Kayıtlar Derneği) The Bodley Head, 1985, s. 129-130.

rin keza memleketi terketmeden önce mahkûm olmuş Ermenilerin Anadolu'ya gitmesine mani olunması yolunda emirler çıkarmıştır.⁴³

Fakat bu talimat yürürlüğe girince, göçmenler önce aslı memleketlerine gidip hemen arkasından Adana'ya ya da Kilikya'da başka bir yere intikal etmeğe başladılar. Bunun üzerine, İstanbul Hükûmeti, aslı memleketlerine giden Ermenilerin başka bir yere intikal etmeden önce orada en az beş yıl oturmasını şart koştu.⁴⁴ Ermeniler her ne zaman başka bir yere gitme nedeniyle bir yerde toplandığında olaylar çıktığı için İstanbul Hükûmeti ek talimatla Ermenilerin topluca değil, teker teker gitmelerine müsaade edilmesini emretti.⁴⁵ Ama Sultan'ın emirleri İstanbul duvarlarını aşmadığı ve Müttefik orduları Ermenilerin Anadolu'ya gelişini kolaylaştırdığı için bu talimatlar hiçbir zaman uygulanabilmiş değildir.⁴⁶ İstanbul'daki Müttefik Yüksek Komiserleri toplanıp bu meseleyi müzakere etmiştir:

"Mr. De France söz alarak, Ermeni hareketlerinin şüphesiz kargaşa çıkarabileceğini, hele hele Ermeniler bir de, belki de haklı olarak, Türklerin kendilerini tekrar öldürmesinden korkarsa, bunun nasıl engelleneceğini bilmediğini; Ermenilerin Barış Konferansı'nın Ermeni milliyetçilerinin görüşlerine itibar etmediği takdirde başlarına geleceklerden korktuğunu; bu hareketlerin genelde Patrikliğin daveti ya da telkini üzerine vâki olduğunu, Ermenilerin çoğunun İstanbul'a gelmek istediğini, ama birçoğunun da Adana'ya veya Kilikya'da başka yerlere gittiğini, orada Fransız işgal kuvvetlerinin kendilerini koruyaca-

⁴³ Öşürler ve Göçmenler Dairesinden (Aşair ve Muhacirin) (İstanbul Dahiliye) Trabzon Mutasarrıflığına 27 Rebi'ül-Ahır 1337 / 30 Ocak 1919 tarihli yazı. BBA DH/ŞFR dosya 95, belge 281. Öşürler ve Göçmenler Dairesinden Konya, Niğde, Kayseri Valilerine ve sair tüm vilâyet ve kazalara, 1 Cemaziye'l Ahır 1337 / 4 Mart 1919 tarihli yazı BBA RH/ŞFR dosya 97, belge 41.

⁴⁴ Emniyet-i Umumiyyeden Kayseri Mutasarrıflığına 27 Rebi'ül-Ahır 1338 / 30 Ocak 1919 tarihli yazı. BBA DH/ŞFR, dosya 95, belge. 277.

⁴⁵ Kalem-i Mahsus'tan [KM] Edirne, Ankara, Konya Valileri ile Bolu, Karesi ve Kütahya Mutasarrıflarına 27 Rebi'ül-Evvel 1338/20 Aralık 1919 tarihli yazı. BBA DH/ŞFR dosya 105, belge. 141. Emniyet-i Umumiye (İstanbul Dahiliye) Mamuretülaziz Valisine (İstanbul Dahiliye), 4 Cemaziye'l-Evvel 1338/4 Ocak 1920 tarihli yazı. BBA DH/ŞFR, dosya 106, belge. 121.

⁴⁶ 9 Kasım 1919 tarihli Sadrazam'a Elazığ Raporu. BBA (İstanbul): Siyasi karton 34/53, İstanbul Dahiliye'nin 9 Kasım 1335 tarihli 8341/160 sayılı yazısı, İstanbul Dahiliye'nin 15 Kasım 1335/1919 tarihli 8386/174 sayılı yazısı, Kalem-i Mahsus'tan (İstanbul Dahiliye) Kayseri Mutasarrıflığına, 4 Safer 1338/29 Ekim 1919 tarihli yazı, BBA DH/ŞFR dosya 104, belge 106, Kalem-i Mahsus'tan (İstanbul Dahiliye) Diyarbakır Valisine, 22 Safer 1338/16 Kasım 1919 tarihli yazı, BBA DH/ŞFR dosya 104, belge 229, Kalem-i Mahsus'tan (İstanbul Dahiliye) Mutasarrıfına, 28 Safer 1338/ 22 Kasım 1919 tarihli yazı, BBA DH/ŞFR dosya 104, belge 265, Emniyet-i Umumi'den (İstanbul Dahiliye) Kayseri Mutasarrıfına, 10 Rebi'ül-Evvel 1338/3 Aralık 1919 tarihli yazı, BBA DH/ŞFR dosya 105, belge 32, Emniyet-i Umumi'den Ankara, Trabzon Valileri ile Canık, İzmit, Kayseri ve Niğde Mutasarrıflarının 29 Cemaziye'l-Evvel 1338 / 19 Şubat 1920 tarihli yazı: BBA DH/ŞFR, dosya 107, belge. 105, Gökbilgin II, 191.

ğını düşündüklerini; Fransızların Arabistan ve Halep'ten gelenlere müsaade etmediğini, zira o yerlerin de işgâl kuvvetlerinin himayesinde olduğunu; şu anda Ermeni bölgelerinde nispî sü-kûnet bulunmasına karşın Ermenilerin Anadolu'ya gelmesini durdurmanın zor olduğunu; Bab-ı Âli'ye Ermenilerin bu hareketlerini durdurmaya hakkı olmadığına söylenmesini; Hohler'in, Ermenilere hareket özgürlüğü tanımamakta ısrar ederse Osmanlı Hükûmeti'nin sorumluluğunun tespitine sıra geldiğinde bu hususun dikkate alınması için keyfiyetin Barış Konferansı'na duyurulacağını Bab-ı Âli'ye söylenebileceğini düşündüğünü; Bab-ı Âli'den Ermeni hareketine koyduğu sınırlamaları kaldırmasının istenmesini; Karma Ermeni Komitesine bilgi verilmesini tespit etti".⁴⁷

Fransızların Kilikya'nın işgâlini devam ettirebilmesi daha fazla askere lüzum gösteriyordu, çünkü bu ödev Türk Ulusal Güçlerinin saldırıları yüzünden günden güne daha güçleşmekteydi. Yeni askerlere mutlak surette ihtiyaç duyan General Gouraud, 1919 Aralık ayında, Ermeni Lejyonu'nu tekrar teşkil etmek için müsaade istedi. Ama vaziyet ne denli zorlu olursa olsun, Paris'ten, Genelkurmay'dan gelen cevap olumsuzdu:

"İdame ettirmek bile Fransa'nın çıkarlarına uygun değilken Kilikya'daki işgâl kuvvetlerini artırmak olacak iş değildir, çünkü Kilikya'da üstlendiğimiz barış getirme işinin gereklerine denk düşmemektedir. Bu amaç için Türk ve Kürtlerden bir Yabancı Lejyon taburu teşkili öngörülmektedir".⁴⁸

Fransız ordusu, Ermeni Lejyonerlerin Kilikya'da Türk sivillere ettiklerinden ötürü sonunda kendini öylesine şerefi yitirmiş hissetti ki, 1919 yılı Şubat ayı sonlarından itibaren lejyonerleri Anadolu'nun ortası ile Suriye çöllerinin ortasına, oradaki demiryolu istasyonlarını korumak üzere göndermeyi denedi.⁴⁹ Ama Ermeni lejyonerler, kendilerinin lejyon'a Türklere saldırmak için katıldığını, bu nedenle kendilerini bu işten menedecek hiç bir görevi kabul etmeyeceklerini söyleyerek, emirlere itaat etmeyi reddettiler. Çoğu oracıkta Fransız komutanlarını terk ve birliklerinden firar ile

⁴⁷ 27 Kasım 1919 tarihli Yüksek Komiserler toplantısı, FO 371/4156/510/165711.

⁴⁸ Kara Ordusu Kurmay Başkanlığı'ndan 17 Aralık 1919, No.10 394-9/11 sayılı D.M. Karton 5, Doğu Lejyonu Savaş Arşivleri, Vincennes Şatosu, Paris, **Les Armées françaises au Levant**, C. I, s. 127'de zikredilmiştir.

⁴⁹ 19 Mart 1919 tarihli, G-35/11/72 sayılı 21. Kolordu emri. Karton 5, Légion d'Orient, Savaş Arşivleri, Vincennes Şatosu, Paris, **Les Armées françaises au Levant**, C. I, s. 125'de zikredilmiştir. Kasım Ener, **Çukurova'nın İşgâli ve Kurtuluş Savaşı**, İstanbul, Berksoy Matbaası, 1963, s. 18.

Adana, Mersin, Maraş ve Hamidiye'de üstlenmiş asi gruplara iltihak etmiş ve civardaki Türk köylerini yakıp yıkmaya devam etmişlerdir.⁵⁰ Nihayet, 10 Ocak 1920'de Kıbrıs'taki destek kampını kapatma emri verilmiştir. Aynı yıl daha sonra, 1 Ağustos 1920'de Ermeni Lejyonu'nun tamamen dağıtılmasına yönelik nihai emir verilmiştir.

"Lejyon'un içinde haddinden fazla tehlikeli adam vardı. Lejyon'un kolunu bacağını kesmek gerekiyordu. Dördüncü tabur tamamen silâhtan tecrit edildi; bu taburdaki lejyonerler incelenip üç gruba bölündüler: Elli kadarı Divanı Harpte yargılanacaktı; yaklaşık 400 kadarına yeniden görev verilerek geri kalan üç taburdan birine gönderildi ve yeniden silâh verildi; 400 kadarından da bir depo bölüğü teşkil edilip, silâhları alındıktan sonra Port Said'e geri gönderildi.⁵¹

"Ermeni Lejyonu'nun taburlarını karantinaya almaya kadar varan bu emirler ve karşı emirler lejyonerlerin maneviyatına hiç tesir etmedi. 7 Mayıs 1919'da hava taburundan yani ikinci taburdan dört astsubay dahil 17 lejyoner, İngiliz komutanına kendilerini koruması için bir dilekçe yolladıktan sonra, silâhları ve bagajları ile firar etti. Subaylarına da şöyle bir mektup bıraktılar: 'Biz hepimiz ülkemizi kurtarmaya ve yakınlarımızın öcünü almaya ahdetmiştik....askerî hayatın iki yıl çilesini çektikten sonra anladık ki, siz yakın bir mazide analarımızı, bacılarımızı kirleten ve topraklarımızı kendilerine mal eden Türk müstebitler ile ortaksınız. Bu kadarı yeter, artık elveda, sizin emperyalist politikalarınıza hizmet etmektense bizden yardım isteyen analarımızı ve bacılarımızı kendi ellerimizle azat etmeyi tercih ederiz....' Dört saat çarpıştıktan sonra 10 Mayıs 1919 da yakalandılar".⁵²

Terhis edilen Ermeni askerleri yüzlerce Türkü öldürerek Türk köylerini geniş ölçüde soymaya devam ettiler; sonunda her yerden bunlardan kurtulmak için bir şeyler yapılsın diye ricalar yükselir

⁵⁰ Beyrut'ta Engert'ten Dışişleri Bakanı'na 20 Şubat 1920 tarihli yazı, DB Ondalık Dosyası, 867/1122, Bristol'den Dışişleri Bakanı'na 4 Mart 1920 tarihli yazı, DB Ondalık Dosyası 867/1130-1131, İstanbul'da Wenn'den Dışişleri Bakanlığı'na 27 Mart 1919 tarihli yazı, FO 371/3658/No. 58433, McCarthy, *Death and Exile*, s. 207, 243; *Les Armées françaises au Levant*, s. 120.

⁵¹ Kilikya'da Fransız Birliklerinden Harp Bakanlığı'na 4 Mart 1919 tarihli 331/G numaralı yazı, Karton 5, Doğu Lejyonu Savaş Arşivleri, Vincennes Şatosu, Paris, *Les Armées françaises au Levant*, C. I, s. 124-125; Zeidner, *Tricolor*, s. 159-160.

⁵² Kilikya'daki Fransız Birliklerinden Şark'taki Fransız Birliklerine 14 Mayıs 1919 tarihli, 23 sayılı yazı ve başka belgeler. Karton 4C2, SA, Vincennes Şatosu, Paris, *Les Armées françaises au Levant*, C. I, s. 126.

oldu.⁵³ Amerikan Yüksek Komiseri Mark Bristol raporunda, aldığı malûmata göre, Kilikya'da süregiden tüm anarşi ve kıtalin Fransızların Türkleri medeniyetsiz sömürge halkı gibi görmesinden ve Ermenileri silâhlandırıp desteklemesinden neşet ettiğini dile getirmiştir:

"Fransızların Suriye ve Kilikya'yı işgâl etmesi nedeniyle Türkiye'de yeni bir durum ortaya çıkmıştır. Bu durum İzmir'in Yunanlılarca işgâlinin yol açtığı duruma benzemektedir. Fransızların Ermenileri asker olarak kullanması ve Ermenileri silâhlandırması yerli ahalinin ayaklanmasına ve Türklerin ulusal güçlerden yardım göndermesine yol açmıştır. Fransızlara sevgi gösterilen Suriye limanlarında Fransızlar ülkeyi sanki fethetmiş gibi işgâl ederek, ülkenin bayrağı yerine kendi bayrağını çekerek, keza tüm Hükûmet işlevlerini üstlenerek bu acemi hâllerıyla düşmanlık yaratmışlardır.

"Yine bu türden olarak, Türkler, Kürtler ve Araplar Hristiyanlara duydukları hasmane muhalefeti Fransız kuvvetlerine yönelttiler. Gelen haberlere göre, Fransızlar köyleri tahrip etmiş, kadınlara tecavüz etmiş, yerlileri öldürmüş, sonuç olarak Kilikya'da bir harp hâli zuhur etmiş olup Fransızlar Urfa ve Maraş'tan çekilmek zorunda kalmıştır. Gelen haberlere göre, Türkler yerli Ermenileri öldürerek, köyleri yakarak mukabelede bulunmaktadır, fakat anlaşıldığı üzere, Fransızların Maraş'ta geride bıraktığı Ermeniler tutsak muamelesine tâbi tutulmakta olup başkaca bir kötü muameleye muhatap olmamaktadır.

"Antep, Urfa ve Maraş'taki Amerikan vatandaşlarının güvenliğinde olduğu, rahatsız edilmediği ve Amerikan mülküne zarar verilmediği biliniyor. Ne var ki, Fransızlar ülkeyi yeniden işgâle kalkışacak olursa, durumun böyle devam etmeyebileceği endişesi vardır. Amerikan vatandaşlarının oradan çekilmesi ciddi olarak düşünülüyor, fakat bu mevsimde seyahat etmenin kolay olmadığı da hesaba katılmalıdır. Türk Hükûmetine ve buradaki Fransız Yüksek Komiseri'ne başvurulmuştur. İngiliz yüksek makamları ile yaptığımız istişarelerden kendilerinin Türkiye'nin şu anda içinde bulunduğu vaziyetten endişeli oldukları görül-

⁵³ Emniyet-i Umumiye'den (İstanbul Dahiliye) Kayseri Mutasarrıflığına, 21 Cemaziye'l-Ahır 1337/24 Mart 1919 tarihli yazı, BBA DH/ŞFR, dosya 97, belge. 257, General Hamelin'den Savaş Bakanlığına, 14 Mayıs 1919 tarihli 658/G sayılı yazı, Karton 5, Légion d'Orient, Paris'te Savaş Bakanlığından Şarkta Fransız Birliklerine 17 Mayıs 1919 tarihli 4665-9/II sayılı yazı, Karton 5, Légion d'Orient, SA, Vincennes Şatosu, Paris, **Les Armées françaises au Levant**, C. I, s. 127.

müştür. Fransız işgâl bölgesinde İngiliz tebası mevcut olup, vatandaşlarımızın oradan alınması konusunda İngilizlerle işbirliği yapıyorum".

Lejyon'un toprağa attığı zehir kendi ilga edildikten sonra da uzun zaman kaldı. Bremond, bir ara, Fransız Yabancılar Lejyonu'nda bulunmuş bir Amerikalı-Ermeni subay olan John Aram Şişmanyan'ın komutasında yeni bir Ermeni milisi örgütlemiş, Antranik'in gerilla çetelerinde bulunmuş bazı kişileri bu örgüte dahil etmişti. Örgüt ismen Fransız yönetimi adına nizam ve asayişini temin ile yükümlü olmasına karşın, bölgedeki Müslümanlara karşı Lejyon'un saldırılarını sürdürmüş, bu da feci sonuçlar doğurmuştur.⁵⁴ Sonuç olarak, Kilikya'da Türklerin Fransız idaresini kabul edebileceği ve Ermenileri de komşu olarak benimseyebileceği yolunda hiçbir ümit kalmamıştır.⁵⁵ Tam tersine, tüm Türk nüfusu şimdi mukavemet kuvvetleri geliştirmeye girişmişti. İngiliz haber alma servisi, bunu yanıltarak halkın işgâl kuvvetlerinin kötü muamelesine karşı duyduğu tepkiden ziyade sırf milliyetçi propagandaya hamletse de, Kemalist nüfuzun güneydoğuda Türkler arasında süratle yayıldığını tespit etmiştir:

"Mustafa Kemâl'in propagandası Müslümanlar arasında ona bir hayli taraftar kazandırmıştır. Kemal'in ajanları Adana'da durmadan artmaktadır. Baş Yönetmen, propagandayı durdurmanın en etkili çaresi olarak bu ajanları kişileri belirli yerde oturup kalmaya zorlamayı düşünüyor. Anadolu haberleri Kilikya'ya gizlice sokulan gazetelerle ulaşmaktadır. Bu Damat Ferit Kabinesinin düşmesi ile birleşerek halkı heyecanlandırmaktadır. Özellikle Türkler yüreklenmekte ve milliyetçi hareketin Kilikya'yı Müttefik işgâlinde kurtarıp Osmanlı İmparatorluğuna geri katmasını umut etmektedir. Kamu güvenliği fena durumdadır. Eşkiyalık yaygındır, köylüler dehşete düşmüş olup kasabalara göçetme temayülü göstermektedir. Eşkiya, suçlarının bahanesi olarak, İslâmcı ve Ulusçu Hareketleri kullanmakta, Dava uğruna dağlarda müsellaah gezdiğini söyleyip yaşayabilmek için halktan para ve erzak istemektedir. Bunu gerekçe gösterip zengin kişilere mektuplar gönderip şu kadar para, şu

⁵⁴ Zeidner, *Tricolor*, s. 215-216, 292-293.

⁵⁵ 1 Eylül 1920'de yürürlüğe girmek üzere 15 Ağustos 1920 tarihli emir. 15 Ağustos 1920 tarihli 6062/1 sayılı Tümen Talimatı, Karton 5, Légion d'Orient, SA, Vincennes Şatosu, Paris, *Les Armées françaises au Levant* Cilt 1, s. 128'de zikredilmiştir. Aynı zamanda bak: Véou, s. 44.

kadar hayvan veya şu kadar tahıl gelmeyecek olursa, onları basacakları yolunda tehditler savurmaktadırlar".⁵⁶

1921 yılı Yaz mevsimi idrak edildiğinde, Kilikya'da Müslümanların direncinin artması bir yandan İstanbul'daki işgâl idaresine İngilizlerin tahakküm etme arzusu göstermesi, öte yandan Fransız Hükûmetini Müttefiklerini terkedip milliyetçi Türkler ile ayrı bir barış sözleşmesi imzalamaya ikna etti. Milliyetçi Türklerin Sakarya Muharebesinde Yunan ordusunu altetmesi savaşın içinden doğan yeni Türkiye'de ilerde herhangi türden iktisadî ve siyâsî bir nüfuz sahibi olacaklarsa, İstanbul'daki köhnemiş ve güçsüz Sultan'ın Hükûmeti yerine milliyetçileri muhatap almak durumunda olduklarını Fransızlara göstermişti. Sonuç Ankara Hükûmeti ile Fransa arasında 1921 Ekim ayında imzalanan Ankara Andlaşması oldu. Bu Andlaşma ile Fransızlar sadece Kilikya'dan çekilmekle kalmıyor, tüm silâhlarını ve üniformaları bile Batı cephesinde İsmet İnönü'nün önderliğinde Yunanlılara karşı hazırlanan yeni ulusal Türk ordusuna bırakıyordu.

İskenderun ve Halep'teki Türkler, Andlaşmanın kendilerini Suriye'de Fransız egemenliği altında bırakmasından düş kırıklığına uğradılar, ama sonunda 1939'da onlar da Türkiye Cumhuriyeti'ne katıldılar. Asıl kaybedenler Kilikya'daki Ermeniler olmuştu; Fransız işgâline alkış tutarak, Ermeni Lejyonu'nu destekleyerek ve haşın Fransız yönetimine katılarak Türk komşuları ile aralarında daha önce mevcut olan beraberlik duygularına son vermiş ve kendilerini Türklerden gelecek şiddetli cezalara maruz bırakmışlardı. Ankara Andlaşmasının imzalandığı ve Fransızların çekilip gideceği haberi gelir gelmez, Ermenilerin çoğu haklı olarak dehşete kapıldı. Her ne kadar hem Fransızlar hem Türkler kendilerini koruyacaklarına dair söz vermiş de olsalar, Ermeniler o bölgede ortaya çıkan yeni koşullarda, Fransız işgâli ve Ermeni Lejyonu'nun faaliyeti sonucu ailelerini, evlerini, malını mülkünü yitirmiş Türklerin öç almasından kaçamayacaklarını görüyorlardı. O nedenle, Ermenilerin hemen hemen tamamı o koşullarda yapılabilecek tek şeyi yaptılar. Denklelerini sarıp sarmalayıp kimisi Kilikya'yı boşaltan Fransız kuvvetleriyle, kimisi onları almak için civardaki limanlara gelmiş İngiliz ve Fransız gemileriyle, kimisi de yayan Suriye, Filistin ve Lüb-

⁵⁶ 1919 yılı Ekim ayının ilk haftalarında Kilikya'daki durum hakkında Baş Yönetici'nin yazdığı raporun özeti. Askerî İstihbarat Müdürü'nün Dışişleri Bakanlığına 22 Kasım 1919 tarihli B. I/6862 (M. I. 2) sayılı yazısına eklenmiştir. FO 371/4185/154797, Şimsir, **British Documents on Atatürk** (Atatürk Hakkında İngiliz Belgeleri), C. I, s. 227-228.

nan'a gittiler, orada yerleşip kendilerine yeni bir hayat kurdular.⁵⁷ Bu işte kendilerini milliyetçi Ermeni ajanlar da teşvik etti. Öyle ümit ediyorlardı ki, böyle yaparlarsa Fransızları, Fransızları olmazsa Amerikalıları ve İngilizleri utandıracaklar, onlar da utanıp tüm Kilikya'da yeni bir Ermeni devleti kurabilmeleri için kendilerine yeni askerî birlikler yollayacaklardı. Kilikya'yı boşaltmalarından ötürü Fransa'dan yakınmak üzere Avetis Aharonyan ile Gabriel Noradungyan Fransa Başbakanı Aristide Briand'ı görmeye gittiklerinde, asıl şikâyet eden Briand oldu:

"Konunun tetkik edilmesi talimatını verdim. Size söylemekten üzgünüm ama bana verilen malûmata göre, Ermenilerin yığın yığın Kilikya'yı terketmelerinde bazı meçhul kişilerin ve Komitacıların yaptığı gayretkeş propagandaların büyük ölçüde rolü olmuş. Sebebini asla anlayabilmiş değilim. Ama bu propaganda iki yönden Fransa'nın canını sıkmaktadır. Birincisi Ermenilerin Kilikya'dan kaçması, 'Fransa Ermenileri koruyamadı' anlamını içerdiğinden Fransa'nın itibarını kırmakta; ikincisi ise Ermenilerin Fransa'dan başka hami bulamaması ve onların ihtiyacı ile ilgilenmenin yine Fransa'ya kalmasıdır. Şimdi size soruyorum, bu garip vaziyet daha ne kadar sürecek... Türklerin onlara bir zararı dokunmadı, sözlerini tuttular. Öyleyse Kilikya'yı böyle yığın yığın terketmeye ne lüzum var?"⁵⁸

Önce Noradungyan böyle teşvikler olduğunu inkar etti:

"İnsanların propaganda yüzünden kaçtığını sanmıyorum. Türk hâkimiyeti genel bir korkuya yol açmıştır.... Kimdir o Ermeniler ve nasıl bir propaganda yapmışlardır bilmiyorum. Ama çaresine bakmak zor değil, gereğini yapacağız..."

Öte yandan, Aharonyan Kilikya'yı yığın yığın terketmeye amil olan şeyin iki yıldır işlenmiş kötülükler yüzünden Ermenilerin Türklerin kendilerini cezalandıracağından korkuya kapılıp böyle davrandıklarını dosdoğru söyledi.

"Eğer bir aydın kişi, bir entellektüel, bir önder ya da bir Komiteci Ermenilere çekilen askerlerle birlikte kaçmalarını öğütlemişse, zerre kadar şaşırmam. Bu davranışta melunca bir niyet

⁵⁷ *Les Armées françaises au Levant*, C. II, Sayfa 302. Götmesinler ya da kendilerini de alsınlar diye Ermenilerin Fransızlara yazdığı yüzlerce dilekçe ve yakın yazısı Vincennes Şatosu'nda 16 C 2 numaralı kartondadır. Bu dilekçe sahiplerinden birisi benim Harvard ve Kaliforniya Üniversitelerinde meslektaşım olan doğum yeri Maraş'tan Kudüs'e oradan da ABD'ne gitmiş olan Avedis Sanjian'dır.

⁵⁸ 7 Aralık 1921. Avetis Aharonyan, "From Sardarapat to Sèvres and Lausanne", *The Armenian Review*, XVIII/1-69 (Spring, 1965) s. 60.

ya da ileriye dönük bir hesap bulunabileceğini sanmam, olsa olsa Türklerin kılıcından kaçıp kurtulma arzusu olabilir ki, bu da akla uygun anlaşılabilecek bir şeydir. Sayın Başkan, anlaşılmaz ki, Kilikya'da Türk egemenliği demek, Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'nin egemenliği demektir ve o mecliste Van, Muş, Erzurum ve Bitlis katliamlarının kötülükleriyle ün salmış düzenleyicileri bulunmaktadır. Ermeniler bunu gayet iyi biliyorlar. Hangi aklı başında bir Ermeni, bir aile babası ya da çocukları yanında zavallı bir ana kendisine kalayım mı gideyim mi diye danışsa, kal ve Türklerin kılıcını bekle diye öğütte bulunabilir? Bu tahrik değildir, Sayın Başkan, sadece insanî bir kaygıdır."⁵⁹

Amerikan Yüksek Komiseri Mark Bristol yaşanan paniği şöyle anlatıyor:

"Geçenlerde imzalanan Türkiye-Fransa Andlaşmasının meydana getirdiği etkilerden birisi Kilikya'daki Hristiyanların paniğe kapılmasıdır. Burası iki ay içinde Türk milliyetçilerine devredilecektir. Bu Hristiyanların bir çoğu, bir çok hadisede, Türke karşı Fransızın yanında yer almış, hattâ işi Türke karşı silâh çekmeye kadar vardırırmıştır. Kilikya'da kalırlarsa kendilerinden acı bir şekilde intikam alınacağından korkuyorlar. Ama bu Hristiyanların ekseriyeti için dünyanın geçimlerini kolayca temin edemeyecekleri başka yerlerine alelacele kaçıp gitmektenense oldukları yerde kalmak daha akıllıcadır. Sonunda, Türk egemenliğinin tamamen kabul edileceği Anadolu'da yaşayan iki üç milyon kadar Hristiyan bakımından kötü bir emsal gibi görünüyor. İzmit'teki Amerikalı rahatlatma görevlilerinin yolladığı mektuplardan o bölgedeki Amerikalıların ve umumiyetle Hristiyanların tehlikede olmasından korkulduğu anlaşılmaktaysa da, 96 numaralı USSC komutanının yaptığı tahkikat bu gerekçe ile korkmak için bir neden bulunmadığını göstermektedir. Hükûmet doğru düzgün hareket etmekte olup Amerikalılara karşı duyguları da iyidir".⁶⁰

1921 Ekim ayında Kilikya'daki Ermeni tacirler yeni mal siparişini kesip mallarını Suriye ve Lübnan'a taşınmak üzere sahile sevk ettiler. Ermenilerin Kilikya'daki dini lideri Patrikliğe ve İstanbul'daki Yüksek Komiserlere bir telgraf çekip tüm cemaatinin kitle ha-

⁵⁹ 9 Aralık 1921. Aharonyan, *op.cit.*, s. 60-61.

⁶⁰ 20 Kasım 1921'de biten haftaya ait harekât raporu. Türk sularında ABD Deniz Kuvvetleri Müfrezesi Komutanı'ndan ABD Yüksek Komiserine ABD Ondalık Dosya 867. 00/1456.

linde Kilikya'dan göçetmek istediğini bildirdi ve onları sürgüne taşıyacak gemilerin Mersin'e gönderilmesini rica etti. Kasım ayında Kilikya'nın her tarafında Ermeni bankaları ve ticarethaneler tasfiye edildi. Cizvitler Koleji ile Aziz Yusuf Kızkardeşleri Okulu'nun öğrencileri birlikte İskenderun'a gönderildi. 13 ile 22 Kasım tarihleri arasında sırf Mersin'den 12.000 kişi gemilere bindi. O sıralarda, en büyük sorun İskenderun'da yaşanıyordu. Sırtlarındaki giysilerden ve ellerindeki taşıyabildiği şeylerden başka hiçbir şeyi olmayan binlerce Ermeni İskenderun'a gelmişti. Bunlar kendine güç belâ bakabilen Fransızlar tarafından doyurulmaya ve giydirilmeye muhtaçtı. Kargaşa ve çilenin haddi hesabı yoktu.⁶¹ Hemen hemen Ermenilerin hepsi özellikle Fransızlara karşı buruk ve mutsuzdu; Fransa'nın onlara Kilikya'da bir devlet kurmayı vadettiğini ama sonra Hristiyanlara olan bu yüce vecibeye yüz çevirdiğini iddia ediyorlardı. Milletler Cemiyeti'ne, Uluslararası Kızılhaç Teşkilâtına, Fransız ve İngiliz Hükûmetlerine protesto telgrafları yağdırıldı; bu telgrafların çoğunda Kilikya'da Fransız mandası yerine bir İngiliz mandası kurulması ve Türkleri sürüp atmak için geniş ölçekli bir sefer düzenlenmesi talep ediliyordu.⁶²

6 Kasım 1921 günü, daha önce Kemalistlerin Samsun ve Trabzon Valisi ve şimdi de İçişleri Bakanlığında Müsteşar olan Hamid Bey, Kemal tarafından Ankara Andlaşması'nın imzalanması ile ortaya çıkan askerî, mülkî ve siyasî sorunları halletmek üzere Kilikya'ya Vali Yardımcısı atanmıştı (daha sonra Vali olacaktır).⁶³ İki hafta sonra Adana'ya muvasalat ile, yanında Adana yöresi özel askerî komutanı Muhittin Paşa, Franklin-Bouillon, Suriye'den gelmiş Fransız görevliler ve Ermeni din adamları olduğu halde törenler ve kutlamalar arasında yeni Türk rejiminin küşadını yapmış, özellikle korkularını yatıştırmak için Ermeni gruplarına hitap ederek Türk Ordusu'nun kendilerini koruyacağı sözünü vermişti.⁶⁴

⁶¹ *Les Armées françaises au Levant*, C. II, s. 303, 408-409. Vincennes Şatosu Karton, 16 C 2.

⁶² *Les Armées françaises au Levant*, C. II, s. 408. du Véou, *La Passion de la Cilicie*, s. 355.

⁶³ Cumhuriyet Arşivi (Ankara), ABK Kararname 1160, 6 Kasım 1921: CA (Ankara) 8791, Dahiliye Kutu 3/dosya 35/ No. 11. Hamid Bey bu amaçla 1 Ocak 1922'de, (Türk Hükûmetine dair teslimin kolaylaştırılması işini tamamladıktan sonra) bırakmıştır. ABK Kararname 1296, 8 Ocak 1922. Cumhuriyet Arşivi (Ankara, 8825, Dahiliye kutu 4/dosya 43/ No. 11. ABK Kararname 1591, 10 Mayıs 1922, CA, Ankara, 8885, Dahiliye Kutu 5/ dosya 16/ No. 7.

⁶⁴ 22 Kasım 1921. İskenderun'daki Sıs Katolikos'dan Paris'deki Ermeni Ulusal Heyetine 29 Kasım 1921 tarihli mektup. Kasım Ener, *Çukurova'nın İlgâli*, s. 284-287, *Les Armées françaises au Levant*, C. II, s. 304. Yusuf Ayhan, *Mustafa Kemâl'in Pozantı Kongresi ve Adana'nın Kurtuluşu*, Adana, İpek Matbaası, 1963, s. 133. *Yenigün*, 25, 29, 30 Kasım ve 1 Aralık 1921; HM, 1 Aralık 1921; *Tercüman-ı Hakikat*, 23 Kasım 1921; *Akşam*, 15 Aralık 1921.

Herkesin hukukunun korunacağı yolunda insanları temin etmek için bildiriler yayımlanmıştı:

"KİLİKYA'DA OTURANLARA DUYURULUR

"Doğu'da barışı yeniden tesis etmeyi arzulayan Fransa ile Ankara Hükûmeti bir andlaşma yapmıştır. Çoğunluğun haklarına saygılı olan Fransa Kilikya'yı kendiliğinden Türkiye'ye iade etmiştir.

"Azınlık haklarına saygı gösterilmesini arzulayan Fransa ve Ankara Hükûmeti Ankara Andlaşması'na bir dizi garantiler koymuşlardır. Bu garantiler daha yayımlanmadan barış düşmanları tarafından Hristiyanları telâşa düşürmek ve onları Kilikya'yı terke zorlamak için metotlu bir kampanya yürütülmüştür. Bu yüzden, binlerce aile yurt ve yuvalarından koparılıp sürgün ve sefalet yollarına dökülmüştür. Bu manzaradan ziyadesiyle müteessir olan her iki taraf halka güven vermek ve bu iğrenç tahrik kampanyasının etkilerini silmek için yeni bir çaba göstermek hususunda karardır.

"KİLİKYA HİRİSTİYANLARI

"Size affın uygulanmayacağını söylediler: bu doğru değildir. Af umumî ve derhal uygulanacak bir aftır. Mazi ölmüş ve unutulmuştur. Hiç kimse, kesinlikle hiç kimse rahatsız edilemez. Size asla serbestçe hareket edemeyeceğiniz söylendi: bu doğru değildir. Andlaşma'ya göre, şahıslarınız tamamen hür, malınız mülkünüz müemmendir. Hepiniz Fransız Hükûmetinden pasaport almış bulunuyorsunuz. Ankara Hükûmeti bu pasaportlara mutlak surette saygılıdır. Size, kanunla mallarınızın % 40'nın derhal zorla elinizden alınacağı söylendi: bu doğru değildir. Sakarya kampanyası sırasında uygulanmış olan bu kanun ilga edilmiş olup artık yürürlükte değildir.

"Size, hemen askere alınacağınız söylendi: bu doğru değildir. Türk makamları, mecburî askerliğin işgâl son bulduktan üç ay sonra, yani 4 Ocak 1922'de başlaması için gerekli önlemleri almışlardır. Umarız ki, genel barış o tarihten önce kurulacaktır. Dahası Harb-i Umumi sonunda büyük devletlerin aktettikleri andlaşmalara binaen Avrupa ülkelerindeki azınlıklara tanınmış olan garantiler bu Andlaşma ile size de tanınmaktadır. Bu garantilere riayet edileceğini her iki Hükûmet şerefleri ile tekeffül ederler. Onların sözleri, bugün sizi kaçırtmaya çalışan ama ya-

rın sizi ve ailelerinizi mahvettikten sonra yüzüstü bırakacak olan ortalık karıştırmacıların sözlerinden daha iyidir.

"Bu andan itibaren, terk edilen malları muhafaza etmek üzere Fransız ve Türklerden müteşekkil, tüm cemaatlerin temsil edileceği bir komisyon kurulmuştur. Yağmacılık girişimleri acımasızca bastırılacaktır. Müslümanlar ve Hristiyanlar kanuna aynı şekilde riayet ile mükelleftir.

"Şimdi düşününüz, sükûnetinize avdet ediniz ve sizi bekleyen evlerinize dönünüz. Herkese özgürlük ve adalet sağlanmıştır".

Adana, 30 Kasım 1921.

M. Franklin Bouillon Muhittin Paşa Hamid Bey⁶⁵

Bir Osmanlı Ermenisi olan ve başka yüzlerce Ermeni gibi Osmanlı Dışişleri Bakanlığında maziye intikal eden son çeyrek asırda yüksek mevkiler ihraz etmiş ve 1912-1913 yıllarında altı ay Osmanlı Dışişleri Bakanlığı da yapmış olan Gabriel Noradungyan, Avetis Aharonyan ile birlikte İngiltere ve Fransa'ya giderek, Fransa'nın Ankara Andlaşması'ndan rücu etmesini ve muhakkak geleceğini ısrarla söylediği katliama mani olmak üzere bölgenin boşaltılmasına son vermesini talep etmiştir.

19 Kasım 1921'de Noradungyan Lord Curzon'a şöyle demiştir:

"Kilikya halkı, o ülkenin kurtuluşu için Müttefik ordularının saflarında çarpışmış ve 150.000 Ermeni Müttefiklerin sözüne güvenip Kilikya'ya dönüp yerleşmiştir. Bu insanları tekrar Türklere teslim etmek onları bir kez daha katliama tâbi tutmak demektir. Doğu'da aktedilen Fransız-Türk Andlaşması ancak Müttefiklerin prestijinin azalmasına ve Türklerin yüreklendirilmesine yarar. Fransa'nın paraca sıkıntısı varsa ona bir miktar yardım edip 150.000 Ermeniye kurtarmak mümkün değil midir? Türklerin sözüne inanmak söz konusu olamaz. Onları yakından tanırım; özellikle Kemalist denen kişiler en kötüsünden eşkıya, Bolşeviklerin dostu, Panislâmcı ve Panturancı'dır. Fransa'nın İstanbul'daki meşru Sultan Hükûmetini bırakıp o eşkıyalarla ittifak yapması çok kötü olmuştur. Kilikya meselesinin böyle tek taraflı halledilmesi Ermeni halkı için her bakımdan

⁶⁵ Adana halkına 30 Kasım 1921 tarihli Bildiri; Ayhan, **Adana'nın Kurtuluşu**, s. 134; Yusuf Ayhan, **Adana'nın İstiklâl Beyannamesi**, Adana, Kemal Matbaası, 1970, s. 14; Suriye, Beyrut'ta görevli Amerikan Başkonsolosluğu'nda görevli P. Knabenshue'dan 6 Ocak 1922 tarihli rapor, BDDB Ondalık Dosya, 867.00/1474. Roger Gontaut-Biron, **D'Angora à Lausanne**, Paris, Plon-Nourrit, 1924, s. 216. (Fransızca'dan benim yaptığım tercüme).

felâkettir. SÈVRES ANDLAŞMASI ÜZERİNDE ISRAR EDİYO-
RUZ VE ISRAR EDECEĞİZ. O çöp kutusuna atılacak bir kağıt
parçası olmamalıdır.

"...Yüksek Şura önündeki mesele artık Ermeni halkının selâ-
meti değil, fakat bize vad edildiği üzere Türk toprakları üstünde
ilerde Kafkasya Ermenistanı ile birleşerek Birleşik Ermenistan
olacak bir Ermeni devletidir. Sayın Başkan, Yüksek Şura bizim
rıızamızı önceden istihsal etmeksizin bizim sınırlarımızı çizmiş,
müteakiben, yine bizimle istişare etmeksizin Birleşik Devletler
Başkanı'nın şahsında bir aracı-hakem bulmuş, son olarak, bize
bağımsız devletimizi bahşeden bir andlaşma kaleme alıp imza-
lamamız için bizi davet etmiştir. O vesikayı itirazsız imzaladık,
büyük devletlerin ve müttefiklerimizin bize dikte ettikleri her-
şeyi kabul ettik. Şimdi, kanaatimiz odur ki, Yüksek Şura'nın il-
gileneceği mesele Ermeni halkının selâmeti olmayıp Ermeni
devletini kurma güvenliğidir. Kilikya'nın Fransa tarafından
Türkiye'ye teslim edilmesinin Sèvres Andlaşmasına müstenit
olduğunu buyurduğunuz cihetle, biz de aynı esasa müsteniden
Fransa'nın Türkiye'nin elimizden aldığı toprakları bize barışçı
yollardan iade etmeye gayret edeceğini umuyoruz".⁶⁶

23 Kasım 1921 tarihinde Noradungyan Fransız Başbakanı
Aristide Briand'a Kemalistlerin hepsinin katiller olduklarını ve Er-
menilerin onlara kesinlikle güvenmeyeceklerini veya onların ha-
kimiyetleri altında yaşayamayacaklarını söyledi.

"Kilikya'daki vaziyet halkımızı öylesine dehşete düşürmüştür
ki, bize her taraftan telgraflar yağmakta olduğunu söylemeli-
yim. Fransa'nın, bir araya gelmiş canilerden başka bir şey ol-
mayan Ankara'daki Millet Meclisi ile bir andlaşma imzalaması
bizi çok üzmüştür. Onların çoğunu şahsen tanırım. Türk Hü-
kûmetindeki yirmi-beş yıllık görevim sırasında birçoğu maiye-
timde çalışmıştır. Güvenerek söyleyebilirim ki, birkaç istisnası
ile hepsi de Panislâmci, Panturancı, dahası mukaddesat tanı-
mayan yabancı düşmanı canilerdir. Halkımız bir gün o katil
hükûmete teslim edileceğini bir an bile hatırına getirmemiştir.
Bu havsala almaz bir felâkettir, çünkü bu adamlar manen
müflistir, zaman zaman böyle oldukları ilân da edilmiştir, on-
ların sözüne inanılmaz, suçlarının hesabını vermek için bir
kere bile adaletin önüne çıkarılmamış oldukları için haydi
haydi böyledir, ama dost edinilmiş ve teşvik edilmişlerdir. Ge-

⁶⁶ Aharonian, "Sardarapat to Lausanne", *The Armenian Review*, XVII/4-68 (Winter, 1964), s. 49-50, 55; Marashlian'ın *The Armenian Question*, C.I'de kısmen ıktıbas edilmiştir, s. 313-314, 317.

çen Mart ayında Bekir Sami, o kötü şöhretli katliam düzenleyicilerinden üçü ile bir heyet halinde Londra'ya gelmişti.... Nasıl olur da bu adamlar Lloyd George ve diğerleri ile çay içmeye çağrılabilir? Bu hadise Ermenilerin yüreğini parçalamıştır. Devletlerin yayımladığı bunların Ermeni katliamlarından sorumlu tutulacağını beyan eden bildiri hakkında ne diyebiliriz? Ceza nerede kaldı? Şimdi, bütün bu olaylardan sonra, Franklin-Bouillon bu canilerin sözüne itimat etmemizi öneriyor. Bunu yapamayız Sayın Başkan. Ankara'nın sözleri yalan dolandan başka birşey olamaz; eğer onların sözüne kanarsak Ermeni halkı muazzam ıstırap çekmeye mahkûm olur. Hemen katliama girişmeseler bile, Ermenileri yoketmenin bin-bir yolunu bilirler. Hepsi de Abdülhamit zihniyeti ile eğitilmiştir. Halbuki, Abdülhamid'in iğrenç bir eğitimi ve ruhu olduğunu cümle âlem bilir".⁶⁷

Briand üzüntülerini paylaştığını, ancak Kilikya'da yenildiği için, evlâtlarını ve servetini o bataklığa gömmeye devam edemeyeceği için Fransa için başka çıkar yol kalmamış olduğunu söyleyivermiştir:

"Ama şunu da düşünmelisiniz ki, beyler, biz bu anlaşmayı imzalamaya mecburduk. Fransa'nın başındaki dertleri biliyorsunuz. Kaynaklarımız böyle masraflı bir orduyu Doğu'da idame etmeye kafi değildir. Bizim koşullarımızda hiç bir meclis böyle bir askerî bütçeyi kabul etmez. Yine de son bir denemeye kalkışınca kadar bekledik. Gücümüzün ötesindedir. Kilikya'da binlerce can kaybettik ve milyonlar harcadık. Sorunu halidip askerlerimizi çekmemizi imkan dahiline sokacağını ümit ederek Yunan istilâsını beklerdik. Ama gördük ki, Türkler Yunanlıları geri attı ve çok muhtemeldir ki, ilkbahar geldiğinde İzmir'den sürüp atacaktırlar. Türkler Yunanlıların işini bitirince gayet tabii silâhlarını bize çevireceklerdir. Halbuki, bizim Türklerle çarpışmak için ne arzumuz, ne vasıtalarımız, ne de imkânlarımız var. Ülkemiz böyle bir savaşı asla kabul etmeyecektir. Ülkemiz bu savaşı anlamamakta ve istememektedir. Bu koşullar altında mümkün olur olmaz Türklerle barış yapmaktan, askerlerimizi Kilikya'dan çekmekten başka ne yapabiliriz. Kaldı ki Sèvres Andlaşmasına göre de, Kilikya'yı Türklere iade etmeye mecburuz. Ermenilerin emniyetine gelince, lütfen bana

⁶⁷ *Ibid.*, s. 52; Şu kaynaktan kısmen alıntı: Marashlian'ın *The Armenian Question*, C. I, s. 314-315.

inanınız, gerekli önlemleri almış bulunuyoruz. Güvenlik önlemlerinin uygulanışını görmek için subaylarımız oradadır. Gördüğünüz gibi, Hristiyanlar önce askerlik yükümlülüğünden muaf tutulacaktır. Bu iyi bir işarettir. İnanınız, başkaları da olacaktır. Son olarak şu da var ki, Türkler bu koşullarda katliama girişip, tüm Avrupa'yı aleyhlerine çevirerek davalarını tamamen yitirmeye kalkışacak kadar aptal değildir. Hayır, bunu şimdi yapmayacaklardır. İstikbalde yapabilmeleri de bir meseledir. Öyle bir ihtimal için çok vaktimiz var. Yüksek Şura yakında toplanacak. Size söz veriyorum ki, bu konuyu orada ele alacağım ve Hristiyanların emniyetini kesin çözüme kavuşturacağım. Daha fazla bekleyemeyeceğimizi size söyledim. Fransa'nın bir çok derdi var".⁶⁸

Kilikya'da şehirlerde, özellikle Gaziantep'te kalanlar Fransız kuşatmalarının ve bombalamalarının harabeye çevirdiği evlerde oturuyorlardı. Büyük Millet Meclisi onlara ve düşman işgâlinde kurtarılan kazalarda yaşayanlara özel malî yardım, evlerini ve dükkânlarını tekrar inşa edebilsinler diye bedava kereste verdi ve tekrar ayakları üstüne kalkabilmeleri için iki yıllık vergi muafiyeti tanıdı.⁶⁹ Ankara Andlaşmasında vadedildiği üzere, 5 Aralık 1921'de Büyük Millet Meclisi, Kilikya dahil, tüm Anadolu'ya şamil olmak üzere, vatana ihanet ile itham edilmiş olanlar için genel af ilân etti. Bu suretle, Fransız işgâli sırasında işlemiş olabilecekleri suçlardan ötürü hem Müslümanları hem de Hristiyanları bağışladı ve bu tutumu ile herkese dinine, milliyetine bakmadan eşit ve âdil davranmış olduğunu gösterdi ve sakin olmaya teşvik etmiş ve kaçmaya gerek olmadığını söylemiş oldu.⁷⁰ Mustafa Kemâl, aynı zamanda Ermenileri gitmekten alıkoymak gayreti ile 5 Aralık 1921'de Ankara'dan bir bildiri yayımladı:

"BİLDİRİ:

"Türk makamları, Fransa ile ahiren aktedilmiş andlaşmaya binaen, asırlarca yurdun bir parçası olan fakat Büyük Savaş erresinde askerlerce işgâl edilmiş olan Adana'ya avdet etmektedir. Adana vilâyetinin ve diğer topraklarımızın anavatana kavuşma-

⁶⁸ Aharonian, "From Sardarapat to Sèvres and Lausanne", *op. cit.*, s. 53.

⁶⁹ Cumhuriyet Arşivi, Ankara, ABK Kanun 161, 18 Ekim 1921; **TBMM Zabıt Ceridesi** XIII, s. 252-261; XIV, 1-5, 12-16; **Düstur** III/2, s. 177-178; Kanun 169, 8 Aralık 1921; **TBMM Zabıt Ceridesi** XV, s. 17-23, 53, 69-70; **Düstur** III/2, s. 189.

⁷⁰ 5 Aralık 1921 tarihli, 168 sayılı kanun. 3 Kasım 1921'de Meclis'e sunulmuş, görüşülmüş ve 5 Aralık 1921'de kabul edilmiştir; **TBMM Zabıt Ceridesi**, XIV, s. 423-443; XV, s. 16-21, 155; **Düstur** III/2, (1929), s. 188, 192. **Yenigün**, HM, 6, 20 Aralık 1921, **Vakit**, 7, 8 Aralık 1921; Ayhan, **Adana'nın Kurtuluşu**, s. 142.

sını nasip eden Allah'a şükürler olsun. Ana kucağına dönen bu topraklar ahalisini Büyük Millet Meclisi namına selâmlamaktan bahtıyarım. Tüm dünyanın milletimizin ve barışın nimetlerinin bilincinde olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin barışçı niyetler taşıdığını sonunda teslim edeceğini ümit ederim. O Büyük Millet Meclisi ki, her milletin en tabii ve aslî hakkı olan bağımsız yaşama hakkının tanınmasını arzu eder. Bu nokta-ı nazarı kabul etmiş bulunduğu cihetle, Fransız ulusuna ve hükûmetine teşekkür etmeliyim.

"Büyük harpte talihsizliklere uğramış, ıstırap çekmiş Adana, Urfa, Antep yörelerindeki insanlar, ülkenin inkişaf ve saadetini görüp huzura kavuşacaklardır. Ancak, bazı olaylardan anlaşılıyor ki, Türkiye Büyük Millet Meclisinin başarısını çekemeyen birtakım kötü niyetli kişiler, General Gouraud'nun bir bildirisinde bu yörelerde vatandaşlar aleyhine girişilecek eylemlerin kardeşlik duyguları ile kabil-i telif olmayacağını ve zaten bazı kınanacak şeylerin vuku bulmuş olduğunu dile getirmesinde olduğu gibi, bazı söylentiler çıkararak ola ki insanlar arasına nifâk çıkarmaya çabalamaktadır. Medenî âlem ve beşeriyet önünde bir kaç kelime ile buna cevap vermek isterim. Türkiye'de muhtelif unsurlar asırlarca aynı ülkenin çocuklarına yakışır kardeşçe duygular içinde yaşadılar, ortak çıkarların yarattığı en sağlam bağlarla birbirlerine bağlandılar ve bu topraklara en aziz anılarla sarıldılar. Ülkedeki sulh ve sükûnun kendi yararlarına olmadığını gören kışkırtıcıların tahriki ile ülkemizde son yıllarda bazı elim olaylar cereyan etmiş olduğunu saklayamayız. Bunları silip atmak için umumî af ilân edilmiştir. Hükûmet, bu ülkenin çocukları arasında huzursuzluğa neden olabilecek âmilleri ortadan kaldırmak dileğindedir. Yapılacak başka işler vardır. Din ve ırk farkı gözetmeksizin, birkaç kelime ile bu görevleri hatırlatmak isterim. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti demokratik bir Hükûmettir. Millet ve Hükûmet milleti ilgilendiren bütün meselelerde yakın işbirliği halindedir. Bu nedenle sulh ve sükuna olan ihtiyacı bize izaha gerek yoktur. Yapacağımız işlerle düşmanlarımızın çıkardığı kötü niyetli söylentileri boşa çıkarmalıyız. Özgür bir ulusun çocukları olduğumuzu beyan ve ispat etmemiz gerekir. Ülke çıkarlarını bireysel çıkarların üstüne koyabilmesi için Hükûmete yardım etmek görevinizdir. Olağanüstü olaylar karşısında sükûnet ve vakarını muhafazaya muktedir olduğunu ispatlamış bir milletin, fertler arasında din ve ırk farkı gözetmeksizin karşılıklı sevgiyi gerçek-

leştirebileceğine kaniim. Halkın işleri akla ve mantığa aykırı olmaz. Burada ilân etmek isterim ki, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ülkenin âli menfaatlerini kendi menfaatlerinin dünuna koyanlara karşı önlemler alacaktır. Meşruiyet dışına çıkmak isteyenlere karşı sert önlemler alınacaktır. Kamu görevlilerine şunu söylemek isterim ki, nice fedakârlıklar pa-hasına anavatana kavuşan bu toprakların kaderi sizin ellerinizdedir. Herkesin kanun önünde yarar ve refahı esastır. Irk ve imtiyaza bakmaksızın herkes aynı biçimde görevlidir. Unutmayınız ki, görev ne kadar büyük ve önemli olursa, sorumluluğu da o kadar büyük olur. Dinine ve ırkına bakmaksızın herkese adil davranınız. Nizam ve sükûneti bozarak yasaları ihlâl edenlere kanunun sert yüzünü gösteriniz. Her yerde nizam ve asayiş temine çalışınız. Hükûmetin politikalarına müstenit yasalara riayet edilmesini sağlayınız. Sözlerime son verirken millete ve milletin halklarına büyüklük ve refah dilerim. 5 Aralık 1337 (1921)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemâl".⁷¹

Bölgede devriye gezen Amerikan deniz kuvvetleri müfrezesinin bildirdiği gibi, Türk ulusal kuvvetleri Fransızların yerini alırken ne örgütlü bir takibat olmuş, ne de Türklerden herhangi bir misilleme gelmiştir: "Mersin'deki destroyer o bölgenin Türklerin eline geçtiğini ve Hristiyanların hayatlarının tehlikede olmadığını bildiriyor.... Batum ve Novorossisk yollarındaki destroyerler de orada candan karşılanmışlardır".⁷²

Ancak, itimatsızlık dalgaları, verilen güvencelerin rahatlatma husule getirmesine müsaade etmeyecek derecede, yine de çok derindi. Bazı Ermeniler verilen sözlere inansa bile, Türklerden öylesine nefret ediyorlardı ki, korunsalar bile Türklerin idaresinde yaşamak istemiyorlardı. Bu yüzden gerçek yerine korkuya dayalı nedenlerden ileri gelen panik devam etti. O günlerde oralarda seyreden Amerikan Akdeniz Donanmasının komutanı Amiral Niblack şöyle rapor etmiştir:

⁷¹ Ayhan, **Adana'nın İstiklâl Beyannamesi**, s. 25-27; Ayhan, **Adana'nın Kurtuluşu** s. 136. Beyrut'ta Amerikan Başkonsolosluğu'nda görevli Konsolos P. Knabenshue'nin 6 Ocak 1922 tarihli raporuna eklidir. ABD Dışişleri Bakanlığı Ondalık Dosya 867.00/1474 (Türkçe ve Fransızcadan benim yaptığım tercümedir).

⁷² Türk sularından Amerikan Deniz Kuvvetleri Müfreme Komutanı'ndan ABD Yüksek Komiseri'ne 22 Ocak 1922 günü tamamlanan hafta içinde yapılan işler hakkında rapor. BDDDB Ondalık Dosya 867.00/1487.

"Geçenlerde Ankara'da imzalanmış olan Fransız-Türk Andlaşması uyarınca Fransızların Kilikya'dan ricati Hristiyanların Kilikya'dan kısmen tahliye edilmeleri sonucunu verdi. Hristiyanların birçoğu, Fransızlarla, Türklere silâh çekecek derecede, içiçe oldukları için Türklerden müthiş bir ceza geleceğinden korkuyordu. Bu olağanüstü durum nedeniyle ve Amerikan çıkarlarını korumak niyetiyle, Tuğamiral Bristol Mersin'de bir destroyer bulunduruyordu. Tuğamiral galiba Kilikya'daki Amerikalılara ve diğer Hristiyanlara, Türkler tahliye edilmelerini gerektirecek bir şey yapıncaya kadar oldukları yerde kalmalarını tavsiye etmişti. Tuğamiral vaziyeti çok iyi tartmıştı, çünkü önemli hiçbir olay çıkmadı. İnsanlar Kilikya'dan, gitmelerini gerektiren bir vaziyet olduğu için değil, korktukları için ayrılmışlardı".⁷³

Amerika'dan yeni Türkiye'ye iş imkânları aramaya çıkmış ve o günlerde Kilikya'da bulunmakta olan Vacuum Oil Petrol Şirketinin bir görevlisi R. S. Stewart, Beyrut'taki Amerikan Başkonsolosuna durumu, ortalığa yalnız panik ve itimatsızlığın egemen olmadığını, normal ticarî ve sınaî hayatın da tamamen durduğunu rapor etmiştir:

"Fransızların çekilmesi Hristiyanları son derece heyecana sevk etmiştir. Bouillon anlaşması açıklanır açıklanmaz, Mersin limanından büyük bir göç başlamıştır. Bu şekilde memleketi terkedenlerin, esas itibarıyla Adana, Tarsus ve Mersin Ermenilerinden olmak üzere, 40-60.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Ermenileri bu şekilde davranmaya sevkeden esas âmil şüphesiz ki, Türklerin kendilerine yönelik niyetlerinden emin olamamalarıdır. Yunanistan ile Kemalistler arasındaki savaşın şu günkü vaziyetine bakılırsa Yunanlılar da kalamaz. Bunlara ilâveten apaçık görülen umumî paniğin etkisi altında Osmanlı Rumları ve yerli Hristiyanlar da göçmüştür. Daha da mânidar olan şudur ki, İngiliz Hükûmeti bütün İngilizleri tahliye tamam olmadan önce gitmeleri hususunda uyarmıştır. Şu son hadise, hem Türkleri hem Fransızları kesinlikle huzursuz etmekte olup huzursuzluk İngiliz savaş gemilerinin Mersin'de görünmesi ile artmıştır.

"*Ticarî ahval.* Büyük çaplı tasfiyelere ve önemli malların sevkiyatına atfedilebilecek yüzeysel bir canlılık hariç, ticaret ve sa-

⁷³ Amiral Niblack, İtalya-Pola'da bulunan Avrupa sularında görevli BD Deniz Kuvvetleri Komutanı'nın 10 Aralık 1921 tarihli raporu. BDDB Ondalık Dosya 867.00/1470.

nayi muvakkaten durmuştur. Benzer koşullar hangi memlekette zuhur etse oralarda da durgunluk olur, ama Kilikya'daki bu durgunluk, ticaretin nerdeyse tümü ile işte şimdi maneviyatı bozulmuş Hristiyan anasının elinde bulunmuş olması nedeniyle daha da yoğun geçmektedir. Bu sınıfa mensup olup da Kilikya ile bağlarını henüz koparmamış kişiler, ileride ne vergiler konacak, neler olacak bilemedikleri için, yeni iş ilişkilerine girmekten uzak durmaktadır. Hristiyan işçilerin toptan göçetmesi yüzünden el sanatları da etkilenmiştir. Altın ihracının yasaklanması ve bu nedenle binlerce göçmenden dövize olan talebin çok artması karşısında Türk altınının Suriye ve Mısır'daki değeri % 10 düşmüştür. Türk banknotları da değer kaybetmektedir. Kur durumu kesinlikle istikrardan uzaktır. Son olarak, yönetim değişikliği sonucu Kilikya'nın hariçle olan ilişkilerinin ne hâle geleceğini tahmin imkânsızlığı yüzünden ileriye dönük iş imkânları olumsuz etkilenmiştir.

"Maneviyat. İnsanların olaylara gösterdiği psikolojik tepki hangi millettten, hangi dinden oluşuna göre değişmekte olup hayli dramatiktir. Fransız ve Türklerin ortaklaşa çıkardıkları resmi bildiriler fazla güven vermiş değildir. Ermeni'nin o ecdattan gelen ezeli korkusu, kendilerinin de Türklere birşeyler yaptıklarına müdrik olmaları yüzünden şiddetlenmektedir. Hristiyanlar, genelde, toptan bir katliama uğrama ihtimalinden daha az etkilenmekte olup, kendilerini asıl ihanete uğramış oldukları duygusundan kurtaramamaktadır. Türk'ün tepelerinde efendi gibi durmasından nihayet kurtulacaklarına dönük tüm beklentileri kesinlikle kaybolduğu cihetle, Kilikya'da oturmaya devam etmenin onlar için bir cazibesi kalmamıştır. Yüreklere çöken daha da kötü bir korku askere alınacakları ya da askerlikten muaf tutulmak için kendilerinden yüklüce bir para isteneceği korkusudur. Türkler ise doğal olarak coşkulu bir sevinç, fazla saklanmamış bir küstahlık ve bazen de tehdit iması ızhar etmektedir. Beyaz Adam'ın prestiji en düşük noktasındadır. Bunu en çok Fransız subayları hissediyor; subayların çoğu Bouillon andlaşmasını Fransa'nın itibarını düşüren siyasal bir iş olarak görüyorlar. Bu bakımdan pek manidar olan bir hadise, Kilikya'daki Fransız Komutanı General Dufieux'nün başına gelenlerdir. Onun duyguları ve Kemalistlerin verdikleri teminata açıkca itimat etmemesi yerine başkasının atanmasını ve gözden düşmesini intâc etmiştir.... Daha sonra Mr. Bouillon, kargaşalar olacağından ve kargaşalarda mallara zarar ziyan geleceğinden korkmaya gerek olmadığını bakan gözün gördüğünü ve Hükûmetin ne yapacağı konusunda ise ticarî çıkarların dayatılmayacağını kesinlikle ifade edebileceğini söylemiştir.

Gayet tabii, yeni vergiler gelebilir ve yeni Hükümet, harp halinde olması itibariyle, ihtiyacı olan malları zorla almaya lüzum görebilirdi. Ancak, bu zoralmalar bedeli mukabili yapılacaktı. Nitekim, Hükümet son olarak Asya Petrol Şirketi'nden 1000 kasa benzini nakit para ile almıştı. Daha önce kişilerin ellerinden mallarının % 40'ı zorla alınmıştı; buna benzer zoralmalara artık kesinlikle başvurulmayacaktı. Gümrük vergisi % 11'den % 20'ye çıkarılacaktı".⁷⁴

Fransız, Kilikya'yı boşaltmaya 4 Kasımdan itibaren karayolu ve Mersin, İskenderun limanlarından başlayınca Suriye'ye kaçış hızlandı, kaçanların çoğu Ermenilerdi ama aralarında Rumlar ve milliyetçi harekete karşı gelip Fransız ile işbirliği yapmış Türkler de vardı. Kasım ve Aralık aylarında Adana yöresinden 30.000 Ermeni, Rum ve sair Hristiyan ayrılmıştır. Çoğu kendilerini almaya Mersin'e gelmiş vapurlarla ve trenle Halep'e gitmiştir. Aralık ayının sonu geldiğinde Fransız askerleri yalnız Mersin'de kalmıştı; yanlarında 10.000 kadar da göçmen vardı. Dörtöl'da da hâlâ 7.000 göçmen toplanmış vaziyetteydi. Kilis'tekiler 7 Aralıkta, Adana'dakiler 20 Aralıkta, Osmaniye'dekiler 24 Aralıkta, Antep'tekiler 25 Aralıkta, Tarsus'takiler 27 Aralıkta, Mersin'dekiler 3 Ocak 1922'de, Dörtöl'dakiler 4 Ocakta, Adana'dakiler 4 Ocakta götürülerek tahliye Ankara Andlaşması'nın imzalanması üzerine üç ay dolmadan tamamlanmıştır.⁷⁵ (Çukurova'daki kentlerin kesin tahliye tarihleri savaş arşivlerinde, Vincennes Şatosunda, 12 C 2 numaralı kartondadır.) Fransız kaynakları 1 Kasım 1921 ile 4 Ocak 1922 tarihleri arasında yaklaşık 54.000 Hristiyanın Kilikya'yı terkettiğini söylemektedir. Bunların 31.000'i Fransız mandası altındaki Suriye ve Lübnan'a yerleşmiş, geri kalanı İngiliz himayesindeki Filistin ile Mısır'a ve tüm Akdeniz bölgesine dağılmışlardır.⁷⁶ 1923 yılı sonuna kadar Kilikya'yı yaklaşık 175.000 Ermeninin terkettiği söylenmekte olup bunlar savaştan önce de Kilikya'da yaşayan Ermeniler ile 1919 ve 1920'de Orta Anadolu'dan gelip Kilikya'ya yerleşmiş olan Ermeni-

⁷⁴ Paul Knabensue'nun 5 Ocak 1922 tarihli raporunun ekinde yer alan Vacuum Petrol Şirketi'nden, R. S. Stewart'ın, Beyrut'taki Amerikan Konsolosu Paul Knabensue'ya 19 Aralık 1921 tarihli raporu. BDDB Ondalık Dosya 867.00/1475.

⁷⁵ Fransızlar tarafından boşaltılan Çukurova'da kentlerin doğru ve tam kronolojisi Vincennes Şatosu'ndaki Savaş Arşivleri'nde 12 C 2 numaralı kartondadır. **Les Armées françaises au Levant**, C. 2, s. 325 ve 409'da özetlenmiştir. Tahliyenin cereyan şekline ilişkin Türk Belgeleri için bak: **Türk İstiklâl Harbi'nde**, IV, s. 292; T. C. Genelkurmay Harb Tarihi Arşivi'nde, ATASE, **Harp Mıntıkaları, Şehir ve Kasabaların İşgal, İstirdat ve Bombardıman Tarihleri**, Ankara, 1940, s. 86; Hulki Saral ve Tosun Saral, **Vatan Nasıl Kurtarıldı**, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1979, s. 368; Birleşik Devletler Deniz Kuvvetleri'nin bölgede bulunan filo komutanı, yaklaşık 8.000 kişi hariç tüm Ermeniler'in Kilikya'yı terkettiğini, bu yaklaşık 8.000 kişinin Mersin'de toplanmış olduğunu rapor etmiştir. Türk sularında seyreden ABD Deniz Kuvvetleri Müfreze Komutanı'nın 01 Ocak 1922 günü tamamlanan hafta içinde yapılan işlere ilişkin raporu. BDDB Ondalık Dosya 867.00/1478.

⁷⁶ Suriye ve Lübnan'da Fransız Yüksek Komiseri 1922'de Suriye ve Lübnan, Paris, Larose, 1922, B. R. 6/18-1-1922 D27 C1.

lerdir.⁷⁷ 1922 yılı Ocak ayı sonlarına doğru Paris'e avdetini müteakip General Gouraud Sorbon'daki özel bir oturumda şöyle demiştir: "Kilikya'nın tahliyesi, genelde, mükemmel bir nizam içinde cereyan etmiş olup şiddet olayları yaşanmamış, bir kişi bile ölmemiş ve yaralanmamıştır".⁷⁸

Fransızların tahliye ettiği kent ve kasabalara giren Türk kuvvetlerini ve kamu görevlilerini, halk yalnız Kilikya'da değil bütün yurttta, baskıcı Fransız işgâlinde kurtulmanın verdiği sevinç ile dolu olarak nümâyişlerle karşılamıştır.⁷⁹ Yapılan ilk işlerden birisi, Fransız işgâl makamlarının Türk ve Yahudilerden cebren alıp gerçek değerinin çok altında Ermenilere ve Fransızlara devrettiği ev ve silâhların intikalinin geçersiz ilân edilmesi olmuştur.⁸⁰

Herşeyini kaybetmiş Türk ve Yahudi aileleri için fazla bir şey ifade etmese de, Güneydoğu Anadolu'nun Fransızlar ve Ermeniler tarafından işgâl edilmesinin sonucu olan etkiler böylece hafifletilmişti. Savaştan doğan yeni Türkiye Cumhuriyeti' insanlarının kendilerine ve atalarına mazide yapılmış olan haksızlıkların yüreklerine oturttuğu nefretleri unutup dünyada herkesle, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve akabinde kendilerine melanetle saldırmış olanlar da dahil herkesle dost olmaları için, Türklerin bölgedeki diğer halklar ile dostluk içinde yaşamaya gayret etmesi için Atatürk yıllarca ısrar etti. Ama Türkler, özellikle nefret ve bağnazlıkla beslenen Hristiyan milliyetçilerin niçin uzattıkları dostluk ellerini hemen geri çevirdiklerini ve işgâl kuvvetlerinin Mondros Mütarekesi ve Paris Barış Konferansı'nın kendilerine verdiği yetkileri fazlasıyla aşarak ülkeye gereksizce verdikleri milyarlarca dolar tutarındaki müthiş maddî ve manevî zararları Türkiye'ye tazmin etmek için Fransa'nın ve Yunanistan'ın niçin hiç gayret göstermediğini bir türlü anlayamamışlardır.

⁷⁷ Anahide Ter Minassian, *La République d'Arménie*, Paris, Éditions Complexe, 1989, s. 255-256.

⁷⁸ 26 Ocak 1922 günü Paris'te yapılan Sorbon Konferansı. Quoted in Gourad, *op. cit.*, s. 112.

⁷⁹ TİH IV, 254-255; *Les Armées françaises au Levant*, C. II, s. 304.

⁸⁰ Cumhuriyet Arşivi (Ankara), Ankara Bakanlar Kurulu Kararnamesi 1462, 8 Mart 1922. CA (Ankara) 1856, Adliye Kutusu 4/dosya 51 No. 18.

LOZAN BARIŞ GÖRÜŞMELERİNDE ERMENİ SORUNU

Ömer Turan

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni sorunu, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonunda imzalanan Ayastefanos ve Berlin Andlaşmaları ile uluslararası siyasi sahneye çıktı.¹ Aynı sorun, spekülatyonlara çok açık olan ıslahatlar ve bu ıslahatların denetlenmesi konularıyla ilgili olarak genelde "Şark meselesi" diye bilinen sorunun önemli bir parçası haline geldi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun giderek güç kaybettiği 19'uncu yüzyıl boyunca ayaklanmalar çıkararak büyük devletlerin dikkatini çekmek ve onların desteğiyle yeni haklar elde etmek, bu dönemde ayrılıkçı-milliyetçi unsurların takip edegeldikleri bir yol olmuştur. 1876 Bulgar ayaklanmasını örnek alan ayrılıkçı Ermeniler de aynı yolu izlemişlerdir.² İhtilâlcı Hınçak ve Daşnak cemiyetleri marifetiyle, büyük devletler nezdinde Ermeni sorununu gündemde tutmak ve onların "yapılacak ıslahatları denetlemek" bahanesiyle müdahalelerini sağlamak için, zaman zaman ayaklanmalar düzenlemişler,³ isyanlar, suikastlar ve baskınlar gerçekleştirmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilerin Ruslarla işbirliği yaparak

¹ Ayastefanos (Yeşilköy) Andlaşması ve onun yerine konan Berlin Andlaşması, Osmanlı Hükümeti'nin, Ermenilerin sakin oldukları vilâyetlerde ıslahatlar yapması ve bu ıslahatları andlaşmayı imzalayan büyük devletlere bildirmesi ve büyük devletlerin bu önlemlerin uygulanmasını denetlemesi hükümlerini getirdi. Ermeni sorunu merkez kabul edilerek Anadolu'da Müslüman olmayan tebâ lehine ıslahatlar yapılması tartışmaları ve programları konusunda bak: Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 1984.

² Bu ayaklanma ve ayaklanmanın bastırılması esnasındaki olaylar bahane edilerek Avrupa kamuoyunda Bulgarlar lehine ve Türkler aleyhine bir hava oluşturulmuş ve Bulgarlara yer açmak üzere Rumeli'nde Osmanlı yönetiminin tasfiyesiyle sonuçlanacak olan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı gerçekleştirilmiştir. Bak: Ömer Turan, **The Turkish Minority in Bulgaria, 1878-1908**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1998.

³ Bir Ermeni ihtilâlcı, Robert Kolej'in müdürü olan Cyrus Hamlin'e şu sözleri söylemiştir: "Hınçak çeteleri Türkleri ve Kürtleri öldürmek fırsatı arayacaklar, onların köylerini yakacaklar ve sonra dağlara kaçacaklar. Bunun üzerine tahrik edilmiş Müslümanlar savunmasız Ermenilere barbarca saldıracaklar. Rusya da insanlık ve Hristiyan uygarlığı adına, ülkeye girecek ve ele geçirecek...Biz Ermeniler özgürlük istiyoruz. Avrupa Bulgar dehşetine kulak verdi ve Bulgaristan'a özgürlük sağladı. Milyonlarca kadın ve çocuğun acı haykırıları ve kanlarının akmasıyla bizim de sesimizi duyacaktır...Kesinlikle istiyoruz. Bunları yapacağız". Bak: William L. Langer, **The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902**, 2nd edition, New York, Alfred A. Knopf, 1956, s. 157-158.

cephe gerisinden Türk ordusuna ve sivil halka karşı eşkıyalık ve sabotaj hareketlerine girişmeleri üzerine Osmanlı yönetimi Doğu Anadolu bölgesindeki Ermenilerin güney illerine nakledilmelerini kararlaştırmış, bu nakiller esnasında yaşanan bazı olaylar daha sonraki yıllarda sistemli bir soykırımmış gibi sunulurken zaman zaman Türkiye ve Türkler aleyhine kullanılmıştır.

Millî Mücadele'nin kazanılıp Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından, İtilâf Devletleri Türk Hükûmetini, 13 Kasım 1922'de İsviçre'nin Lozan şehrinde yapılacak olan barış konferansına davet ettiler. Konferansa İngiltere, Fransa, İtalya ve Türkiye'den başka Japonya, Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan da katıldı. Sovyetler Birliği ve Bulgaristan, Boğazlarla ilgili oturumlara temsilci gönderdiler. Amerika konferansta gözlemci statüsünde bulundu.

Lozan Konferansı'nda, "Şark meselesi" masaya yatırıldı. Yüzlerce yıllık geçmişi olan sorunlar ele alındı. Bu bakımdan, görüşmeler çok çetin geçti. İtilâf Devletleri Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda yenilmiş devletlere andlaşmalar dikte ettirdikleri gibi, Lozan'da da Türkiye'ye şartlarını baskıyla kabul ettirmek istediler. Başlangıçta 13 Kasım olarak ilân edilen konferansın başlama tarihini aralarındaki pazarlığı tamamlayamadıkları için, Türklere danışmadan bir hafta ertelediler. Konferansın yapılacağı salonun oturma biçiminden açılış oturumunda yapılacak konuşmaların tanzimine değin bütün düzenlemelerde bu hava egemendi. Türk heyeti başkanı İsmet Paşa, bütün bu psikolojik sindirme girişimlerini tek tek göğüsledi. Eşit bir devletin temsilcisi olarak hareket etti. İtilâf Devletleri temsilcilerine, devletlerin eşitliği ilkesini ve bu ilkeye saygı gösterilmesini her vesileyle hatırlattı. İngiliz meslektaş Lord Curzon'un bir tartışma esnasında sürekli olarak Mondros'a atıfta bulunması üzerine, "ben buraya Mondros'tan değil, Mudanya'dan geldim" diyerek konumunu bildirdi.⁴

Lozan Konferansı 20 Kasım 1922 tarihinde İsviçre Konfederasyonu Başkanı Robert Haab'ın açış konuşmasıyla başladı. O günün sabahı, konferans daha açılmadan önce üç Müttefik devletin temsilcileri bir araya gelerek birbirlerinin isteklerini konuştular. Tür-

⁴ İsmet İnönü, "Önsöz", **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler**, çev., Seha L. Meray, (bundan sonra **Lozan Tutanakları**), T. I, C. 1, K. 1, Ankara, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1969, s. v-ix; Ali Naci Karacan, **Lozan**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1971, s. 77, 78-80, 186-200; Ali Fuad Erden, **İsmet İnönü**, İstanbul, Bilgi Yayınları, 1952, s. 167-176.

kiye'ye oturumlarda başkanlık vermemek üzere anlaştılar.⁵ Ertesi gün yapılan ilk oturumda, konferansta görüşülecek meseleler üç gruba ayrıldı ve üç komisyon oluşturuldu. Sınırlar ve askerî meselelerin Birinci Komisyon'da, Türkiye'deki yabancılar ve azınlıklar meselelerinin İkinci Komisyon'da, malî ve ekonomik işlerin de Üçüncü Komisyon'da görüşülmesi ve bu komisyonların her birine İngiliz, Fransız ve İtalyan başdelegelerin başkanlık etmesi kararlaştırıldı. Her bir komisyon gerektiğinde alt komisyonlar kurabilir, bilirkişi heyetleri oluşturabilirdi. Türkiye'yi Birinci Komisyon'da İsmet Paşa (İnönü), İkinci Komisyon'da Rıza Nur, Üçüncü Komisyon'da da Hasan Bey (Saka) temsil ettiler.

Konferansta Türkiye'nin en büyük rakibi İngiltere idi. Mudanya Mütarekesi'ni imzalamalarına rağmen İngilizler hâlâ Türklerle böyle bir ortamda barış masasına oturacak olmayı içlerine sindiremiyorlar, bunu İngiltere'nin itibar kaybı olarak görüyorlardı.⁶ Fransa ile Ankara İtilâfnamesi imzalanmış ve barış yarı yarıya sağlanmıştı. İtalyanlarla hiç savaşılmamıştı. İtalyanlar Batı Anadolu'daki Yunan işgâlinde memnun değillerdi. Japonya ve öteki Balkan devletleriyle ciddi bir anlaşmazlık beklenmiyordu. Bu koşullarda İngiltere, Türkiye'ye karşı Müttefiklerin bir blok halinde hareket etmeleri için çaba gösteriyordu.⁷ Türkiye ise, İngiltere'ye karşı diğer İtilâf Devletlerini yanına alarak mücadele etmek arzusunda idi. Bunu farkederek İngiliz başdelegesi Lord Curzon, İtilâf Devletleri'nin Türkiye'ye karşı bir blok halinde hareket etmelerini bozacak girişimlere karşı koydu. Lord Curzon, Poincaré ve Mussolini ile 22 Kasım günü görüşerek Müttefiklerin konferansta bir blok halinde hareket etmeleri konusunda bir anlaşma yaptı.⁸

⁵ Public Record Office, Foreign Office, (Bundan sonra FO), 839/4.

⁶ Marian Kent, "Great Britain and the End of the Ottoman Empire, 1900-23", **The Great Powers and the End of the Ottoman Empire**, der., Marian Kent, London, Frank Cass, 1996, s. 193; İngiliz basınında Lozan görüşmelerinin ve Türkiye'nin tavrının değerlendirilmesi için bak: Mustafa Yılmaz, **British Opinion and the Lausanne Conference and Treaty**, Ankara, İnönü Vakfı, 1994.

⁷ **İngiliz Belgelerinde Lozan Barış Konferansı (1922-1923)**, (Bundan sonra **İngiliz Belgelerinde**), der., Mim Kemal Öke, C. I, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 1983, s. 243-244, 246-247.

⁸ FO, 839/4, FO, 839/14. Takip eden günlerde İtalya'nın, kendi menfaatleri için Müttefiklerin birliğini bozacak tutumlar içerisine girmesi üzerine Lord Curzon 8 Aralık'ta Mussolini ile görüştü ve "İtalya'nın üçlü ittifakla politika birliği içerisine alınamaması, sadece Fransa ve İngiltere'nin birlikteliğini getirir ve İtalya istediklerini alamaz" diyerek İtalya'yı tehdit etti. FO, 839/14. Konferansın ilerleyen günlerinde İngiltere'nin çok önem verdiği Müttefikler arası birlik iyice bozuldu. Lord Curzon bu konudaki şikâyetini 31 Ocak tarihli telgrafında şöyle ifade etmiştir: "Başa çıkıp mağlub etmek zorunda olduğum düşman Ankaralı değil, Parisli ve Romalı". Bak: **Documents on British Foreign Policy 1919-1939**, der., W. N. Medlicott, Douglas Dakin, M. E. Lambert, I. Dizi, C. XVIII, Greece and Turkey, 3 September 1922-24 July 1923, London, HMSO, 1972, No. 357.

İtilâf Devletleri Lozan Konferansı'na temsilcilerini gönderirken kendileri açısından öncelikli konuları ve konferanstan beklentilerini saptamışlardı. İngilizler Boğazlar ve Musul,⁹ Fransızlar kapitülasyonlar, İtalyanlar oniki adalar ve manda ile;¹⁰ konferansta yer almakla birlikte "karar vericiler arasında bulunmayan" Japonya¹¹ ve Romanya¹² ise öncelikle Boğazlar meselesiyle ilgilenmekteydiler. Türk heyeti başkanı İsmet Paşa'nın ifadesiyle, Türkiye "hayatî bir mani olmadıkça, sulh yapmak mecburiyetindeydi". Hükümet Lozan'da Türkiye'yi temsil edecek heyete Misak-ı Milli'nin biraz genişletilmiş bir şekli diyebileceğimiz bir talimat vermişti. Ondört madde halindeki bu talimatta, Türkiye'de bir Ermeni yurdu kurulması ve kapitülasyonların devamı konularında hiçbir pazarlık kabul edilmiyor, gerekirse görüşmelerin kesilebileceği bildiriliyordu.¹³

Müttefikler, Lozan görüşmelerinde Ermeniler ve azınlıklar meselesi oturumlarda gündeme gelmeden evvel, basına verilen demeçlerden ve ikili görüşmelerde ortaya konulan fikirlerden Türkiye'nin bu konulardaki yaklaşımını biliyorlardı. İsmet Paşa ile daha önce görüşen Başhaham Naum'un, 25 Kasım günü İngiliz heyetinden bir diplomata aktardıklarına göre, Türkler, Rumları 'irredentist' (genişlemeci) olarak niteler ve onlardan kurtulmak isterlerken Ermenilerin Anadolu'da kalması düşüncesindeydiler. Ermeni temsilcileri ile bu konuda bir anlaşmaya varmayı ümit ediyorlardı.¹⁴ İsmet Paşa ile İngiliz heyetinden Sir W. Tyrell arasında 27 Kasım'da

⁹ Ömer Kürkcüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri, 1919-1926**, A. Ü. Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1978, s. 257-259; İngiltere'nin Lozan'dan beklentileri ve Lozan'da takip ettiği politika için bak: Michael Dockrill, "Lozan Konferansı ve İngiltere", **70. Yılında Lozan Barış Antlaşması Uluslararası Semineri**, (Bundan sonra **70. Yılında Lozan**), Ankara, İnönü Vakfı, 1994, s. 109-125.

¹⁰ İtalya'nın Lozan'dan beklentileri, konferans boyunca takip ettiği politikalar konusunda bak: Maria Antonia di Casola, "İtalya ve 1923 Lozan Antlaşması", **70. Yılında Lozan**, s. 15-23.

¹¹ Japonya, kapitülasyonların devamını arzu etmekle beraber sürdürülemeyeceğini görmektedir. Japon kamuoyu Ermeni meselesinde Türklerin yanında yer almaktadır. Japonya'nın 1920'li yılların başında Türkiye'ye bakışı ve konferanstaki tutumu için bak: Masami Arai, "Lozan Konferansı Karşısında Japonya'nın Tutumu", **70. Yılında Lozan**, s. 127-134.

¹² Romanya "Türklerin kalbi olan Boğazları Romanya'nın akciğerleri" olarak görmekte, birinci derecede bu konuyla ilgilenmektedir. Romanya'nın Lozan'daki tutumu için bak: Mihai Maksim, "Romanya'nın Lozan Konferansı'ndaki Yeri", **70. Yılında Lozan**, s. 45-51.

¹³ Bilâl Şimsir, der., **Lozan Telgrafları**, C. I, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1990, s. xiv. Lozan'da Türk heyetinin başkanlığını yapan İsmet Paşa'nın Lozan öncesi gelişmeleri ve Lozan'ı değerlendiren konuşması için bak: İsmet İnönü, "İstiklâl Savaşı ve Lozan", **Belleten**, Yıl XXXVIII, C. 149 (Ocak 1974), s. 1-30. Yeni Türk devletinin kurucuları tam bağımsız bir devleti amaçlıyorlardı. Bunun için gerekirse yeniden savaşmayı bile göze almışlardı. Konferansın başarısızlığı durumunda uygulanacak gizli askeri plan için bak: İhsan Ilgar, "Türk Genel Kurmayının Gizli Harekât Planı", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, C. 36, s. 33-34.

¹⁴ FO, 839/9.

geçen görüşmede de Türklerin azınlıklar ve Ermeniler konusundaki yukarıdaki görüşleri İngilizlere doğrudan aktarıldı.¹⁵

Müttefiklerin Lozan'a gelirken Ermeni meselesiyle ilgili düşüncelerine gelince: İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon tarafından kaleme alınan ve Müttefiklerin önerisi olarak Türk temsilcilerine sunulmak üzere Paris ve Roma'nın onayı istenen barış koşulları iki gruptur. Birinci gruptaki "olmazsa olmaz" koşullar arasında Ermeni meselesi yoktur. Ermeniler de dahil olmak üzere, Türkiye'deki azınlıklarla ilgili meseleler, ikinci derecede önemli konuları içeren ikinci grupta yer almaktadır.¹⁶ Konferans sırasında İngiltere başta olmak üzere İtilâf Devletleri temsilcileri tarafından azınlıklar ve Ermeniler konusunda kamuoyuna yönelik olarak bir hayli gürültü koparılmışsa da, aslında bu meselelerin İngiltere için hayati bir önemi yoktu. İsmet Paşa İngiliz heyetinin başkanı Lord Curzon ile konferansın başlangıcında aralarında geçen bir görüşmeyi şöyle nakleder: "Lord Curzon gelmişti, yakında onunla konuştum azınlık meselesi ne olacak diye. Lord Curzon: 'Azınlık mı kaldı ki, ne olacağı meselesi olsun?' dedi, 'Çünkü Anadolu'daki Rumlar, muharebe sonunda çekilmişlerdi, Türklerle kendiliğimizden mübadele yapmıştık. Öyle bir mesele yok ve dediğim doğru.' dedi".¹⁷

Amerikan heyeti Lozan barış görüşmelerine gözlemci olarak katılmıştır. Lozan'a Amerikan çıkarlarını savunmak için ve tarafsız kalmaları talimatıyla giden¹⁸ Amerikan temsilcilerinin, konferansta

¹⁵ FO, 371/7965, s. 138-140.

¹⁶ FO, 371/7915, s. 155-162; **İngiliz Belgelerinde**, C. I, s. 273-274.

¹⁷ Bak: İnönü, "İstiklâl Savaşı ve Lozan", s. 25; Kasım 1922 sonlarında, azınlıkların mübadelesi cümlesinden olarak gayriresmî görüşmelerde İngiliz ve özellikle Amerikan temsilciler, Ermenilerin kimlerle ve nasıl mübadele edileceklerini Türk heyetine sorarlar. İsmet Paşa Rumların mübadeleye tâbi tutulması, Ermenilerin ise Türkiye'de kalmaları taraftarıdır. Ankara ise, Türkiye'deki Ermenileri Ermenistan'daki Türklerle değiş-tokuş etmek yanlısıdır. İsmet Paşa'nın, Ermenistan'la böyle bir mübadeleye girişmek işini Müttefik Devletlerle konuşmanın Türkiye'nin doğu sınırlarını ve Moskova Andlaşması'nı tartışmaya açmak anlamına geleceği, Ruslarla bu meseleyi görüşmenin de onları Boğazlar'dan başka bir meseleye karıştırmak olacağı, velhasıl Ermenilerin mübadelesi meselesini konuşacak muhatap bulunmadığı için Türkiye'de kalmak isteyen Ermenilere izin verilmesi gerektiği itirazı üzerine Ankara bu görüşü benimser. Bu konuda karşılıklı çekilen telgraflar için bak: **Lozan Telgrafları**, C. I, s. 124, 143, 162-163, 172, 174, 176. Bununla birlikte, birçok olaylar çıkararak ülkeyi terkeden Ermeni göçmenlerinin dönüşlerine izin verilmez. İngilizlerin Lozan politikası konusunda S. R. Sonyel'in İngiliz belgelerine dayanarak yapmış olduğu çalışmalar için bak: Salâhi R. Sonyel, "Lozan'da Türk Diplomasisi", **Bellekten**, Yıl XXXVIII, C. 149 (Ocak 1974), s. 41-116; Salâhi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991, s. 290-357.

¹⁸ Gözlemci statülerine ve tarafsız kalma isteklerine rağmen, Amerikan temsilcilerini yanlarına çekebilmek için, gerek İngiltere başta olmak üzere İtilâf Devletleri heyetleri, gerekse Türk heyeti gayret sarfetmişlerdir. Bak: John A. Denovo, **American Interests and Policies in the Middle East: 1900-1939**, Minneapolis, The University of Minnesota Press, 1963, s. 138-139.

zaman zaman aktif bir tutum takındıkları da olmuştur.¹⁹ Amerikan misyonerlerin ve bu misyonerlerin örgütlediği yardım kuruluşlarının Ermeniler yararına yarattıkları kamuoyu ve Amerika'daki Ermeni ve Rum mülteciler dolayısıyla Türkiye'deki azınlıklar meselesi Amerika'nın duyarlı olduğu konulardan biridir.²⁰ Söz konusu faaliyetlerin ve duyarlılığın bir sonucu olarak, Amerikan Protestan misyonerlik kuruluşlarının temsilcisi James L. Barton, Lozan'a gidecek olan Amerikan heyetine danışman olarak dahil edilmiştir. Amerikan Hükümeti kapitülasyonların ve Amerikan kültür, eğitim ve dinî faaliyetlerinin devam etmesini, azınlıkların güvenliğinin sağlanmasını ve bu cümleden olarak Ermenilere bir yurt verilmesini, eşit ticarî olanaklar olmasını, Türk Boğazları'nın serbestliğini ve savaş esnasındaki Amerikan kayıplarının tazminini dilemektedir.²¹ Ancak, Amerikan Hükümeti gerçekçi politikalardan yanadır. Lozan Konferansı'nda Amerika'nın beklentilerinin ortaya konulduğu yazılı talimatta, Ermenilere bir yurt verilmesi tartışmasının ortaya çıkabileceği, Rusya'da şartların biraz daha düzelmiş olmasına istinaden Rusya Kafkasyası'nın Türkiye'den ayrılan Ermenilere iyi bir sığınma yeri olacağı yer almaktadır.²² Bu talimattan da anlaşıldığı gibi, Amerika Türkiye'de bir Ermeni yurdu kurulabileceğini beklememektedir.

Amerikan heyetinden Richard Washburn Child ile Türk heyetinden Celâleddin Arif Bey 21 Kasım 1922 tarihinde Lozan'da görüşmüşler ve bu görüşmede Arif Bey Child'a, Ermeniler veya diğer bir azınlık için toprak verilemeyeceğini kesin bir dille anlatmıştır.²³ Ertesi gün Washington'a çekilen telgrafta, Ankara'nın kararlılığı nedeniyle İtilâf Devletleri temsilcilerinin Ermeniler için Türkiye'den toprak istemeye arzulu olmadıkları bildirilmiştir.²⁴ Washington, Türkiye'deki Hristiyan azınlıkların lehine tutumları desteklemeleri,

¹⁹ Türkiye'nin o günlerde Amerika ile bir dostluk ve ticaret andlaşması yapmak istemesi bu açıdan değerlendirilebilir. Bak: Fahir Armaoğlu, "Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika", *Belleten*, Yıl LV, C. 213 (Ağustos 1991), s. 483-493; Joseph C. Grew, *Turbulent Era: a Diplomatic Record of Forty Years, 1904-1945*, der., Walter Johnson, C. I, London, Hammond, Hammond and Co., Ltd., 1953, s. 491.

²⁰ Lozan Barış Konferansı öncesi Amerikan Hükümeti binden fazla Ermeni yanlısı mektup almıştı. Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1971, s. 271; Armenia America Society 11 Şubat 1922'de Başkan Harding'e Türkleri ağır bir dille suçlayan bir mektup yazarak Ermenilerin haklarının savunulması için "ne gerekiyorsa" yapılmasını istedi. Bu konuda 1922 Yazında Amerikan Dışişleri Bakanı'nın kendileri ile görüşerek "gereği" ifadesinden kasıtlarının ne olduğunu sorması üzerine, "bunun için savaş gerekiyorsa savaşılması" cevabını verdiler. Bak: Denovo, *op. cit.*, s. 138-144.

²¹ Grabill, *op. cit.*, s. 270.

²² Grew, *op. cit.*, s. 481-485

²³ *Ibid.*, p. 492.

²⁴ Amerikan heyetinden Barton'un Ermeni yurdu konusunda Türk heyetinin kararlılığı ve aynı konuda Müttefik devletlerin çekimser tutumları ile ilgili izlenimleri için bak: Grabill, *op. cit.*, s. 270-271.

ancak doğrudan bir öneride bulunmamaları talimatını vermiştir.²⁵ Telgrafta belirtilen görüşlere katılan Amerikan Dışişleri Bakanlığı, Türkiye Ermenilerinin Kafkas Ermenileri ile birleştirilmesi üzerinde durmakla birlikte, ekonomik nedenlerden dolayı bunu da mümkün görmemektedir.²⁶

Amerikan temsilcileri de, Ermeni lobilerinin ve Protestan misyonerlik kuruluşlarının baskılarına ve kamuoyuna karşı "biz elimizden geleni yaptık" diyebilmek için, İtilâf Devletlerinin öteki temsilcilerinin eylemleri gibi birtakım girişimlerde bulunmuşlar, oturumlarda Ermeniler lehine konuşmalar ve sair zamanlarda bunun için görüşmeler yapmışlardır.²⁷ Bu çerçevede Amerikan temsilcisi Child, Kasım sonlarından itibaren Anadolu'da bir Ermeni yurdu kurulabilmesi için zemin yoklamış,²⁸ bir oturumda Ermenilere bir yurt verilmesi konusunda İtilâf Devletleri'nin daha önce muhtelif zeminlerde almış oldukları kararları hatırlatarak bu meseleye bir çare bulmadan Müttefiklerin konferanstan ayrılma-malarını istemiştir.²⁹

Konferans'ta İngiltere egemen bir konumdaydı. İngiliz heyeti konuları önce öteki Müttefik Devletler delegeleriyle görüşüyor, onlarla belli bir görüş birliği elde ettikten sonra oturumlara getiriyordu. Oturumlarda da önce İngiliz temsilci konuşur, daha sonra da Fransa ve İtalya gibi diğer devletler İngiltere'nin söylediklerini değişik açılardan tekrar ederlerdi. Azınlıklar ve Ermeni meselesi konferansta bu psikoloji içinde ele alındı. Tarihten gelen bir alışkanlıkla başta İngiltere olmak üzere İtilâf Devletleri'nin hepsi bu meselede kendilerini söz sahibi görüyor, diğer çıkarlarını kabul ettirebilmek için Türkiye'yi bu konuda köşeye sıkıştırmak istiyorlardı.

Lozan'da Ermenileri temsil etmek için Ermeni Cumhuriyeti Heyeti ile Ermeni Millî Heyeti birleşerek Birleşik Ermeni Heyeti adını aldılar. Ermeniler konferansa katılabilmek, birleşik ve bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması ve bu mümkün olmazsa (geçici bir çözüm olarak) bir Ermeni yurdunun kabul edilmesini istiyorlardı. Bunun için, büyük devletlerin yetkilileriyle görüşmelere ve Ermeniler lehine kamuoyu oluşturma faaliyetlerine başladılar. İngiltere, Fransa

²⁵ Grabill, *op. cit.*, s. 271.

²⁶ **Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1923** (bundan sonra **Papers**), C. II, Washington D. C., Government Printing Office, 1938, s. 902-903'den Armaoğlu, *op. cit.*, s. 516.

²⁷ Grabill, *op. cit.*, s. 271.

²⁸ **Papers**, C. II, s. 910'dan Armaoğlu, *op. cit.*, s. 516.

²⁹ **Lozan Tutanakları**, T. 1, C. 1, K. 1, s. 202-204.

ve İtalya hükümetlerine 18 Ağustos 1922 tarihinde birer mektup göndererek Doğu meselelerini düzenleyecek ön-komisyonu katılmayı istedilerse de, 21 Ağustos'ta bu istekleri reddedildi.³⁰

Ermeni Heyeti daha sonra konferansa kabul edilmek ve Ermeni meselesinin gündeme getirilmesi için 18 Ekim'de Müttefik Devletlere baş vurdu. Onlar da bu hususu kendi aralarında görüştüler. İngiltere, Ermenilerin konferansta dinlenilmek üzere çağrılması taraftarıydı. Fransa ise, böyle bir durumun Gürcüler ve diğer topluluklara bir emsal oluşturacağından endişe etmekteydi. İtalya da, Ermenilerin durumunun görüşüleceği uygun bir zamanda Ermeni heyeti üyelerinin konferansta dinlenilmesine itiraz etmemekle birlikte, Müttefikler arasında bir ön-anlaşma yapılmadan Ermeni delegelerinin resmen davet edilmelerinin doğru olmayacağını, böyle bir şeyin Ermenistan gibi fiili bir hükümeti olmayan diğer gruplara kötü bir örnek teşkil edeceğini düşünmekteydi.³¹ Bununla birlikte, Lord Curzon 13 Kasım tarihinde Ermeni Heyetini Lozan Konferansı'nda dinlenilmek üzere davet etti.³² Ermeniler 18 Kasım 1922'de Müttefik devletlere yeniden bir mektup yazarak konferansa kabul taleplerini yinelediler.³³

Ermeni Heyeti, konferans esnasında göz önünde bulundurulması talebiyle, Lozan Konferansı'na katılan Müttefik Devletlerin temsilcilerine bir muhtıra sundu. Bu muhtırada Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı esnasında Müttefiklerin yanında yer aldıkları, Müttefiklere karşı bütün görevlerini yerine getirdikleri, bunun sonucu olarak Türkiye Ermenistanı'ndaki 2.250.000 Ermeni'nin 1.250.000'inin yok edildiği, 700.000'inin Türkiye dışındaki yerlere göç ettikleri, hâlen Türkiye'de 280.000 Ermeninin bulunduğu ve bunların da her an göç etmeye hazır oldukları iddia ediliyordu. Ermeni meselesinin çözümlenmesi için onlara bir yurt verilmesinin daha önce kararlaştırıldığı, bunun Ermenilere bir toprak parçası ayrılması, Erivan Cumhuriyeti'ne denizden bir çıkış gösterilmesi ya

³⁰ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2. Baskı, İstanbul, Belge Yayınları, 1987, s. 706-708.

³¹ FO, 371/7915, s. 143-146.

³² Lord Curzon, İngiltere'nin Paris Büyükelçisine yazmış olduğu 13 Kasım tarihli mektubunda, Ermeni Heyeti'nin konferansa bir sunuş yapmak üzere kabul edilmesinin Gürcülere ve diğer topluluklara da bir emsal teşkil edeceğinden çekinen Fransız Dışişleri Bakanı'na şunları söylemesini istiyor: "Sayın Poincaré'ye Gürcistan'ın durumunun oldukça farklı olduğunu söyleyiniz. Biz sadece görüşmeler esnasında Türkiye'deki Ermeni azınlık hakkında bilgiye ihtiyacımız olduğunda Lozan'daki Ermeni temsilcilerin dinlenilmesini mümkün kılıyoruz. Lozan'a çağırılacak Ermeni temsilciler Kafkaslar'daki Sovyet yanlısı Ermeni Hükümeti'nin değil, Türkiye Ermenileri dahil olmak üzere Ermeni milletinin temsilcileri olacaklardır..." **İngiliz Belgelerinde**, C. I, No. 189, s. 268-269.

³³ Uras, s. 708-710.

da Kilikya'nın (Çukurova ve yöresi) Ermenilere verilmesiyle gerçekleştirilebileceği, yani her halükârda Ermeni yurdunun ancak Türkiye'nin Asya topraklarında kurulabileceği bildiriliyordu.³⁴

Lozan görüşmeleri öncesinde veya konferans esnasında Ermeni iddialarını dile getirenler sadece Ermeni Heyeti değildi. Bu heyetin yanı sıra başka Ermeni ileri gelenleri,³⁵ Ermeni yanlısı dernekler ve kilise kuruluşları da zaman zaman Müttefik devletlere veya onların Lozan'daki temsilcilerine başvurarak Ermeni tezlerini savunmuşlardır. *Ligue Internationale Philarménienne* isimli kuruluş, başkan E. Naville ve genel sekreter A. de Morsier imzasıyla 1 Aralık'ta Lozan Konferansı'na bir muhtıra vererek isteklerini bildirdiler. Bu muhtırada da savaş esnasında Müttefiklerin yanında yer almış Ermenilerin uğradıkları kayıplar ve zararlar dile getirilerek, bir Ermenistan'ın kurulması için daha önceleri alınan kararlar ve verilen sözler hatırlatılıyor ve başkenti Erivan olan Ermeni Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Ermeni yurdu meselesinin çözümlenmiş olamayacağı, Ermeni meselesinin Türkiye'nin dışında bir çözüme bağlanamayacağı belirtilerek bir Ermeni yurdu kurulması isteniliyordu.³⁶ Bu fikri destekleyen pek çok Avrupa ülkesinin kilise ve Hristiyanlık kuruluşlarının listeleri 4 Aralık, 8 Aralık, 22 Aralık ve 9 Ocak 1923 tarihlerinde Konferans başkanlığına iletildi.³⁷ Ayrıca, İngiliz Ermeni Cemiyeti, Lozan'daki İngiliz Heyetine 5 Aralık'ta verdikleri bir memorandumla Ermeni yurdu ve azınlıkların korunması konusunda taleplerini sundular.³⁸ Amerikan Ermeni Cemiyeti 16 Aralık'ta benzer isteklerini Lozan'daki İngiliz Heyetine ulaştırdı.³⁹

³⁴ Uras, s. 710-714.

³⁵ Ermeni ileri gelenlerinden Varandian İtalya Hükûmetine, Ahavonian da İngiltere'ye Ermenilerin isteklerini iletti. Varandian, 6 Kasım 1922 tarihli mektubunda Ermenistan'ın Sovyet yönetimi altında bulunmasından dolayı konferansa kabul edilmediğini düşündüğünü belirterek, Türkiye'deki Ermeniler için ne mümkünse yapılmasını istedi. Ahavonian da İngiltere'den benzer taleplerde bulundu. Bununla ilgili olarak, İngiltere Hükûmeti Roma Büyükelçiliği vasıtasıyla İtalyan Hükûmeti'nin görüşlerini öğrenmek istedi. İtalya, 18 Kasım 1922 tarihli cevabında, Ermeniler için ne mümkünse yapılacağını Varandian'a bildireceğini söyledi. Yukarıda belirttiğimiz şekilde, Ermeni Heyetinin konferansta dinlenilmesine karşı çıkmamakla birlikte, Müttefikler arasında bir ön anlaşma yapılmadan Ermeni delegelerinin resmen davet edilmelerinin uygunsuzluğunu ve kötü örnek olacağını bildirdi. FO, 371/7915, s. 143-146.

³⁶ FO, 839/12.

³⁷ Bu kuruluşların listesi için bak: FO, 839/12.

³⁸ FO, 839/12. Söz konusu kuruluşun taleplerini içeren İngiltere Dışişleri Bakanlığı dosyasının üzerinde "Erivan'dan ayrı bir Ermeni yurdu pratik bir teklif değil" notu yer almaktadır. Bununla beraber, ilerde de görüleceği gibi, daha önce verilen sözler ve kamuoyu baskısı nedeniyle İngiliz delegeler Ermeni yurdu konusunu zaman zaman Lozan'ın gündemine getirmişlerdir.

³⁹ FO, 839/12.

Lozan Barış Görüşmeleri iki dönemde gerçekleştirildi.⁴⁰ 20 Kasım 1922 – 4 Şubat 1923 tarihleri arasındaki birinci dönem görüşmelerinde Ermeni yurdu, 23 Nisan – 23 Temmuz 1923 tarihleri arasındaki ikinci dönem görüşmelerinde ise Türkiye'den göç eden Ermenilerin geri dönebilmeleri konuları tartışıldı.

Azınlıklar meselesi, Lozan Barış Konferansı İçtüzüğü'ne göre İkinci Komisyon'da, yani Yabancılar ve Azınlıklar Komisyonu'nda ele alınacakken, Birinci Komisyon'da yani Arazi ve Askerlik Komisyonu'nda 12 Aralık 1922 tarihinde tartışılmaya başlandı. Komisyon Başkanı ve İngiliz delegesi Lord Curzon Müttefikler adına yaptığı konuşmasında, Müttefiklerin savaşa giriş nedenlerinden birisinin Hristiyan azınlıklar ve özellikle Ermenilerin korunması ve kurtarılması olduğunu, Ermeniler konusuna sadece bunların çektikleri acılar yüzünden değil, fakat gelecekleri bakımından kendilerine verilmiş sözler yüzünden de bakılması gerektiğini vurguladı; bu meselenin çözümünü Türkiye topraklarında ister kuzeydoğu Anadolu'da, isterse Kilikya'nın güneydoğusu ile Suriye sınırları arasında bir Ermeni yurdu kurulmasına bağladı; bunun Ermeniler için tarihsel bir hak olduğunu ileri sürdü. Curzon'un arkasından konuşan Fransız temsilci Barrère ve İtalyan temsilci Marki Garroni de Curzon'u destekleyici birer konuşma yaptılar.⁴¹

Türk Heyeti başkanı İsmet Paşa ise, karşı konuşmasında Fatih döneminden başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nda azınlıklara verilen hakları anlattıktan sonra, hükümetinin görüşünü şu üç maddede özetledi: "(1) Türkiye azınlıklarının kaderinin iyileştirilmesi, her şeyden önce, her türlü yabancı müdahalesinin ve dışarıdan kışkırtmalarda bulunulması olanağının ortadan kaldırılmasına bağlıdır. (2) Bu amaç, ancak ve her şeyden önce, Türk ve Rum halklarının mübadelesiyle gerçekleştirilebilir. (3) Karşılıklı mübadele tedbirlerinin uygulanması dışında kalacak azınlıkların güvenlikleri ve gelişmeleri için en iyi garantiler, gerek ülke kanunlarının sağlayacağı, gerekse üyeleri Türk yurttaşı olarak, bütün görevlerini yerine getiren bütün topluluklara Türkiye'nin geniş görüşlü politikasının vereceği garantilerdir".⁴²

⁴⁰ Genel olarak Lozan Konferansı ve konferansda görüşülen diğer meselelerle ilgili olarak bak: Cemil Bilsel, **Lozan**, C. II, İstanbul, Sosyal Yayınlar, 1998; **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Lozan, (1922-1923)**, Ankara, Dışişleri Bakanlığı, 1973; **Lozan'ın 50. Yılına Armağan**, İstanbul, İ. Ü. Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Münasebetler Enstitüsü, 1978.

⁴¹ **Lozan Tutanakları**, T. I, C. I, K. 1, s. 180-187.

⁴² **Lozan Tutanakları**, T. I, C. I, K. 1, s. 187-200. Bu oturum hakkında gerek Curzon'un Londra'ya, gerekse İsmet Paşa'nın Ankara'ya çektikleri telgraflar için bak: **Lozan Telgrafları**, C. I, s. 210-213.

İsmet Paşa'nın bu konuşmasından sonra Lord Curzon yeniden söz aldı. Türk Hükûmeti'nin Ermenilere istediği gibi davranmasına kamuoyunun izin vermeyeceğini söyleyerek, "bu koca memlekette Ermeniler için bir parça yer yok mu?" diye sordu. Daha sonra Yunanistan temsilcisi Venizelos, Amerikan temsilcisi Child ve Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı temsilcisi Spalaikovitch de Türkiye'deki azınlıkların hakları konusunda Lord Curzon'u destekleyen birer konuşma yaptılar. Daha sonra yeniden söz alan İsmet Paşa, özellikle Venizelos'un konuşmasını esas alarak Ermenilerin çektiği acıların nedeninin, Yunanistan'ın Anadolu'yu işgali esnasında Ermenilerin zorla Yunanlılar saflarında savaşa katılmaya zorlanmaları olduğunu; Ermenilerin Avrupa'daki yöneticilerinin yurttaşlarını böyle tehlikelerden korumak için Yunan idarecilerine ne kadar baş vurduklarını, Yunan Hükûmeti'nin bu ricalara kulak tıkadığını, Yunan makamlarının bozgundan sonra gerçekleştirilen yakıp-yık-maları Ermenilerin üstüne atmak için çaba gösterdiklerini; Yunanlıların Anadolu'dan çekilmeleri esnasında Ermenileri de birlikte sürüklediklerini belirterek, "dünyada, Ermenilerin başına gelenlere herkesin önünde acımaya cesaret edebilecek hükûmetlerden en sonuncusunun, Ermenilerin başına gelen talihsizliklerin doğrudan doğruya yaratıcısı durumundaki hükûmetin olacağını" söyledi.⁴³

Ertesi günkü oturumda da, İsmet Paşa yapılacak barışın, acılara neden olan siyasal nedenleri yok edeceğini, Ermeni sorununu bir geçim yolu ya da siyasal bir silâh sayarak dışarıda çalışan Ermeni komitelerinin her türlü varlık nedenini ortadan kaldıracığını ve böylece Türklerle Ermenilerin savaşın açtığı yaraları birlikte saracaklarını belirtti. Türkiye'nin herhangi bir kısmını Ermenistan kurmak için ayırma teklifini Türkiye'yi bölme girişimi olarak anladıklarını, mevcut Ermenistan'la andlaşmalar yaptıklarını, ikinci bir Ermenistan'ın varlığını kabul etmenin bu andlaşmalara aykırı düşeceğini söyledi.⁴⁴

Müttefikler adına konuşan Lord Curzon ise, Ermeni yurdu konusundaki önerilerine Türklerin verdiği yanıtın pek olumsuz bir izlenim yarattığını bildirdi, azınlıklarla ilgili meseleler yüzünden görüşmelerin sona erebileceğini söyleyerek Türk Heyetini tehdit etti.⁴⁵ İsmet Paşa 14 Aralık tarihinde yapılan görüşmelerde, Lord Curzon'un Ermenilerin nüfusu konusunda vermiş olduğu rakamların yanlışlığına temas ederek, tarihin hiçbir döneminde, değil

⁴³ *Ibid.*, s. 206-207.

⁴⁴ *Ibid.*, s. 208-212.

⁴⁵ *Ibid.*, s. 215-217; *Lozan Telgrafları*, C. I, s. 218, 220, 236.

Türkiye'de dünyada üç milyon Ermeni'nin bulunmadığını, İngiliz, Fransız ve Türk belgelerinin Türkiye'deki Ermeni nüfusuna ilişkin verdikleri rakamların 1.300.000-1.500.000 arasında olduğunu söyledi. Lord Curzon'un, Türkiye gibi geniş bir ülkede Ermenilere bir köşe bulunup bulunamayacağı sorusunu Türkiye'nin yüzölçümü ile karşılaştırılamayacak kadar büyük toprakları bulunan devletlerin varlığını anımsatarak yanıtladı.⁴⁶ Curzon aynı oturumdaki mukabil konuşmasında, Türkiye'de bir Ermeni yurdu kurulması konusundaki temennilerini yineledi.⁴⁷

İngilizlerin azınlıklar meselesinde, Ermeni meselesi de dahil olmak üzere, çok sert bir tutum içerisinde oldukları görünümü vermeleri üzerine, İsmet Paşa bir ara İngilizlerin gerçekten barış isteyip istemediklerinden tereddüde düştü ve bunu İngiliz Heyeti'nden bir diplomatla özel olarak görüştü. Yayınlanmış anılarında yer aldığına göre, İngiliz diplomatın kendisine "İsmet Paşa! Senerce çok şeyler söyledik, çok şeyler vaad ettik. Bütün dünyada çok taahhüd altına girdik. Şimdi bunlara son verirken, bu kadar merasim yapılmasını neden yadırgıyorsun?" diyerek azınlıklar konusunda büyük gürültüler koparmalarının anlayışla karşılanmasını istemesi üzerine Türk Heyeti Ermeni ve azınlıklar konusundaki ödünsüz tutumunu daha bir rahatlamış olarak sürdürdü.⁴⁸

Azınlıklar meselesinin görüşüldüğü Birinci Komisyon, bu tartışmalardan sonra, konunun bir alt-komisyonunda görüşülmesini kararlaştırdı. Bu amaçla oluşturulan Azınlıklar Alt-komisyonu aynı gün, yani 14 Aralık 1922 tarihinde toplandı. Alt-komisyon'da Amerika, İngiltere, Fransa, Yunanistan, İtalya, Japonya, Romanya, Sırp-Hırvat ve Sloven Krallığı ve Türkiye temsilcileri bulunuyordu. İtalyan Montagna oybirliğiyle Alt-komisyon'un başkanlığına seçildi.⁴⁹ Ertesi günkü oturumda Montagna, komisyonun incelemesi gereken meseleleri kapsayan bir plân sundu. Aslı Fransızca olan ve Türkçeye de tercüme edilen Lozan Barış Konferansı zabıtlarına göre, azınlıklarla ilgili görüşülecek çeşitli sorunların sıralandığı bu

⁴⁶ **Lozan Tutanakları**, T. I, C. I, K. 1, s. 219-223.

⁴⁷ **Ibid.**, s. 223-225. Bu oturumlarla ilgili İsmet Paşa'nın Ankara'ya çektiği telgraf için bak: **Lozan Telgrafları**, C. I, s. 218-224; Lord Curzon'un Londra'ya telgrafları için bak: **İngiliz Belgelerinde**, C. II, s. 387-388, 391.

⁴⁸ İsmet İnönü, **Hatıralar**, C. II, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1987, s. 85.

⁴⁹ Bu alt-komisyonunda ülkelerini temsilen bulunan heyet: Dwight, Lamot Belin (Amerika); Sir Horace Rumbold, Ryan, Forbes Adam (İngiltere); De Lacroix, Laporte, Bargeton, De Percin (Fransa); Venizelos, Caclamanos, Dendramis, Theotokas (Yunanistan); Montagna, Guariglia, Galli (İtalya); Sato, Tanı (Japonya); M. Contzesco (Romanya); Spalakovitch, Rakitch (Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı); Rıza Nur Bey, Mustafa Şeref Bey, Şükrü Bey (Türkiye). **Lozan Tutanakları**, T. I, C. I, K. 2, Ankara, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1970, s. 151.

plânda sonuncu madde "Ermeniler İçin Ulusal Yurt"tur. Rıza Nur böyle bir maddeyi görüşmeyi reddettiklerini bildirmiş, İtalyan, İngiliz ve Fransız temsilciler ise, Türk Heyetinin bu meseleyi görüşmeyi reddetmesi yerine karşı delillerini sunmasının daha uygun olacağını söylemişler ve oturum bu şekilde kapanmıştır.⁵⁰ Alt-komisyon'daki Türk temsilci Rıza Nur ise, anılarında İtilâf Devletleri delege ve sekreterlerinin zabıtlarla istedikleri gibi oynadıklarını, işlerine geleni zabıtlara koyup işlerine gelmeyeniyi koymadıklarını, bazen de konuşmaları tahrif ederek yazdıklarını, bu durumun o zamanların gazetelerine yansıdığını, Montagna'nın hazırladığı plânda Ermeni yurdu meselesinin bulunmadığını, Ermeni yurdu maddesinin celseye ve zabıtlara sonradan usûl-dışı eklendiğini iddia etmektedir.⁵¹ Azınlıklar Alt-komisyon'unun 18 Aralık tarihinde yapmış olduğu üçüncü oturuma Müttefikler bir tasarı sundular. Görüşmelerde Müttefiklerce verilen bu tasarının esas alınması kabul edildi. Bu tasarıda Ermeni yurdu veya Ermeniler konusu yer almamaktaydı.

Müttefik devletlerin temsilcileri Lozan Konferansı'nın resmi oturumlarındaki Ermeni yurdu isteklerinin yanısıra, özel temaslarında da aynı dileklerini Türk Heyetine iletiler. Bunun için Aralık ortalarında İtalyan Garroni ve Amerikan Heyeti İsmet Paşa ile görüştüler. Kendilerine Türk görüşü aktarıldı.⁵² Öte yandan, İngiliz Maliye Bakanı'nın oğlu İsmet Paşa'ya, Kilikya'da bir Ermeni yurdu vermelerine karşılık olarak, Sovyet Ermenistanı'nı işgâl etmelerini önerdi. Rus Heyeti İsmet Paşa ile görüşmelerinde eski Osmanlı Hariciye Nazırı Nuradungyan'ın Ermeni yurdu konusunda kendilerine yardımcı olmalarını istediğini bildirdi. İsmet Paşa Ruslara İngilizlerin bu son teklifini aktararak fazla ileri gitmemelerini sağladı.⁵³

Rıza Nur'a göre, Montagna, Alt-komisyonun 22 Aralık tarihli oturumu sonunda, Bulgar Heyeti'nin azınlıklar hakkında Alt-ko-

⁵⁰ Plân ve söz konusu tartışmalar için bak: **Ibid.**, pp. 152-159.

⁵¹ Rıza Nur'a göre, Montagna'nın hazırladığı plânda Ermeni yurdu meselesi yoktur; Fransızca Lozan tutanaklarının 448'inci sahifesinde 12'nci satırdan sonuna kadar olan kısım uydurmadır; Ermeni yurdu maddesi celseye ve zabıtlara sonradan yerleştirilmiştir; nitekim, bununla ilgili bir hayli tartışma yaşanmış, Türkiye ile İngiltere arasında notalar teati edilmiştir ki, bunlar da tutanıklara konmamıştır. Nur'a göre, oturum tutanaklarını kaleme alan sekreteryada bulunan Türk temsilci yalnız veya zayıf kalmasından ötürü tutanaktaki bu tür tahrifatlara karşı çıkamamış, Türk delegeleri ise yoğun çalışmalarından dolayı bunlarla ilgilenememişlerdir. Bak: **Dr. Rıza Nur'un Lozan Hatıraları**, İlaveli 3. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1992, s. 102-103, 116.

⁵² İsmet Paşa Ankara'ya çektiği telgrafında Amerikalıların pek ısrarlı olmadıklarını bildirmektedir. **Lozan Telgrafları**, C. I, s. 216.

⁵³ **Ibid.**, s. 217-229. İsmet Paşa İngiliz Maliye Bakanı'nın oğlunun teklifinin, hükümetin görüşünden çok delikanlının kendi kişisel görüşü olduğu inancındadır.

misyon'da konuşma talepleri üzerine, onlara kendilerini davet edeceğini söylediğini bildirdi. Ani ve hesapta olmayan bu durum Rıza Nur'a bunun Ermenilerin de dinlenmesine zemin hazırlamak için yaratılmış bir durum olduğunu düşündürdü. Rıza Nur, böyle bir şeyi kabul edemeyeceklerini, konferansa resmen çağrılmamış bir heyeti dinlemek isterlerse Türk Heyeti'nin o oturuma katılmayacağını söyledi. Fransız delegesi, Türk Heyeti'nin böyle bir oturuma katılmak istememesi durumunda, diğer temsilcilerin onları dinlenmesine itiraz edemeyeceği cevabını verdi. Rıza Nur ise, Türk Heyeti'nin bulunmadığı oturumların resmî niteliği olamayacağını, yapılmamış sayılacağını, dolayısıyla tutanaklara geçemeyeceğini bildirdi.⁵⁴ Bütün bu tartışmalara rağmen, 26 Aralık tarihli Alt-komisyon gündemine Ermeni temsilcilerinin dinlenilmesi konuldu ve toplantıya bir saat kala durum Türk Heyeti'ne bildirildi. Bunun üzerine, Rıza Nur Alt-komisyon başkanına ve İsmet Paşa komisyon başkanlarına muhtıralar yazdı ve Ermenilerin Ermenistan Hükûmeti'ni temsil ettiğine ilişkin vekâletleri bulunmadığını, eğer Türkiye Ermenilerini temsil iddiasında iseler durumu protesto ettiklerini bildirdiler. Ermenilerin ancak Romanya, Sırbistan ve Yunanistan'da bulunan bütün azınlıklar ve bütün Müslüman ülkelerin Lozan'da bulunan temsilcileri ile birlikte dinlenebileceğini, İrlanda Heyeti'nin dinlenmesi gerektiğini de ilâve ettiler.⁵⁵ Alt-komite 26 Aralık 1922 tarihinde Türk Heyetinin katılmadığı, dolayısıyla resmî niteliği olmayan bir toplantıda Ermeni Heyeti'ni dinledi. Ermeniler Müttefiklerin hürriyet vaadlerine kapılarak tehirden sonra nasıl Fransızların Doğu Ordusu'nu teşkil ettiklerini ve nasıl

⁵⁴ Rıza Nur kendi anılarında, bu konuşmaların da Fransızca tutanaklara yanlış ve kendilerine göre geçirildiğini yazar. Resmî tutanaklardaki konuyla ilgili tartışmalar için bak: **Lozan Tutanakları**, T. I, C. 1, K. 2, s. 191; Rıza Nur'un bu toplantıdaki tartışmaları nakledişi için bak: **Dr. Rıza Nur'un Lozan Hatıraları**, s. 109-110.

⁵⁵ Rıza Nur anılarında, Alt-komisyon oturumlarında başkan tarafından hazırlanan gündemin genellikle toplantının başlamasına ancak bir saat kala, araştırma yapmaya ve cevap hazırlamaya fırsat vermeyecek bir şekilde kendilerine ulaştırıldığını, yine bir gün bu şekilde gelen gündemde Ermeni, Asuri ve Keldani heyetlerinin dinleneceğinin yazılı olduğunu görmesi üzerine oturuma yarım saat kala kaleme aldığı notayı, heyetlerin yerlerini alıp oturumun başlayacağı sırada Montagna'ya verdirdiğini, bunun üzerine oturumun yapılamadığını fakat özel mahiyette diyerek Bulgarları, Ermenileri ve benzerlerini dinlediklerini, ancak bunları tutanaklara geçiremediklerini, nihayet İtilâf Devletleri sekreterlerinin tutanakları yine istedikleri gibi düzenlediklerini yazar. **Dr. Rıza Nur'un Lozan Hatıraları**, s. 115-116. İsmet Paşa da Lord Curzon'a bir nota göndererek konferansa resmen çağrılmış devletlerden başka hiçbir devlet veya kuruluşun oturumlarda dinlenemeyeceğini, aksi takdirde Türkiye'nin de Yugoslavya, Romanya, Bulgaristan ve Yunanistan'da yaşayan azınlıkların dinlenmesini isteyeceğini bildirerek Mısır, Suriye, Filistin ve Hindistan temsilcilerinin dinlenmesini isteyebileceğini de ihsas etmiştir. Bunun üzerine Curzon ertesi gün vermiş olduğu cevapta yatıştırıcı bir üslupla olayın Alt-komisyonun yetkileri dahilinde şekillendiği, Türk Heyetinin oturuma katılmadığını ve meselenin kapandığını bildirmiştir. **Lozan Telgrafı**, C. I, s. 281-284; **İngiliz Belgelerinde**, C. II, s. 416-417; İsmet Paşa'nın hatıralarında bu olayı nakledişi için bak: **Hatıralar**, C. II, s. 83-84.

General Allenby'nin komutasında Filistin ve Suriye hudutlarında çarpıştıklarını anlattıktan sonra Ermeni yurdu konusunda daha önceki muhtıralarında ifade ettikleri görüşlerini tekrarladılar.⁵⁶ İngilizler başta olmak üzere, Müttefikler Ermeniler ve azınlıklar meselelerinde bir yandan ipi oldukça gergin tutmaya gayret ederken, öte yandan ipi koparmamaya da özen gösterdiler.⁵⁷

İsmet Paşa'nın Lozan'da İngiliz meslektaşısı Lord Curzon nezinde yapmış olduğu protestonun bir benzerini, Türk Hükûmeti, Ankara'da bulunan Fransız temsilcisine yaptı. Alt-komisyonadaki Fransız delegelerin desteği ile Ermenilerin dinlenmesinden duyulan üzüntü, Türk Başbakanı Rauf Bey tarafından Ankara'daki Fransız temsilcisine iletildi ve bu durumun Türkiye'ye, bazı ülkelerde çoğunluğu oluşturan Müslümanların temsilcilerinin Lozan'da dinlenmesi hakkını verdiği söylendi. Böylece, Fransız egemenliğinde bulunan ülkelerdeki Müslümanlar ima edilerek Fransız temsilci tehdit edildi.⁵⁸

Lozan oturumlarında Ermenilerle ilgili görüşmeler bu biçimde sürerken dışarıdaki Ermeniler de her vasıtayı kullanarak propaganda yapmışlardır.⁵⁹ Lozan'da azınlıklar meselesinin görüşülmeye

⁵⁶ İtilâf Devletlerinin Ermeni yurdu konusunda daha önceki toplantılarda aldıkları kararları hatırlattı. Ermeni yurdu için ideal bölgenin Rize ve Hasankale'den geçerek Erzurum'u dışarda bırakmak suretiyle Muş'a giden ve içine Van Gölünü alarak İran sınırına kadar dayanan bölge olduğunu, ancak bu yurdun Ceyhan, Suriye hudutlarıyla Fırat arasında, içine Sis ve Maraş'ı alarak Fırat'a uzanan bölgede de kurulabileceğini, buranın esasen Türkiye'den ayrı ve bağımsız olması gerektiğini düşündüklerini, ancak Müttefiklere zorluk çıkarmamak için Türk Hükûmeti ile olan bağlantısının İngiltere ile sömürgeleri arasındaki gibi olmasını kabul ettiklerini bildirdi. Uras, s. 723-731.

⁵⁷ Lord Curzon, 30 Aralık tarihinde İstanbul'daki İngiliz temsilcisine gönderdiği telgrafta, bu olayı şu cümlelerle anlatmaktadır: "Gerçek şudur ki, Türk delegeler Alt-komisyon başkanının bir sonraki oturumda Bulgar ve Ermenilerin dinlenilmesi teklifine karşı çıktılar. Bunun üzerine, başkan Alt-komisyonadaki Müttefik Devletler temsilcilerinin ilgili heyetleri dinlemeye hakları olduğunu ve Türk delegelerin isterlerse ayrılacaklarını söyledi. Maalesef, sekreterya yanlışlıkla Alt-komisyonun Bulgarları ve Ermenileri dinleyeceği şeklinde duyuru yaptı ve benzeri ifadeler bazı belgelerde yer aldı. Aslında, Alt-komisyonun toplantısı yoktu, sadece Müttefik Devletlerin temsilcileri Bulgarları, Ermenileri ve Petros Ağa'yı dinlediler. Sekreteryanın bu yanlışlığı Türklerle izah edildi..." FO, 371/9058, s. 2-4.

⁵⁸ **Lozan Telgrafları**, C. I, s. 290.

⁵⁹ Örneğin, Kasım sonlarında Lozan'daki Ermeni Heyeti 700.000 Ermeni'ye bir yurt sağlanması ve Türkiye'de kalmayı kararlaştıran Ermenilerin zorla çıkarıldıkları şeklinde doğru olmayan haberler yaydılar. Hattâ, bunun için Türk Heyeti başkanı İsmet Paşa ile de görüştüler. Konferans esnasında Lozan'da yaratılan Ermeni yanlısı ve Türk karşıtı propaganda faaliyetleri için bak: Naşit Erez, "Lozan Konferansı ve İsviçre Kamuoyu", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, No. 34 (Temmuz 1970), s. 33. İsmet Paşa'nın Ankara'dan bu konuda bilgi istemesi ile gerçek ortaya çıktı: Amerikan Protestan misyonerlerinin bir yardım kuruluşu olan ve Ermenilere yönelik faaliyetlerde bulunan Near East Relief isimli kuruluşun Ankara temsilcisi hükûmete başvurarak yetimhanelerini Suriye'ye nakledebilmek için izin istemiş, hükûmetin de bu izni vermesi üzerine söz konusu nakil gerçekleşmiştir. Öte yandan, Türkiye'deki olağanüstü şartlar sebebiyle bir süre Müslümanların da Müslüman olmayanların da seyahatları yasaktı. Mudanya Ateşkesinden sonra bu yasağın bir ay müddetle kaldırılması üzerine yeni bir savaştan korkan Müslüman olmayanlar fırsattan istifade ederek Anadolu dışına

başlanmasıyla Ermenilerin kulis ve propaganda faaliyetleri de arttı. 10 Aralıkta Nuradungyan Efendi yanında Ermeni ihtilâlcilerinden biri ile İsmet Paşa'yı ziyaret ederek Türkiye'nin herhangi bir yerinde bir Ermeni yurdu kurulmasını istedi.⁶⁰ 8 Aralıkta İsviçreli-lerden oluşan bir heyet, 27 Aralıkta *Comité Philarménic* isimli bir başka kuruluşun Amerikalı, Fransız ve İsviçreli temsilcileri Türk Heyeti ile görüşerek Ermeni yurdu konusunda isteklerini ilettiler. 16 Aralıkta Türk Heyetinin bulunduğu otele Fransız ileri gelenlerinin imzasıyla Ermeni yurdu için bir bildiri asıldı. İngiliz ve Amerikan gazeteleri Ermeni yurdu meselesinde şiddetli propaganda yaptılar. Amerika'da Ermeni yurdu için beş milyon imza toplandı.⁶¹

Curzon'un ve diğer Müttefik devletlerin temsilcilerinin Ermeni yurdu konusundaki 14 Aralık tarihli konuşmalarından sonra Amerikan Heyeti bu konuda Washington'dan kesin talimat istedi. 26 Aralıkta gelen cevapta bir talimat verilmedi, sadece bu mesele ile ilgili konferansta ortaya çıkan müşahhas ve pratik görüşler soruldu. Amerikan Heyeti'nin, Müttefik Devletler delegelerinin bu konuyu cidden savunmak yerine sadece bir pazarlık unsuru olarak kullandıklarına dair intibalarını iletmeleri üzerine, kendilerine, Alt-komisyon'da Ermenilerle ilgili konuşmalarına izin verildi.⁶² Alt-komisyon'un 29 Aralık tarihli oturumunda Türkiye'deki azınlıkla-

çıkışlardır. Adana yöresinde bunlara ait rakamın 45.000 civarında olduğu Fransızlarca tespit edilmiştir. Bu konuda İsmet Paşa ile Ankara arasındaki telgraflaşmalar için bak: **Lozan Telgrafları**, C. I, s. 129, 131-133, 136.

⁶⁰ **Lozan Telgrafları**, C. I, s. 192; İsmet Paşa anlayabileceği ciddi bir muhatap bulduğunu düşünerek başlangıçta hatırını saydığı Nuradungyan'ın Ermeni yurdu konusunda gittikçe sertleşmesi üzerine, bunun kesinlikle mümkün olamayacağını bildirdi ve sonra sözlerini şöyle tamamladı: "...Bu konferans, İmparatorluğun, Türkiye'nin kaderini görüşmekte olan bir konferanstır. Bundan netice alacağınızı ümit ediyorsunuz. Bu fırsatı kaçırmak istemiyorsunuz. Bakınız, nihayete kadar uğraşacaksınız, uğraşın. Yalnız bir şey söyleyeyim, nihayete kadar uğraşacaksınız, fakat aramızdaki her türlü itimat kalkacak. Uzun müddetten beri bir milli dava olarak takip ettiğiniz tezlerin karar zamanında benimle uyuşmayı çıkarlarınıza uygun görmediğinizi anlıyorum. Aramızdaki itimat ve samimi hava bozulduktan sonra siz tekrar geleceksiniz, beni arayacaksınız. Artık görüşmemize imkân olmayacak ve lüzum da kalmayacaktır. Unutmayın, o zaman ben sizinle görüşmeyeceğim". İsmet Paşa konferansın ilerleyen safhalarında Nuradungyan'ın zaman zaman görüşmek için kendisinden randevu talep ettiğini, ancak kapıcısına "Vaktim yoktur, kendisi ile görüşmeye imkân bulamıyorum. Sebebinin sorarsa, kendisi bilir dediğini söylersin" diyerek bu talepleri geri çevirdiğini yazar. Bak: **Hatıralar**, C. II, s. 80-81.

⁶¹ **Lozan Telgrafları**, C. I, s. 182, 215, 229-230, 289. Bildirinin tam metni için: **Journal de Genève**, 19. 12. 1922. İsviçre Heyeti başkanının gittikçe sertleşen bir tonda Ermeni yurdu meselesinde ısrar ederek "ben uğraşacağım. Benim selefim bu dava uğruna ölüncüye kadar uğraştı. Ben de nihayetine kadar uğraşacağım" demesi üzerine İsmet Paşa kendisine şu cevabı verir: "Sizin istediğiniz Türkiye'nin insanları arasında ahenk olmasını isteyen bir istikamettir. Fena bir yoldasınız. Muvaffak olamazsınız. Bana memleketin bölünmesini teklif ediyorsunuz. Biz memleketimizi parçalanmaktan kurtarmak için bütün Cihan Harbi boyunca uğraştıktan sonra, dört sene daha uğraşmışızdır. Sizin cemiyetinizin yapacağı mücadele, bizim yendiğimiz devletler ve güçlükler yanında çok ehemmiyetsiz kalır. Çok az gelirsiniz". Bak: **Hatıralar**, C. II, s. 82.

⁶² Grabill, **op. cit.**, s. 272.

rın işledikleri suçlarla ilgili bir af çıkarılması tartışılırken Amerikan temsilci M. Dwight, yurt dışındaki Türk uyruklu Ermenilerin de affa dahil edilmeleri gerektiğini söyledi.⁶³ Dwight, Alt-Komisyon'un 30 Aralık tarihli oturumunda da Amerikan kamuoyunun Ermeni meselesiyle ilgili görüşlerini aktardı. Ermeni yurdu konusunda basına bir bildiri dağıttı. Buna göre, Amerika Ermenilere bir sığınak hizmeti görecektir özerk bir bölge verilmesi fikrine sempatiyle bakıyordu. Sunuşa Amerikan Protestan Kiliseleri Federal Meclisi Temsilcileri ve Ermenistan İçin Amerikan Derneği'nin bu konudaki görüşleri ve taleplerini içeren mektupları da eklenmişti.⁶⁴

Misyonerlik kuruluşlarının ve Ermeni lobilerinin baskıları karşısında kalan Amerikan Hükümeti, Lozan'daki temsilcilerine Türkler veya Fransızlara, Kilikya'da veya Suriye'nin kuzeyinde bir Ermeni yurdu kurulması konusunda baskı yapılmasını istedi. Bununla beraber, Lozan'daki Amerikan Heyeti Türklerin bu konuda ne kadar kararlı olduklarını görerek daha fazla ısrar etmediler, edemediler. Yapabilecekleri bir şey kalmamıştı. Amerikan Başkanı, Grew'in basın bildirisinin, Amerika'daki çevrelerin bu konudaki hassasiyetlerini tatmin etmesi gerektiğini düşünüyordu.⁶⁵ Amerikan temsilcisi Washington'a çektiği 1 Ocak 1923 tarihli telgrafında, Alt-komisyonu Ermeni yurdu ile ilgili sunuşunu yaparken bu konuda bir teklifte bulunmadığını, bu konuda İtilâf Devletleri temsilcileri bir program ortaya koymadıkça Amerikan temsilcilerinin bir teşebbüste bulunmayacaklarını, hiçbir taahhüde girmeyeceklerini, bu konuda hiçbir samimi desteğin söz konusu olamayacağını ve bu durumun da Türklerce anlaşıldığını bildirdi.⁶⁶ Misyonerlik kuruluşlarının talebiyle Amerikan Heyeti'ne alınan Barton ve Peet bu konuda yapılabilecek bir şey kalmadığını görerek daha Ermeni yurdu konusu Alt-komisyon'da reddedilmeden İsviçre'den ayrıldılar.⁶⁷

⁶³ **Lozan Tutanakları**, T. I, C. 1, K. 2, s. 221-222.

⁶⁴ FO, 371/9058, s. 133-141. Bu mektuba eklenen 18 Aralık tarihli bir başka belgede de konferansın Ermenilere yeterli büyüklükte bir toprak parçası ayırması durumunda, Amerika Başkanı'nı bu maksada hizmet etmek üzere hazineden 20 milyon dolarlık bir parayı borç vermeye yetkili kulan bir kanun tasarısının Kongre'ye sunulduğu bildiriliyordu. Bak: **Lozan Tutanakları**, T. I, C. 1, K. 2, s. 241-246; Grew, 524-525; Uras, s. xl-xlii. Rıza Nur, hatıralarında, bu konuşma üzerine, "madem ki, Amerikalılar, insaniyet için Ermenilerin rahatını istiyorlar ve kendileri insaniyete hizmet gayretindedir, bu halde onlara Amerika'da yurt versinler...Çünkü Türkiye'de henüz konfor yoktur. Amerika tamamiyle teşkilâtı yapılmış, rahat ve saadeti yerinde zengin bir memleket. Ermeniler orada çok rahat olurlar" dediğini, hepsinin gülüşüklerini, Montagna'nın "yarın yılbaşısıdır. Bunu yılbaşı hediyesi olarak ver" demesi üzerine de "bizde yılbaşında hediye vermek adeti yoktur. Hem bu Hristiyan yılbaşısıdır, hem de bu adet sizde var, siz veriniz" cevabını verdiğini, fakat bu konuşmaların hiçbirine zabıtlarda yer verilmediğini yazmaktadır. Bak: **Dr. Rıza Nur'un Lozan Hatıraları**, s. 114-115.

⁶⁵ Grabill, **op. cit.**, s. 273.

⁶⁶ Armaoğlu, s. 520'de **Papers**, C. II, s. 941-942. Grew, **op. cit.**, C. I, s. 531.

⁶⁷ Grabill, **op. cit.**, s. 273.

Amerikan temsilcisinin belirttiği gibi, Müttefik devletlerin temsilcileri, mevcut şartlar içerisinde Ermeni meselesine hiçbir samimi destekleri olmadığı halde bir yandan Ermenileri kendi askerî ve siyasî emelleri doğrultusunda kullanmayı sürdürdüler,⁶⁸ bir yandan da kamuoylarını ve Ermeni lobilerini tatmin için gösteriler yaptılar. Montagna bu meselenin tartışıldığı diğer oturumda olduğu gibi, oturuma gelmeme şeklinde sert tepkilerin gösterilmemesi için Rıza Nur'u özel görüşmeler yoluyla ikna etmeye çalıştı. Ermeni Heyeti'ni dinletmeyeceğine söz vererek bu konuda sadece kendilerinin konuşacakları bir oturuma Türkleri razı etti. Rıza Nur gelişmeleri şu cümlelerle aktarmaktadır: "Montagna yine, 'Canım, İngilizler ve Fransızlar bu adamları kendi işlerinde, menfaatlerinde kullanmışlar, bu suretle kırdırmışlardır. Şimdi bu adamlar için yurt istemeye kendilerinde ahlâkî bir mecburiyet görüyorlar. Ermeniler o vakit vaadlere inanmışlar. Etme, kabul et! Bunu yapsınlar' diyor. 'Nasıl olur? Asla! Bunlara yurt mu vereceğiz? Bu bâbda bir lâkırdı bile söyletemeyiz' diyorum. Dedi ki: 'Canım, böyle değil, yalnız lâf olsun diye söyleyecekler. Yoksa yurt yaptırmaya ısrar etmeyecekler.'"⁶⁹

Bu vaatlerle Alt-komisyon'un 6 Ocak 1923 tarihli oturumunda başkan M. Montagna Ermeni yurdu meselesini yeniden gündeme getirdi. Bu kavramdan ne kastettiklerini en munis kelimelerle şöyle açıkladı: "İsteğimiz, yalnız Türk Devleti'nin bütünlüğünü tam korumakla birlikte, Ermenilere eski göreneklerini sürdürebilmelerini sağlayacak, basit bir yerel [mahallî] rejimdir. Ermeni yurdu, böylece, Türk topraklarında oturan öteki kimselere kapalı ya da Türk yönetiminin dışında kalacak bir toprak parçası olmayacaktır; fakat yalnız, dünyanın her tarafına dağılmış olan Ermeniler için bir toplanma bölgesi olacaktır". Montagna'ya göre, Müttefikler Ermenilere yurt olarak verilecek bölgenin seçimini, hem mahallî şartları iyice incelemek gerektiği, hem de bu meseleyi siyasal bir nitelikte ele almamanın daha uygun olacağı gerekçesiyle, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti ile yapacağı görüşmelere bırakıyorlar, bu aşamada Türkiye'den sadece ilke temelinde bu durumu kabul etmesini istiyorlardı.⁷⁰

Montagna'nın ardından İngiliz temsilci Sir Horace Rumbold da aynı mealde bir konuşma yaptı. Türkiye'nin Anadolu'da geniş top-

⁶⁸ Aralık 1922'de işçi görünümü altında İstanbul'dan Rum ve Ermeni gönüllüleri Çanakkale'deki İngiliz birliklerine gönderildi. **Lozan Telgrafı**, C. I, s. 231; Nisan 1923'de Revandüz bölgesindeki İngiliz askerî harekâtında Nasturiler ve Ermeniler istihdam edildi. FO, 839/50.

⁶⁹ **Dr. Rıza Nur'un Lozan Hatıraları**, s. 117-118.

⁷⁰ **Lozan Tutanakları**, T. I, C. 1, K. 2, s. 273-275.

rakları bulunduğunu ve ülkenin nüfus yoğunluğunun oldukça düşük olduğunu söyleyen İngiliz temsilci, Ermenilere bir yurt verilebilmesinin Türkler için zor olmaması gerektiğini savundu; bunun için Fransa ile Ankara hükümetleri arasında yapılmış olan andlaşmanın sonucu olarak Suriye sınırının eskisine nazaran bir hayli güneye inmiş olduğunu, yüzölçümü 19.000 kilometre kare olan bu toprak şeridinin Ermenilere bırakılabileceğini, burasının 200.000-300.000 Ermeniye alabileceğini iddia etti. Ermeni yurdu ile Türkiye arasındaki siyasal ilişkilerin, İngiltere ile sömürgeleri arasındaki gibi olabileceğini söyledi.⁷¹

İtalyan ve İngiliz temsilcinin bu konuşmalarından sonra söz alan Türk temsilci Rıza Nur sert bir konuşma yaptı: Müttefik Devletlerin, biraz önce dile getirdikleri taleplerde bulunmaya hakları olduğunu bildiren Rıza Nur, söz konusu devletlerin Ermeni veya Asuri halklarına karşı moral yükümlülükler altında bulunduklarını, Müttefik Devletlerin bu halkları Türkiye'ye karşı saldırtmak için siyasal araçlar olarak kullandıklarını, bu yüzden, onların karşılaştıkları felâketlerin de sorumlusu olduklarını, bu şartlar altında sunulmuş olan bildirileri yapılmamış ve geçersiz olarak kabul ettiklerini, bu çeşit başka bildirileri dinlemektense oturumdan çekilmenin daha iyi olacağı kanaatini taşıdıklarını söyledi. Alt-komisyon Başkanı Montagna'nın, böyle bir davranışın konferans kurallarını çiğnemek anlamına geleceğini ve Fransız temsilcinin bildirisini de dinlemesini istemesine rağmen Rıza Nur, bu tartışmada daha çok kalamayacağını söyleyerek Türk Temsilci Heyetinin oturumdan çekildiğini bildirdi.⁷²

⁷¹ **Ibid.**, s. 276-277. Rumbold'un bu konuşmasına ait tutanakların yer aldığı İngiliz Dışişleri Arşivi'ndeki dosyanın üstünde, "bu konuşma Ermeni yurdu için fevkalâde gayret ettiğimizin kanıtıdır; her tarafa mümkün olduğu kadar dağıtılmalıdır" notu yer almaktadır. Bu ifadede de anlaşılacağı gibi, İngilizler bir Ermeni yurdu elde edilemeyeceğini görmekte, fakat kamuoyuna karşı kendilerini temize çıkarmaya çalışmaktadırlar. Bak: FO, 371/9058, s. 228-229.

⁷² **Ibid.**, s. 278; Grew, **op. cit.**, C. I, s. 530-531. Fransız Temsilci M. De Lacroix de, Ermenilerin, Erivan Cumhuriyeti dolaylarında bir yerde, Türk egemenliği altında, belirli ölçüde mahalli ve idari özerklik verilmesini istediklerini, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda imzalanan andlaşmalarda da benzer hükümler bulunduğunu söyleyerek bunun ölçülü bir talep olduğunu savundu. **Lozan Tutanakları**, T. I, C. 1, K. 2, s. 278-279; Rıza Nur hatıralarında bu olayı şöyle anlatmaktadır: "...Dedim ki: 'İtilâf Devletleri Ermenileri kendilerine siyasi âlet yapmışlar, ateşe saldırmışlardır. Kendi devletleri aleyhine isyan ettirmişlerdir. Bunun neticesi onların te'dibi olmuştur. Te'dip ile sarî hastalık açlık ve hicret ile kırılmışlardır. Bunun bütün mesuliyeti, bize değil, İtilâf Devletleri'ne aittir. Ermenilere mükâfat lazımsa siz verin... El malî ile dost kazanılmaz. Ermeniler mazlum imiş, onlara yurt, istiklâl verilmeliymiş. Biz bunlara kanıyız. Ancak, dünyada mazlum millet bir ta'ne değildir. Mısır hürriyeti için bir kaç defadır ve daha dün kan içinde çalkandı. Hindistan, Tunus, Cezayir, Fas hürriyetini, yurdunu istiyor. Hattâ, İrlandalılar yurtları, istiklâlleri için kaç asırdır, ne kadar kan döktüler?... Siz bunlara istiklâllerini, yurtlarını verin, biz de Ermenilere verelim. Bütün bu okuduklarınız keşlemeyekündür. Bu şart dahilinde burda duramayız. Celseyi terk ediyorum' dedim... Zabıtnâmeye sözlerimin bu son kısmını da geçmemişler. Zabıtnâmeler ile istedikleri gibi oynuyor, tağış yapıyorlardı. Ne kadar sahtekârlık?...Halbuki, bu sözlerim o vakit gazetelerin ağzına düşmüş, aynen yazmışlardır. Birkaç gün sonra bana İrlanda istiklâlcileri bir mektup yazarak: 'Hürriyet isteyen mazlum milletler arasında İrlandalılar da zikrettiğinizden size teşekkür ederiz' diyorlardı". **Dr. Rıza Nur'un Lozan Hatıraları**, s. 119-120; **Echo de Paris**, **Gazette de Lausanne** ve **Journal de Genève**'in 7 Ocak 1923 tarihli sayıları.

Müttefikler Türk Temsilci Heyeti'nin Alt-komisyon oturumunu bu şekilde terketmesi üzerine bir protesto notası yazarak İsmet Paşa'ya gönderdiler.⁷³ İnönü de Rıza Nur'un tutumunun doğru olduğunu, konferansa dahil olmayan insanların konferansa çağrılmaları ve oldu bittiler yapılmasının yanlışlığını, bundan dolayı üzücü olayların yer aldığını, ama meseleyi kapanmış kabul ettiğini bildiren bir karşı nota yazdı.⁷⁴ Bu tartışmalardan sonra Ermeni meselesi yeniden Alt-komisyon'da tartışılmadı. Alt-komisyon tarafından hazırlanan azınlıkların korunmasına ilişkin maddelerin kabul edilmiş metinleri arasında Ermeniler ile ilgili bir husus yer almaktadır.⁷⁵

İsmet Paşa, Ankara'ya çektiği telgrafta durumu anlatırken, "Kasden Ermeni meselesinden bahsetmek istedikleri zaman metin ve şedid hareket etmek mecburiyetimiz tabiidir" ifadesini kullanır.⁷⁶ Lozan'daki Amerika temsilcisi Joseph C. Grew hatıratında Türk Heyetinin oturumu terketmesini "skandal" olarak tanımlar. Curzon, Barrère ve İtalyan delegeler, özel görüşmelerde, Ermeni yurdu veya Ermeniler için yeni küçük ayırıcı bölgeler yaratılmasını veya buna yönelik herhangi somut bir plânın formüle edilmesini mümkün görmediklerini ifade etmektedirler. Grew'e göre, Türkler Türkiye'de kalan Ermenilerin yabancı entrikalara alet olmazlarsa güvenli bir şekilde yerlerinde kalabilecekleri, toprak veya egemenlik kaybı söz konusu olmasa bile Türkiye'den ayrılmış Ermenilerin dönebilmelerinin mümkün olamayacağı konusunda kesin karardılar. Türklerin en çok ısrar ettikleri konu budur.⁷⁷ Esasen, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 3 Ocak 1923 tarihli oturumunda konuşan Başbakan Rauf Orbay, mevcut Ermenistan'dan başka bir

⁷³ Müttefik temsilcilerinin telgrafı için: FO, 371/9058, s. 152-153; FO, 839/22, No. 928.

⁷⁴ İsmet Paşa'nın mektubu için: FO, 371/9058, s. 185-188. Rıza Nur hatıralarında Müttefikler adına Lord Curzon'un protesto notası gönderdiğini, İsmet Paşa ise Marki Garoni'nin protesto yazısını yazdığını bildirmektedir. Bak: **Dr. Rıza Nur'un Lozan Hatıraları**, s. 121-122; **Hatıralar**, C. II, s. 83-84.

⁷⁵ 11 Ocak 1923 tarihli söz konusu metinler için: **Lozan Tutanakları**, T. I, C. I, K. 2, s. 289-292.

⁷⁶ "Bundan sonra Müttefikler müteakiben Ermeni yurdu, Asuri, Keldani yurdu için müteakip mufassal beyanat ve müddeiyata başladılar. Rıza Nur Bey bu beyanata müsaade edemeyeceğini ifade ve Reisdan vaktiyle söz almak hususunda tekaddüm ve ısrar etmiş ve nihayet Reisin çabalamalarına rağmen komisyonu heyeti ile beraber terk ederek çekilmiştir. Ermeni mesailinde söz söylemek, teklifat yapmak için emr-i vakı ihdasına çalışan Müttefiklere karşı vaziyetin istilzam ettiği tedbir bu idi...Konferans reisleri bana yazdıkları müşterek bir mektupda hadiseden bahs ile tahkiramız beyanat olduğunu ifade etmişlerdir. Kendilerine cevap vererek haberdar olduğumuzu, beyanat ve müddeiyat karşısında kalmakla müdafaa-i hukuk vaziyetinde ve ızıttır halinde bulunduğumuzdan bahs ve hadisenin kapanmış addedilebileceğini ifade eyledik. Geçende de yine emr-i vakı yapmak istemelerine şiddetle mukabele etmiş idik. Kasden Ermeni meselesinden bahsetmek istedikleri zaman metin ve şedid hareket etmek mecburiyetimiz tabiidir". Bak: **Lozan Telgrafları**, C. I, s. 345-346.

⁷⁷ Grew, **op. cit.**, C. I, s. 531.

Ermenistan'ın olamayacağını kesin bir dille ifade etmiştir. 7 Ocak'ta İstanbul'daki İngiltere temsilcisi Henderson'un, Ankara'nın temsilcisi Hasan Bey ile görüşmesi esnasında da bir Ermeni yurdu kurulmasının kabul edilemeyeceği İngilizlere söylenmiştir.⁷⁸

Müttefik Devletler temsilcileri, Türkiye'den Ermeniler için toprak veya imtiyazlar talep etmenin imkânsız olduğunu anlamış ve oldu-bittiler yapmak suretiyle bir sonuç elde edemeyeceklerini görmüşlerdi. 9 Ocak tarihli oturumdan evvel Türk Heyeti ile görüşerek Ermeni, Asurî ve Keldanî yurtları konusunda kısa konuşmalar yapacaklarını, İsmet Paşa'nın da kısaca bu talepleri reddetmesi suretiyle meselenin kapatılacağını söyleyerek Türk Heyeti'nin rızasını aldılar.⁷⁹ Bu şartlarda Azınlıklar Alt-komisyonu'nun çalışmalarına ilişkin Montagna'nın hazırladığı raporun sunulup tartışıldığı 9 Ocak tarihli oturumda Ermeni sorunu çok yumuşak kelimelerle son bir kez konuşuldu. Alt-komisyon başkanı Montagna sunuş konuşmasında Ermeni sorunu ve Asurîler-Keldanîler sorununu komisyona geri göndermek zorunda kaldıklarını, Alt-komisyon'un Türk temsilcilerinin red cevabı ile karşılaştıklarını söyledi. Barrère ve Lord Curzon yaptıkları konuşmalarda Ermeniler için bir yurt verilmesinin Türk hâkimiyetini ihlâl etmeyeceğini, ancak Türk Heyeti'nin bunu kabul etmediğini, barış yapıldıktan sonra Türkiye'nin bu konuda bazı düzenlemeler yapacağını ummak istediklerini söylediler. İsmet Paşa yurtlar meselesini Türk vatanının parçalanması olarak algıladıklarını, bu görüşlerinde bir değişiklik olmadığını belirtti.⁸⁰

Ermeni yurdu meselesinin kapandığı bu oturumla ilgili Londra'ya çektiği telgrafında Lord Curzon, komitenin çok faydalı ve insafî bir çalışma yaptığını, İsmet Paşa'nın kesin karşı koyması sebebiyle Ermeni yurdu taleplerinden vazgeçmek mecburiyetinde kaldıklarını, ellerinde bu hususta Türkleri zorlayacak bir vasıtaları olmadığını, kamuoyu baskısını ise Türklerin zerre miktarı önemsemediklerini anlattı.⁸¹ Bu oturumla ilgili olarak İsmet Paşa Ankara'ya çektiği telgrafında Curzon'un konuşmasını "heyet-i umumiyesi ga-

⁷⁸ FO, 371/9058, s. 180-181.

⁷⁹ "Ermeni ve Asurî, Keldanî yurdları hakkında kısa beyanat olacağı ve buna mukabil tarafımdan da redd-i katî kısa nutukla teyid edileceği takarrür etti". **Lozan Telgrafları**, C. I, s. 360-361.

⁸⁰ **Lozan Tutanakları**, T. I, C. I, K. I, s. 295-319.

⁸¹ "Ermeni, Asurî, Keldanîler ve Bulgar mülteciler konusunu bir defa daha açtım. Fakat İsmet Paşa Ermeniler veya diğer herhangi bir azınlık için bir millî yurt düşüncesini görüşmeyi dahi gene temelden reddetti. Türkleri kabule zorlayacak bir imkânımız bulunmadığından ve andlaşmaya böyle bir madde koyamayacağımızdan, bugünkü düşünme tarzlarında zerre kadar önemi olmayan dünya kamuoyu dışında bir etkilime ya da baskı yolu kalmadı". FO, 371/9058, s. 198.

yet mülâyim ve cidalden içtinab vaziyetinde idi" şeklinde değerlendirerek, "ekalliyetler meselesi müsaid bir surette hitama ermekte addolunabilir. Ermeni yurdu da son günlerindedir. Şayan-ı dikkattir ki, muhterem Amerika murahhası bütün müzakerâta hiç karışmamışlardır" cümleleriyle rapor etti.⁸² Bu oturumdaki konuşmalarla İtilâf Devletleri temsilcileri Ermenilere "son vazifelerini" yerine getirdikten sonra huzur içinde kendi menfaatlerini takibe koyuldular. Amerikan temsilci Grew ile Türk Heyeti başkanı İsmet Paşa arasında 14 Ocak tarihinde yapılan ve tarafların meselelerle ilgili görüşlerinin karşılıklı olarak serdedildiği görüşmede Ermeni meselesi ele alınmadı bile.⁸³ Amerikan Başkanı W.C.Harding, Dışişleri Bakanı Hughes'e yazdığı 15 Ocak 1923 tarihli mektupta, Türklerin Ermenilere bir yurt vermeyi kabul etmemelerinin Amerika'daki dindarları üzdüğünü, ancak Ermeniler için yapabilecek fazla birşey bulunmadığını, en hararetli Ermeni destekçilerinin bile onlar için bir savaşı göze alamayacaklarını savundu.⁸⁴

Barış görüşmelerinde Ermeni meselesinin bu şekilde kapanması üzerine Lozan'daki Ermeni Heyeti 10 Ocak 1923 tarihinde Londra'ya bir telgraf çekerek meselenin gündemde tutulmasını, hükûmetin Lozan'daki İngiliz delegelere Ermeni meselesini çözmeden andlaşmayı imzalamamaları talimatını vermesini istediler.⁸⁵ *Ligue Internationale Philarménienne* başkanı Naville, 20 Ocakta Lord Curzon'u ziyaret etti ve beraber bir durum değerlendirmesi yaptılar. Naville, Müttefiklerin konferans kesilmeden bir bildiri yayınlarak Ermeni meselesini çözümlenmiş saymadıklarını belirtmelerini istedi. Böyle bir bildirinin Ermeni meselesi ile ilgili umutları canlı tutacağını belirtti. Curzon ise böyle bir bildiri yayınlamanın, Ermenileri boşuna umutlandırmak olacağını söyledi. Naville bunun üzerine muhtelif Avrupa ülkelerindeki Ermeni göçmenlerin sorunlarıyla ilgilenmek üzere uluslararası bir komisyonun kurulmasını istedi.⁸⁶ Ermeni Heyeti 2 Şubat tarihinde Müttefiklerin delegelerine müracaat ederek taleplerini tekrar ettiler.⁸⁷ Lozan'da bulunan Ermeni ileri gelenleri Türk Heyeti ile özel görüşmeler ayarlayarak bazen tehditle, bazen de ricayla Ermeni yurdu konusunda bir

⁸² **Lozan Telgrafları**, C. I, s. 360-361.

⁸³ Grew, **op. cit.**, C. I, s. 534-535.

⁸⁴ Armaoğlu, **op. cit.**, s. 521'de **Papers**, C. II, s. 950.

⁸⁵ Bu müracaatla ilgili İngiliz Dışişlerindeki dosyanın üstünde hükûmetin/dışişlerinin elinden geleni yaptığı, Ermenilerin aslında Fransa'yı suçlamaları gerektiği yazmaktadır. FO, 371/9106, s. 58-59.

⁸⁶ FO, 839/12, No. 1128.

⁸⁷ FO, 839/12, No. 1402.

şeyler elde etmeye çalıştılsa da bir sonuç alamadılar.⁸⁸ Ermeni Heyeti Fransa ve İtalya'ya, Ermeni Dostları Birliği de Rusya'ya müracaat ederek onların yardımını istedi. Fransa'dan Ermenilerin isteklerini göz önüne almayan bu konferans kararlarını kabul etmemelerini; İtalya'dan ise şayet Lozan'da Ermeni yurdu kararını çıkaramazlarsa hiç olmazsa andlaşmaya prensip olarak Ermeni yurdunun kurulmasını koyup, uygulamanın Milletler Cemiyeti'ne veya kurulacak bir komisyona havale edilmesini istediler. Rusya'dan ise, Kafkas Ermenistan Cumhuriyeti hududunu Van ve Bitlis'e doğru genişletmek için Türkiye ile özel bir anlaşma yapmasını talep ettiler. Ancak, hiçbir taraftan istedikleri anlamda bir cevap alamadılar. Rusya 25 Ocak 1923 tarihli cevabî mektubunda, sadece, sayıları doğru olarak tespit edilecek Ermeni göçmenlerini ülkeye kabul edebileceğini bildirdi.⁸⁹ Gerek İtilâf Devletleri'nden, gerekse Sovyetler Birliği'nden Ermeni yurdu konusunda bir yardım göremeyen Ermeni Heyeti bu sefer 25 Ocak'ta Milletler Cemiyeti'ne bir mektup yazdı. Milletler Cemiyeti'nin daha önceden kendileri lehine aldıkları kararlara atıfta bulunarak, 29 Ocak'ta yapılacak Milletler Cemiyeti Konseyi'nde durumlarının ele alınmasını, Lozan'da ümitlerini tamamen yitirmediklerini, ancak konseyin kendilerini desteklemesini istediklerini bildirdi.⁹⁰ Bu mektubun ardından Lozan'daki Ermeni Heyeti Milletler Cemiyeti'ne uzun bir mektup daha yazdı. Mütteliklerin vaadlerini, Ermenilerin Fransızlara *Légion d'Orient*'deki hizmetlerini, muhtelif ülkelerdeki göçmenlerin durumunu sıraladıktan sonra sorunun tek çözümünün bir Ermeni yurdu kurulması olduğunu savunarak destek istediler.⁹¹

Lozan'da istediklerini alamayacaklarını gören Ermeni temsilcileri 2 Şubat 1923 tarihinde bir bildiri yayınlayarak şehri terk etti. Bildiride Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı esnasında İtilâf Devletleri'ne sayısız hizmetlerde bulundukları, bu cümleden olarak Filistin ve Kilikya'da ün salmış olan Doğu Ordusu'nun çekirdeğini meydana getirdikleri, 1918'de yalnız başına Kafkas sınırlarında çarpıştıkları, Türklerin İngiliz Ordusu'na ve Irak'a karşı ilerlemelelerine mani oldukları, bunların karşılığında bir önceki bildiride ra-

⁸⁸ Dr. Rıza Nur'un *Lozan Hatıraları*, s. 123-128.

⁸⁹ Uras, *op. cit.*, s. 732-734. İsmet Paşa 24 Aralık 1922 tarihinde Ankara'ya çektiği telgrafta Çiçerin ile arasında geçen görüşmeyi nakleder. Buna göre, Ermeniler Çiçerin'e gelerek göçmenler için toprak istemişler. O da Rusya'da toprak sözü vermiş. Bu görüşme Aralık ayı sonlarında cereyan ettiğine göre, Ermeniler daha o zaman Ermeni yurdu isteklerinin karşılanmayacağını anlamışlar demektir. Bak: *Lozan Telgrafları*, C. I, s. 273.

⁹⁰ FO, 371/9109, s. 73-77.

⁹¹ İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivindeki bu mektubun dosyası üstünde "zamanlama çok iyi. Ancak, yapılabilecek daha fazla bir şey yok" notu bulunmaktadır. Bak: FO, 371/9109, s. 90-98.

kamları verildiği gibi büyük can ve mal kaybına uğradıkları, gerek bu hizmetleri esnasında gerekse daha sonraki yıllarda çeşitli düzeylerde kendilerine vaad edilenlerin hiçbirinin bu konferansta gerçekleştirilmediği, İtilâf Devletleri'nin Ermeni meselesini yüzüstü bıraktıkları yer alıyor, onlardan tekrar bu meseleye eğilmeleri isteniliyordu.⁹²

Ermeni temsilcileri gerek İtilâf Devletleri temsilcilerine gerekse Milletler Cemiyeti'ne mektup üzerine mektup gönderdiler, isteklerini bıkip usanmadan tekrar ettiler. İngilizler artık bu mektuplara cevap vermez oldular.⁹³ Lozan görüşmelerinin 4 Şubat 1923 tarihinde kesilmesini Ermeniler, Ermeni yurdu talepleri için yeni bir umut ışığı olarak gördüler. Ancak, İtilâf Devletleri böyle düşünmüyorlardı. Ermenistan heyetinin başkanı A. Aharonyan 27 Mart'ta Lord Curzon'a bir mektup yazarak yeniden başlayacak olan görüşmelerde Ermeni yurdu meselesinin yeniden ele alınmasını istedi. Kendisine 4 Nisan tarihinde verilen cevapta "ilerdeki görüşmelerde Ermeni yurdu meselesinin yeniden gündeme gelmesi beklenmemekle birlikte, böyle bir imkânın ortaya çıkması halinde talebin göz önüne alınacağı" söylendi.⁹⁴ Fransa Ermeniler için bir şey yapmak istediği halde, İngiltere'den destek alamıyor görünerek Ermeni heyetlerini oyalyordu. Ermeni delegelerinden Pachalian 25 Nisan'da İngiltere Hükûmeti'ne müracaat ederek, Fransa'nın Ermeni yurdunun Milletler Cemiyeti'nin nezâretinde kurulması arzusunda olduğunu, İngiltere'nin bu husustaki fikrini ve ne yapacağını sordu. İngiliz belgelerinde Fransa'nın bu sözünün hiç ciddiye alınmadığı görülmektedir. Fransızların Suriye'de bir Ermeni yurdu kurulması konusunda kendileriyle hiç konuşmadıkları belirtilerek, Fransa'nın bu iş için kaç para vereceği sorulmuştur.⁹⁵

Lozan görüşmelerinde Ermeni meselesinin bu şekilde gündemden düşmesini müteakip daha barış andlaşması imzalanmadan Yunanistan ve Fransa'nın, Ermeni çetelerini bir şekilde Türkiye'ye sokarak karşı faaliyetlerde bulunmaları için teşvik ettiklerinin haber alınması üzerine 12 Mayıs'ta Lozan'daki Türk Heyeti konferans sekreteryasına bir nota göndererek durumu protesto etti.⁹⁶ Takip eden günlerde Almanya'daki Daşnak ve Hınçak merkezlerince iki grubun Türk Heyetine yönelik olarak suikast girişiminde bulunmak üzere İsviçre'ye gönderildiğinin haber alınması üzerine

⁹² Muhtıranın tamamı için bak: Uras, **op. cit.**, s. xxxvi-xxxviii.

⁹³ Paris'teki Ermeni temsilcilerinin 2 Şubat'ta Lord Curzon'a gönderdikleri memoranduma Curzon cevap bile vermez. Bununla ilgili 15 Mart'ta kendisine yapılan bir müracaata "Ermeniler için elimizden geleni yaptık. Memoranduma cevap vermemiz gerektiğini düşünmedik" denilmiştir. Bak: FO, 371/9109, s. 155-163.

⁹⁴ FO, 371/9109, s. 175-179.

⁹⁵ FO, 371/9110, s. 14-20.

⁹⁶ Adı geçen mektup için bak: **Lozan Telgrafları**, C. II, s. 273.

16 Mayıs 1923 tarihinde İsmet Paşa İngiltere, Fransa ve İtalya'nın Lozan'daki heyet başkanlarına birer mektup göndererek bilgiyi aktardı ve durumu protesto etti. Türkiye'nin Paris temsilciliği Fransız Dışişleri Bakanlığı'na 18 Mayıs'ta bir nota gönderdi.⁹⁷ Bu haberler üzerine İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi Konseyi bir açıklama yaptı ve Lozan'da birtakım kabul edilemez isteklerde bulunan Müttefiklerin bu tür haberler yaydıklarını, Ermenilerin kendi menfaatlerinin nerede olduğunu artık gördüklerini ve Türklerle iyi geçinmek arzusunda olduklarını bildirdi. Bu beyanat İngilizleri rahatsız etti.⁹⁸

Lozan Konferansı'nın ikinci döneminde Türkiye'den ayrılmış Ermenilerin geri dönebilmeleri ele alındı. Birinci Komite'nin 19 Mayıs tarihli toplantısında Rumbold, Türklerin Millî Mücadele'yi kazanmalarından sonra bir zarar görmekten korkarak Türkiye'den ayrılan, mübadeleye tâbi olmayan gayrimüslimlerin ve özellikle Ermenilerin Türkiye'ye geri dönemediklerini, Türk Hükûmeti'nin bunların dönüşünü engellememesi gerektiğini söyledi. İtalyan Montagna ve Fransız Pellé de onu desteklediler. İsmet Paşa Ankara'dan görüş isteyeceğini bildirdi⁹⁹ ve aynı günün akşamı tartışmaları rapor ederek bu konuda talimat istedi.¹⁰⁰ Genel Af Alt-komyonu'nun 22 Mayıs tarihli oturumunda konu yeniden tartışıldı. İsmet Paşa aynı günün akşamı Ankara'ya çektiği telgrafında Ermeni göçmenlerin geri dönebilmelerine yönelik bir taahhüt altına girmeyi reddetmekle birlikte, mübadele sözleşmesi gereğince İstanbul'dan ayrılanların geri dönebilmelerine karşı çıkmanın uygun olmayacağını yazdı.¹⁰¹ Ankara, 23 Mayıs tarihli cevabında, düşmanla işbirliği yapan ve Türk ordusunun yaklaşması üzerine Türkiye'den kaçanların geri dönebilmelerine karşı olduklarını bildirdi.¹⁰²

Ermeni Heyeti 31 Mayıs'ta İngiltere'ye başvurarak Ermeniler ve Ermenilerin malları ile ilgili olarak antlaşmaya maddeler konulmasını istedi.¹⁰³ *Ligue Internationale Philarménienne*, 1 Haziran'da konferans başkanlığına ve İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na birer telgraf çekerek Ermenilerin Türkiye'ye dönebilmelerine ilişkin anlaş-

⁹⁷ Söz konusu mektuplar için bak: *Ibid.*, C. II, s. 308-309.

⁹⁸ FO, 371/9110, s. 58-60.

⁹⁹ **Lozan Tutanakları**, T. II, C. 1, K. 1, Ankara, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1972, s. 121-125.

¹⁰⁰ **Lozan Telgrafları**, C. II, s. 323-324.

¹⁰¹ *Ibid.*, C. II, s. 335.

¹⁰² *Ibid.*, C. II, s. 337.

¹⁰³ FO, 371/9110, s. 91-97.

maya maddeler konulmasını istedi.¹⁰⁴ 2 Haziran'da bu taleplerini yeniden dile getirdi.¹⁰⁵ İngilizler bu hususta ellerinden geleni yaptıkları cevabını verdiler.¹⁰⁶ Birinci Komite'nin 4 Haziran'daki oturumunda Rumbold, Türkiye'den göçen Ermenilerin durumunu yeniden gündeme getirdi. Ryan ve Pellé kendisini desteklediler. İsmet Paşa masum insanların münferiden dönmelerine karşı çıkılmayacağını, ancak kitleler halinde dönüşleri konusunda bir güvence veremeyeceğini söyledi.¹⁰⁷

Ermeniler 2 Temmuz'da yeniden İngiliz Dışişlerine başvurarak Ermeni göçmenlerin Türkiye'ye geri dönebilmelerini istediler. 7 Temmuz tarihinde, "talebinizi göz önüne alacağız" gibi müphem bir cevapla istek savuşturuldu. Bu evrakla ilgili İngiliz Dışişleri Bakanlığı dosyasının üstünde "savunulamayacak bir şeyi savunmaya çalışmak faydasızdır" cümlesi yer almaktadır.¹⁰⁸ O günlerde Protestan ve Katolik kiliselerin başını çektiği Ermeni yanlısı bir kampanya bütün hızıyla devam etmektedir. 5-6 Mayıs'ta Belçika Katolik Dernekleri Federasyonu Ermenilerin bağımsızlığını talep ederken,¹⁰⁹ 28 Haziran'da İrlanda Presbiteryan Kilisesi Ermenilere verilen eski sözlerin tutulmasını istemektedir.¹¹⁰

11 Temmuz tarihli özel oturumda Rumbold, TBMM'de çıkarılan bir kanunla İngilizlerin hizmetinde bulunan Türk vatandaşı Ermeni, Rum ve Arnavutların Türkiye'den çıkarılacaklarını öğrendiğini, bunun uygunsuzluğunu ve yaratacağı sakıncaları saydı. Ama sonra, böyle bir kanunun olmadığı anlaşıldı.¹¹¹ Lozan Barış Görüşmeleri'nin 17 Temmuz tarihinde yapılan son oturumunda Rumbold tekrar Ermeni göçmenlerin Türkiye'ye dönebilmeleri meselesini açtı. Diğer temsilciler de onun görüşlerini desteklediler.

¹⁰⁴ FO, 371/9110, s. 81-87; FO, 839/52, s. 646.

¹⁰⁵ FO, 839/52, No. 646.

¹⁰⁶ **Idem.**

¹⁰⁷ **Lozan Tutanakları**, T. II, C. I, K. 1, s. 157-163. İsmet Paşa bu oturumla ilgili telgrafında, "biz nokta-i nazarımızı sarahaten söylemiş olduğumuzdan Müttefiklerin ısrar etmemelerini lehimize bulduk. Eğer bu mesele başka münasebetle yeniden tahrik edilmezse Ermeni muhacirlerin avdeti meselesi prose verballerde sarahaten imtinamızla kapanmış oluyor" demektedir. **Lozan Telgrafları**, C. II, s. 395-396. İsmet Paşa 7 Haziran tarihi itibarıyla konferansta muallakta olan meseleler ve bu meselelerle ilgili muhtemel çözüm tarzlarını ele alan telgrafında, memleketten önce ve sonra ayrılmış Ermenilerin genel af münasebetiyle geri dönebilmelerinin söz konusu olduğunu, ancak reddettiklerini bildirmektedir. Bak: **Lozan Telgrafları**, C. II, s. 410. İngiliz Dışişleri Bakanlığı 20 Haziran'da Ermenilere verdiği cevapta Müttefik delegelerin Ermenilerle ilgili talepleri Türk Heyeti'ne ilettikleri, bu aşamada daha fazla bir şey yapamayacakları söylenerek, onlara basın yoluyla kamuoyu oluşturmaları tavsiye edilmektedir. FO, 371/9110, s. 91-97.

¹⁰⁸ FO, 371/9110, s. 117-123.

¹⁰⁹ FO, 371/9110, s. 37-38.

¹¹⁰ FO, 371/9110, s. 124-128.

¹¹¹ **Lozan Telgrafları**, C. II, s. 562-563.

İsmet Paşa bu konuda bir taahhüt alamayacaklarını tekrar söyledi. Tartışmalar bitti.¹¹² Konu Türklerin istediği şekilde kapandı.¹¹³

24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Andlaşması'nda,¹¹⁴ Ermenilerle ilgili hiçbir madde yoktur. Bu andlaşmanın imzalanmasından sonra, İngiliz-Ermeni Dernekleri Ortak Konseyi 27 Temmuzda İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na müracaat etti. Daha evvel Ermenilere verilen sözlerin Lozan'da tutulmadığını, İngiltere'nin hiç olmazsa Ermeni göçmenlere yardım etmesini ve bölünmüş ailelerin birleştirilmesini istedi. Bu talep de "Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girişini bekleyelim" diyerek geçirildi.¹¹⁵ Ermeniler 2 Ağustos'ta kendilerine yardım edilmesi ve Ermeni yurdu kurulması için Milletler Cemiyeti nezdinde, Müttefik Devletler himayesinde veya Müttefiklerin kendi aralarında bir heyet oluşturmalarını istediler. Maddi imkânsızlıklar gerekçe gösterilerek bu işi ancak Milletler Cemiyeti'nin yapabileceği söylendi ve talep reddedildi.¹¹⁶ Ermeniler 9 Ağustos 1923 tarihinde Milletler Cemiyeti'ne ve İtilâf Devletleri'ne yazdıkları mektuplarla yaşadıkları hayal kırıklığını dile getirerek Lozan Andlaşması'na karşı çıktılar. Birşeyler yapılmasını istediler.¹¹⁷ Başta İngiltere olmak üzere, İtilâf Devletleri büyük bir sükût içinde bu müracaatları geçıştirdiler. 22 Ağustos'ta benzer bir mektup Müttefik Devletlerin dışişleri bakanlıklarına gönderildi.¹¹⁸ 23 Ağustos'ta L. Pachalian Ermeni delegeleri adına İngiltere'ye müracaat etti. Fransız Hükûmetinin, Ermeni meselesinin Milletler Cemiyeti'ne götürülmesi fikrinde olduğu, İngiltere ve İtalya'nın ise Lozan Konferansı sonuçlarının beklenmesini istediklerini hatırlatarak bu durumda İngiltere'nin görüşünün ne olduğunu sordu. Kendisine verilen cevapta sadece 23 Ağustos tarihli mektubun alındığı bildirildi.¹¹⁹ Ermeni Cumhuriyeti delegelerinin

¹¹² **Lozan Tutanakları**, T. II, C. I, K. I, s. 190-194.

¹¹³ **Lozan Telgrafları**, C. II, s. 581. O günlerde Lozan'daki Türk ve Amerikan heyetleri bir dostluk anlaşması için görüşmektedirler. Bu konuda Ankara'dan İsmet Paşa'ya çekilen 26 Temmuz tarihli telgrafta üzerinde durulması istenilen hususlar arasında Ermenilerin Türkiye'ye dönüşlerini gerektirecek bir yükümlülük altına girilmemesi istenmektedir. Bak: **Lozan Telgrafları**, C. II, s. 610-611.

¹¹⁴ Lozan Barış Andlaşması'nı Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan ve Romanya delegeleri imzaladılar. Ek sözleşme ve protokollerde ayrıca S.S.C.B., Belçika, Portekiz ve Bulgaristan delegelerinin imzası vardır.

¹¹⁵ FO, 371/9110, s. 142-147.

¹¹⁶ FO, 371/9110, s. 152-162.

¹¹⁷ Ermeni Cumhuriyeti 9 Ağustos 1923'te Milletler Cemiyeti'ne bir mektup yazarak meselelerin halledilmediğini ve olduğu gibi durduğunu, bir şekilde yeniden gündeme alınmalarını istedi. Müttefik Devletler temsilcilerine yazdıkları aynı tarihli protestoda da Müttefiklerin parlık vaatlerinin sonucu olarak bağımsızlıkları için savaşıyan Ermeni milletinin unutulduğunu ve Lozan Andlaşması'na karşı çıktıklarını bildirdiler. Mektupların tam metni için bak: Uras, **op. cit.**, s. 736-738.

¹¹⁸ FO, 371/9110, s. 172-179.

¹¹⁹ FO, 371/9111, s. 6-10.

başkanı A. Aharonyan, 4 Eylül'de İtalya Hükûmeti'ne bir mektup gönderdi; Sevr'de ve diğer andlaşmalarda Ermenilere verilen sözlerin Lozan'da tutulmadığını söyleyerek protesto etti. İtalyanlar aynı mektubun İngilizlere de gönderildiğini düşündüler ve Müttefikler olarak nasıl bir cevap verelim diye İngiltere'nin görüşünü almak istediler. İngiltere, bu konuda İtalya Hükûmeti'ne 17 Eylül tarihinde verdiği cevapta, son altı haftada buna benzer bir hayli mektup aldıklarını, Ermenilerin amaçlarının Müttefikleri kendilerine yardım mecburiyetinde bırakmak ve Ermeni göçmenlerin üç Müttefik ülkeye yerleşmesini temin etmek veya İngiltere Hükûmeti'nin sorunu Milletler Cemiyeti'ne götürmesi olduğunu ve bu tür mektuplara sadece bu belgelerin alındığı şeklinde bir cevap verdiklerini bildirdi.¹²⁰

Lozan Barışı Türkiye Cumhuriyeti'nin mevcut sınırlarını tanımış ve çizmiş, bağımsızlığını ve egemenliğini tescil etmiştir. Anadolu'da kurulan yeni devletin doğuş süreci Lozan'da tamamlanmıştır.¹²¹ Lozan'da, "üç kıtaya yayılmış toprağı, denizi, malı, mülkü, hakkı, hukuku, alacağı, borcu, imtiyazı, kapitülâsyonu vs. bütün takıntılılarıyla Osmanlı Devleti'nin defteri kapatılmıştır".¹²² Görüldüğü gibi, yarım asır boyunca büyük devletler tarafından çeşitli vaadlerle aldatılan, yüzyıllardır birlikte yaşadıkları Türklere karşı kullanılan Ermeniler, aynı devletler tarafından Lozan'da çektikleri ve çektiydikleri acılarla başbaşa bırakılmışlardır. Son dönem Osmanlı tarihini meşgul eden Ermeni meselesi de Lozan'da hesabı görülmüş ve kapatılmış defterler arasındadır. Lozan sistemi bugün hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Buna rağmen, Ermeniler için olmadığı artık apaçık ortada olan bu mesele bazen seçim zamanları Ermeni lobilerinin desteğini almak, bazen de Türkiye'ye baskı yaparak başka ödünler koparmak isteyen bazı hükûmetler tarafından yeniden gündeme getirilmek istenmektedir.

¹²⁰ FO, 371/9111, s. 36-41.

¹²¹ **Lozan Telgrafları**, C. II, s. ix.

¹²² **Idem**.

"İLK GÜNÂH" TAN "GERÇEK" LE YÜZLEŞMEYE: ERMENİ "SOYKIRIM" INA İLİŞKİN BAZI DÜŞÜNCELER

Süleyman Seyfi Öğün

Modern hukuk adalet dağıtımını basit ve duygusal bir ölçünün konusu olmaktan çıkarmayı ve böylelikle de önemli bir hukukî başarıyı ifade eder. Öte yandan, modern hukukun bu soğukkanlılığı, kitlelerin heyecan dünyasında yaygın bir rahatsızlığa konu olmuştur.

Amerikan polisiye film endüstrisinin çok aşına olduğumuz klişelerinden birisi de bu rahatsızlığı işler. Yüreği saf bir adalet duygusuyla dolu olan dürüst bir polis, işlediği suçlara bir de pervasızlığını ekleyen "kötü adama" karşı, onun çoktan hakkettiğini düşündüğümüz kestirme yöntemlerle uygulamaya yeltendiği adalet, başta amirlerinin, daha sonra da yerleşik hukuk kurallarının koyduğu engellemelerle karşılaşır. Genellikle direktir ve nihayet "davadan alınır". Bu durum onu rahatlatacak ve işleri bildiği yoldan halletmesini kolaylaştıracaktır. Oyunun sonunda izleyiciler ya da Wilhelm Reich'in kavramıyla söyleyecek olursak, biz "küçük adamlar", kendimizi günlük hayatlarımızda çok sık karşılaştığımız ve modern adalet dağıtımından duydukları şikâyetleri bir ölçüde de olsun telâfi etmiş olacaklardır.

Suç ve ceza arasındaki nedensellik ilişkisini bireysel düzeyde kurmak bile bu kadar zorken, kapsam geliştiği oranda başka sorunlarla yüz yüze gelmek kaçınılmaz olacaktır. Tarihsel davalar ve hukuk arasında kurulacak ilişkilerin, hukuk felsefesi tarihinin en çetrefilli boyutlarından birisini oluşturduğu söylenebilir.

İlk olarak iç savaş ve soykırım gibi tarihsel davalarda suç ve ceza arasındaki nedensellik ilişkisini kurmak suçu kişiselleştirmek açısından zordur. Çünkü bu tarz olaylarda işin içine kişiselleştirebilmesi aslında çok güç olan kurum ve kuruluşlar girmektedir. Başka bir ifadeyle, katilleri ve onları buna azmettirenleri ayırtmak son derecede güçtür. Karar-alıcılar nispeten daha kolay yaka-

lanabilmekte, ama her defasında kapatılması gereken bir boşluk kalmaktadır. Suçun çapı, örneğin kurbanların sayısı o denli büyüktür ki, en dikkatli soruşturmalar bile kamu vicdanını tatmin etmeyecektir.

Bu durum devlet merkezli soykırımlarda çok açık olarak gözlenebilmektedir.¹ İşkence ve cinayetlerde etkin bir biçimde yer alan pek çok fail kendilerini, "biz sadece emirlere uyduk" şeklinde savunmuşlardır. Modern devlete özgü sıkı hiyerarşiler ve resmî mertebeler suçluların sorumluluklarını reddetmelerine yardımcı olmaktadır.

Holokost'u soruşturan Nuremberg Davaları için yukarıda işaret edilen husus çok berrak bir şekilde görülebilmektedir. Hitler başta olmak üzere, bazıları zaten kendi cezasını kendi eliyle vermişti. Nuremberg Davaları, azmettiricileri değil, sadece *Holokost*'un önde gelen bir kısım sorumlularını cezalandırabildi. Ne var ki, milyonlarca kurban, yani Yahudiler, Çingeneler, eşcinseller ve Polonyalılar düşünüldüğünde sanıkların sayısı bütün süreci boşa çıkaran bir mahiyet kazanmaktadır. Diğer sorumlular, katiller ve duruma göz yumanlar nerededir?

Katiller ve kurbanlar arasındaki boşluk savaş sonrası ahlâk felsefesinin başat sorunlarından birisi olmuştur. Tanınmış Fransız moralisti, edebiyatçı ve denemecisi olan Jean Paul Sartre, **Altona Mahkûmları** başlıklı şaheserlerinden birisinde bu sorunu ele almaktadır. Oyunun baş kişisi kendisini aile yadigarı bir malikâneye kapatan, aristokrat kökenli eski bir Nazi subayıdır. Savaşın bittiğine inanmamaktadır. Üstünde hâlâ Nazi üniformasını taşımakta ve 1942 ya da 1943 tarihli Alman ordularının zaferlerini –*Wehrmacht*– anlatan gazeteleri okumaktadır. Yıllar sonra bir gece, "hapishane-sinden" çıkar ve kasabaya iner. Almanlar faşing yapmaktadırlar. Herkes bu karnavalesk dekorda eğlenmektedir. Kahramanımız, Sartre'ın felsefileştirdiği bir terimle, büyük bir 'bulantı' duygusu yaşar. Yarı bilinçli, yarı bilinçsiz bir şekilde dolaşırken, kendisini Brecht oynayan bir tiyatro salonunda bulur. Sahnede Hitler bir kürsüde konuşmakta ve o günlerin Alman halkını temsil eden beş on şapkalı insan onu alkışlamaktadır. Birden, büyük bir öfkeye kapılır ve sahneye çıkar. Herkes büyük bir şaşkınlık içindedir. O dehşet içinde seyircilere haykırır: "Şapkalarınız nerede?"

¹ Matthew Krain, "State Sponsored Mass Murder: The Onset and Severity of Genocides and Policies", *Journal of Ethnic and Racial Studies*, 41/3 (1997), EBSCHO HOS, Item Number 9707102413, s. 2.

Holokost, katiller ile kurbanların arasında büyüyen bir mesafeyi ifade etmektedir. Bu durumu yaratan sorumluların ya da "gri vicdanlar"ın belirsizliğidir.² Yargı süreçleri henüz bu duruma bir çözüm getirebilmiş değildir. Çünkü sorunun köklerine ulaşmak mümkün gözükmemektedir. Öte yandan, "gri vicdanlar" topluma o denli yayılmıştır ki; sonuçta bütün bir toplumu sorumlu ilân etmek gibi bir sonuca ulaşmak işten bile değildir.

Yukarıda sözü edilen ve kapatılması son derecede güç gözükken uçurumun varlığı, Batı zihniyetinde travmatik bir etki yaratmış ve *Holokost* takıntısını doğurmuştur. *Holokost* toplumda şeytanı anlatan bir çağrışım yapmaktadır.³ Bu ortamda ortaya çıkan eğilimlerden birisi *Holokost*'u neredeyse tarih-üstü bir konuma taşıyan ve eşsizliğini vurgulayan bir sendromdur. *Holokost* ile yüzleşmek Batılı vicdanların birkaç kuşak boyunca kaçamayacağı bir baskıyı ifade etmektedir. Barthesçi bir metodoloji ya da Foucaultcu bir geneoloji yapmak suretiyle bu durum, yerleşik bir Batılı-dinsel bir pratik olan- İlk Günâh ile Yüzleşmek ve Günâh Çıkarmak- gibi bazı süreçlerin kültürel sürekliliğine bakılarak anlaşılabilir. *Holokost* ile yüzleşmek sanki bunun seküler karşılığıdır.

Diğer eğilim, ilkinin tersine olarak dünyadaki *Holokost*'ları izlemektir. Görecelileştirme ve yansıtma süreçleri, *Holokost*'un yarattığı sembolik etki olarak değerlendirilebilir.⁴ Burada Batılı zihniyet, diğer *Holokost* örneklerini gündeme getirerek, insan vicdanlarına yüklediği ahlâki baskıları hafifletmeye çalışmaktadır. Bu iki eğilim birbirine zıt gibi gözükse de, nihaî tahlilde madalyonun iki yüzü gibidir. Ermeni soykırımı (1915) olarak adlandırılan tarihsel olay bunun en yakın örneğidir. Bu bir efsane ya da kurgudur. *Holokost*'a bakmak suretiyle Ermeni sorununu anlamak tarih dışılığın aşırı bir örneğidir. Böylesine basit bir hatayı olsa olsa politikacılardan bekleyebiliriz.

Holokost, isteyerek ya da istemeyerek, Avrupa'nın politik ahlaki dünyasını yeniden inşa etmiş gözüküyor. Bu durumun en çarpıcı niteliği, siyasal alanın sınırlarının soysuzlaşmasıdır. Yukarıda zikrettiğimiz, uçurum ve bunun karşısında yargının işlevsizleşmesi, söz konusu gelişmenin ana itkileridir. İşlevsizleşen yargı alanını ve

² Stephen Eric Bronner, "Making Sense of Hell: Three Meditations on the Holocaust", *Political Studies*, 47/2 (1999), EBSCHO HOST, Item Number: 1949222, s. 4.

³ Yehuda Bauer, "The Impact of the Holocaust", *Annals of the American Academy of Political & Social Sciences*, 548 (1996), EBSCHO HOST, Item Number: 9701101649, s. 1.

⁴ Bronner, "Making Sense of Hell", *op. cit.*, s. 7-14.

insiyatifini politikaya, ya da politik ahlâka teslim etmiş gözüküyor. Bu belirsizlik durumu, bizi Montesquieu'nün ulus-devlet şablonu içinde şöyle ya da böyle işleyen güçler ayrımı ilkesinin gerisine düşürebilmekte ve siyasal güç kendisini yargının yerine koyabilmektedir. Nitekim, Ermeni meselesinde de bunu apaçık olarak görmekteyiz. Fransız Meclisinde alınan bir kararla bu sözde soykırımın tanınması tamamen siyasal mahiyette bir kararın ürünü olmuştur.

Siyasal ve Sivil Tarihler ve Üç Değişken

Burada, modern tarih yazımlarıyla politika arasındaki karmaşık ilişkiler gündeme gelmektedir. Sözü edilen Fransız yasası, Ermeni ya da Ermeni yanlısı tarihçiler tarafından kaleme alınan tek taraflı, önyargılı tarih yazımlarının, Fransız politikacıların önüne yığıldığı malzemeden esinlenmiş gözüküyor. Fransız parlâmenterleri bu şekilde seçmenlerinin bir kısmını tatmin etmiş olabilir. Ama insan, ünlü Fransız denemecisi ve şairi olan Paul Valéry'yi hatırlamadan edemiyor. Valéry tarih için "insanın düşünce kimyasının ürettiği en tehlikeli ürün" benzetmesi yapar. Tarihsel metinleri politikada kullanmak son derecede basit ama bir o kadar da sorunludur. Eğer Fransız parlâmenterler başka kaynaklara bakıp, onları kullansalardı bambaşka bir sonuca ulaşabilirlerdi.

1915 olaylarına ilişkin bugüne dek bulunan arşiv malzemesi, gerek Ermenilerin gerek Türklerin yeteri kadar acı çekmiş olduğunu gösteriyor. Doğu Anadolu'nun Ermeni nüfusu tehciye uğradı ve pek çoğu bu dramatik seyahat sırasında şu ya da bu nedenden ötürü hayatını kaybetti. Öte yandan, sayısız Türk, Kürt ve Çerkez Ermeni komitelerinin saldırılarında katledildi. Albert Camus'nün ifâdesiyle, biz artık "kanın aritmeğini yapmayı" reddetmeyi gerektiren hayatî bir aşamadayız. Bunun yerine, günümüz düşman topluluklarının dedeleri arasında bir zamanlar başarılı olmuş olan bir arada yaşama örüntülerinden haberdar olmamızı sağlayacak sivil tarihlerde odaklaşmalıyız. Politik tarihlerde belli olaylar korunarak, diğerleri ise ihmâl edilerek geçmişin tek yanlı anlayışları sergilenmektedir. Geleceğe dair bir ümidin olup olmadığını bize gösterecek olan, yeri muhtelif topluluklar arasında tecrübe edilmiş olan tarihsel bir arada yaşama örüntülerini dikkate alan ve parçaları bir araya getiren çalışmalardır. Eğer bu yapılırsa, *Holokost*'u bu dünyada gerçekten de eşsiz kılan gerçek neden ortaya çıkacaktır. Onu gerçekten de eşsiz kılan husus, *Holokost*'a kadar Avrupa'nın sergilediği açık tarihsel sivil deneyimlerin gösterdiği, neredeyse mutlak

sayılabilecek olan umutsuzluk durumudur. *Holokost* üç önemli unsurun varlığıyla tezâhür etmektedir. Öncelikle uzun bir birikimi olan dinsel bir dışlamacılık bir fanatizm geleneğinden beslenmektedir. İkinci olarak, modern devletin tarihi ve ulus-kurma süreçleri, *Holokost*'un pekişme süreçlerine ışık tutmaktadır.

Dinsel-Etnik Fanatizm Geleneği ve *Holokost*

Feodal tarih kapsamında, adım adım, Avrupa'daki varlıklarının kendilerini nasıl karanlık talihlerine sürüklediğini izleyebiliyoruz. Onların Avrupa'daki varlığı tarihsel mukadderatları açısından hiçbir değişime işâret etmez. Tam tersine, antik dünyada çekmiş oldukları acılarla kıyaslandığında, karşılaştıkları yeni tehditler daha da ürkütücüdür. Avrupa'nın hemen hemen her yerinde Yahudiler Hristiyan aşağılamanın konusuydu. Yahudi nefreti sanayi-öncesi dönemin tartışmasız bir niteliğini verir.

Bilindiği gibi, antikitenin kurumsal dünyası rengini, "yozlaşmış" hayatın *-doxa-* her veçhesinin *Politeia* tarafından sıkı bir şekilde denetlenmesini ifâde eden Platogil gerekliliklerden almaktaydı. Plato'ya göre, sanılar âleminin sapkınlıkları başıboş bırakamazdı. Aşırılık, hayatın biricik uygar ve ağırbaşlı biçimini anlatan *Politeia*'yı tehdit eden en büyük düşmandı.

Onun düşüncelerini izleyen İskenderiye Okulu'nun mensupları, ustalarının düşüncelerini Stoacılık ve ılımlı Aristogil düşüncelerle zenginleştirmişti. İşte tam da burada, Roma'nın kurucu ilkeler demetiyle karşılaşmaktayız. Feodalite kültürel anlamda bir antik imparatorluk olarak Roma'nın Platogil yapısının çatlaması ve unsurların bağımsızlaşması anlamına geliyordu. Bu aynı zamanda, Plato'nun mahkûm etmiş olduğu sofizme de bir geri dönüşü ifade eder. Hiç kuşkusuz, feodal parçalanmışlık, güçlü bir otonomi düşüncesinin doğmasına ve hayatın göreceli ve çoğulcu gerçekliğinin anlaşılmasına doğru, modern Avrupa'nın tarihini hazırlamıştır. Ama madalyonun öteki yüzünde göreceliliğin doğurduğu şiddetli bir istikrarsızlık ve topluluklar arası dar görüşlülük, hoşgörüsüzlük ve çatışmalar tarihi yer almaktadır.

Politik-dinî iddialar ileri süren, mümin kitleleri tehlikeli macehalara iten Katolik Kilisesinin zuhuru, bir bakıma Plato-sonrası dönemde elde ettiği bağımsızlığıyla ilişkilidir. Yine hiç kuşku yoktur ki, insanları birbirlerine düşman kılmanın en inandırıcı yolu ölüm korkusunun cevaplarını tekeline almış olan dinsel iktidar odaklarının manipölasyonlarında aranmalıdır.

Bu hususları dikkate almak suretiyle, Yahudilerin, antik dünyada Mısır, Babil ve Roma tarafından kendilerine uygulanan pek çok zulümden sonra; bu kez, zulmün Ortaçağ'daki örnekleriyle yüz yüze gelmesinin nedenleri belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Yahudilerin çıkışı yoktu. Hem mistisizmleri hem de rasyonalizmleri nedeniyle aşağılanıyorlardı. Bu aşağılamanın sadece Katoliklikle sınırlı olmadığını da biliyoruz. Örneğin, Ortodoks dünyasında da Yahudiler, benzer, hattâ yer yer daha ağır bir aşağılamanın öznesiydi.⁵ Ayrıca, inanç özgürlüğünü savunan ve talep eden Reform ya da Protestantizme gelince Yahudiler yine devre-dışı bırakılmış, hattâ üzerlerindeki Hristiyan baskılar artmıştır. Nitekim, Luther etkili bir anti-semitist olarak tanınır.

Modern devletin tarihindeki merkantil gelişmeler dinsel temelli politik davalar geliştirme geleneğini büyük ölçüde devralmakla kalmamış, bu birikimi çok daha ileri götürmüştür. Örgütlü kilise, örgütlü devlet gücü kadar acımasız olamamıştır. Bu kez dinsel nitelikli ayrımcılık ve aşağılamalar merkantilizmin dünyevî ihtirasları ve yeni donanımlarına eklenmekteydi. Bu, mevcut dinsel düşmanlıkların daha da keskinleşeceğine ve daha yüksek bir tonda seslendirileceğine delâlet etmekteydi. Katoliklik ve Ortodoksluğun devlet iktidarıyla bağlantılandırıldığı yerlerde bu eğilim daha çarpıcı olarak karşımıza çıkmaktadır. İberik Yarımadasında Müslüman ve Yahudi unsurların tasfiyesi, Fransa'da Protestanların toplu olarak katledildiği St. Bartholomew katliamı bunun tipik örnekleriydi.

Din/Kilise ve Politika/Devlet örtüşmeleri anti-semitizmi ve Yahudilerin çektiği ızdırapları arttırmıştır. Ama ideolojiler çağı olan 19'uncu yüzyılda bütün bu tarihsel gerilimler mirasına enerjik bir güç eklendi: Milliyetçilik. Dinsel dar görüşlülüğe bu kez, tarihsel panteizmle kutsanan etnosentrik ego şişmeleri eklenmekteydi. Bu yeni ideoloji, kurumsal anlamda daha derin köklere sahip modern devletin dinî haline geldi. Milliyetçilik mevcut sınırlar üzerindeki anlaşmazlıklarla eşlendi ve bütün bir kıt'ayı istikrarsızlaştırdı.

On-dokuzuncu yüzyıldan başlayarak, uzun bir zamandan beri Osmanlı egemenliği altında yaşayan Balkan ülkelerinin yeni yeni uyanan seçkinleri arasında bu yüzyılın zaman ruhu'ndan (*zeitgeist*) esinlenmek suretiyle milliyetçi tarih yazımına dönük bir arzu baş gösterdi. Başarı kazanan Yunan başkaldırısı diğerleri için

⁵ Bronner, "Making Sense of Hell", *op. cit.*, s. 8, 9.

ana modeli veriyordu. Söz konusu hareketlerin "Şark meselesi" olarak bilinen karmaşık bir sürece taraf olan ve muhtemel bir paylaşımda, hisselerini arttırmak isteyen Batılı güçler tarafından ateşlendiğini ve himâye edildiğini kaydetmek gerekir.

O güne dek kendisini muhafaza etmiş olan etnik-dinsel yapılar söz konusu müdahalelerin ana eksenini oluşturmaktaydı. Yerli kiliselerle yakın bir temas içinde olan Katolik Fransa ve Ortodoks Rusya dindaşlarını himâye etmek bahanesiyle, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki müdahalelerini meşrulaştırıyordu. Kısacası bu aşamada milliyetçi tarih yazımı Osmanlı karşıtı ve ayrılıkçı öğreti yaymanın hayati bir boyutunu oluşturmaktaydı.

Yirminci yüzyılın başında (1918) Osmanlının siyasal varlığını sona erdirmeye projesi başarılıydı. Osmanlının yerini alan yeni ulus-devletler çabalarını Osmanlı geçmişini hatırlatacak olan bütün kültürel bağları tasfiye etmeye hasretmiştir.

Dost-düşman ayırımına sıkı bir şekilde bağlı olan modern tarih yazımları "saf" olduğunu düşündükleri alt-tarihleri yüceltme ihtirası içindeydi. Geçmişe dair bazı ayrıntıları gün ışığına çıkardıkları ve bilimsel tarihçiliğin ölçüleriyle uyumlu oldukları dikkate alınsa bile, bu kısmî ve bağdaşık tarihler yüzeysel kalmaktan kurtulamamaktadır. Çünkü bütün tarihlerin ait olduğu daha kapsamlı bir tarihsel çevreyi ihmal etmektedir. Başka bir ifadeyle, modern Yakın Doğu ve Orta Doğu tarih bilinçleri bu ihmâlin eseridir.

Örneğin, ortalama Türk tarih bilinci 1453'ü yeni bir çağın başlangıcı olarak kabul eder ve "çürümüş" Bizans'ı tarihin çöp teneke-sine attığıyla övünür. 29 Mayıs, İstanbul'un Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedildiği gündür. Söz konusu günde büyük şenlikler düzenlenir. Ne gariptir ki, aynı gün, Yunanistan'da bir felâketin hatırlandığı, kilise çanlarının acı acı çaldığı ağır bir matem günü olarak yaşanır.

Osmanlı İmparatorluğundan kopan genç ulusların yaşadığı, bu tarz bir kendini körleştirmeyi anlamak, belki sadece modern siyasal ontoloji açısından mümkündür. Ama aynı durum, Yakın Doğu ve Orta Doğu bölgesinde milyonlarca insanın zihnindeki bir kopukluğa da işaret etmektedir. Oysa, bu kopuşun gerisinde kalan ve sözü edilen ontolojik zorunluluklar tarafında karanlıkta bırakılan kültürel tarihlere dönük bir bakış, bize politik-tarihsel ilâhiyatların basitlemelerinden daha fazlasını söyleyecektir.

Öncelikle zihinlerimizi bu coğrafyanın tarihlerini kuşatan ve tâbi oldukları daha derin bir tarihe ayarlamamız gerekiyor. O zaman açıkça görülebilecektir ki, Osmanlıların Yakın ve Orta Doğu'daki varlığı bu coğrafyadaki varlığının toplulukların hayatını kökten değiştirdiğine dair hiçbir kanıt mevcut değildir. Tam tersine, bu mevcudiyet, söz konusu coğrafyada yüzyıllardır yaşamakta olan toplulukların gerek plebyen, gerek patrisyen düzeyde aşına oldukları, ama Bizans'ın zayıflamasıyla birlikte bozulmuş olan bazı süreçlerin ihyâsını ifâde eder.

Sorun basit olarak ne Haç'ın yerine Hilâl'in geçmesi, ne de bir tarihin sona ermesi ve bir başkasının başlamasıdır. Osmanlı İmparatorluğunun kurulması Roma'nın sona ermesi değil, fakat yeniden doğuşudur. Sözü edilen süreç, Platogil temellere sahip Antik Dünyanın İslâmi kavramlar üzerinden ihyâsıdır sadece.

Sözünü ettiğimiz dönüşümü anlamak adına bazı kanıtlar destekleyicidir. İlk olarak Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar ve Yakın Doğu'da Roma mirasının dağıldığı bir tarihte ortaya çıkmıştır. Bizans İmparatorluğunun zayıflaması *Politeia* tarafından sağlanan ve garanti edilen barışın istikrarsızlaşması sonucunu doğuruyordu. Dağılma süreçleri, çevresel sakinlerin hayatlarını ağırlaştırmaktaydı. Çeşitli unsurlar, sözde sorumlu oldukları merkezî kurumlar yerine Türklerle daha fazla temas halindeydi. Bu durum başta, Türklerle yerel elitler arasında yeni ve zengin ilişkilerin doğmasına yol açmıştır. Diğer yandan, Bizans'ın dağılması yerel sömürünün de artmasına neden oluyordu. Topluluklar arası unutulmuş olan kan davaları raftan indirilmekte ve ısıtılmaktaydı. Zamanın akışına bağlı olarak Osmanlılar, gerek patrisyen, gerek plebyen dünyada özlenen barış ve adaleti onarmaya muktedir bir güç olarak algılanmaya başladı.

Daha önemlisi, Osmanlı İmparatorluğu, Roma geleneklerinin ve kurumlarının kök saldırdığı bir coğrafyada -Balkanlar ve Anadolu doğmuştur. Osmanlı'nın erken kuruluş dönemleri, modern yazımlarının ihmâline uğramıştır. Bu dönemi bütün tarafların birbirini içinde eridiği ve dönüştüğü bir tarih olarak anlamak isabetli olacaktır.⁶ Bu tarih, rakip tarihlerin karşılaşması ve tek yanlı bir asimilasyondan ziyâde Platogil normların nasıl yeniden canlandırıldığına dair zengin bir bilgi kaynağıdır. Söz konusu odakta, değerli bir Türk tarihçisinin çarpıcı formülleştirmesiyle, *Son (Üçüncü) Roma*'nın kuruluş süreçlerine tanıklık edebileceğimiz altın bir fırsatı yakalamış oluyoruz.⁷

⁶ Cemal Kafadar, *Between Two Worlds*, California, University of California Press, 1995, s. 22.

⁷ İlber Ortaylı, "Osmanlı Barışı", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, 58 (1999), s. 17.

Burada inanç farklılıklarını abartmak doğru olmaz. Doğrusu, bu konuda Osmanlı sultanlarını örnek almakta hiçbir sıkıntı duyulmamalıdır. İlk kez hilâfet sembollerine sahip olan Yavuz Sultan Selim (1512-1520) dahil olmak üzere, Osmanlı sultanlarının hiçbirisi kendisini bu kavramın içine hapsetmemiştir. Bu unvanı kullanan İkinci Abdülhamid (1878-1908) bile bunu pratik ve savunmacı saiklerle yapmıştır. Hattâ ilginç olan husus, Osmanlı sultanlarının yazışmalarında emperyal sıfatlarını sayarken bazıları *Kayzerlik* sıfatını Halife-Sultan yerine kullanmayı tercih etmiştir. Bu tavır, Sultanların kendilerini Halife olmaktan çok Müslümanlaşmış Roma Sultanları olarak addettiklerine delâlet etmektedir. Platogil politik kültürel kodları, Roma nasıl önce Stoik bir paganizmle ve daha sonra da Hristiyanlıkla doldurmuşsa, Osmanlılar da aynı işlemi bu kez İslâmî kavramları seferber ederek yapıyorlardı.

Üçüncü Roma, Platogil bir yapılanma olarak ayırt edici bir özelliğe sahiptir. Bu, muhtelif kurumların -ekonomi, din, hukuk ahlâk vb- kurumu olarak tezâhür eden *Politeia* kapsamında erimesini ifâde eder. Bu kurumlardan hiçbirinin ne özerk bir anlamı olabilir, ne de kendi başlarına davranabilirlerdi. Platogil ilkeler bağlamında bu yozlaşma olurdu.

Platogil bir yapılanma olarak Bizans, Romalılardan *Sezaropapizm*'i özümsemiştir. Burada dinsel yaşayışın başıboş kalmasına izin verilmez. Basit olarak söylenecek olursa, *kılıç* ve *yasa*'nın gereklilikleri *imân*'ın gerekliliklerini belirleyecektir.

Osmanlıların Roma'nın gelenekleriyle buluşmasını kolaylaştıran bazı tarihsel avantajları olduğunu biliyoruz. Bunlardan ilki Sunnî inanç temeliyle ilişkili gözükmektedir. Kalabalık disiplinli bir ruhban zümresiyle her zaman için politik iktidara karşı örgütlü bir başkaldırının potansiyelini taşıyan Şii geleneğinin aksine, Sünnî tarihte Hilâfet kurumunun Abbasi sonrasında iyiden iyiye zayıflayan varlığı, kılıcın işleyişindeki meşrulaştırma kaynaklarını bağımsız kılması bunu göstermektedir. Savaş ve kanun yapımı süreçlerinin bağımsızlaşması karşısında dinî kuruluşlar bunlara rakip olmaktan çıkmış, tam tersine bağımlı olmaya başlamıştır.

Osmanlı'nın din-ü devlet (Halife Sultan) olarak formüle ettiği *Sezaropapizm*'i, onu saf bir İslâmî oluşum olarak değerlendirmenin ne kadar çürük bir iddia olduğunu ortaya koymaktadır. Sünnî İslâm, *Üçüncü Roma*'nın olsa olsa söylemini oluşturur. Osmanlı tarihini dogmatik değil fakat pragmatik bir tarih olarak okumak daha doğru olur. Dinin meşrulaştırma rolü devam etmektedir. Ancak, bu olurken tek başına girişimci olması mümkün değildir

Osmanlı iktidarının şekillenmesi dinsel kuruluşlara aktüel topluluk düzeyinde süren dinsel çatışmalara müdahale etmesini ve katılmasını men eder. Fanatizm değil fakat ağırbaşlılık gerektiren, savaş ve kanun yapımı konularının ele alındığı *Politeia*, bu tarz müdahalelere set çekmektedir. Kurumları adına en büyük tehlike olarak gördüğü heterodoksinin kendi ortodoksisine sızmasını istemez.⁸ Roma *Sezaropapizm*'i bu yolda en büyük direnç noktası olarak temâyüz eder. Militan ruhbanlarıyla dinî ihtilâflarda partizan bir şekilde taraf olan Kilise ile mukayese edildiğinde, Üçüncü Roma'nın sultanlarına saygılı ve ölçülü tavırlar sergileyen İslâmi Ortodoksisini çok farklı bir manzara sunar.

Buraya kadar ortaya konulan hususlar, 1915 Ermeni tehciri sırasında yaşanan ölümleri açıklayacak bir dinsel temel bulma iddialarının hatasını ortaya koymaktadır. Osmanlı *Sezaropapizm*'inin dinsel hezeyanları denetleyen ve onu kurumsal anlamda boşlukta bırakan gerçeklikleri böylesi bir sonucu çıkartmamıza elvermemektedir. Eğer dinsel kürenin kültürel-tarihsel birikimi buna elvermiyorsa, acaba 1915 Ermeni tehcirinde yaşanan dramatik olayları etnik küredeki tarihsel birikim ile ilişkilendirebilir miyiz? Bu soru bizi kaçınılmaz olarak millet ve devşirme sistemlerinde odaklamaktadır.

Etnik Küre, Soykırım Düşüncesi ve Osmanlılar

Devşirme sistemi, *Politeia*'nın askerî ve sivil personel sağlama konusundaki girişimleriyle ilişkilidir. Ermeni sorunu *Holokost* ile ilişkilendirme hatasına yol açan en esaslı nedenlerden birisi de devşirme sistemini yanlış anlamadan kaynaklanmaktadır. Modern politik ilâhiyatlar devşirme sistemini "Osmanlı acımasızlığı"nın en trajik veçhelerinden birisi olarak görür. Aslında, insanî bir açıdan bakıldığında bu pratikleri meşrû görmek zordur. Onlara en fazla ihtiyaç duydukları küçük yaşta ailelerinden koparılmış çocukların belleklerini silerek, onları sadece devlet hizmetine adamaya dönük bir doktrinleştirmeye tâbi tutmak, aile temelli modern burjuva toplumlarının kabul etmekte çok zorlandığı bir husus olsa gerekir. Ne var ki, devşirme sistemini biraz daha soğukkanlı değerlendirebilirsek, onu kendi normal ölçüleri içinde anlayabiliriz.

İlk olarak devşirme sisteminin, zorunlu bir eritme olarak modern devletlerin yürüttüğü benzeri siyasetle kıyaslarsak, hafif kaldığı söylenebilir. Örneğin, modern ulus-devlet tarafından başvuru alan eritme teknikleri, devşirme sisteminin haşın teknolojisiyle kı-

⁸ Colin Imber, "The Ottoman Dynastic Myth", *Turcica*, Paris/Strasbourg, XIX (1987), s. 23.

yaslandığında daha yumuşak gözüксе de, modern eritmenin yol açtığı yabancılaştırmanın ölçeği çok daha büyük ve telâfi edilemezdir. Telâfi edilemezdir, çünkü eğitimin uygar biçimlerinde yatan öğreti yayma süreci, kitlesel tahribatı bir yana ulusa (sözde) nesnel geçmişine dair bilinç kazandırma iddiasını güder. Geri çevrilmesi ne-redeyse imkânsız olan da budur.

Aslında Osmanlıdaki devşirme sisteminin endüstrileşmiş dünyadan önceki dönemdeki modern meritokrasinin karşılığı olduğu düşünülmeli daha doğru olacaktır. Öte yandan, Osmanlı, saray toplumu, bu şekilde kendisini gündelik hayattan tecrit etmekteydi. Bu süreç devlet otoritesinin yararına öngörülmekteydi. Devşirme süreçleri sayesinde politik küre, devşirme süreçleri sayesinde günlük hayat ile arasındaki etkileşimi bilinçli olarak dolaylılaştırmaktaydı. Kısacası, Osmanlı barışı, devşirme yapmak suretiyle sadece politik kürenin dokunulmazlığını ve vasıflarını sağlamakta kalmıyor, bunun yanı sıra yukarıdan aşağıya olarak hiçbir toplulukla doğrudan bir bağ içine girmeyerek bütün bir teb'anın devleti olduğu izlenimini egemen olduğu coğrafyanın farklı kültürel unsurları arasında yaygınlaştırmıyordu. Bu amaca hizmet etmesi için geliştirilen ve millet sistemi ile örülen Nizam-ı Alem düşüncesi son derecede hayati bir öneme sahipti. Devşirme yapmak suretiyle Osmanlı kurucu etnik grubu olan Müslüman Türkmenler ile olan bağını kesmişti. Buna bağlı olarak Türkmen geleneklerindeki devleti etniklikle temellendirme geleneği tasfiye edilmekteydi. Bu, Osmanlıları mevcut diğer örüntülerden, örneğin Safevilerden ayıran çok önemli bir farklılıktır. Ayrıca kaydetmeliyiz ki, Nizâm-ı Âlem devletin temel misyonunu yönlendiren bir ilke olarak, bir dereceye kadar onun günlük hayat üzerindeki otoritesini ifade eder. Bu otorite, çoğu kez otoriter değil fakat otoriteli yöntemlere dayanmaktadır.

Osmanlı Savaş Geleneği ve Katliamlar

Devşirme sistemi, olumsuz çağrışımları olmakla birlikte, bir imtiyâz sistemi olduğu kadar bir sorumluluk sistemidir. Fakat en önemlisi, Osmanlı Devlet yapılanmasında başvurulmuş devşirme sisteminin, özellikle yönetsel anlamda doğma-büyüme Müslümanlara 18'inci yüzyıla kadar kapalı kalmış olmasıdır. Bizzat Fatih Sultan Mehmed zamanında, idarî dünyanın sorumlularının Türkmen seçkinlerden değil de, doğma büyüme Müslüman olmayan, ama Müslümanlaştırılmış kişilerden seçilmesi ilkesi hayata geçirilmişti. Böylelikle, devletin kurucu söylemi (İslâmiyet) ile bu inancın doğma-büyüme taşıyıcıları arasına bir mesafe yerleştirilmiş oluyordu.

Sonuç olarak, devşirme sistemi elbette ki bir eritmedir. Ama bunu modern karşılıklarıyla karıştırmamak gerekir. Sadece seçilmiş yönetsel-askerî bir grubu asimile etmek suretiyle bir bakıma sivil toplumdan gelebilecek daha ihtirashî eritme iddiaları engellenmiş oluyordu.

Nizâm-ı Âlem projesi antik çağların gerçekleriyle son derecede uyumlu olan bir savaş hukukunun kapsamında vücut bulmaktadır. Osmanlı orduları hiç kuşkusuz Nizâm-ı Âlem projesinin gereği olarak savaşmışlardır. Ancak, Osmanlının askerî yapıları ziraî sisteminden bağımsız değildi. Yani, askerî zaferler kendi içinde bir amaç taşıyordu. Bu, Osmanlı'nın savaş tarihinin, onun askerî boyutunu barbar talancı ordularla benzeştiren yüzeysel bakışın karşısına konması gereken en ayırıcı özelliğidir. Sonuçta, Osmanlıların nazarında, savaşlar başarılması daha zor olan ve ince teknikler gerektiren barışın bağımlı değişkenidir. Nitekim, daha muharebeler sürerken, Osmanlı resmî görevlileri dikkatli gözlemler ve hesaplamlar yapar, kazanılan yeni toprakların nasıl yeniden yapılandırılacağı konusunda projeler geliştirirlerdi. Kültürel demografik girdiler bu projelerin önemli bir kısmıydı. Bu projelerin ana ilkeleleriyle tutarlı olarak, ayrıca savaş hukukunun sınırları içinde, talanın süresi ve yoğunluğu kısıtlanmaktaydı. Diğer yandan, gereksiz tahribat yasaktı ve bu kuralı bozan birlikler sert bir şekilde cezalandırılır ve mağdurların zararları tazmin edilirdi. Silâhsız sivillerin katli kural dışı ve ender rastlanan bir durumdur.

Osmanlı uygarlığı *Pax Ottomana*, yani Osmanlı Barışı olarak da kavramlaştırılmıştır. Bu kavram, *Pax Romana*'ya atıfta bulunmak suretiyle Osmanlı tarihinin ana doğrultusuna işaret eder. Yani barış gerçek amaçtır. Buna dayalı olarak etnik-dinsel kıyım Osmanlı tarihinin yabancısı olduğu bir durumdur.

On-dördüncü ve 16'ncı yüzyıllar arasında yoğunlaşan ve Türk-Sırp ve Türk-Macar savaşları Osmanlının zaferiyle sonuçlandı. Bu savaşlar düzenli ordular arasında yapılmıştır. Bu iki güç de kendilerini Roma'nın vârisi olarak görüyor ve Bizans'ın yerini almayı ihtirashî bir şekilde istiyordu. İlginç olan husus, zaferden sonra Osmanlının kayıplarının intikamını almak adına da olsa Macar ve Sırp toplulukları üzerinde bir katliam yapmamalarıdır. Bu topluluklar barışçı bir şekilde *Pax Ottomana*'ya dahil edilmişlerdir. Kendilerinden dinlerini değiştirmeleri istenmemiştir. Boşnak ve Arnavutların Müslümanlaştırılması hususunda da benzer şeyler söylenebilir. Balkan tarihinin işaret ettiği üzere, Boşnak ve Arnavutlar, tıpkı bugün olduğu gibi Sırlar tarafından katliama maruz kalıyorlardı. Bu toplulukların bir kısmı ya da tamamı ezeli düş-

manlarının baskılarından bıkararak ve Osmanlıların mevcut sorunlar karşısındaki tarafsızlığından etkilenerek gönüllü bir kararla Müslüman topluluğa katılma kararı almışlardı. *Pax Ottomana*'nın propagandistleri olarak görebileceğimiz Gâzilerin Balkanlar'ın Müslümanlaştırılması sürecinde oynadıkları rol ayrıca kaydedilmelidir. Ama onların metotları, örneğin Afrikalı Kongolulara Belçikalıların reva gördüğü gibi, 19'uncu yüzyılın haşın sömürgeci asimilasyonlarıyla karıştırılmamalıdır.

Muhtelif topluluklar, bu arada elbette Ermeniler de, *Pax Romana*'nın yeniden canlandırılmış özlü ilkelerini koruyan *Üçüncü Roma*'nın şemsiyesi altında toplandılar. *Pax Ottomana* teb'asını hem birbirlerine, hem de yabancı bir tehdide karşı koruyordu. Sivil toplulukların silâhsızlandırılması ve kılıç kullanma tekelinin *Politeia* tarafından tekeline alınması bu projenin en önemli boyutuydu.

Millet sistemi *Üçüncü Roma*'nın pekişme aşamasına işâret eder. Otoritesini teb'ası karşısında sağlamlaştırmak adına Osmanlı savaş hukuku bu kez barışı pekiştirmeye dönük olarak uygulanmaktadır. Buradaki ana ilke, her bir dinî-etnik topluluğu diğerlerinden yalıtma ve kendi hayat tarzı bağlamında yaşatmaktır. Bu durumu Yahudilerin hayat tarzı olan gettolaşma ile ilişkilendirmek çok yüzeysel olacaktır. Türk tarihçisi İlber Ortaylı, sözü edilen durumu, daha doğru olarak *nüfusun kompartmanlaştırılması* terimi ile açıklamaktadır.⁹ Millet sistemi içinde her topluluk kendi kültürel, meslekî, dinsel ve hattâ adalet dağıtım geleneklerini sürdürme hakkını elde ediyordu. *Politeia* buna hiç bir şekilde karışmazdı.

Muhtelif kaynaklarda millet sisteminin eşitlikçi olmadığı belirtilir. Millet sistemi kapsamındaki mertebelendirmeler bu iddiaları desteklemek için başvurulmuş kanıtlar olmaktadır. Millet sisteminin teb'a arasında bazı ayırımlar yaptığı doğrudur. Temel ayırım, *hâkim* ve *tâbi* milletler arasındadır. Bu ayırım en çok imparatorluğun malî politikalarında belirgindir. İslâm savaş hukuku Müslüman olmayanları himâyesi altına alırken onlara *cizye* denilen bir tür özel vergi koyuyordu. Bu onları tarihsel hasımlarından koruyan garantilerin karşılığıydı. Bu, başka bir ifâdeyle, barışın bedeliydi.

Ne var ki, bunu bir tür etnik ayrımcılık olarak değil de, yine antik dünyanın prestij dağılımını ifâde eden bir tür *cursus honorum* olarak değerlendirmek daha doğru olur. Teb'ası arasında ayırım yapar gibi gözükse de, millet sistemi modern döneme özgü hegemonik sınıflandırma örüntüleriyle¹⁰ benzeştirilmemelidir.

⁹ Ortaylı, "Osmanlı Barışı", *op. cit.*, s. 17.

¹⁰ Bak: A. Graham ve K. Robert, "Devolution by Revolution: Selective Genocide Ensuing from French and Russian Revolutions", *Mankind Quarterly*, 39 (1998), EBSCHO HOST, Item Number: 1267605, s. 1-15.

Öte yandan, Osmanlı'daki klâsik dönem kariyer süreçlerine baktığımız zaman, bu durumu gayet açık görebiliriz. Yukarıda da işaret edildiği üzere, Osmanlı sistemi doğma büyüme bir Müslümanın siyasal ya da idarî sorumluluk alma düzeyine kolay yükselmesine izin vermiyordu. Bu en azından 18'inci yüzyıl sonlarına kadar böyledir. Oysa, özellikle Balkanlı gayrı-müslimlerin, devşirme sisteminin gerekli aşamalarından geçtikten sonra, en prestijli mevkilere gelmeleri mümkündü. Müslüman bir devlette, gayrimüslimler için kolay olan, Müslümanlar için zordu.

Daha önemlisi, Ermeniler söz konusu olduğunda, ayrıca talihli bir durumu belirtmek gerekir. Ermeni milleti için yapılan vasıflandırma son derecede olumluydu. Ermeni milleti (cemaati) *millet-i sâdika* olarak tanımlanıyordu. Dolayısıyla, Ermenilerin, şiddet ve kitle kıyımını da içeren uzun süreli bir ayırmacılığa konu olduğu ve ikinci sınıf azınlık muamelesi¹¹ gördüklerine dair iddialar abartılıdır.

Millet sisteminin kapsayıcı zihniyeti yüzyıllarca devam etmiştir. Devlet iktidarı ve dinsel iktidar arasında etkileşimler kuran merkantil zihniyetin etkilerinden uzak kalan Osmanlı Devleti, Avrupa'daki takibattan kaçan Fransız Huguenoutları ve İspanyol Yahudilerini hoş karşılamış ve onlara kapılarını açmıştır. Eski rejimin iktidarlarından gelen baskılar sonucu anayurtlarını terk etmek zorunda kalmış olan 1820 ve 1848 Devrimlerinin kurbanlarının kabul edilmesinde olduğu gibi, bu kapsayıcı zihniyet 19'uncu yüzyılda bile etkisini sürdürüyordu.

Osmanlı devletinin kurucu ilkesi olarak, dinsel ve etnik temelli bölgesel ihtilâfları aşma ilkesi, devletin araçlarını seferber ederek teb'anın bir kısmını yok etme düşüncesinden farklıdır. Burada, 16'ncı ve 18'inci yüzyıllar arasında Orta ve Doğu Anadolu'da Alevîlere uygulanan katliamlar bu genellemeye istisna olarak ileri sürülebilir. Ama unutulmamalıdır ki, bu kıyımlar, İspanya'da Yahudilere yöneltilen etnik-dinsel ön yargılarla alâkasızdır. Alevîler de, tıpkı Osmanlılar gibi, Türkmen kökenlidir. Bunu yine dinsel bir hezeyan ve aşağılamanın ürünü olarak değil fakat sözü edilen dönemde rakip iki emperyal güç, Safevî-Osmanlı arasındaki savaşlarda ortaya çıkan pratik istikrar sorunsalına bağımlı görmek daha doğru olacaktır. Halbuki, ne Huguenoutlar ne de Yahudiler, ilki Fransa, ikincisi İspanya aleyhine rakip bir gücün güdümünde ve kışkırtmalarına dayalı olarak herhangi bir faaliyette bulunuyorlardı. Oysa, Anadolu'da Şii kaynaklardan beslenen bir heterodoksi

¹¹ Alison Palmer, "Colonial and Modern Genocide: Explanations and Categories", *Ethnic and Racial Studies*, 21/1 (1998), EBSCHO HOST, İtem Number: 400185, s. 3.

sürekli kıyam halindeydi ve Osmanlı ordularının İran'a yönelik seferlerinde "beşinci kol" olarak sürekli bir tedirginlik yaratıyor ve Osmanlı devletini içeriden zayıflatıyordu.

Osmanlı Devletinin Modernleşmesi ve Soykırım Düşüncesi

Antik devletin teb'ası ile ilişkileri son derecede kapalı ve dolaylı bir şekilde ortaya çıkar. Yüz yüze gelme istenmeyen bir durumdur. Oysa, modern devlet sınıfsal temelde çıkarlarını izleyebilen ve iktidar ile pazarlık yapmaya muktedir hale gelmiş olan sosyal sınıflarla kurumsal küre arasında karşılıklı etkileşimin ürünüdür.

Osmanlı Devletinde şahsî çıkarların takibi ve devlet maslahatının şahsileştirilmesi gibi durumlar elbette mevcuttu. Ama bu asla açık hâle getirilmez, kapalı kapılar arkasında yürütülür ve devletin günlük hayattan soyut ve kutsal varlığı, sembolize eden söylemler aracılığıyla korunurdu. Yüz yüze gelmek istenmeyen bir olguydu. Bu durum açık bir pazarlık rejiminin, örneğin sosyal ve kurumsal formların karşılaşmasından kaynaklanan parlâmenter rejimin doğuşunu ve olgunlaşmasını engellemiştir.

Osmanlı Devleti için "devletin sahibi kimdir?" gibi bir sorunsal mevcut olamazdı. Olsaydı bile, bu sorunun muhâtabı bulunmazdı. Saltanat bile her türlü dünyevî varlığın üzerinde olduğu farz edilen devletin (*Politeia*) sahib-i aslisi olduğunu iddia etmeye cür'et edemezdi. Kurumlar Platogil temelli antik imparatorluk geleneklerinde olduğu üzere dünyevî iktidarların üzerindeydi. Bu gelenekte hikmet-i hükûmet, ya da Hegelci kavramlaştırmayla söyleyecek olursak, her tür sübjektif meşrûluk temelinden azade olarak *Objektif Ruh*, devletin eylemlerini meşrûlaştıran yegâne dayanaktı.

İspanya'da din ve politika arasında gerçekleşen bir sentez modern anlamda bir soykırımımıla sonuçlanırken, Osmanlı Devletinin sosyal anlamda sahipsiz karakteri onun şu ya da bu sosyalite adına hareket etmesini engellemekteydi. Bu, ana topluluğun yerleşik inancını özümsemek suretiyle kendisini yeniden yapılandıran vasat bir merkantil devlet karşısında onu farklı kılan en önemli husustur. Osmanlı politik kültürünün bu özelliği, 1915 Ermeni soykırımı iddialarına etnik temelli sosyal bir ardalanı başlangıç noktası aramanın anlamsızlığını ortaya koyar.

Yukarıdaki değerlendirmeye modern devletin tüzel bir kişiliği olduğu noktasından bir itiraz geliştirilebilir. Modern devletin tarihi sosyal-kurumsal ilişkileri gayr-ı şahsî hale getiren bir tarihtir. Örneğin çıkarların nasıl savunulacağı ya da çatışacağı önceden hesap edilebilir bir hukuk dairesine alınmıştır. Ama bu başarının büyü-

süne kapılmamak ve diyalektik- geçişsel niteliği hakkında uyanık olmak gerekiyor. Aslında bu gelişme, erken-modernleşme tarihinin aşırı kişiselleştirilmiş ilişkilerine bir çözüm olarak getirilmiştir. Özellikle de krizli durumlarda bu iki örüntünün yer değiştirmesi mümkün olabilmektedir. Nazi tecrübesi bunun çarpıcı bir örneğidir. Nitekim onlar, kuralların gayri şahsî hale getirilmesine karşı çıkmakta ve kurumları fetişistik anlamda şahsileştirmenin örneğini vermekteydiler.

Osmanlı Devletinin modernleşmesinin kaçınılmaz olduğu 18'inci yüzyılın sonlarına doğru kabul edilmeye başlandı. Geçmiş yüzyılların mağrur Osmanlı devlet adamı sahneden çekiliyor ve onun yerini, Osmanlı İmparatorluğunun varlığını tehdit etmekte olan modern Batılı devletlerin politikalarıyla baş etmekte zorlanan endişeli meslektaşları alıyordu. Bu soruna getirilen cevap, onlara aynı yöntemlerle karşı koymak; daha basit bir ifadeyle Batılılaşma sürecine girmektir. Osmanlı modernleşmesi otokratik modernleşmenin bir örneği olarak değerlendirilir. Bu sürecin elitist tabiatı çok açıktır. Sürecin taşıyıcısı tek başına sosyal bir desteğin eksikliğini çeken Osmanlı politik elitiydi. Bunun sonu *Politeia*'nın modern görünümlemleri kendisini yeniden üretmesinden başka bir şey olmayacaktır.

Osmanlı devlet adamları modernleşme meselesini bir devlet içi mesele olarak algılıyordu. Bu yaklaşım onların tarihsel konumlarından kaynaklanmaktaydı. Dolayısıyla, ilgilendiği yegâne husus modern kurum ve kuruluşların taklit edilmesi idi. Ama moderniteyi tâyin eden asıl olgunun, sosyal boyutun farkında değildi. Modern merkezileştirici ve bütünleştirici kurumları ithal etmek suretiyle teb'asından beklediği, eskiden olduğu gibi, otoritesini mutlak anlamda tanımasını sağlamak ya da ihyâ etmekte. Oysa, merkezkaç eğilimlerden kurtulmanın yegâne yolunun devlet meselelerini kamusal tartışmaya açmak olduğunu anlayabilmiş değildiler. Dolayısıyla, merkezin devlet otoritesini ihya etmek yolundaki her girişimi merkez-kenar ilişkilerine özgü gerilimleri tırmandırmaktan başka bir işe yaramıyordu. Merkezin attığı her adım bir müdahale olarak algılanıyor ve kenar güçler tarafından reddediliyordu. Sonuçta modernist-bütünleşmeci politikalar bir kısır döngüye takılı kalmış ve resmî ve gayriresmî küreler arasında varolan tarihsel açığı daha da büyütmüş; devletin, teb'asından (ya da tersi) yabancılaşması daha kötü boyutlar kazanmıştır. Avrupa'da da bütünleşme süreçleri sorunlu yaşanmıştır. Ama tartışmalar sürecin doğasından çok, nasıl olacağı ile ilişkiliydi. Dolayısıyla, Batı'da modernite, düz çizgisel bir nitelik kazanırken, Osmanlı'da döngüsel bir manzara göstermektedir.

Devletin sınıfsız karakteri modernleşme sürecinde de devam ediyordu. Bu tarihsel eksiklik, bir kez daha *Devlet Ruhu* ile *Halk Ruhu*'nu bir araya getiremeyen Osmanlı'nın bir soykırımı örgütleyebilmesi adına örgütsel yetersizliğine işaret etmektedir. Diğer yandan, "Şark meselesi" Osmanlı modernleşmesinin paradoksal boyutlarından gayet güzel yararlanmış ve tarihsel merkezkaç eğilimlerinin içine milliyetçiliği zerk etmek suretiyle ustalıkla kulanılmıştır. Burada dikkat çeken husus, teb'adan gelen ayrılıkçı taleplerin iç dinamiklerin değil fakat tam tersine "Şark meselesi" bağlamında dışarıdan beslenmesidir. Gerek resmî, gerek gayri-resmî bağlamlarda köklenen ve *Holokost*'a giden süreçlerin tam tersi olan bir durumla karşılaşılıyor. Düşmanlıkların orijinal ve dışarıdan dayatılan örüntülerini dikkatle ayırmak doğru olacaktır. Bu açıdan Osmanlı'daki durum, resmî ve gayriresmî kürelerden gelen tarihsel nefretlerle beslenen *Holokost*'un aksine bir durumdur.

Osmanlı modernleşmesi katılım ve bütünleşme krizlerinin en aşırı biçimi olan ayrılıkçılıkla karşı karşıya kalıyordu. Osmanlı tarihinin bu trajik evresi *Politeia*'nın savunmacı reflekslerini harekete geçirmiş, bürokrasinin gözünde *devletin bek'ası* öncelik kazanmıştır. Devlet-kurma süreciyle ilgili modernleşme süreçleri, Osmanlı Devletinin bu konuda uzun, derin ve pratik tecrübesi olduğu için şu ya da bu ölçüde başarıyordu. Temeldeki sorun, kurumların ardında, artık ulus olarak da anılan sosyal bir zatiyetin yokluğu. Osmanlı modernleşmesinin en başta gelen sendromu olan *devletin bek'ası* sorunsalı, örtük bir şekilde de olsa, saray sosyetesinin dışında "devletin sahib-i aslı kimdir?" sorunsalını da ortaya çıkarıyordu. Tanzimat bürokrasisi buna, dönemin uzlaşmaz milliyetçi çatışmalarından çok farklı, son derecede esnek bir yaklaşım geliştirmekteydi. Bir başka ifadeyle, devletin karşılaştığı sorunlar varoluş düzeyinde hayati bir önem kazanmasına rağmen, buna verilen karşılık hiçbir şekilde sert olmamıştır.

Tanzimat adamlarının bütün yaptığı, o günlere kadar sadece bir hanedan kimliğini deyimleyen Osmanlı kimliğini sosyalleştirmekti. Tanzimat'ın millet sistemi kapsamında topluluklar, tıpkı eskiden olduğu gibi, kendi kültürel dairelerinde tanınıyordu. Ama bu kez, milletlerin hak ve sorumluluklarının eşitlendiği Osmanlı hukuk sisteminin kapsamı içine alınmaktaydılar. Dolayısıyla, ayrılıkçı oluşumlara karşı Osmanlı kimliğini yasal-politik bir kavrama dönüştüren eğilim özünde, sonu soykırımda bitecek olan milliyetçilik değildi. Tam tersine, bu şekilde süre giden ayrılıkçı talepler yatıştırılmaya çalışılıyordu. Nüfusun Osmanlılaştırılmasını, örneğin o günlerin panslâvizmi gibi eritici politikalarla özdeşleştirmek haksızlık olacaktır.

Bazı Tanzimat Paşaları, ki bunların başında Ahmed Cevdet Paşa'yı (1825-1895) sayabiliriz, diğerlerinden farklı olarak ulus kurmanın kültürel boyutunun önemini kavramıştı. Ona göre, kurumsal reformların yanında siyasal elitin yürütmesi gereken sosyal çerçeve oluşturma işi hâkim milletin dini olan İslâmiyete dayandırılmalıydı. Ahmed Cevdet Paşa, diğer meslekdaşlarının tersine, *halk ruhu*'nu *devlet ruhu*'nun önüne koymaktaydı. Tanzimatın en radikal kişisi olmakla birlikte, onun milliyetçiliğe yatkın projeleri, ayrılıkçılıktan çekinen Tanzimat reformistlerinin çoğunluğu tarafından hüsn-ü kabul görmemiştir. Ayrıca, Ahmed Cevdet Paşa gayrimüslimlerin zorla eritilmesini savunmamıştır.

Şu ya da bu şekilde benzer etnik başkaldırı tehlikesiyle karşılaşan, Habsburglar ya da Romanovlar gibi diğer kozmopolit imparatorluklar bu eğilimlere karşı katı devlet milliyetçilikleriyle karşı koyuyorlardı. En etkin politikalarından birisi de ırksal ve dinsel bir saflaştırmaya gitmekti. Bazı istisnaları olmakla birlikte, bir devlet hizmetinde görev alabilmek için, Avusturya'da Alman ve Katolik olmak, Rusya'da ise Slâv ve Rus olmak tercih sebebiydi.

Oysa, Osmanlıda tam tersi bir durumla karşılaşmaktayız. Tanzimat modernizasyonu bağlamında yenilenen devşirme sistemi Türk ve Müslüman olmayan unsurlara devlet hizmetinde hüsn-ü kabul göstermeye devam ediyordu. Modern kurumlar yetenekli Yahudi, Rum ve Ermeni personeli barındırmaktaydı. Sayısal olarak bunlar Türk ve Müslüman olanlardan daha kalabalıktı. Devlet politikası, en kritik mevkilere Rum, Yahudi ve Ermeni kökenli kişileri atamaktan çekinmiyordu. Öte yandan, daha ileri bir adım olarak, artık devlet görevlerine atanmak için Müslümanlaşma koşulu da kaldırılmıştı.

Osmanlı modernleşmesinin dinamikleri soykırım hastalığının belirtilerini göstermenin çok uzağındaydı. Devlet-kurma süreçleri ile ulus-kurma süreçlerinin eklemlenmesi başarılabilmiş değildi. Avrupalı devletlerin tahrikiyle ortaya çıkan ayrılıkçı kenar hareketleri bile ılımlı politikalarla yatıştırılmaya çalışılıyordu. Bu eğilim modernleşmenin sonraki evrelerinde de devam etmiştir.

Tanzimat ricalinin müphem bıraktığı soru "devletin sahib-i aslisi kimdir?" sorusu Tanzimat karşıtı hareketler olan Genç Osmanlı ve Genç Türk (Jön Türk) kuşakları içinde cevaplandırılmaya çalışıldı. Burada ilk kez etnik ve dinsel bağları vurgulayan entellektüel çabalara tanık oluyoruz. Bu *halk ruhu*'nun *devlet ruhu*'ndan daha fazla önem kazanmaya başlamış olması anlamına gelmektedir. Ör-

neğin, Genç Osmanlılar hareketinin en önde gelen isimleri olan Ali Süavi ve Namık Kemâl kültürel bağları yüceltmekteydiler. Ne var ki, onlarda bile hâlâ Osmanlı milletlerinin kardeşliğini vurgulayan resmî ideoloji korunuyordu. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Genç Osmanlı metinlerinde kültürel bağlar çok savruk bir şekilde işlenmekte ve Osmanlıcılığa alternatif, ya da ikame edici formüller olarak sunulmamaktaydı.

1908 Genç Türk (Jön Türk) Devrimi sonrasında "devletin sahibi-i aslisi kimdir?" sorunsalı daha açık olarak tartışılmaya başlandı. İyi bir eğitim almış olan Kırım Türkü Yusuf Akçura yüzyılın başlarında, yakın bir gelecek itibarıyla Osmanlı'nın izleyebileceği politikaları sistemleştiren ve tartışan, **Üç Tarz-ı Siyaset** başlıklı uzun bir risâle kaleme almıştı. O, mukayeseli olarak üç siyasal seçeneği formülleştirmekteydi. Bunlar *Osmanlıcılık*, *İslâmcılık* ve *Türkçülük* idi. 1908 sonrasında Osmanlı seçkinleri Akçura'yı doğrular mahiyette birbiriyle tartışan üç kampa bölündü. Bazıları Osmanlıcı, bazıları İslâmcı ve bazıları da Türkçü olarak tanınmaya başladı. Bu gruplar kendileriyle birlikte anılan ve verimli tartışmalar yapan birer neşriyat ailesi oluşturmuşlardı. İlginç olan husus aralarında yaptıkları tartışmalarda birbirlerinin doğrularını toptan yok etme eğiliminin görülmemesidir. Örneğin, Osmanlı bağıni savunan Süleyman Nazif ile Türkçülüğü savunan Ahmed Ağaoğlu arasındaki tartışmada, ikincisi Türklüğe çalışmanın aynı zamanda da Osmanlılığa çalışmak olduğunu savunmuştur. Yine Ahmed Ağaoğlu, İslâmcı yazar Babanzâde Ahmed Naim ile yaptığı polemikte, aynı akıl yürütmeye bulunuyor ve Türklüğe çalışmanın aynı zamanda İslâmiyete çalışmak anlamına geldiğini savunuyordu. Bu yaklaşım diğer tezler için de geçerlidir. İslâmcılık için İslâmiyeti savunmak Türklük bağıni da kuvvetlendiren etkin bir yol olarak değerlendiriliyordu.

Bu metinler dikkatli bir şekilde değerlendirilirse, düşünce kamplarında radikalizmin dikkatle kontrol edildiği görülebilir. Diğer yandan, devlet partisi olan İttihat ve Terakki bu tezlerden hiçbirisine dahil olmuyor, bunun yerine her kampın mensuplarından en az birisini merkez-i umûmisine katıyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında Osmanlıcılık hâlâ resmî ideolojydi. Bu da 1908 Devriminin entellektüel ikliminin hâlâ belirsiz ve soykırıma dönük koşulları üretmekten ne kadar uzak olduğunu göstermektedir. Öte yandan, bir zamanlar Avusturyalı ve İngiliz diplomasisinin desteklediği ayrılıkçı hareketlerin Osmanlı İmparatorluğundaki bazı Müslüman toplulukların arasında da kabul görmeye başladığı ortadadır.

Son Söz

Devlet ideolojisindeki bu anî dönüşüm, savaşın cehennemi koşullarında yaşanmıştı. *Üçüncü Roma*'nın felâketli çöküşü "ateş" ve "ölüm" demekti. Kışkırtmalardan ve milliyetçiliğin fantasmalarından beslenen "ihanet" düşünöldüğünde resmin parçaları bir araya gelmektedir.¹² Önce Ruslar tarafından kışkırtılan Ermeniler, Türkler olduğu kadar Çerkezler ve Kürtler de dahil olmak üzere, masum Müslümanları katlettiler. Onu tehcir ve bazı Ermenilerin yolda ölümü izledi.

1915'te yaşananların neler olduğunu tartışmak bu yazının sınırlarını aşılıyor. Kaldı ki, burada yazar "belgeler savaşı"nın geçerliliğine inanmamaktadır. Her yeni belge, her iki tarafta da varolan düşmanca duyguları bilemekten başka bir işe yaramayacaktır. Yazarın burada yapmak istediğı, özür ve bahane bulmak değil fakat hemen hemen unutulmuş olan, ama biz Türkler ve Ermenileri altı yüzyıl barış içinde yaşatmış bir tarihi, iki tarafın da dikkatine sunmaktı. Birbirimizi nasıl "boğazladığımızı" öğreten bilgi yararsızdır. Ama bir zamanlar barış içinde nasıl yaşadığımızı öğreten bilgiye ise paha biçilmez. Eğer biz Türkler ve Ermeniler Avrupa tarihinin bir parçası olsaydık, umuttan söz edemezdik. Bu çerçevede tarihsel arka plânında olumlu hiçbir şey gözlenemediğı için *Holokost*'un yorumsamacı mutlakçılığı bir bakıma doğrudur. Çok talihliyiz ki, ne Ermeniler ne de Türkler bu tarihin bir parçasıdır. Bu demektir ki, hâlâ ümitvar olabiliriz. Meğer ki, "İlk Günâh'ın Çocukları"nın zihniyetini bir tarafa bırakmayı bilelim. Unutulmasın ki, sivil tarihler üzerine eşgüdömlü akıl yürötmeler, her zaman tek yanlı politik kararlardan daha olumlu sonuçlar doğurmuştur.

¹² George W. Gawyrch, "The Culture and Political Violence in Turkish Society, 1903-14", *The Middle East Studies*, 22 (1986), s. 327.

DEVLETLER HUKUKUNA GÖRE ERMENİ SORUNU

Gündüz Aktan

Giriş

1915-1916 yıllarında, yani Birinci Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı İmparatorluğu'nda vuku bulan Ermeni olayları üstüne çok yazıldı. Bu konuda yayınlananların binlerce olduğu bazı bibliyografya denemelerinden de anlaşılıyor. Büyük çoğunluğu Ermeni olan yazarların daha ziyade tarih disiplininin geldikleri ve Ermeni olaylarını soykırım olarak niteledikleri görülüyor. Türk yazarların hemen hemen tümü ile bazı yabancı yazarlar da konuya tarih açısından yaklaşmış ve tehcirin soykırım olmadığını savunmuşlar.

Konunun duygu yüklü oluşu, yayımlara tarafsız bir tarih görüşünün hâkim olmasını güçleştirmekle birlikte, dikkatli bir okuyucunun olayların tarihi hakkında işe yarar bilgi edinmesi için ortada yeterli yayım bulunduğu kuşku yok. Türkiye'deki ve Ermenistan'daki arşivlerin açık olmadığı ya da bunlara eksiksiz erişimden söz edilemeyeceği yolundaki iddialara rağmen, olayların niteliğini değerlendirmek için yeterli arşiv çalışmasının yapılmış ve yayımlanmış olduğu da söylenebilir.

Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde cereyan etmiş olayların anlaşılması için tarihî çalışmalar olmazsa olmaz nitelikte. Ancak, bir tarihçi, uluslararası hukuk alanında eğitim ve tecrübesi yoksa, bu olayların soykırım olup olmadığı konusunda yargıda bulunamaz. Görülen o ki, bu konular üzerinde çalışan kimi tarihçiler, sosyolog ve siyaset bilimci gibi akademisyenlerle düşünürler, önemli sayıda ölümle sonuçlanan olayları soykırım olarak nitелеmek eğilimindedir.¹ Oysa, soykırımın, uluslararası bir suç olarak, ancak hukukçular tarafından değerlendirilmesi mümkün.

Ne var ki, konuya ilişkin hukukî çalışmalar yok denecek kadar az. Bu durumun çeşitli nedenleri var. Türklerin bu konunun hu-

¹ William A. Shabas, **Genocide in International Law**, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, s. 7

kuk yanına fazla ilgi duymadıkları söylenebilir. Ermeni taraftarı yazarlar ise olayların trajik niteliğini vurgulamak ve soykırım suçlamasını kolayca yapabilmek için hukuk ölçülerini gözardı edip elde kalan tarihî yaklaşımı yeğlemişler. 1948'de oluşturulan ve 1951'de yürürlüğe giren 'Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme'nin (bundan böyle Sözleşme) 1990'ların ortasına kadar ciddi biçimde kullanılmaması veya kullanma fırsatının çıkmamış olması nedeniyle, gelişmiş bir içtihadın da bulunmaması, hukukî yolun tercih edilmemesinin bir nedeni olabilir. Nihayet, Sözleşme'nin kabulünden yaklaşık kırk yıl öncesinin olaylarına uygulanmasındaki güçlükler de ortada. Sözleşme öncesi dönemde mevcut olmayan ve Sözleşme tarafından oluşturulan 'soykırım' dahil bir çok kavramın, geriye dönük uygulanması hukukla bağdaşmadığından, konu hukukçuların ilgisini çekmemiş olabilir.

Konunun hukuk yönüne yeterince ağırlık verebilmek için, okuyucunun konuya ilişkin tarihi belli ölçüde bildiği varsayılıyor ve tarih verilerine hukuk değerlendirmelerin gerektirdiği kadar değiniliyor.

Sözleşme'ye Kadar Hukuk

1648 Westphalia devletler sistemine göre, devlet egemenliği mutlak ilkeydi. İç işlerine karışamazdı. Azınlıklar devletlerin iç işiydi. Devletler ülke içinde vukû bulan olaylarda iç mevzuatı uyguluyorlardı. Uluslararası suç kavramı yoktu. 1839 Tanzimat Fermanını takiben Osmanlı azınlıkları uluslararası anlaşma ve andlaşmalara konu olmuştu. Bu istisnai bir durumdu. Bir yandan çok kültürlü ve çok milletli Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı Avrupa ulus-devletleriyle mücadelesinde zayıf düşmesinin, öte yandan da Batı'nın Balkanlar'daki Hristiyan azınlıkları desteklemeyi dış politikasının bir unsuru haline getirmesinin sonucuydu.

Ermeni tehciri başladığında, İngiliz, Fransız ve Rus Hükûmetleri 24 Mayıs 1915'te yayınladıkları ortak bildiride "...Türkiye'nin insanlığa ve uygarlığa karşı bu yeni suçları karşısında, müttefik hükûmetler, Osmanlı Hükûmeti mensuplarını ve katliama katılan memurlarını şahsen sorumlu tutacaklarını Bâb-ı Âli'ye alenen bildirirler" denmekteydi. Buna karşılık, Türk sempatzanı olmadığı bilinen Amerikan Dışişleri Bakanı Robert Lansing'in "askerî harekât bölgesinde olması halinde" Türk Hükûmetinin Ermenileri tehcire (*deport*) "az veya çok hakkı olduğu"nu söylediği de biliniyor.

Öte yandan, 1912-13 Balkan Savaşları sırasında 1907 Lâhey kurallarını ihlâl suretiyle işlenen savaş suçlarını araştıran bir raporda, özellikle Türklerin başına gelen facialar karşısında insanlığa karşı suçlardan söz edilmemesi manidar olmalı.²

1907 Lâhey kuralları bir ülkenin savaşta işlediği suçlarla ilgiliydi. Kendi ülkesinde işlediği iddia edilen suçlara uygulanması ön görülüyordu. Barış Konferansı'nda Yunan Dışişleri Bakanı'nın yeni bir insanlığa karşı suç ihdas edilerek Ermeni katliamının yargılanması önerisine, Başkan Woodrow Wilson'un *ex post facto* hukuk olacağı gerekçesiyle önceleri itiraz ettiği biliniyor. Amerika böyle bir suç oluşturulmasına karşıydı. Almanya ile ilgili Versailles Andlaşması'nda bir uluslararası mahkeme kurulacağı belirtildi. Bu olay, tarihte ilk kez vukû buluyordu. Ama Hollanda kendisine sığınan Kayser İkinci Wilhelm'i iade etmediğinden yargılama gerçekleştirmedi.

10 Ağustos 1920'de imzalanan Sèvres Andlaşması'nda Osmanlı İmparatorluğu, söz konusu suçlarla ilgili olarak, Türkiye'de yapılacak bir mahkemeye razı oldu (M. 226). Mahkemeyi oluşturmak ga-
liplere bırakılıyor; istenen kişilerin yakalanıp mahkemeye teslimi taahhüt ediliyordu. Savaş sonunda işgâl altındaki İstanbul'da kurulan Nemrut Mustafa divân-ı harbi, Malta'ya götürülen sanıkların İngiliz Kraliyet savcısının kanıtları yetersiz bulması sonucunda salıverilmeleri, hep tarihçiler tarafından bilinen hususlar. Sèvres yerrine 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması geçti. Bunda 1 Ağustos 1914 ile 20 Kasım 1922 arasında işlenen tüm suçların affı için bir bildiri yer aldı.

Bilindiği gibi, soykırım İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazi Almanyası'nın 'nihaî çözüm' adı altında Yahudileri yok etmesiyle gerçek boyutlarına kavuştu. 'Genocide' sözcüğü bir Polonya Yahudisi olan Raphael Lemkin tarafından icat edildi. Lemkin daha öğrenciyken, bir soykırım saydığı Ermeni olaylarına ilişkin sanıkların yargılanmasını yakından izlemişti. Lemkin'in soykırım anlayışı çok genişti. Azınlıkların siyasal, ekonomik, sosyal, kültürel, moral, fiziksel ve biyolojik olarak yok edilmesini kapsıyordu. Sonradan gelişen hukuk, her grubun değil, sadece bazı grupların ve sadece fizik ve biyolojik olarak yok edilmesi amacıyla işlenen fiilleri soykırım saydı. Yani, Lemkin'in tanımını çok daralttı.

² **Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars**, Washington, Carnegie Endowment for International Peace, 1914, 'Katliam, Göç, Asimilasyon' bölümü, s. 148-158.

1940'ların başında Nazilerin Yahudilere yaptıkları henüz tam açıklığıyla bilinmediğinden, özellikle İngiltere ve Amerika, Almanya sınırları içinde işlenen suçların bir uluslararası mahkemede ele alınmasından yana değildiler. Buna karşılık, Almanya'nın ülke dışında, işgâl ettiği ülkelerde işlediği fiillerden dolayı sorumluların yargılanmasını savunuyorlardı. Böylece, ulus-devlet egemenliğine saygı devam edecekti. Zira savaş hukuku sadece savaş sırasında ülke dışındaki sivillere karşı işlenen suçlardan dolayı bir ülke sorumlularının uluslararası yargıya tâbi olmasını öngörüyordu. İnsanlığa karşı suç kavramı doktrinde tartışılmakla birlikte, ülke içinde işlenen suçları kapsayacak şekilde henüz devletler hukukuna girmemişti.

Almanların Yahudilere yaptıkları yavaş yavaş ortaya çıktıkça, ülke içinde işlenen suçlar için de sorumluların yargılanması görüşü ağırlık kazanmaya başladı. 1941'de başlayan çalışmalar 1945'te Amerika'nın Londra Konferansı'na sunduğu bir öneriyle yeni bir aşamaya ulaştı. Bunda Lâhey Sözleşmelerinde yer alan 'Martens Hükümü'nden yararlanıldı. Böylece, bir suç önceden açıkça tanımlanmamışsa, 'uygar halkların teamülü, insanlık hukuku ve kamu vicdanının emirlerinden çıkan milletlerin hukuk ilkeleri'nin uygulanması öngörüldü. Ancak, 'Martens Hükümü' bir savaş hukuku kavramı olduğundan, ülke içinde işlenen suçların yargılanması, saldırı kavramıyla yani savaşı başlatmayla ilişkilendirildi. Böylece, savaşa atıf, iç işlerine karışmanın mazereti oluyordu. Londra Konferansı'nın tutanakları incelendiğinde, Almanya'nın iç işlerine karışmanın, ilerde kendi iç işlerine de karışmaya emsal oluşturmaya karşı, özellikle Amerika'nın ne denli hassas olduğu görülüyor. Alman savaş suçlularını, bu arada Yahudi soykırımından sorumlu olanları yargılayacak Nuremberg Mahkemesi'nin aynı adla anılan ilkeleri bu anlayış çerçevesinde oluşturuldu. İlkelerin "6a" diye belirlenmiş olanı şöyle diyordu:

a. Barışa Karşı Suçlar

- (i) Uluslararası anlaşmaları, andlaşmaları ve teminatları ihlâl ederek, bir saldırı savaşı yapmak veya plânlamak, hazırlamak ve başlatmak;
- (ii) (i)'de sözü edilen fiilleri gerçekleştirmek için ortak bir plâna veya komploya katılmak.

b. Savaş Suçları:

Savaş örf ve hukukunun ihlali olarak, ama onunla sınırlı kalmadan veya herhangi başka bir amaçla işgâl altındaki veya oradan gelen sivil halkın öldürülmesi, kötü muamele edilmesi veya kölece çalıştırılması, savaş esirleri ve denizlerdeki kişilerin öldürülmesi veya kötü muamele edilmesiyle rehinelerin öldürülmesi, kamu ve özel mülkün yağmalanması, kentlerin, kasabaların ve köylerin vahşice yıkılması veya askeri gerekler olmadan yapılan tahribat.

c. İnsanlığa Karşı Suçlar:

Eylemler ve mezalim savaş suçları ve barışa karşı suçların bağlamında veya bu suçların işlenmesini sağlamak amacıyla olmak üzere, sivil halkı öldürme, yok etme, köleleştirme, tehcir ve diğer insanlık dışı eylemlerle, siyasî, ırkî ve dinî gerekçelerle yapılan mezalim.

İnsanlığa karşı suç tanımından da görüleceği üzere, Yahudilere karşı işlenen suçlar Almanya'nın içinde işlenmiş olsa dahî, yargı konusu olabilecekti. Tek şart bu suçların savaşla ilişkili olarak (*nexus*) savaş sırasında işlenmiş olmasıydı. Böylece, galipler bir ülkenin iç işlerine karışmak için, o ülkeyle bir savaş olması gerekçesini aramaktan vazgeçemediler. Yahudilerin ve diğerlerinin, tarihin görmediği bir vahşetle yok edilmesi dahî, bir ülkenin içinde işlenen suçların, kendi başına uluslararası yargıya konu olmasına yetmemişti. O sırada sözcük olarak bilinmesine rağmen, "soykırım" kavramı Nuremberg ilkeleri arasında sayılmadı; insanlığa karşı suçlar kavramı soykırımı da içerdi. Soykırım henüz bağımsız bir suç kategorisi olacak kadar açıklık ve kesinlik kazanmamıştı.

Nuremberg Mahkemesi Ekim 1945'te yirmi-iki Nazi sanık hakkında iddianamenin okunmasıyla başladı. Bir yıl sonra on-dokuz sanığın hüküm giymesi ve on-ikisinin idamıyla sonuçlandı. Savcı yargılama sırasında zaman zaman soykırım sözcüğünü kullandı; ama mahkeme kararında bu suça atıf yoktu.

B.M. Genel Kurulu 96 (1) Sayılı Kararı

Soykırımın yer aldığı ilk hukukî nitelik taşıyan belge, B.M. Genel Kurulu'nun 1946 Aralık ayında, Nuremberg Mahkemesi sonuçlandıktan kısa bir süre sonra, yaptığı ilk toplantısında aldığı 96 sayılı karardır. Bu kararın amacı, sonuncu işlem paragrafında belirtildiği gibi, soykırım konusunda ECOSOC'un bir yıl içinde bir sözleşme taslağı hazırlamasının istenmesiydi. Ancak, bu arada, Genel Kurul soykırımdan ne anladığını da açıkladı. Soykırım, insan gruplarının, grup olarak tümüne yaşama hakkı tanımamaktır.

Bu durum, kişiye yaşama hakkı tanımamaya benzetildi. Yaşama hakkına yapılan bu atıf, bilâhare insan haklarıyla soykırım arasında bir bağ oluşturdu. Zira soykırımda esas olan, kişilerin katledilmesi idi. Soykırımın, bu insan gruplarının insanlığa yaptığı kültürel ve diğer katkılarının kaybına yol açtığı belirtildi. Böylece, Lemkin'in önem verdiği kültürel soykırım kavramı kısmen metne girmiş oldu. Soykırıma tâbi tutulan gruplar, ırkî, dinî, siyasî ve diğer gruplar olarak sayıldı. Sonuçta, tüm insan gruplarının soykırıma uğrayabilecekleri kabul edilmiş oldu. Soykırım, bir grubun tümünün olduğu gibi, bir kısmının yok edilmesini de kapsadı.

Kararın belki de en önemli yanı, soykırımın devletler hukukuna göre bir suç sayılmasıydı. Bu, bir ülke içinde işlenmiş olmasının, devlet egemenliği ilkesi çerçevesinde iç işleri olarak sayılmasına ve uluslararası kovuşturmadan kurtulmasına imkân vermemeyi amaçlıyordu. Soykırım suçunu işleyenlerin, özel veya kamu memuru ya da devlet adamı olmasına bakılmadan cezalandırılması kabul edildi. Soykırım hukuku henüz gelişmemiş olduğundan, kaynak olarak 'ahlakî hukuka' (*moral laws*) aykırılığı vurgulandı ve uygar devletlerin soykırımı kınadığı bildirildi.

Soykırımın gerekçesi ya da soykırım yapanın amacı olarak, soykırıma maruz gruplarla örtüşmek üzere, "dinî, ırkî, siyasî ve diğer nedenler" sayıldı. Bu açıdan Nuremberg ilkeleri arasındaki insanlığa karşı suç çerçevesinde yer alan "6c"deki tanım "diğer nedenler" in ilâvesiyle daha da genişletilmiş oldu.

Bu kararda, siyasî grupların soykırıma uğrayabileceği hükmü, siyasî mücadele yapan, örneğin sol ideolojik amaçla silâha başvuran veya bağımsızlık için mücadele eden grupların içindeki sivillerin, kısmen dahî olsa, önemli sayıda katledilmesi halinde soykırım işlenmiş olacağını gösteriyordu. Bu haliyle, Nuremberg ilkeleri içindeki insanlığa karşı suç kavramı hemen tümüyle soykırım sayılmış olmaktaydı. Ancak, bu karar soykırımla savaş arasındaki bağı ortadan kaldırıyordu. Yani, soykırımın savaş sırasında olduğu gibi barış döneminde de işlenebileceği kabul ediliyordu. Öte yandan, soykırım, savaşan ülkenin işgâl ettiği yerlerde işlenebileceği gibi, o ülkenin kendi sınırları içinde de işlenebiliyordu. Böylece, hangi nedenle, zamanda ve yerde olursa olsun, ciddi sayıda insan ölümü soykırım suçu sayıldı.

Sözleşme

Soykırım Sözleşmesi 9 Aralık 1948'de kabul edildi; 12 Ocak 1951'de de yürürlüğe girdi. Soykırım suçu Sözleşmenin 2. maddesinde tanımlanıyor.³ Maddenin uzman olmayan bir çevirisini aşağıya kaydediyorum:

"Madde 2. Bu Sözleşmeye göre, soykırım, bir millî, etnik, ırkî veya dinî grubu, grup olarak, kısmen veya tümüyle, yok etmek kastıyla, aşağıdaki fiillerin işlenmesidir:

- (a) Grubun mensuplarını katletmek;
- (b) Grubun mensuplarına ciddi bedensel ve psikolojik zarar vermek;
- (c) Grubun bedensel varlığının kısmen veya tamamen yok olmasına yol açacak hayat şartlarına kasten tâbi tutmak;
- (d) Grup içinde doğumları önlemek kastıyla önlemler dayatmak;
- (e) Grubun çocuklarını bir başka gruba zorla nakletmek."

Sözleşmeyi B.M. Sekreteryası'nın sunduğu taslak metin üzerinden *Ad hoc* (Geçici) komite ile B.M. Genel Kurulu'nun hukuk işlerinden sorumlu Altıncı Komitesi müzakere etti. İlerde bu Sözleşme'nin hükümlerini Ermeni olaylarını uygulayıp yorumlarken, müzakerelere atıflar yapılacağından, bu aşamada genelde Sözleşme metninin, özelde 2. maddenin kısa bir değerlendirmesiyle yetineceğim.

Korunan Gruplar

İkinci maddede zikredilen, Sözleşme ile korunacak grupların dört kavramla, yani millî, etnik, ırkî ve dinî gruplarla sınırlı olduğu görülüyor. Soykırım sözcüğünün mucidi Lemkin'in kendisi 'siyasî gruplar'ın Sözleşme kapsamı dışında tutulmasını önerdi. 96(1) sayılı karardan farklı olarak hem siyasî gruplar, hem de "diğer gruplar" Sözleşme dışı tutuldu. Bu tanım çok önemli bir fark oluşturuyor. Zira tarihte en sık görülen ve en çok sivil ölümüne neden

³ "In the present Convention, genocide means any of the following acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group, as such:

- (a) Killing members of the group;
- (b) Causing serious bodily or mental harm to members of the group;
- (c) Deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part;
- (d) Imposing measures intended to prevent births within the group;
- (e) Forcibly transferring children of the group to another group.

olan mücadeleler siyasî amaçlar güden gruplar arasında cereyan ediyor. Örneğin, Kamboçya'da Pol Pot rejiminin yaptığı ve iki milyona yakın sivilin hayatına mal olan katliamlar Sözleşme'deki soykırım tanımının dışında kalıyor. Aynı şekilde, Sovyetler Birliği'nde Ekim Devrimi çerçevesindeki ölümler de soykırım sayılmıyor. Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin birçok kararına göre, bazı istisnai fiiller hariç, Bosna-Hersek'te Sırpların etnik temizliği bile soykırım suçu dışına çıkıyor.

Siyasî grup tanımı içine, o grubun siyasetle uğraşan ya da silâhlı mücadele veren unsurlarının yanında siviller de giriyor. Bunun ilk bakışta karışıklığa yol açması kaçınılmaz. Grubun siyasî grup olarak nitelenip sivillerin yok edilmesinin neden soykırım olmayacağı sorgulanıyor. Oysa, bir gruba, siyasî amaçlarla yok edilmeye kalkışılması halinde, siyasî grup deniyor. Yani, iki grup arasında siyasî bir mücadele varsa, bu mücadelede bir grup diğeri aleyhine öldürme, yaralama, katliam, tehcir gibi fiiller işliyorsa, zarar gören gruba siyasî grup deniyor. Sorun bir tanımlama sorunu. Yoksa siyasî mücadelede sivil öldürme yine suç. Ancak, bu suç soykırım değil.

96 (1) kararında grupların insanlığa yaptığı kültürel katkılara Sözleşme'de değinilmemesi kültürel soykırım kavramının da Sözleşme dışında kaldığını gösteriyor.

Sözleşme'de siyasî gruplara karşı yapılan eylemlerin ve azınlıkların kültürünün zorla yapılan eritme (*assimilation*) sonucu yok edilmesinin soykırım suçu sayılmaması, Sözleşme'nin uygulama alanını iyice daralttı. Bu nedenle, Sözleşme'nin kabul edildiği 1951'den 1992'ye kadar geçen süre içinde, birkaç fazla önemli olmayan istisna dışında, uygulanamaması sert tepkilere yol açtı. Sözleşme'nin hiçbir işe yaramadığı söylendi. Buna karşılık, çoğunluğu tarihçi, sosyolog veya düşünürler, Sözleşme metnindeki soykırım tanımını geniş yorumlama yoluna gittiler. Araştırdıkları olaylarda önemli sayıda sivil nüfusun ölmüş olması halinde soykırım işlendiğini iddia ettiler. İkinci bir grup bilim adamıysa, Sözleşme'nin 2. maddesini genişletmek için yeni tanımlar önerdi. Her iki taraf da Sözleşme ile soykırıma karşı korunan dört grubun dışında kalan gruplara dönük katliamların zaten insanlığa karşı suç kavramı çerçevesinde korunmakta olduğunu görmezden geldiler. Zira uluslararası toplum, soykırımdan farklı olarak insanlığa karşı işlenen suçlara karşı aynı duyarlılığı göstermiyordu. Onların korunması için Nuremberg türü uluslararası mahkemeler kurmaya

hazır değildi. Özetle, bu grupların barışta insan hakları hukuku, savaşta da insanî hukuk ya da savaş hukuku çerçevesinde etkin koruması sağlanamıyordu.

Bu durum Bosna-Hersek ve Ruanda'da cereyan eden olaylardan sonra kurulan iki uluslararası ceza mahkemesinin çalışmalarıyla büyük ölçüde değişti. İnsanlığa karşı suçlarla savaş suçları işleyenler cezalandırılmaya başlandı. Uluslararası Ceza Mahkemesi'ne ilişkin Roma Statüsü ise hukuktaki tüm boşlukları kapattı. İnsanlığa karşı suçların barış zamanında işlenebileceğine ilave olarak, bu suçların ve savaş suçlarının sadece devletlerarası savaşlarda değil, iç çatışmalarda da işlenebileceği kabul edildi. Roma Statüsü soykırımı ilişkin Sözleşme'nin 2. maddesini aynen alıp kendisinin 6. maddesi yaptı. Buna karşılık, yeniden yazımdan geçen insanlığa karşı suçlara ilişkin Roma Statüsü'nün 7. maddesiyle, eski Yugoslavya ve Ruanda için kurulan uluslararası mahkemelerin statülerindeki ilgili maddeler, Sözleşmenin kapsamadığı diğer gruplara karşı işlenen katliam, mezalim, tehcir ve benzeri suçları da içerdi.

Kasıt

Suç iki kısımdan oluşuyor. Birincisi, zihni veya sübjektif unsur ya da *mens rea*. Bu husus, suç fiilini işlemek niyeti, amacı ve iradesi anlamına geliyor. Diğeri, suç fiilinin bizzat kendisi, maddi veya objektif unsur ya da *actus reus*. Sözleşme'nin 2. maddesinde zihni unsuru "yok etmek kastıyla" ibaresi temsil ediyor. Bu iradeyle işlenen fiiller ise (a)'dan (e)'ye kadar sayılıyor.

Sözleşme'nin en önemli özelliklerinden biri, soykırım suçunun oluşması için soykırım fiillerinin ancak dört gruptan birini yok etme iradesiyle işlenmesi gereği. Grup olarak yok etme iradesi 'özel kasıt' şeklinde olmak zorunda. Yani, kuşkuya meydan bırakmayacak, son derece belirgin biçimde ortaya çıkmalı. Yok etme niyeti soykırım fiillerini işleyen veya işlenmesini sağlayanlarca açıkça beyan edilirse mesele kalmıyor. Şayet böyle açık bir sözlü ve yazılı beyan yoksa, soykırımın varlığı tartışmalı hale geliyor. Bazı hukukçular bu noktada fiillerin sonucuna bakmak gerektiğini vurgularken, bu fiiller sonucunda söz konusu gruba ilişkin ciddi sayıda ölümün vuku bulmuş olmasını yeterli sayıyorlar.

Ancak, âdi suçlar için geçerli olan 'genel kasıt', yani fiilin sonucunu görüp, bu fiilin işlenmesinde fiilin sonucuna uygun bir kasıt güdüldüğü yolundaki basit yorum, soykırım fiilinin tanımlanması

için yetersiz kalıyor. Öte yandan, soykırım yapanlar yok etme iradesini genellikle açıklamıyorlar. Soykırımı kanıtlamak için yok etme iradesine ilişkin yazılı ve sözlü açık kanıtlar bulunmaması halinde, ciddi sayıdaki ölümün dışındaki bazı unsurları da göze almak gerekiyor. Soykırım suçu çoğunlukla devletlerin ya da devlet gibi yaygın örgütlerin iradesiyle işlendiğinden, 'özel kasıt' şartının yerine gelmesi için suçun 'örgütlü bir güç' tarafından işlenmiş olup olmadığına bakılıyor. Soykırım bir grup gibi çok sayıda kişinin yok edilmesi olduğundan, bu örgütlü gücün çok önceden bir 'plân' hazırlayıp hazırlamadığı önemli. Ayrıca, bu örgütlü gücün plânını örgütleyerek, eşgüdüm içinde, sistematik ve kitlesel biçimde uygulaması lâzım.

Örgütlenmesi, uygulanması ve sonuçları açısından Yahudi soykırımı belki istisnai bir örnek olarak diğer durumlara uygulanamayabilir. Yahudi soykırımı için "nihaî çözüm" kararı, 1942 Wannsee toplantısında alındı ve suç Nuremberg mahkemesinde ikrar edildi. Ancak, yok etme iradesi böyle açıkça ortaya çıkmasaydı bile, Yahudilere karşı çıkarılan ayrımcı yasalar, 1938'deki 'Kristal Gecesi' dahil düzenlenen 'pogrom' türü saldırılar, Yahudileri toplum dışına çıkarıp normal insan ihtiyaçlarının karşılanamadığı gettolarda yaşamaya zorlamalar, soykırımın öncüleri olarak görülebilirdi. Kaldı ki, soykırımdan en az on-beş yıl önce başlamış olan militan antisemitizm akımı çerçevesinde Hitler'in ve Nazi ideologların söz ve yazılarında Yahudileri yok etme niyeti açıklıkla ortaya konuluyordu. Sırp'larda ise, 1981 yılından itibaren etnik bakımdan homojen bir vatan toprağına sahip olma söylemi yaygındı. Nitekim, etnik temizlik kavramı Sırp paramiliter liderlerden biri olan Seselj tarafından icat edilmişti.

Soykırım için gerekli yok etme iradesinin varlığını ispat için, soykırım fiillerinin uygulanmasından önceki döneme bakıp, bu iradenin oluşmaya başlayıp başlamadığını araştırmak gerekiyor. Örgüt, plân ve örgütlü uygulamanın mevcudiyeti, yok etme kastının mevcudiyetine karine sayılıyor.

Saik (Motif)

Suçun amacı yanında bu amacın nedeni de hayati önemi haiz. Buna motif ya da saik deniyor. Nuremberg İlkeleri 6(c)'de tanımlanan insanlığa karşı suçların "sivil halklara karşı siyasî, ırkî ve dinî nedenlerle" işlenmesi öngörülüyordu. 96 (1) sayılı kararda ise, soykırımın "dinî, ırkî, siyasî ve diğer herhangi bir nedenle" işlenebileceği kaydediliyordu. Bu haliyle, soykırımın saiki insanlığa karşı

suçun saikinden bile geniş tutulmuştu. Bir başka ifadeyle, bir gruba mevcut dinî veya siyasî ya da akla gelebilecek herhangi bir ihtilaf nedeniyle (saik) çıkabilecek bir silâhlı mücadelede önemli sayıda sivilin öldürülmesi hem soykırım, hem insanlığa karşı suç olabiliyordu.

Sözleşmedeki durum ise çok farklı. İkinci madde soykırımdaki yok etme kastını belirtilen dört gruba inhisar ettirmekle kalmıyor, yok etmenin nedenini de yukarıda işaret edilen iki belgedeki nedenlere oranla son derece daraltıyor.

Sözleşme müzakerelerinde yok etmenin nedeni konusu uzun tartışmalara yol açtı. Bir çok ülke temsilcisi saikin kanıtlanması-
nın çok zor olduğunu; böyle bir şart aranması halinde mahkemelerin soykırım suçuna karar vermelerinin imkânsızlaşacağını; önemli olanın yok etme iradesiyle fiillerin işlenmesi olduğunu ileri sürdüler. Ancak *Ad hoc* komitede Lübnan temsilcisi saikin önemini vurguladı ve soykırımın 'ırkçı nefretle' bir grubu yok etme olduğunu söyledi. Ardından Altıncı Komite'de yapılan müzakerelerde İngiliz ve Amerikan delegelerinin itirazlarına karşılık, 'anti-faşist cephe'nin liderliğini yapan Sovyetler Birliği'nin ısrarı, çoğunluğun desteği ve Venezüela'nın aracılığıyla, dört gruptan birini, başkaca bir neden olmadan, sadece o grup olması nedeniyle yok etme amacına dönük fiillerin soykırım olması anlamına gelen "*as such*" ibaresi Sözleşmenin 2. maddesine eklendi. İlk bakışta gözden kaçabilen ve Türkçe karşılığı olmadığından açıklayıcı biçimde tercüme etme zorunluluğu yaratan bir ibare bu. Belki de, bu nedenle tarihçiler tarafından hep ihmale uğruyor. Buradaki "*as such*" veya Fransızcası olan "*comme telle*" bir grubun sadece o grup olduğu için yok edilmesi anlamına geliyor.

Soykırım suçunu işlerken saikin kolektif veya bireysel olma niteliğini göz önüne almak gerekiyor. Bir birey suç işlerken hedef grubun bir mensubunu sadece o gruba ait olduğu için öldürmeyebilir. Parasını ve malını almak, haset duymak, siyasî ihtirası olmak gibi saiklerle de hareket edebilir. Ancak, soykırım kolektif bir suç. Soykırımın örgütleyicileri ve plâncılarının ırkçı motifle hareket etmeleri, yani soykırım motifine sahip olmaları gerekli. Eğer bunlar gruba karşı ırkçı nefretle değil de başka saiklerle hareket ediyorsa, işledikleri suça soykırım denemiyor. Sonuç olarak, soykırım suçunun başarıyla kovuşturulabilmesi için sanıkların bir grubu grup olarak yok etmek nedeniyle nefret duyduklarının kanıtlanması gerekiyor. Soykırımın cezalandırılması bu tür suçları kapsı-

yor. Başka saiklerle işlenen kolektif suçlar bunun dışında kalıyor. Bu bağlamda klâsik soykırımlar Nazilerin Yahudi soykırımı ile Ruanda soykırımı oluyor.⁴

Sosyolojik ve psikolojik olarak, bir grubu grup niteliği dolayısıyla yok etme iradesi zaten sadece ırkçılıkta, daha doğrusu ırkçılığın en yoğun en son aşamasında ortaya çıkıyor. Irkçı nefret duygusu somut bir ihtilâfta tarafların birbirlerine karşı duydukları kızgınlıkla karışık doğal nefretten çok farklı. Bu, anti-semitizm gibi Batı Avrupa'daki ırkçı akımların iki-bin yıldır, ama aktif olarak da son bin yıldır Yahudilere duydukları, nedenleri kolay açıklanamayan yoğun ve marazî bir duygu kompleksi. Önyargıların hastalıklı biçimi. Naziler bu kültürün ürünü. Bu duyguyu anlayabilmek için kütüphaneler dolusu yayımlardan bir kaçını okumak yeterli.⁵ Öte yandan, Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Akayesu davasına ilişkin belgelerinde Bantu kabilesi çiftçi Hutular ile kıtanın kuzeyinden gelen çoban Nilo-Hamitik Tutsiler arasındaki ırkçı ilişkilerin tarihine dair bilgiler de göz önüne alınabilir.

Dünyanın her yerinde ırksal duygular var. Bunlar hedef grupları derece derece rahatsız edebiliyor. Ancak, grubun yok edilmesine varan, yani ırkçılık düzeyine çıkan ırkçılığa yalnızca Batı Avrupa ve onun Kuzey Amerika, Güney Afrika ve Avustralya'daki beyaz sömürgelerinde rastlanıyor.⁶ Bu çerçevede 1206-48'lerde Kartarlar'ın Fransa'da, 1492'de Yahudilerin İspanya'da, 16 ve 17. yüzyılda İnka, Aztek ve Maya uygarlıklarının mirasçısı yerlilerin İspanyollarca, 18 ve 19. yüzyılda Kızılderililer'in Amerikalılarca, 19-20. yüzyıllarda Hollandalı Boerlerin '*apartheid*' rejiminin güney Afrika'da, aynı dönemde Avustralya yerlilerinin İngiliz kökenlilerce soykırıma tâbi tutulması sayılabilir.

Diğer uygarlıkları oluşturan toplumların da düşman saydıkları sivil nüfuslara mezalim yaptıkları görülüyor. Ancak, bunlarda bir grubu grup olarak yok etme iradesine yol açan ırkçı nefret bulunduğu saptanamıyor. Özellikle İslâm ve Türk uygarlıklarında soykırım uygulaması bulunmuyor. Aksi halde, bu uygarlıkların yüzyıllarca yaşayan imparatorluklar kurmaları mümkün olamazdı. Unutulmaması gereken husus, Batı uygarlığına ait güçlü ülkelerin bü-

⁴ Shabas, **op. cit.**, s. 255. Kitabı boyunca Ermenilerin soykırıma uğradıklarını sadece Ermeni yazar Vahakn N. Dadrian'ın yazılarına atfen belirten Schabas, klâsik soykırımlar içinde Ermeni "soykırımını" zikretmiyor.

⁵ İngilizcede 24.000 antisemitik kaynak için bak: Robert Singerman, **Anti-Semitic Propaganda: an Annotated Bibliography and Guide**, New York, Garland, 1982.

⁶ **Encyclopaedia Britannica**, Macropaedia, 1985, C. 15, s. 360-366.

yük teknolojik üstünlüğüne rağmen, kurduğu sömürge imparatorlukları yüzyıldan biraz fazla yaşayabildi.

Sözleşme'de soykırımın bir grubu grup olarak yok etmek amacıyla sınırlandırılması, başka amaçlarla sivil toplumlara dönük mezalimi dışarıda bırakıyor. Bu boşluk Nuremberg İlkeleri 6c maddesinde yer alan insanlığa karşı suçların tanımının bu tür suçları kapsamıyla gideriliyor. Bir yandan eski Yugoslavya Uluslararası Mahkemesi, diğer yandan Ruanda Uluslararası Mahkemesi statüleri, nihayet Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Roma Statüsü'nde bulunan insanlığa karşı suçlar maddeleri bu işlevi görüyor.⁷

Böylece, soykırım suçu insanlığa karşı suçların mezalim kategorisinin içinden çıkmakla birlikte, onlardan ayrılıyor ve suçlar hiyerarşisi içinde en yüksek veya en aşağı yeri alıyor.

Kısmen veya Tamamen

Sözleşmenin 2'nci maddesinde bir grubun, kısmen veya tamamen, yok edilmesi amacıyla işlenen fiillere soykırım deniyor. Yani, bu fiillerin soykırımı oluşturması için, bir grubun tümünü yok etmek gerekmiyor. Oysa, bir grubu grup olarak yok etme iradesini doğuran ırkçı nefretin, grubun bir kısmını yok etmekle yetinmesi çelişkili görünüyor.

Ancak, Naziler bile tüm Yahudileri yok edemediler. Savaşın başladığı yıla kadar Yahudilerin yaşam şartlarını olağanüstü zorlaştırarak Almanya'yı terk etmelerini sağladılar. Savaş başladıktan sonra kaçmak isteyenlere dahi izin vermediler ve Almanya içindeki tüm Yahudileri yok ettiler. İşgal ettikleri yerlerdeki Yahudileri de sınır dışına atmak yerine soykırımı tabi tuttular.

⁷ Uluslararası Ceza Mahkemesi, Roma Statüsü, Madde 7: "İnsanlığa Karşı Suçlar Bu Statü'nün amaçları için, 'insanlığa karşı suç', herhangi bir sivil nüfusa karşı gerçekleştirilen yaygın ve sistematik saldırının parçası olarak ve saldırının amacını bilerek, aşağıdaki fiilleri işlemektir:

- (a) Katil;
- (b) Yok etme;
- (c) Köleleştirme;
- (d) Tehcir ve diğer zorla yapılan nüfus nakilleri;
- (e) Kanun dışı tutuklama...;
- (f) İşkence;
- (g) Irza geçme...;
- (h) Bir gruba veya topluluğa, siyasi, ırkî, millî, etnik, kültürel, dinî, cinsî ve diğer nedenlerle yapılan mezalim...;
- (i) Zorla kaybolmalar;
- (j) *Apartheid* suçu;
- (k) Diğer insanlık dışı fiiller..."

Buradan iki çıkarsama yapılabilir: Naziler için bile bir grubu grup olarak yok etme saikinin kritik yoğunluğa ulaşması ancak savaş şartlarında gerçekleşti. Veya Almanların Yahudilere erişme imkânı her şeye rağmen sınırlıydı. Erişebildiklerinin kaçmasına izin vermeden yok ettiler.

Sözleşme'nin yapıcıları, bu hükümle, muhtemelen, bir grubun tümünün yok edilmesini beklemeden, uluslararası toplumun soykırım yapıldığı sonucuna varmasını ve 1'inci maddede öngörülen soykırımın engellemesi ve cezalandırmasını zamanında sağlamayı amaçladılar.

Hukukun Ermeni Olaylarına Uygulanması

21 Eylül 2000'de Amerikan Temsilciler Meclisi'nin bir alt komisyonunda yapılan sunuşta (*hearing*) Ermeni yanlısı tarihçiler Türk arşivlerinin açılmasına artık ihtiyaçları olmadığını, mevcut bilgilerle Ermenilere soykırım yapılmış olduğu konusunda bir mutabakat hasıl olduğunu söylediler. Gerçek onların söylediklerinin tam tersiydi. Mevcut arşiv bilgileri soykırım yapılmadığını kanıtlamak açısından yeterliydi. Yeni arşiv bilgilerinin de mevcut bilgilerle çelişkili olması mümkün değildi.

Aşağıdaki değerlendirme Ermeni olaylarının tarihi hakkında yeterli bilgiye sahip olunduğu varsayımıyla yapılıyor. Yine de olayların cereyan ettiği tarihi bağlama kısaca bakmakta yarar olabilir. Balkan Savaşları 1912-13 yıllarında oldu. Osmanlılar Doğu Trakya hariç, tüm Avrupa topraklarını kaybettiler. Bu toprakların büyük bölümünde çoğunluktaydılar. Çok büyük sayıda Türk, Arnavut ve Pomak sivil nüfus hayatını kaybetti. Büyük bir grup da yerlerinden, yurtlarından sökülüp Anadolu'ya doğru atıldı. Bir yıl sonra da imparatorluğun bekasını tayin edecek Birinci Dünya Savaşı başladı. Osmanlılar doğuda Çarlık Rusya'sının orduları, Çanakkale'de İngiliz ve Fransız donanmaları, güneyde Mısır, Suriye ve Irak cephelelerinde de bunların ordularıyla savaşıyordu.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında Anadolu'nun nüfusunun 17.5 milyon civarında olduğu hesaplanıyor. Bunun 1.3 milyonunun Ermenilerden, 1.4 milyonunun Rumlardan, geri kalanın da Türk ve Müslümanlardan oluştuğu tahmin ediliyor.⁸ Ermeni kili-

7/2 (a): Herhangi bir sivil nüfusa karşı girişilen yaygın ve sistematik saldırı: Yukarıdaki fiillerin (a-k) herhangi bir sivil nüfusa karşı bir devlet veya örgüt politikasının sonucu olarak çok sayıda işlenmesidir.

⁸ Ermeni nüfusu hakkında tahminler şöyle:

sesinin, Avrupa Katolik ve Protestan kiliseleri gibi, nüfus kayıtları tutmadığı biliniyor. Bu nedenle, Ermenilerin verdiği abartılı istatistikler sağlıklı bir kaynağa dayanmıyor. Osmanlı istatistikleri doğruya en yakın olarak kabul ediliyor. Avrupa kaynaklı istatistikler de Osmanlı istatistiklerine çok yakın. İstanbul'da 1892'de kurulan, nüfus sayımından sorumlu idarenin ilk müdürü bir Türk olmakla birlikte, daha sonra Fethi Franco adlı bir Yahudi, 1893-1903 arasında Mıgırdıç Şinopyan adlı bir Ermeni ve 1908'den itibaren de bir Amerikalı tarafından yürütülmüş.

Ermenilerin Siyasî Hedef ve Mücadeleleri

Çoğu Ermeni, tarihçilerin büyük bölümü, 1915-16 olaylarının bir soykırım olduğunu yani Ermenilerin bir siyasî grup olarak değil de, bir etnik ya da dinî grup olarak, soykırım gibi bir tehciye tabi tutulduklarını kanıtlamak için, Ermenilerin terörizm de dahil siyasî amaçlı faaliyetlerinden ya hiç söz etmiyorlar ya da çok kısa geçiştiriyorlar. Bir kısmı da Osmanlı yönetiminin baskıcı olduğunu, buna karşı Ermenilerin kendilerini savunmak ve haklarına sahip olmak amacıyla siyasî faaliyetlerde bulunduklarını bildiriyor. Ermenilerin terör türü şiddete başvurması, Balkanlar'daki Hristiyan halkların komitacıları, *hajduk*, *klepsos*, ya da *çetnik*'leri gibi, büyük ve zalim bir güce karşı, meşru savunma olarak hoş görülüyor.⁹

Ermeniler de, bu Balkan kurtuluş mücadelesi modelini benimliyorlar. Hristiyan Balkan halkları gibi örgütlenip siyasî faaliyette bulunuyorlar. Aslında, bunu fazla yadırgamamak da gerek. Zira Fransız Devriminden sonra ortaya çıkan ulus-devletin hakim ol-

1. Ermeni Patrikhanesi'nin rakamlarını esas alan, aslen Ermeni (Krikor Zohrab) Marcel Léart'a göre	2.560.000
2. Ermeni tarihçi K. J. Basmacıyan'a göre	2.380.000
3. Paris Barış Konferansı'na katılan Ermeni Heyetine göre	2.250.000
4. Ermeni tarihçi Kevork Aslan'a göre	1.800.000
5. Fransız Sarı Kitabına göre	1.555.000
6. Encyclopedia Britannica 'ya göre	1.500.000
7. Ludovic de Constenson'a göre	1.400.000
8. H.F.B. Lynch'e göre	1.345.000
9. Revue de Paris 'ye göre	1.300.000
10. 1893 Osmanlı istatistiklerine göre	1.001.465
11. 1906 Osmanlı istatistiklerine göre	1.120.748
12. Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önceki Osmanlı istatistiklerine göre	1.295.000
13. İngiliz Yılığine göre	1.056.000
9. Başlıca Ermeni isyanları şunlar: 1862 ve 1895 Zeytin; 20.6.1890 Erzurum; 17.7.1890 Kumkapı; 1892 Merzifon, Kayseri, Yozgat olayları; Ağustos 1894 birinci Sason isyanı; Eylül 1895 Bab-ı Ali gösterileri; 1895-96 Van isyanı; 1895'de Ermenilerin silahlı saldırılar gerçekleştirdikleri şehirler: Trabzon, Erzincan, Bitlis, Maraş, Erzurum, Diyarbakır, Malatya, Harput; 26.8.1896 Osmanlı Bankası baskını; 1904 ikinci Sason isyanı; 21.7.1905 Sultan Abdülhamit'e bombalı suikast saldırısı; 1909 Adana isyanı; Nisan 1915 Van isyanı vb.	

maya başladığı bir çağda, çok dinli ve uluslu bir imparatorluğa karşı bağımsızlık mücadelesi meşru sayılıyor. Ermenilerin de bu faaliyetlere giriştikleri açıkça görülüyor. Bu mücadelenin şiddete başvurmada başarıya ulaşması da imkânsız. Tabiatıyla, şiddetin savaş hukuku kurallarına uyması gerekiyor. Ancak, imparatorluk-taki Hristiyan halkların silâhlı faaliyetleri birçok ahvalde açıkça hukuku çiğniyor. Balkan modeli şiddet genelde komitacı denen terör gruplarının sivil Müslüman halka saldırarak Müslümanları misillemeye tahrik etmesi; Müslüman halkın misilleme yapması ya da yönetimin askerî önlem alması halinde de, Batı Avrupa'yı mezalim çılgınlıklarıyla müdahaleye davet etmesi şeklinde işliyor. Büyük Hristiyan güçler ya da Düvel-i Muazzama Osmanlı'nın Hristiyan ahalî lehine reformlar yapmasını dayatıyor. Bu reformlar yerel yönetim haklarından giderek otonomiye uzanıyor. Bir süre sonra, belli bölgelerde Osmanlı egemenliği nominal hale geliyor ve ilk silâhlı ihtilâfta, dış müdahale ve yardımla bağımsızlığa kavuşuluyor.^{10 11 12 13}

1880'lerde Hınçaklar siyasi ve silâhlı mücadelelerinin amacı olarak Anadolu'nun doğusunda altı vilayeti kapsayan ve 'vilayat-ı sitte' denen Erzurum, Van, Elâziz, Diyarbakır, Bitlis ve Sivas'ı kapsayan bölgede bir hayali Ermenistan kurduklarını açıkladılar. Bu, bugünün idarî taksimatına göre Erzincan, Ağrı, Muş, Siirt, Hak-

¹⁰ Louise Nalbandian, **Armenian Revolutionary Movement**, Berkeley, University of California Press, 1963, s. 110-111. Hınçak parti programı hakkında aşağıdaki bilgileri veriyor: "Ajtasyon ve terör halkın moralini yüksek tutmak için gerekliydi. Halk düşmanlarına karşı tahrik edilmeli, aynı düşmanların misilleme eylemlerinden de yararlanılabilmeliydi. Terör halkı korumak ve halkın güvenliğini kazanmak için bir yöntem olarak kullanılmıyordu. Parti Osmanlı Hükümetini terörle ederek rejimin itibarını sarsmalı ve tümüyle yıkılması için çalışmalıydı. Hükümet terörün tek hedefi olmayacaktı. Hınçak, muhbirler ve casuslarla, o sırada hükümet için çalışan en tehlikeli Türk ve Ermeni kişileri yok etmek istiyordu. Bu açıdan kendisine yardımcı olması için parti terörist eylemler yapacak özel bir örgüt kurmuştu. Genel isyan çıkarmak için en uygun zaman Türkiye'nin bir savaşa girmesi idi."

¹¹ K. S. Papazian, **Patriotism Perverted**, Boston, Balkar Press, 1934, s. 14-15. Yazar Taşnak Derneği hakkında şunları söylüyor: "A.R. Federasyonu (Taşnak) ayaklanma yoluyla Türk Ermenilerinin ekonomik ve siyasi bağımsızlığını sağlamayı amaçlıyordu... Terörizm başından itibaren Kafkas Taşnak Komitesi tarafından bu amaca ulaşmak için bir yöntem ve politika olarak kabul edilmişti. 'İmkânlar' başlığı altında 1892 yılında kabul ettikleri programda aşağıdaki hususları okuyoruz: Ermeni Devrim Federasyonu (Taşnak) ayaklanmayla amacına ulaşmak için devrimci gruplar oluşturur. Yöntem 8 aşağıdaki gibidir: Savaşmak ve hükümet mensuplarını ve hainleri teröre maruz bırakmak... Yöntem 11 ise: Hükümet kurumlarını yıkmak ve yağmalamak..."

¹² Jean Loris-Melikoff, **La Revolution Russe et les nouvelles républiques Transcaucasiennes**, Paris, F. Alcan, 1920, s. 81. Taşnak'ın kurucularından ve ideologlarından olan yazar şöyle diyor: "Gerçek şu ki, parti (Taşnak Komitesi) çıkarları halk ve milletin önünde tutan bir oligarşi tarafından yönetiliyordu. Bunlar burjuvazi ve büyük tüccarlardan oluşuyorlardı. Sonunda bu imkânlar tükenince, Rus Devriminin öğretisi olan 'amaçlar araçları meşru kılar' ilkesine uygun olarak teröre başvurdular."

¹³ 28.1.1895'te İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Currie 'Foreign Office'e şunları yazıyordu: "Ermeni devrimcilerinin amacı karışıklık çıkarmak, Osmanlıları şiddetle karşılık vermeye zorlamak ve böylece dış güçlerin müdahale etmesini sağlamaktır."

kâri, Bingöl, Malatya, Mardin, Amasya, Tokat, Giresun, Ordu ve Trabzon'u da kapsıyordu.

Ermeniler bu mücadelelerinde başarılı olamadılar. Bu nedenle, kendilerini daha şanslı olan Balkan Hristiyan halklarıyla kıyaslayıp, mazlûm ve mağdur hissedebilirler. Ancak, soykırım tezini savunabilmek için, siyasî ve silâhlı faaliyette bulunduklarını inkâr ederek, Türklerin kendilerini durup dururken tehciire tâbi tuttuğunu; aslında kendilerinin siyasî emelleri dahi olmayacak kadar masum olduklarını; bu nedenlerle Sözleşme'nin 2'nci maddesine göre, Türklerin kendilerine etnik-dinî-ırkî grup olarak tehcir yoluyla soykırım yaptığını iddia edemezler.

Tarih Ermenilerin bağımsızlık için silâhlı siyasî faaliyette bulunan bir siyasî grup olduğunu açıkça gösteriyor. Düşmanla birleşip hedeflerini gerçekleştirmek için silâha ve bu arada savaş hukukunun ihlâli olan sistematik terörist eylemlere başvuran bir siyasî gruba karşı mücadelede, askerî nedenlerle tehciire başvurulması hukuken soykırım tanımına girmediği gibi, bu süreçte işlenen suçlar da, ayrıca işlendikleri kanıtlanmış olsa dahi, soykırım değildir.

Saik

Bir grubun siyasî emelleri nedeniyle siyasî grup olması, aynı zamanda millî, dinî, ırkî veya etnik grup olmasını etkilemez. Zira siyasî gruplar da diğer özellikleriyle, Ermeniler gibi, etnik, dinî grup veya diğer bir grup olarak da nitelendirilebilirler. Ancak, siyasî grup olmak, o grubun maruz kaldığı olayların, grup olmasından değil de, siyasî nedenlerden kaynaklandığını gösterir.

Bir grubun siyasî ve silâhlı faaliyette bulunduğu kanıtlandığı andan itibaren Sözleşme tarafından soykırıma karşı korunması gereken gruplar içinde bulunmasına imkân kalmıyor. Ermeniler adına hareket eden parti ya da benzeri kuruluşların, ilk adımda kolektif haklarının genişletilmesi anlamına reformlarla başlayıp, oradan otonomiye geçmek, sonra da bağımsızlığını gerçekleştirmek istediğini ve bu amaçla siyaset yaptığı ve, terörizm de dahil, silâha başvurduğunu yukarda kısaca anlatmaya çalıştım. Söylediğim gibi, bu yönleriyle Ermeniler tehcir başlamadan önce siyasî bir grup oluşturmuyorlardı.

Kaldı ki, bir grubu grup olarak yok etme iradesinin ancak o grup mensuplarına karşı duyulan ırkçı nefretin yoğunlaşması sonunda ortaya çıktığını yukarıda soykırıma ilişkin hukuku anlatır-

ken gördük. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere karşı ırkçı nefretin duyulmadığı biliniyor. Aslında, Batı'daki antisemitizm türü bir ırkçı nefrete İslâm ve Türk toplumlarının tarihinde hiç rastlanmıyor. Örneğin, Almanya'da Yahudiler bağımsızlık için mücadele etmediler, teröre başvurmadılar, toprak istemediler, Almanya'nın savaş düşmanlarıyla işbirliği yapmadılar, Alman ordularını arkadan vurmadılar, lojistik yollarını kesmediler ve nihayet, terör örgütleriyle Alman sivilleri katletmediler. Alman toplumuyla tümüyle bütünleşmiş, kırk Nobel ödülünün on-birini kazanmış, barışçı, uygar ve başarılı bir grup, başka hiçbir neden yokken, sadece grup olması nedeniyle, önceden plânlanarak, büyük bir örgütlenme sonucu sistematik ve kitlesel biçimde yok edildi.

Hitler başta, sayısız yazar derin bir Yahudi düşmanlığını yıllarca dile getirdiler. Antisemitizm Holokost'tan on beş yıl öncesinden itibaren tehlikeli biçimde yükselmiş olmakla birlikte, ikinci binin başından bu yana aktif biçimde devam eden bir akımdı. Genelde Batı Avrupa, özelde Almanya'da veba gibi salgınlar, sel ve deprem gibi doğal afetler ve savaşlarda yenilgilerden sonra toplumların içindeki Yahudilere saldırıldığı, mensuplarının öldürüldüğü, mallarının yağmalandığı görülüyordu. Yani, Hristiyan toplumlar başlarına gelen felâketlerden Yahudileri sorumlu tutuyorlardı. Yahudileri, Tanrı sayılan İsa'nın öldürülmesi nedeniyle, tanrı-katili (*deicide*) olarak suçluyorlardı. Bu nedenle, onları Deccal olarak görüyorlardı. Antisemitizmin birçok yönünü açıkça gösteren binlerce belge ve yayım mevcut. Akılcı olması beklenen Rönesans yazarları içinde bile Yahudi düşmanları vardı. Aydınlik çağında romantik yazarlar arasında antisemitizme sık sık raslanıyor. Geçen yüzyılın en büyük filozoflarından Heidegger'in, hattâ psikiyatrist Jung'un bile antisemit olduğu biliniyor.

Buna karşılık, Osmanlı'da böyle bir anti-Ermenizm hiç olmadı. Onları aşağılayan, insan-altı ırk olduklarını ileri süren bir biyolojik akım ve bunun tamamlayıcısı Sosyal Darwinizm bulunmuyordu. İslâm'da Hristiyanlar 'ehli kitap' sayıldığından, Hristiyanların Yahudilere yönelttikleri suçlamaların benzeri Müslümanlarca Hristiyanlara karşı hiç yapılmadı. Doğa ve insan kaynaklı felâketlerde Ermenilerin veya diğer Hristiyan gruplar "günah keçisi" olarak hiç kullanılmadılar. Tersine, Ermeniler 'millet-i sadıka' diye vasıflandırıldılar. Kamu alanında da aktiftiler. İçlerinde merkezî idarenin yüksek kademelerinde yer alan memurların yanında, kaymakam, paşa, vali, büyükelçi, hattâ dışişleri bakanı olarak Osmanlı devletini temsil eden çok sayıda insan vardı. Misyonerler tarafından

19'uncu yüzyılın başından itibaren açılan okullarda eğitildiklerinden, kısa zamanda zenginleştiler ve imparatorluğun ekonomisine hakim oldular. Avrupa'daki Yahudiler gibi bazı mesleklerden men edilmediler. Gettolarda yaşamaya mahkûm olmadılar. En müreffeh sınıfı oluşturdıkları halde, haset ve kıskançlıktan 'pogrom'lara maruz kalmadılar.

Bu şartlar altında, Ermenilerin grup olduklarından dolayı ırkçı nefretle yok edildikleri söylenemez. Bu durumda, tehcirin ardındaki saikin saptanması önem kazanıyor. Bu saik Ermenilerin, Ermeni olmalarının dışında bir başka nedene, örneğin askerî ve siyasî bir nedene dayanıyorsa, bu soykırım kavramına girmez.

Olanları anlayabilmek için yakın tarihe kısaca bakmakta yarar olabilir. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşının sonunda Yeşilköy'de imzalanan ve genelde San Stefano Andlaşması diye bilinen andlaşmaya göre, Balkanlar'da Ege ve Karadeniz'e sahildar olan ve Makedonya'yı da içine alan büyük Bulgaristan bağımsız bir devlet oluyordu. Bu ülke, savaş sırasında 260.000 sivil Türkün ölmesi ve 515.000 de ülkeden atılması sonucu nispeten daha bağdaşık bir nüfusa kavuşuyordu. Aynı şekilde, savaş sırasında Erzurum'a kadar ilerleyen Rus ordularından kaçan 70.000 Türk Doğu Anadolu'ya sığınmıştı. Bu bölgede ölen sivil halkın sayısı ise bilinmiyordu.¹⁴ Andlaşmada ayrıca Osmanlı topraklarındaki Ermeniler için "reform" yapılması öngörülüyordu. Yeşilköy'e gelmiş olan Grandük Nikola'yı ziyaret eden Ermeni Patriği Narses'in talebi üzerine reforma ilişkin bir madde andlaşmaya ilave edildi. Ermeniler böylece Rusya'nın himayesine girdiler. O güne kadar Tanzimat ve Islâhat Fermanları ile yapılması istenen reformlar tüm Hristiyan teb'ayı hedef alıyordu. Bu kez bir grubun tek başına reform konusu olması ve bunun Rusya tarafından denetlenmesi söz konusuydu.

Diğer büyük devletlerin Rusya'nın tek başına sağladığı bu ödünleri kabul etmemesi üzerine yapılan Berlin Kongresi'nde Bulgaristan'ın boyutları küçültüldü. Ama yurtlarını terk eden Türklerin geri dönmesi sağlanmadı. Ermeni konusunda öngörülen reformlar ise teyit edildi. Ancak, uygulamanın denetlenmesini büyük ülkeler birlikte üstlendiler. Anadolu'da Ermeni nüfusun bulunduğu yerlerde konsolosluklar açıldılar. Tehcire kadar geçen otuz yıllık süre içinde Ermenilerin siyasî ve silâhlı faaliyetleri, büyük devletlerin bu himayesinin yarattığı Ermeni yanlısı şartlarda gelişti.

¹⁴ Justine McCarthy, *Death and Exile: the Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton, New Jersey, The Darwin Press, 1995, s. 339.

1912-13 yıllarında bir yanda Osmanlı İmparatorluğu, öte yanda Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan arasında Balkan Savaşları oldu. Bu savaşlarda 1.450.000 Türk, Arnavut ve Pomak Müslüman öldü; 410.000'i ise saldırgan orduların önünden kaçarak, yakılan ve yıkılan yerleşim birimlerini geride bırakarak, bombardımanlar altında Anadolu'ya doğru sürgün edildi. Böylece, Türklerin 500 yıldır vatanı olan, çoğunlukta oldukları bir çok yerde Türk ve Müslüman varlığı sona erdi. Yılların biriktirdiği kültür varlıkları tahrip edildi. Birinci Dünya Savaşı patladığında yüzbinlerle mültecinin gelişinden henüz bir yıl geçmişti.

Osmanlılar Taşnak liderleriyle Ağustos 1914'te bir toplantı yaptılar. Ermenilerden sadık Osmanlı vatandaşları olarak hareket edeceklerine dair söz aldılar. Ancak, iki ay önce Erzurum'da yapılan gizli bir Taşnak toplantısında, savaştan bilistifade Ermenilerin Osmanlı devletine karşı geniş bir ayaklanma yapması kararlaştırılmıştı. Papazyan'ın da bilâhare teyit ettiği gibi, Ermeniler sözlerinde durmadılar ve Rus çıkarlarına hizmet ettiler.¹⁵

Rus Ermenileri de Osmanlı'ya saldıracak Rus ordularında yerlerini aldılar. Eçmiadzin Katolikos Rusların Kafkasya Genel Valisini, "Rusların Osmanlıların Ermeniler için reform yapmasını sağlamalarına karşılık, Ermenilerin Rus savaş çabalarını kayıtsız şartsız destekleyeceği"ni temin ediyordu.¹⁶ Daha sonra, Rus Çarı tarafından Tiflis'te kabulünde Katolikos Çar'a "Ermenilerin kurtuluşu Anadolu'da Türk hakimiyetinin dışında özerk bir Ermenistan'la sonuçlanacak ve bu Rusya'nın yardımıyla gerçekleşecek" dedi.¹⁷

Mart 1915'te Rus kuvvetleri Van'a doğru harekete geçtiler. 11 Nisan günü Van Ermenileri isyân etti ve Müslüman halka saldırdı. 21 Nisan günü Çar İkinci Nikola Van Ermeni Devrimci Komitesi'ne bir telgraf çekerek, "Ruslara hizmetlerinden dolayı" teşekkür etti. Amerika'daki Ermeni gazetesi **Gochnak** 24 Mayıs 1915 tarihli sayısında "Van'da sadece 1.500 Türk" kaldığı müjdesini veriyordu.

Osmanlı sınırını aşan Rus ordusu içindeki Ermeni güçlerine, silahlı savaşçı ismi Armen Garo olan eski Osmanlı milletvekili Karekin Pastırmacıyan kumanda ediyordu. Diğer bir eski milletvekili Hamparsum Boyacıyan, "Murat" kod adıyla, Türk köylerine saldı-

¹⁵ *Aspirations et agissements révolutionnaires des comités arméniens avant et après la proclamation de la Constitution Ottomane*, İstanbul, 1917, s. 144-146

¹⁶ G. Tchalkouchian, *Le Livre Rouge*, Paris, Imp. Veradzenount, 1919, s. 12.

¹⁷ *Idem*.

ran ve sivil nüfusu katleden gerilla gücünün başındaydı. Yine eski Van milletvekili Papazyan, Van, Bitlis ve Muş bölgesinde çarpışan gerillaların lideriydi.

Osmanlı yönetimi, Ermeni Patriği nezdinde sonuçsuz kalan bir uyarıda daha bulunduktan sonra 24 Nisan günü, Ermeni aydınlarını ve komitacı liderlerini tutuklamaya başladı.

Bu gelişmelerden tehcir kararının nedeni açıkça görülüyor. Ermenilerin Rus ordusuyla işbirliğine başlaması; Van'da isyân çıkarması; Ermeni gerillaların civar illerde etnik temizliğe girişmesi, Osmanlılar için, bilinen eski bir hikayenin tekrarı niteliğindedir. Balkanlar'da Ruslarla birlikte Balkan Hristiyanların yaptığı gibi, bu kez Rus ordularıyla birlikte hareket eden Ermeniler, bölgedeki Türk ve Müslümanları etnik temizliğe tâbi tutmaya, katletmeye, yerlerini yurtlarını yıkmaya başlamıştı. Ermenilerin önce bu askeri faaliyetlerine, sonra da siyasî emellerini gerçekleştirmelerine imkân vermemek amacıyla İmparatorluğun doğu cephesinden uzak bir bölgesine taşınması kararlaştırıldı.

Yok Etme Kastı ve İradesi

Sözleşme'nin 2'nci maddesine göre yok etme amacıyla sayılan beş fiilden birinin işlenmesi soykırım sayılabiliyor. Bunun için bir grubu grup niteliğiyle yok etme kastının mevcut bulunması gerek. Bu nedenle, Ermeni tarihçiler Osmanlı yöneticilerin Ermenileri grup olarak yok etme amacı taşıdıklarını kanıtlamaya çalıştılar. Böyle bir kanıtı rastlamayınca da, yalan söylemekten çekinmediler.¹⁸ Aram Andonyan adlı bir Ermeni, Talât Paşa'ya atfen yok etme emrinin verildiği sözde telgrafları yayımladı. Bunların sahte olduğu kısa zamanda ortaya çıktığı halde, propaganda malzemesi olarak kullanılmaya devam edildi.

Öte yandan, bir süre sonra yok etme amacını kanıtlayacak belgelerin bulunamaması, Ermeni yanlılarını farklı bir stratejiye itti. Önemli olan sonuçtu. Bir-buçuk milyon Ermeni'nin tehcir sırasında öldüğünü iddia etmeye başladılar. Rakamın yüksek tutulmasının bir nedeni propaganda etkisi iken, diğeri de tehcirle yok etme kastının varlığını dolaylı yoldan ispat ederek, soykırımı kanıtlamaktı. Bu amaçla tehcir öncesi Ermeni nüfusunun da yüksek gösterilmesi gerekiyordu. Bir yalan bir başka yalana yol açıyordu. Tarih hukukun gereklerine göre tahrif ediliyordu.

¹⁸ Aram Andonian, *Documents officiels concernant les massacres arméniens*, Paris, Turabian, 1920.

Bizim açımızdan, Ermenilerin özerklik veya bağımsızlık için siyasi ve silâhlı mücadele yapması, grup mensuplarının gruba ait olduğu için öldürüldüğü tezini boşa çıkarıp, tehcirin soykırım olmadığını kanıtlamaya yeterli. Ancak siyasi amaçla dahi olsa, bir sivil halkın sistematik ve kitlesel biçimde öldürülmesi insanlığa karşı suç oluşturuyor.¹⁹ Kaldı ki, Ermeni soykırım tezi artık Sözleşme'nin 2'nci maddesi (c) fıkrasına dayandırılıyor. Buna göre, Osmanlılar'ın Ermenileri açıkça yok etmekten çekindikleri için, tehcirden yararlanıp, Ermenilerin yok olmalarını sağlayacak yaşam şartlarını onlara dayattıkları; tehcir sırasında saldırılardan koruma, güvenli ulaşım sağlama, gıda ve ilaç tedarik etme, tedavilerini yapma, barınak ihtiyaçlarını karşılama gibi görevlerini yerine getirmeyerek (*omission*) ölümleri hızlandırdıkları; hattâ Teşkilât-ı Mahsusa'nın ve hapishanelerden serbest bırakılan canilerin katliamlarını bizzat örgütledikleri ileri sürülüyor. Unutmamak gerekir ki, doğrudan etkisi olan öldürme gibi fiillerin yanında, devletin görevini ihmal ederek ölümlere bilerek neden olması da soykırım fiili sayılabilir.

Bu nedenle, ölümlerin bir grubu yok etme kastıyla yapılp yapılmadığı ve tehcirin gizli bir soykırım olup olmadığı üzerinde durulması gerekiyor. Tehcirin amacının Rus ordularıyla birleşip, Hınçakların haritasındaki Türklerin, Balkanlar'daki Türkler gibi, etnik temizliğe maruz kalmasını önlemek olduğunu yukarda anlatmıştım. Ermeniler bir yandan Rus ordusu içinde kendi birliklerini kurup Osmanlı ordusuna karşı doğu cephesinde savaşırken, diğer cephelerde savaşan Osmanlı ordularından da kaçarak ülke içinde gerilla grupları oluşturmaya, Türk ve Müslüman yerleşim yerlerine saldırmaya, Osmanlı kuvvetlerini arkadan vurmaya ve lojistik hatlarını kesmeye başladılar. Bu faaliyetlerin ilk adımını Van isyânı oluşturdu.

Hükûmet Ermenilerle anlaşma imkânlarının kaybolduğunu, Patrik aracılığıyla yaptığı uyarıların dikkate alınmadığını gördükten sonra, bölge Ermenilerinin, yine Osmanlı topraklarının bir bölümü olan Suriye ve Kuzey Irak'a tehcir etme kararını aldı. Başkumandan Vekili Enver Paşa İçişleri Bakanı Talât Paşa'ya 2 Mayıs 1915'te gönderdiği bir telgrafta, Rusların 20 Nisan günü kendi sınırları içindeki Müslümanları perişan şekilde sınırlarımıza sürdüğünü bildiriyor; Van civarındaki Ermenilerin isyânına da atıfta

¹⁹ Roma Statüsü, madde 7 ve Eski Yugoslavya ile Ruanda Uluslararası Mahkemeleri'nin statülerindeki ilgili maddeler.

bulunarak, Ermenilerin ya Rus sınırına sürülmesini ya da başka yerlere dağıtılmasını öneriyordu. Bunun üzerine, Talât Paşa sorumluluğu bizzat yüklenerek, Ermeni tehcirini başlattı. Bir süre sonra da, sorumluluğu paylaşmak için 30 Mayıs günü konuya ilişkin bir geçici yasa çıkarılmasını sağladı. Böylece, komutanlara, asayişi bozan, silâhlı saldırgan ve direnişçileri, tecavüz ve direnişleri sırasında imha etme, casusluk ve vatana ihanet eden köy ve kasaba halkını tek tek veya toplu halde başka yerlere sevk ve iskân etme yetkileri verilmekle, tehcir işi orduya devredilmiş oldu.²⁰

Buradan da görüleceği üzere, Ermeni tehciri için çok önceden karar verilmiş olması, bu karara uygun olarak plânlar yapılması, gerekli teşkilâtlanmanın oluşturulması ve nihayet hazırlıklar tamamlanarak tehcire başlanması söz konusu olmadı. Ortada, doğu cephesindeki gelişmelerden endişelenen bir komutanın acilen önlem alınması talebi var. Hükûmet bu talebe derhal cevap vermek istiyor. Önceden hazırlık yapılmadığı öylesine açık ki, İçişleri Bakanı Talât Paşa daha fazla gecikme olmasın diye, gerekli yasayı bile çıkarmadan göç hareketini başlatıyor. Yasa arkadan geliyor. Bu durumda yok etme kastıyla plân ve örgütlenme yapılması söz konusu değil. Yasanın metninde, sevk sırasında istirahatlarının, can ve mal güvenliklerinin temini, "göç ödeneği"nden gıdalarının sağlanması, iskân için gerekli arazi tahsisi, ihtiyaç sahiplerine hükûmetçe konut inşaaı, çiftçilere tohumluk, alet-edevat dağıtılması, geride bıraktıkları değerlerin bedelinin kendilerine ödenmesi, terk ettikleri gayrı menkullere başkalarının yerleştirilmesi halinde bunların değerinin saptanıp sahiplerine verilmesi gibi hususlar yer alıyor.²¹

Ayrıca, 10 Haziran 1915 tarihinde yayınlanan talimatname ile de tehcire tâbi tutulan Ermenilerin malları koruma altına alındı. Gittikleri yerlere yerleşmelerini kolaylaştırmak için de nakdi ve aynî yardımda bulunuldu. Sevk edilen Ermenilerin geride kalan taşınmaz malları hükûmetçe kendileri namına müzayede ile satıldı ve kurulan komisyonca kendilerine ödendi.²² 25 Kasım 1915 tarihinde Anadolu'daki vilayetlere gönderilen bir emirle tehcir geçici olarak durduruldu. Daha sonra yapılan tehcir mevzii kaldı. Nihayet, 1916 sonunda da tehcire fiilen son verildi. Savaşın sonra Ermenilerin istediklere yerlere dönmeleri için izin çıktı. Komisyon-

²⁰ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler: 1915-1920**, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994, s. 8.

²¹ *Ibid.*, s. 31, 32.

²² *Ibid.*, s. 11.

larca hıfzedilen veya satılan gayrı menkullerini geriye almaları için kolaylık gösterildi.²³ Tüm bu eylemler bir soykırım girişimini gizlemek için alınmış olamaz.

Tehcir uygulamasıyla ilgili olarak başkentle taşra teşkilâtı arasında cereyan eden yazışmalarda da Ermenileri yok etme kastı kuşkusu yaratan hiçbir atfa rastlanmıyor. Tersine güvenli bir biçimde sevk edilmelerini sağlamak amacıyla karşılıklı taleplerde bulunulduğu görülüyor. Bunlar arasında en ilginç olan yazışmalardan bir bölümü Erzurum Valiliğiyle Talât Paşa arasında geçiyor. Rus sınırında olduğu için öncelik verilen bu bölge Ermenilerinin tüm şahsî eşyalarını birlikte götürebilecekleri bildiriliyor. Diyarbakır, Harput ve Sivas Ermenilerinin ihracına gerek olmadığı belirtiliyor ki, Rus tehlikesi Orta Anadolu'ya yönelince bu karar değiştiriliyor. Erzurum'dan sevk edilen 500 kişilik bir gruba Erzincan ile Erzurum arasında Kürt yurttaşlarca saldırılması üzerine, yol boyunca mevcut köy ve kasabalardan yapılacak saldırıların şiddetle cezalandırılması Diyarbakır, Elâziz ve Bitlis'ten isteniyor. Dersim eşkiyasının Erzurum'dan gelen Ermenilere saldırımları üzerine Elâziz Valiliğine acil tedbir alması emrediliyor. Tehcir sırasında Ermenilerin güvenliğinin tam olarak korunamadığını görüp sevki durdurduğu anlaşılan Erzurum Valisine ertelemenin askerî nedenlerle mümkün olmadığı anlatılıyor. Buna rağmen, zaman zaman Erzurum'dan göçün durdurulduğu görülüyor.²⁴

Tüm bu tedbirlere rağmen, bazı sivil Ermenilerin tehcir sırasında öldüğüne kuşku yok. Bu ölümlerin, devletin aslı görevini bilerek ihmâl etmesinden kaynaklanmadığı açık. Doğu cephesindeki 65.000 kişilik Osmanlı ordusu da Sarıkamış'ta donarak öldü. İklim ve coğrafya şartları, Ermeni konvoylarını korumakla görevli askerî birliklerin yetersizliği, ihtiyacı karşılayacak gıda ve ilâç bulunmaması ve salgın hastalıklar ölümlerin doğal nedenlerini oluşturuyor. Son günlerini yaşamakta olan bir devletin güçsüzlüğü görev ihmâli olarak nitelenemez.

Görünüşe göre, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri'nin Osmanlı Arşivlerine girmesi mümkündü. Talât Paşa'nın gönderdiği gizli bir talimatın aslı İngiliz Arşivlerinde bulundu.²⁵ Britanya arşivlerinde bulunan orijinal bir Osmanlı belgesinde "bu talimatın amacı münhasıran (terörle uğraşan) komitelerin kapatılmasıyla

²³ *Ibid.*, s. 12.

²⁴ *Ibid.*, s. 35, 43, 44, 51.

²⁵ Dossier no. 371, document 9518 E. 5523.

ilgili olduğundan, Türklerle Ermenilerin birbirlerini öldürmelerine yol açacak hiçbir uygulama yapılmaması gerekmektedir" deniyor. Bu belgenin üzerine dışişleri memuru D.G. Osborn, "her ne pahasına olursa olsun katliamı önlemeyi amaçlıyor" diye not düşüyor.²⁶ Bütün bunlar tehcirin Ermenileri yok etmek amacıyla düzenlenmiş olmadığını gösteriyor.

Bazı Ermeni yanlısı yazarlar, arşivlerin tasnifi nedeniyle gecikecek açılmasını, hükûmetin yok etme kararını kanıtlayacak belgelerin ortadan kaldırılmasını amaçladığını ileri sürüyorlar. Bunlar savaş sonunda İttihatçıların kendilerini ilzam eden belgeleri toplayıp imha ettiklerini iddia ediyorlar. Oysa, Osmanlı arşiv sisteminde gelen ve giden evrak kayıt defterlerine işleniyor. Bir kez buna kaydedilen bir belgenin yok edilmesi mümkün değil. Kaldı ki, Bab-ı Âlî'nin gönderdiği çok büyük sayıya varan belgeler çok çeşitli taşra merkezlerine dağılıyor. Büyük bir bölümü de birden çok merkeze gönderilen genelgelerden oluşuyor. Hükûmet merkezindeki müsveddelerin imha edildiği varsayılsa dahi, taşradaki asıllarının yok edilmesi pratik olarak imkânsız.

Dönemin hükûmetinde Ermenileri yok etme kastının bulunmadığının açık bir kanıtı da sevk sırasında Ermenilere saldıran çetelerle, Ermenilerin durumundan yararlanan, görevlerini yapmayan ve yetkilerini kötüye kullananların divân-ı harbe sevk edilerek cezalandırılmasıdır. 1918 yılına, yani Mondros Mütarekesi'ne kadar bu çerçevede 1397 kişi çeşitli cezalara çarptırıldı ve yarısından çoğu idam edildi.²⁷ Yahudi soykırımından sorumlu Nazi SS'lerinin böyle nedenlerden değil de, soykırımı etkin biçimde uygulamamalarından dolayı cezalandırıldıkları biliniyor.

Soykırım Fiilleri

Nazilerin Yahudilere yaptığı soykırımda büyük çoğunlukla Sözleşmenin 2'nci maddesi (a) fıkrasında kayıtlı olan "gruba mensup kişileri öldürme" fiilini işledikleri görülüyor. Bilindiği gibi, bu katliamlar temerküz kamplarına taşınan, yani 'déporté' edilen Yahudilerin bu kamplarda uzun süre yaşanması mümkün olmayan şartlarda tutulmaları, sonra da gazla öldürülmeleri şeklinde oldu. Bir başka ifadeyle, yer değiştirme ölümlere neden olan bir soykırım fiili

²⁶ 371/4241/170751. Kamuran Gürün, *The Armenian File*, London, K. Rustem & Bro. and Weidenfeld & Nicolson Ltd, 1985, s. 237.

²⁷ *Ibid.*, s. 259. Cezalandırılan kişilerin illere göre dağılımı şöyle: Sivas 648; Mamuretülaziz 223; Diyarbakır 70; Bitlis 25; Eskişehir 29; Şebinkarahisar 6; Niğde 8; İzmit 33; Ankara 32; Kayseri 69; Suriye 27; Hüdavendigâr 12; Konya 12; Urfa 189; Canik 14.

değil. Buna karşılık, kamplardaki yaşam şartları Sözleşme 2'nci madde (c)'ye, gaz odalarındaki ölümler de aynı madde (a)'ya uygun fiiller. Bu fiiller, Naziler tarafından önceden plânlanarak, örgütlenerek ve sistematik ve kitlesel biçimde uygulanarak gerçekleştirildi.

Tehcir sırasında Ermeni nüfusa ve yerleşim birimlerine Osmanlı güçlerince silâhlı saldırılar olmaması 2'nci madde (a) ve (b)'de öngörülen fiillerin işlenmediğini gösteriyor. Ermeni taraftarı yazarlar, etnik temizliğin bu temel unsurunun tehcirde bulunmamasını telâfi etmek ve tehciri soykırım gibi göstermek için, tehcirin M. 2/c'ye göre Ermenilerin bedenlen yok edilmelerini dolaylı yoldan sağlamak için, "grup yaşam şartlarının bilerek ya da kasten bozulmuş" olduğunu ileri sürüyorlar. Kısaca, sanki Osmanlılar Ermenileri açıkça katletmemişler; tehcirin şartlarını Ermenilerin kendiliklerinden ölmelerini sağlayacak şekilde ayarlamışlar. Ermeni soykırım tezi tümüyle bu zemine oturuyor.

Açıkça soykırım fiilleri işlemekten farklı olarak, tehcirin dolaylı soykırım olduğunu kanıtlamak çok daha zor. Zira soykırım için gerekli yok etme kastının varlığını gösterecek beyan ve talimatlara rastlamak imkânsız. Aksine, tüm arşiv belgeleri tehcirin imkân ölçüsünde az kayıpla uygulanmasıyla ilgili.

Bu gerçeği saptırmak için Ermeni yazarlar iki izah yoluna başvuruyor. Tehcir sonucunda ölenlerin sayısı olağanüstü yüksek gösteriliyor. Bu amaçla, önce toplam nüfus rakamlarını yükseltiyor, sonra da buna oranla ölenleri çok yüksek saptıyor ve böylece amacın göç değil, öldürme olduğu kanıtlanmak istiyorlar. Bu yaklaşımı destekleyen diğer yol ise, sözlü tarih denen ve tehciri yaşamış olanların başlarından geçenlerin derlenmesi suretiyle kastın yok etme olduğunu ispatlamaktan oluşuyor. Denebilir ki, Ermeni tarihçiler yazdıkları kitapların hemen tümünde soykırım dedikleri olayı bu yöntemlerle kanıtlama peşindeler.

Tehcir sırasında kimi aile ve bireyin kişisel trajediler yaşamış olduklarına kuşku yok. Mübadele bile benzer trajediler yaratıyor. Ancak, bu durum grubun soykırıma uğramış olduğunu göstermez. Bu açıdan sözlü tarih yaklaşımı, hukukî değeri olmamak bir yana, tarih yazımı bakımından da sorunlu, tarihle hatırat arası bir alan.

Yukarda da belirtildiği üzere, tehcir 20 Nisan 1915 tarihinde Rusların bir Müslüman sivil topluluğu perişan halde sınırlarımıza

sokması olayını Enver Paşa'nın Talât Paşa'ya 2 Mayıs'ta yazılı olarak bildirmesi üzerine resmen alındı. Daha önce Ermenilerin Van'da isyân çıkarmalarını takiben 24 Nisan'da silâhlı Ermeni gruplara karşı bazı küçük harekât başlamıştı. Tehcirin soykırım olduğunu kanıtlama sadedinde, aynı gün tutuklanan 235 Ermeni komitacı liderin, Ermeni toplumunun ileri gelen aydınları olduğu iddiasının geçerli olmadığı biliniyor.

Osmanlı Hükûmeti, Enver Paşa'nın iki önerisinden diğerini, yani Rusların Müslümanlara yaptığı gibi, Ermenileri Rus sınırına sürmeyi yeğleyebilirdi. Bu uygulama, Balkan ülkelerinin Ermenilerden çok daha büyük Türk ve Müslüman nüfusa yaptığı şeydi. İngiliz ve Fransızlara karşı bir ölüm-kalım savaşına girmiş olan imparatorluğun, bunların kamuoyundan çekinmesi ve tehcirin arkasına saklanması için fazla bir neden yoktu. Bir başka deyişle, İttihatçılar için, Türklere ve Müslümanlara yapılanın aynısını Ermenilere yapmak sanıldığı kadar zor değildi. Tehcirin seçilmiş olması, bu nedenle, dolaylı öldürme değil, Ermenileri ülkenin savaş güvenliği açısından daha az sakıncalı bir bölgesine taşımaktan ibaretti.

Ermeni toplam nüfusuna gelince: Birinci Dünya Savaşı öncesi Batı kaynaklarına göre, 1.555.000 (Fransız 'Sarı Kitabı') ile 1.056.000 (İngiliz Yıllığı) arasında değişiyor. Bu rakam zaman ilerledikçe üç milyona kadar çıktı. Fransız Milli Meclisi'nin kabul ettiği soykırım yasasına esas olan raportör François Rochebloine'in 15 Ocak 2001 tarihli raporunda, Ermeni nüfusu 1.8 milyon olarak veriliyor. Ölümlere ilişkin rakamlarda da sürekli artış eğilimi izleniyor. **Encyclopaedia Britannica**'nın 1918 tarihli nüshasında 600.000 olarak gösterilen Ermeni ölümlerinin, 1968 nüshasında 1.5 milyona çıktığı görülüyor. Rochebloine raporunda, başka hiçbir yerde rastlanmayan biçimde, 600.000 Ermeninin bulundukları yerde, diğer bir 600.000'in tehcir sırasında olmak üzere 1.2 milyon öldüğü; 200.000'inin Kafkaslara (Rus ordularıyla birlikte) kaçtığı; 100.000'inin kaçırıldığı (?); 150.000'inin tehcirden ölmeden kurtulduğu; 150.000'inin de tehcire uğramadan kaçtığı belirtiliyor.

Öte yandan, Ermeni nüfusu olarak, Osmanlı istatistiklerindeki 1.295 milyonun esas alınması doğru olacak. En basitinden, Osmanlılar vergi toplama ve askere alma nedenleriyle doğru istatistikler tutmak zorundaydılar. Aslında, bu rakam yukarıda sözü edilen ve dönemin iki Batı kaynağının ortalamasıdır.

Ölenleri hesaplamak için önce tehcirle sağsalım Suriye ve Irak'a ulaşanların sayısını bulmak lâzım. Osmanlı İçişleri Bakanlığı'nın 7 Aralık 1916 tarihli raporunda 702.900 kişinin nakledildiği, bu amaçla harcanan para ile birlikte bildiriliyor.²⁸ Milletler Cemiyeti'nin Göçler Komisyonu, Birinci Dünya Savaşı boyunca Türkiye'den Rusya'ya geçen Ermenilerin sayısını 400-420.000 olarak veriyor.²⁹ Tehcire tâbi tutulmayan İstanbul, Kütahya, Aydın (İzmir dahil) da yaşayan Ermenilerin 200.000 olduğu hesaba katıldığında, her iki taraftan da hayatlarını yitirenlerin anısına saygımız bakî kalmak kaydıyla, tehcir dolayısıyla ölen Ermenilerin ciddi bir rakama ulaşmadığı sonucu çıkıyor.

Sèvres müzakerelerinden önce İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin İngilizlere verdiği bilgiye göre, 1920'de Mondros Mütarekesi sonrası Osmanlı sınırları içinde kalan Ermeni nüfus 625.000. Buna Kafkaslar'a gidenler eklendiğinde 1.045.000 ediyor. Savaş öncesi toplam nüfus 1.3 milyon olduğuna göre, şu ya da bu nedenle ölenler 265.000'de kalıyor.

Ermeni Milli Komitesi başkanı olarak Paris Barış Konferansı'na katılan Boghos (Bogos) Nubar Paşa, 700.000 Ermeni'nin başka ülkelere göçtüğünü, 280.000 Ermeni'nin Türkiye sınırları içinde yaşadığını ilân ediyor. Bunların toplamı 1.3 milyondan çıkarıldığında, 320.000 Ermeni'nin öldüğü sonucuna ulaşıyor. Ama kendisi 1 milyondan fazla Ermeni'nin öldürüldüğünü iddia edebiliyor ki, bunun doğru olabilmesi için savaş öncesi Ermeni nüfusunun iki milyonu geçmesi gerekiyor. Adıgeçen savaş öncesi Osmanlı Ermenilerinin 4.5 milyonluk bir nüfusa sahip olduğunu vurguluyor ve gelecek kuşaklara bir çeşit "açık artırma" konusunda ilk örneği oluşturuyor.

Savaş sırasında propaganda işlerinden sorumlu Arnold J. Toynbee yazdığı "Mavi Kitap"ta ölen Ermenilerin 600.000 olduğunu bildiriyor.³⁰ Bu rakam bilâhare **Encyclopaedia Britannica**'ya geçiyor. Buna karşılık, Toynbee 38 sayılı dipnotunda, 5 Nisan 1916'a kadar tehcirle Zor, Şam ve Halep'e ulaşan Ermenilerin sayısını 500.000 olarak veriyor. Tehcire tâbi olmayan 200.000 ve Kafkaslara giden 400.000 ile birlikte Ermeni nüfusu 1.7 milyona çıkıyor. Nüfus 1.3 olarak alınırsa, ölenlerin 600.000'den 200.000'e inmesi gerekiyor.

²⁸ Genelkurmay, KLS 361, dosya 1445, F. 15-22.

²⁹ Gürün, **op.cit.**, s. 263.

³⁰ FO, Hc.1/8008, XC/A-018055, s. 651.

Yukarıdaki rakamlardan, Ermeni nüfusuna ilişkin değişik tahminlere göre, Ermeni kayıplarının birkaç binden 600 bine kadar uzandığı anlaşıyor. Ölümünün 300.000'i aştığını gösteren tüm istatistiklerin savaş öncesi Ermeni nüfusunu aşırı derece yükselttiği görülüyor. Yer değiştirme sırasındaki ölümlere karşın, hedeflerine kazasız, belâsız varanların, Toynbee'nin bile kabul ettiğine göre, yaklaşık yarım milyon olduğunu unutmamamız gerekir. Bu da kanıtıyor ki, bu yer değiştirme gizli bir soykırım değildi, çünkü öyle olsaydı, Osmanlılar bunların yaşamalarına izin vermezlerdi.

Her şeye rağmen, ölümlerin sayısı küçümsenemez. Ancak, tüm ölümlerin tehcir sırasında olmadığını da akılda tutmak gerekiyor. Dönemin savaşlarında düşman ordularının önünden kaçanlar da göç halinde bulunuyorlar. Rus ordusunun 1915 Mayıs ayında Van civarında başlayan harekâtından sonra, Osmanlı ordusu kaybettiği yerleri geri alıyor. Ondan sonra başlayan çok daha büyük Rus saldırısı Elâziz'e kadar ulaşıyor. 1917 Ekim Devriminin hemen ardından Rus orduları bu kez çekiliyorlar ve Osmanlılar tekrar ilerliyor. Bu ileri-geri askerî hareketlerin önünde Türkler de, Ermeniler de göçe zorlanıyorlar. Örneğin, doğu Anadolu'da ülke içi göç etmek zorunda kalan Müslüman nüfusun 900.000 civarında olduğu hesaplanıyor.³¹ Son derece zor bir coğrafyada, çoğu kez Müslüman Hristiyan ayrımı yapmayan çetelerin saldırı ve soygunlarına da maruz kalarak, ilkel ulaşım şartlarında soğukta yürüyerek veya araba ve atla yapılan göçlerde 3-4 gün içinde yiyeceklerin bitmesi, su sıkıntısı ve yorgunluktan, özellikle çocuk ve yaşlıların zayıf düşmesi üzerine, tifo ve tifüs hastalıklarının ölümleri süratle artırdığı görülüyor. Aynı coğrafî ve fizik şartlarda yapılan Ermeni tehcirinin, birçok bakımdan, bu tür göçlerden çok daha güvenli ve sağlıklı olduğu söylenebilir. Kaldı ki, Kurtuluş Savaşı sırasında Maraş'ı boşaltan Fransızlarla birlikte çekilen 5000 Ermeni'nin, 10-24 Şubat 1920'de yaptıkları yolculuğun zor şartları dolayısıyla, dış saldırılara uğramadıkları halde, 2-3 bini ölüyor.³²

Bu nedenlerle, Barış Konferansı sırasında bir Alman raporuna atfen, Boghos Nubar Paşa, Türklerin Ermenilerden daha fazla kayıp verdiğini, Türklerin savaş sırasındaki tüm kayıplarının 2.5 milyon olduğunu, bunun "savaş, salgın hastalıklar ve kıtlıkla, ilâç ve hastane personeli yetersizliği" dolayısıyla vuku bulduğunu, bu ka-

³¹ McCarthy, *op. cit.*, s. 339.

³² Georges Boudière, "Notes sur la campagne de Syrie-Cilicie: l'affaire de Maraş", janvier-fevrier 1920, *Turcica*, Paris/Strasbourg, IX/2-X (1978), s. 160.

yıpların en az yarısının "Rus ve Ermeni ordularınca işgâl edilen Ermeni vilâyetleri"nde yaşayan Türkler arasında gerçekleştiğini bildiriyor. Bu tahlile göre, Doğu Anadolu'da 1.250.000 Müslüman'ın ölmüş olması gerek.

Gerçekten de, bilâhare yapılan nüfus çalışmaları bu rakamın doğruluğunu büyük ölçüde kanıtıyor. Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı sırasında savaş alanı kayıpları 500-550.000 civarında. Sivil nüfus kaybıysa iki milyon. Savaş alanı Anadolu'nun doğusu olduğundan, kuşkusuz, toplam sivil kayıpların yarısından fazlasının bu bölgede olması doğal. Nitekim, McCarthy'nin 1914-21 arasında bölgedeki sivil Müslüman kayıplara ilişkin tahmini de 1.190.000.

Nihayet, Türk ve Ermeni sivil nüfuslarının 'mukatele' denen karşılıklı çatışmalardaki ölümleri de, kesin rakamlar bilinmemekle birlikte, bu toplamların içinde yer alıyor. 1980'lerin başında başlatılan ve toplu mezarların incelenmesini amaçlayan Şüheda projesinin bulgularına göre, Doğu Anadolu'da çok sayıda toplu mezar mevcut. Antropolojik çalışmalar bu mezarların kimlere ait olduğunu bilimsel şekilde ortaya çıkarıyor. Henüz genel bir değerlendirme için erken olmakla birlikte, Türklere ait mezarların daha çok olduğu görülüyor. Bu mezarlardan, halkın Ermeni mezalimi hakkında söylediklerinin bir mitoloji olmadığı da anlaşıyor. Savaşa katılan Müslümanlar savaş sonuna kadar orduları terk etmiyorlar. Buna karşılık, Ermeni kökenli askerlerin yoğun olarak kaçtıkları görülüyor. Bunların oluşturduğu silahlı grupların Müslüman köylerine yaptıkları saldırılara karşı eli silâh tutan kimse bulunmadığından, etkin savunma yapma imkânı bulunamıyor. Müslüman ölümleri bu nedenle Ermeni ölümlerinden bu denli daha büyük oluyor.

Anadolu'nun doğusuyla batısından tehcir edilenlerin akıbeti arasında fark var. Batı'dan yapılan kısmî tehcir demiryollarının bulunması dolayısıyla çok daha az ölümlere yol açıyor ve savaş sonunda geri dönenlerin sayısı da yüksek oluyor. Buna karşılık, doğuda arazinin sarp olması, demiryolu bulunmaması ve çetelerin faaliyetlerine karşı, cephelerde savaşmayan çok az sayıda jandarmının Ermenileri korumakla görevlendirilebilmesi, Ermeni ölümlerinin batıdan daha fazla olmasına neden oluyor.

Yine de, Ermeni ölümlerinin iddia edilenin çok altında kalan sayısı ve bu ölümlerin çoğunluğunun tehcir dışı vuku bulmuş olması gerçeği, tehcirin yok etme kastını gizleyen bir soykırım fiili olmadığını gösteriyor. Aksi halde, 'soykırımcı' denen Türklerin

'soykırım kurbanı' Ermenilerden çok daha fazla kayıp verdiği, garip ve izahı zor bir soykırımla karşı karşıya kalmış olacaktık.

Kısmen veya Tamamen

Soykırımında bir grubun tümünü veya bir bölümünü yok etme iradesiyle bazı fiillerin işlenmesi gerekiyor. Soykırımında bir grubun mensuplarının, o gruba ait olduklarından dolayı, ırkçı nefretle yok edilmesi söz konusu olduğundan, yok etme iradesinin mantıken grubun tümüne dönük olması lâzım. Soykırım sonunda grubun bir kısmının kurtulması, hepsini yok etme kastının bulunmamış olmasından ziyade, geriye kalanların soykırım yapan örgütlenmenin erişiminin dışında kaldığını ya da soykırım yapanın gücünün işi bitirmeye yetmediğini gösteriyor. Nazilerin Yahudileri soykırıma uğratmasında durum buydu.

Ermeni tehciri sadece Gregoryan Ermenilerin sevkini öngördü. Katolik ve Protestan Ermeniler tehcir dışı kaldılar. Üç dine mensup Ermenilerin sadece bir dine mensup olanlarının tehcir edilmesi, Osmanlılarda Ermenilerin tümüne dönük bir ırkçı nefretin bulunmadığını gösteriyor. Kaldı ki, esasen Katolik ve Protestan gruplara mensup olanlara karşı bir ırkçı nefretin bulunmaması, İslâm açısından üç dinin de Hristiyanlığın sadece farklı mezhepleri olarak algılandığı göz önüne alındığında, Osmanlılarda Gregoryanlara karşı da ırkçı nefretin bulunmadığını kanıtlıyor. İmparatorlukta Müslümanlarla Hristiyanlar arasında din konusunda, tehcirle sonuçlanacak bir ihtilâfın bulunmadığı da biliniyor. Ortodoks Ruslarla dindaş olan Gregoryan Ermenilerin, Rus ordularının yardımıyla, bölgede etnik temizliğe girişip bağımsızlık kazanması ihtimalini bertaraf etmenin tehcirde payı olduğu aşikâr. Rus ordusunun ilerleme hattı üstünde bulunan bu en büyük Ermeni grubun içinden çıkan terörist ve gerillaların Osmanlı ordusunu arkadan vurması, lojistik yollarını kesmesi ve Müslüman yerleşim birimlerinde katliamlara girişmesi, tehciri askerî açıdan kaçınılmaz kılıyor. Bu nokta tehcir kararının altında yatan nedenin, ülke savunması, güvenliği ve toprak bütünlüğü ile Türklerin can güvenliğini koruma olduğunu gösteriyor.

Öte yandan, bazı kentlerdeki Ermeniler, dinî aidiyetlerine bakılmaksızın tehcirin dışında bırakılıyor. İstanbul, Kütahya ve İzmir'i de kapsayan Aydın Ermenileri bunların arasında bulunuyor. İzmit, Bursa, Kastamonu, Ankara ve Konya'dan tehcir edilen Ermeniler hemen tümüyle geri dönüyorlar. Kayseri, Sivas, Harput ve Diyarbakır Ermenileri büyük kısmıyla geri döndükleri halde, köyle-

rine gidemiyorlar. Erzurum ve Bitlis'ten tehcir edilenler ise Kilikya'ya (Çukurova ve yöresi) geçiyorlar³³ ve Kurtuluş Savaşı sırasında Fransızlarla birlikte Türklere saldırıyorlar.

Başkent İstanbul dahil, tehcir yapılmayan illerdeki Ermenilerin sayısı 170-180.000 civarında. Ama bunun sembolik anlamı önemli. Irkçı nefretin yol açtığı Yahudi soykırımında, Berlin veya Münih Yahudilerinin soykırım dışında bırakılabileceğini düşünmek bile mümkün değil. Sadece bu örnek bile Osmanlıların Ermenilere soykırım yapmadığını ortaya koyuyor.

Mahkemeler

Savaşın sonra İstanbul'un işgaliyle birlikte, Sèvres Andlaşması'na göre Ermeni olaylarını kovuşturmak amacıyla mahkemeler kuruldu. Bunların en ünlüsü Nemrut Mustafa mahkemesiydi. Amiral Calthorpe 24 Ocak 1919 günü Londra'ya gönderdiği bir telgrafta, Vezir-i Azam'ın kendisine 160-200 kişinin tutuklandığını söylediğini bildiriyor. Mahkemenin bir özelliği, İttihat ve Terakki düşmanı Hürriyet ve İtilâf Hükûmeti'nce kurulmuş olmasıysa, diğeri de sanıklara savunma hakkının tanınmaması oldu. Bir süre sonra mahkemenin adil yargı yapamayacağını, belki de etkin yargıda bulunamayacağını anlayan İngiliz işgal kuvvetleri 144 sanığı Malta Adasına taşıdı. Günün hukuk kurallarına aykırı olmasına rağmen, İngiliz mahkemesinin bu sanıkları yargılamasını istedi. Savaşa gecikerek girmesi dolayısıyla 1916 yılına kadar açık olan Amerikan Büyükelçiliği ve Anadolu'daki konsolosluklarının elindeki kanıtların İngiltere'ye verilmesi talep edildi. İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği'nden bir uzman, Amerikan arşivlerini inceledikten sonra, Londra'ya çekilen 13 Temmuz 1921 tarihli bir telgrafta Amerika'nın elinde Malta'daki sanıkları suçlamada kullanılabilecek herhangi bir kanıt olmadığı bildirildi.³⁴ İngiliz Kraliyet başsavcısı, 29 Temmuz 1921 tarihli raporunda şöyle demektedir: "...Şu ana kadar sağlanan yazılı tanıklıklarda, sanıklara yöneltilen suçları belli bir kesinlikle ortaya koyan bilgiler elde edilmemiştir. Herhangi bir tanık bulunacağı da belli değildir." Bu durumda başsavcı, kendisine sunulan davaların her birinin başarısı hakkında bir görüş bildirme durumunda olmadığını ifade etmiştir.³⁵

³³ Ermeni Patriğinin İngilizlere verdiği bilgiler. FO, 371/6556/E.2730/800/44.

³⁴ Gürün, *op. cit.*, s. 236.

³⁵ Büyük Britanya Washington Büyükelçiliği'nin 13 Temmuz 1921 tarih, 722 sayılı telgrafi. FO, 371/6504.

Bundan sonra, hâlâ Ermenilere karşı soykırım suçunun işlendiği iddiası, sadece bir sözleşmenin geriye işletilmesi gibi hukuka aykırı bir istek olmayacak, hakkındaki suçlamalardan dolayı yargılanması dahi mümkün olmadığı karara bağlanan kişilerin, yeni kanıtlar yokken, yargılanmalarını istemek anlamına gelecektir. Eğer Ermeni soykırım iddiaları, Sözleşme'nin 9'uncu maddesindeki devlet sorumluluğu ilkesine dayandırılıyorsa, hukuktaki gelişmenin soykırım fiillerini işleyen kişilere münhasır olduğunu ya da o hale geldiğini de unutmamak gerekir.

Ermeni Tehciri İnsanlığa Karşı Suç muydu?

Yukarıda ayrıntılarıyla anlatıldığı üzere, tehcir Ermenilerin grup nitelikleriyle, yaşam şartlarını yok olmalarına yol açacak şekilde "kasten" zorlaştırmayı amaçlamadığından, bir soykırım değil.³⁶ Buna karşılık, tehcir edilen bir grubun verdiği kayıpları, insanlığa karşı suç kavramı içine sokmaya imkân var mı?

Yukarıda da belirtildiği gibi, Ermeni tehciri başladığında İngiliz, Fransız ve Rus Hükümetleri "...Türkiye'nin insanlığa ve uygarlığa karşı ...suçları"ndan söz ederek, ilgilileri sorumlu tutacaklarını 24 Mayıs 1915'te bir ortak bildiriyle ilân etmişlerdi. O tarihlerde insanlığa karşı suç kavramı bir deyişten ibaretti ve henüz hukukî bir kavram olarak kabul edilmemişti. Bu nedenle, Ermeni tehciri ile insanlığa karşı suç arasında bu bildiri vasıtasıyla bir ilişki kurmak mümkün olamaz.

İnsanlığa karşı suç kavramı uluslararası düzeyde ilk kez 1946 Nuremberg İlkeleri 6 (c)'de yer aldı. Bu suçun savaş sırasında işlenmesi öngörülüyordu. Herhangi bir sivil toplumun, siyasî, ırkî veya dinî nedenlerle mezalime tâbi tutulması; (mensuplarının) katledilmesi, yok edilmesi, göçe zorlanması ve benzeri fiilleri içeriyordu.

1948 yılında kabul edilen soykırıma ilişkin Sözleşme'nin 2'nci maddesindeki soykırım suçu tanımı, Nuremberg İlkeleri içinde yer alan bu insanlığa karşı suç kavramından üretildi. Böylece, soykırım insanlığa karşı suçların dışına çıkarılınca, geriye Uluslararası Ceza Mahkemesi (Roma) Statüsü'nün 7'nci maddesindeki insanlığa karşı modern suç tanımı kaldı.

³⁶ International Law Commission, 48th Session, 6 May-26 July 1996, Draft Code of Crimes against Peace and Security of Mankind, s. 92.

Buna göre, insanlığa karşı suçların, Nuremberg İlkeleri'nde öngörülen savaş sırasında işlenmesi şartı terk edildi. Bu suçların işleneceği gruplar sayılmadı. Herhangi bir sivil topluluğa karşı işlenebileceği kabul edildi. 7'nci maddenin girişinde insanlığa karşı suçların "siyasî, ırkî veya dinî" gibi nedenlerle işlenmesine ise değinilmedi. Bu suçun oluşması için nedenlerin zikredilmemesi, hangi nedenle olursa olsun, öngörülen fiillerin işlenmiş olmasının yeterli olduğunu gösteriyor. Buna karşılık, 7'nci maddede, öngörülen fiilin insanlığa karşı suç sayılabilmesi için aranan tek şart, söz konusu fiillerin bir sivil topluluğa karşı yapılan "yaygın ve sistematik bir saldırının parçası olarak ve saldırı amacını bilerek" işlenmesine bağlandı. Yani, 7'nci maddede a'dan k'ya kadar sayılan on-bir fiilin tek başına işlenmesi halinde insanlığa karşı suç oluşturmayacağı benimsendi. Bir topluluğa karşı siyasî, ırkî, millî, etnik, kültürel dinî ve cinsî nedenlerle yapılan mezalim, insanlığa karşı suçun genel sâiki olarak değil de, onbir fiilden biri olarak sayıldı.

Bu açıklamadan, her ikisi de uluslararası suç olan ve dolayısıyla uluslararası yargıya tâbi tutulan soykırım ile insanlığa karşı suç arasındaki farklar kendiliğinden ortaya çıkıyor. Sözleşmenin 2'nci maddesinin giriş bölümündeki soykırım tanımıyla kıyaslandığında, soykırımın millî, ırkî, etnik ve dinî olmak üzere sadece dört gruba karşı işlenmesi mümkün. Siyasî gruplara karşı işlenen fiiller soykırım içine girmiyor. Buna karşılık, insanlığa karşı suçlar her gruba karşı işlenebiliyor. Soykırımda bir grubu yok etme kastıyla bazı fiillerin işlenmesi gerekiyor. İnsanlığa karşı suçun oluşması için yok etme iradesi aranmıyor. Gruba karşı "yaygın ve sistematik saldırı" yeterli görülüyor. Soykırımda fiillerin sâiki, bir grubu, grup niteliğiyle, yok etme şeklinde ortaya çıkıyorken ve bu ancak o gruba karşı ırkçı nefretin varlığı halinde geçerliken, Roma Statüsü 7'nci maddesinin giriş bölümünde, insanlığa karşı suç için herhangi bir genel sâik aranmıyor.

Bu şartlar altında, bir siyasî grup da olsa, Ermenilere karşı, ırkçı nefretle yok etme kastı olmadan yapılan tehcir sonunda bir kısım Ermeni'nin ölmüş olmasını, insanlığa karşı suç kavramına sokmak 7'nci maddede sayılan öldürme (a), katliam (b), tehcir (d), mezalim (h) gibi fiilleri istismar etmekten başka bir şey değildir.

Yukarıda da görüldüğü üzere, insanlığa karşı suçun oluşmasının temel şartı, belli fiillerin, bir sivil nüfusa karşı "yaygın ve sistematik bir saldırının parçası" olarak işlenmesidir. Bu nedenle,

böyle bir saldırının niteliğini iyi tanımlamak gerekiyor. Şayet bir sivil nüfusa karşı açık bir askerî saldırı varsa, ayrıca bir kanıt ihtiyacı yok. Ama saldırı şartının yerine gelmesi için askerî nitelikte bir saldırı olması icap etmiyor. Bir sivil topluluğa karşı, 7'nci maddede sayılan fiillerin çoğunun, birlikte ve yoğun biçimde işlenmesi gerekiyor. Böyle bir saldırının, devlet veya yaygın bir örgütlenme tarafından aktif biçimde geliştirilmesi, sevk ve teşvik edilmesi şartı da aranıyor.³⁷

1915-16 Ermeni tehcirini, 7'nci madde (1) fıkrasında sayılan ve tehcirle ilişkili olan fiillerin ışığında incelemek yararlı olabilir. 7'nci madde 1/a fıkrasında belirtilen 'öldürme veya ölüme neden olma fiilleri'nin, böyle yaygın ve sistemli bir saldırının parçası olması ve suçu işleyence böyle "bilinmesi" gerekiyor.

7'nci madde 1/b fıkrasında yer alan 'yok etme ya da katliam', yine topluluğa karşı yaygın ve sistemli bir saldırının parçası olarak, bir grubun kısmen yok olmasına yol açacak hayat şartlarının önceden hesap edilerek o topluluğa dayatılmasını da içeriyor. Örneğin, o topluluğu gıda ve ilâç kaynaklarından kasıtlı olarak mahrum bırakmak da bu çerçeveye giriyor.

7'nci madde 1/d fıkrasında yer alan 'tehcir veya diğer zorla nakiller'in de yaygın ve sistemli saldırının parçası olarak vuku bulmasının yanında, devletler hukukunun izin verdiği askerî gereklilik gibi nedenlerin dışındaki nedenlerle yapılmış olması icap ediyor. Öte yandan, tehcir için, topluluğa mensup insanların şiddete başvurulardan evlerinden atılmış olmaları gerekmiyor. Şiddet-dışı zorlamalarla gerçekleştirilen tehcir de, saldırıya ilişkin şartların yerine gelmesi halinde, insanlığa karşı suç içine giriyor.

7'nci madde 1/h fıkrasında yer alan 'mezalim', devletler hukukuna aykırı olarak, topluluk mensuplarının temel haklarından mahrum bırakılmasını kapsıyor. Mezalim temel hakların hemen tümünün yoğun biçimde ihlâli niteliğindeki çok sayıda fiilden oluşuyor. Bir sivil toplumun kimliğini hedef alıyor. Bu suçu işleyenler, devletler hukukunda yasaklanan siyasî, ırkî, millî, etnik, kültürel, dinî, cinsî ve diğer nedenlerden hareket ediyorlar.³⁸

1915-16 Ermeni olayları, vukuundan seksen-beş yıl sonra, yani 2000 yılında oluşan insanlığa karşı suç kavramını uygulamak, de-

³⁷ PCNICC/2000/INF/3/Add. 2, s. 9.

³⁸ *Ibid.*, s. 15.

ğil hukukla, akıl ve sağduyuyla dahi bağdaşmıyor. Bununla birlikte, böyle bir incelemeden şu hususlar ortaya çıkıyor:

7'nci madde (1) paragrafında sayılan fiillerin insanlığa karşı suç oluşturması için bir topluluğa karşı yaygın ve sistemli bir saldırının parçası olması gerekiyor. Oysa, tehcirin bizzat kendisi bir yana bırakılırsa, Ermenilere karşı Osmanlı güvenlik güçleri böyle bir saldırıya girişmiyor. Bir başka ifadeyle, Ermeniler 'saldırı'yı oluşturran fiillere birlikte ve yoğun biçimde tâbi tutulmuyorlar.

Ermenilerin, çeşitli nedenlerle, grup olarak kimliklerini hedef alan bir mezalim yok. Birinci Dünya Savaşı başlayınca ve doğu cephesinde tehlikeli durum ortaya çıkıncaya kadar, temel haklardan herkes gibi yararlanmaya devam ettikleri gibi, tehciye kadar da bu haklardan mahrumiyetleri söz konusu olmuyor. Tehcir sırasında temel haklara elden geldiğince riayet ediliyor.

Yaygın ve sistemli saldırıların mevcut olmadığı bir ortamda grup mensuplarının ölümleri böyle bir saldırının ne unsuru ne de parçası niteliği taşıyor. Çetelerin tehcir halindeki Ermenilere saldırıları tamamen bir asayiş olayı niteliğinde.

Yukarda soykırım iddialarını incelerken, yok etme kastının bulunmadığı belirtilmişti. Ermeniler, Osmanlıların tehciri kullanarak 'hayat şartlarının yok olmalarını sağlayacak şekilde dayattığı'ni iddia ediyorlar. Bu nedenle, katliam ithamıyla birleştirilen tehcir konusunu ele almak doğru olacak. Tehcir, Ermenilere yaygın ve sistemli bir saldırının parçası olarak yapılmadı. Tehcirin kendisi de böyle bir saldırı oluşturmuyor. Bu gerçek, tehcirin insanlığa karşı suç olmadığını açıkça gösteriyor.

Tehcirin Ermenilerin hayat şartlarını yok olmalarına yol açacak şekilde dayatılmasının söz konusu olmadığı, yukarıda soykırıma ilişkin bölümde de açıklanmıştı. Tehcir Enver Paşa'nın doğu cephesindeki gelişmeler karşısında yaptığı talep üzerine başlatıldı. Ermeni nüfus içindeki silâhlı unsurların Osmanlı ordusunun güvenliği açısından yarattığı tehlikeleri bertaraf etmeyi amaçlıyordu. Bu durum, bir nüfusun başka yere taşınması için devletler hukukuna uygun bir gerekçe oluşturuyor. Öte yandan, tehcir sırasında dönemin hükûmetinin Ermenilere gıda ve ilaç sınırlaması getirmediği, aynı bölgede göç halinde bulunan Türk-Müslüman nüfusta da gıdasızlık ve ilaçsızlık nedeniyle çok daha fazla ölümlerin vuku bulması, Ermeni Milli Komitesi Başkanı Boghos Nubar Paşa'nın Paris Barış Konferansı'ndaki beyanlarından da anlaşılıyor.

Balkan Savaşları'nın sonuçları ışığında, Ermenilerin işgâlcî Rus ordularıyla birleşerek, Türk ve Müslümanların büyük çoğunlukta olduğu doğu bölgesinde soykırım boyutlarında bir etnik temizlik yaparak kendi devletlerini kurma gayretlerini önlemek için tehcir yapıldı. Bu durum, özellikle günün şartlarında, devletler hukuku bakımından güvenlik gerekçesinden de önemli bir gerekçe oluşturuyor. Bu kavrama, 'meşru savunma'dan farklı olarak, dilimize 'kendini koruma' şeklinde çevrilebilecek "*self-preservation*" deniyor.

Bu şartlar altında, Ermeni tehciri meşru oluyor ve tehcir sırasında vuku bulan ölümler de ceza hukuku açısından adî suçları oluşturuyor. Nitekim, 1914-18 arasında bu tür suçları işleyen 1397 kişinin çok ağır cezalara çarptırıldığı da biliniyor.

Olayı daha iyi anlamak için, hepsi zorla nüfus nakli olan 'etnik temizlik', 'tehcir' ve 'mübadele' konularını kısaca gözden geçirmekte yarar olabilir. Etnik temizlik de, tehcir de ilk bakışta bir etnik grubu belli bir toprak parçasından uzaklaştırarak, o toprakta bağdaşık bir nüfus yaratmak amacı taşıyor gibi gözüküyor. Biraz ayrıntıya girildiğinde saiki, yöntemi ve coğrafyası arasında önemli farklar bulunduğu ortaya çıkıyor. Hukukî nitelikte olmayan etnik temizlik kavramı, 1980'lerde eski Yugoslavya'nın Sırbistan bölümünde kullanılmaya başlandı. Hattâ, deyimi bir Sırp gerilla liderinin bulduğu söyleniyor. Bu nedenle, Bosna-Hersek'teki etnik temizliği esas alıp, bunu önce Balkan Savaşları sırasında Türk ve Müslümanlara yapılanlarla ve sonra da Ermeni tehciriyle kıyaslamak lâzım.

Etnik temizlik, bir tarafın silâhlı güçlerinin karşı taraftaki sivil nüfusa saldırmasıyla başlıyor. Doğal olarak, kendilerini savunma imkânına sahip olmayan siviller öldürülüyor, yaralanıyor. Evleri ve yerleşim birimleri yakılıyor. Gıda ve ilaç gibi yardım getirebilecek insanî konvoylara izin verilmiyor. Eli silâh tutabilecek erkekler tutuklanıyor, yaşama şartları çok bozuk kamplara hapsediliyor veya doğrudan öldürülüyor. Kadınların sistemli ve kitlesel biçimde ırzına geçiliyor. Hedef grubun yaşadığı bölgedeki kültürel değerleri, bu arada dinî mabetleri, binaları, kitaplıkları yıkılıyor. Yerlerini terk etmedikleri takdirde, sürekli ateş ya da bombardıman altında tutuluyorlar. Katliam sürüyor. Bir süre sonra bu saldırılar semeresini veriyor ve kitleler, sürülmek istenen istikamete doğru kaçıyorlar. Etnik bakımdan temizlenmesi öngörülen bölgenin dışına, daha doğrusu kurulacak devletin olası sınırlarının dışına atılıyorlar. Bunların geriye dönmesi her ne pahasına olursa olsun engelleni-

yor. Etnik temizliğin belli bir aşamasında saldırgan grupta hedef gruba karşı ırkçı nefrete benzer bir duygu hâkim olmaya başlıyor. Örneğin, Boşnaklara "Türk tohumu" deniyor. Geçmiş Osmanlı hâkimiyetinin tüm faturası bunlara çıkarılıyor. Irza geçmeler yeni hâkim ırka ait bir nesil yaratma amacını taşımaya başlıyor. Bir bölge etnik açıdan bağdaşık hale getirildikten sonra bile erkekler, örneğin Srebrenica'da olduğu gibi, büyük gruplar halinde katlediliyor ve toplu mezarlara gömülüyor. Bugünkü hukuka göre, insanlığa karşı suç kavramı içine giren etnik temizlik böylece, bir grubun grup olduğu için yok edilmesini amaçlayan soykırım fiillerini de içeriyor. Eski Yugoslavya Uluslararası Mahkemesi savcısı, Karacić ve general Mladić için hazırladığı iddianamede bu nedenlerle dokuz kez soykırım işlendiğini bildirdi.

1877-78 Rus-Türk Savaşı ve 1912-13 Balkan Savaşları sırasında Türk ve Müslüman nüfusa yapılanlar, Bosna-Hersek'te Sırp'ların gerçekleştirdiği etnik temizlikle özde uyuyor. Tek farkı vüsatının çok daha büyük olması. Balkanlar'da Türklere uygulanan etnik temizliğin etkilediği nüfus çok daha büyük. İki savaşta ölen Türk ve Müslümanların iki milyona vardığı, ülke dışına yani Anadolu'ya göçe zorlananların ise bir milyona çok yaklaştığı görülüyor.

Ermeni tehcirinde de zorla göç ettirme var. Ancak, göçe zorlama sivil nüfusa saldırı şeklinde olmadığından, yerleşim birimlerinden sökülüp atılmaları için öldürülenler, yaralananlar, ırzına geçilenler, katledilenler, ateş altında tutulanlar, aç bırakılanlar hemen hiç yok. İkinci olarak, tehcire tabi tutulanlar, ülke dışına atılmıyorlar. Ülkenin bir başka yerine götürülüyorlar. Bu nedenle, yeni yerleşim yerlerinde yeni hayatlarına uyum sağlamak için bazı nakdi ve aynı imkânlardan yararlanıyorlar. Denebilir ki, tehcir başladıktan sonra, günün şartları dolayısıyla yine de ölümler vuku buluyor. Bu doğru. Buna rağmen tehcir, birçok önlem alındığından, etnik temizliğe oranla çok daha az ölümle sonuçlanıyor. Tehcirle göçenler yanlarına çok daha fazla kişisel eşya ve menkul değerler alabiliyorlar. At ve araba gibi taşıt vasıtalarından yararlanabiliyorlar. Geriye bıraktıkları büyük ölçüde yağmadan kurtuluyor. Kültürel değerleri tahrip edilmiyor. Bu şartlar altında, tehcir, soykırım fiillerinin de işlendiği bir insanlığa karşı suç olan etnik temizlikten çok farklı.

Eğer 20'nci Yüzyılın ilk soykırımı aranıyorsa, bunun 1915-16 tehciri değil, 1912-13 Balkan Savaşları sırasında yapılan etnik

temizlik olduğuna kuşku yok. Bir bakıma tehcir, Rus ordusuyla Ermeni gerilla ve teröristlerin, Balkanlar'dakine benzer bir etnik temizlik ve soykırımı doğu Anadolu'da yapmalarını önlemek için yapıldı. Osmanlı istatistiklerine göre, tehciire tâbi bölgedeki toplam nüfus olan 5.061.857'nin 811.085'i Ermeni idi. Yani Ermeniler nüfusun %16'sına tekabül ediyordu. Şayet tehcir olmasaydı veya Rusya 1917 sonunda savaşı durdurup, Brest-Litovsk Andlaşmasıyla çekilmeseydi, bölgedeki nüfus yapısının ışığında, esasen başlamış olan etnik temizlik potansiyelinin boyutlarını tasavvur etmek mümkün.³⁹

Tehcir diğer zorla göç hareketleriyle de kıyaslanabilir. İkinci Dünya Savaşı sırasında Amerika, ülkenin batısında yaşayan Japonları doğuya taşıdı. Bu tehciire "üç küçük bombalama olayı ile saptanamayan bazı radyo sinyalleri neden olmuştu". Pearl Harbor baskınından dört ay geçmişti. Japonya'nın Pasifik'i aşip batı Amerika'yı işgâle başlayamayacağı anlaşılmıştı. Buna ne niyetleri, ne de güçleri vardı. Yani Amerikan Japonlarının Japon ordusuyla birleşip Amerika'ya karşı silâhlı harekâta girişmeleri söz konusu değildi. İlgili Amerikan Temyiz Mahkemesi'nin 18 Aralık 1942'de "Korematsu davası" hakkında verdiği kararda, 112.000 Japon asıllı kadın, erkek, yaşlı ve çocuğun tehcirinin, "günün kritik şartlarında", "sadık vatandaşların sadık olmayanlardan ayrılmasının mümkün olmaması karşısında" "casusluk ve sabotajları önlemek" gibi "askeri gereklerle" başka yere taşınmasının gayri hukuki olmadığı hükme bağlandı. "Savaş zamanında tüm Amerikalıların zorluklarla karşılaşmış" olması mazeret olarak gösterildi. Amerika'ya sadakat yemini etmeyen 5.000 civarında Japon bulunduğu hatırlatıldı. Tümgeneral J. L. DeWitt'in raporlarında Japonlar aleyhine ırkçılık sayılabilecek ibareler yer alıyordu. Japonların doğuya taşınması lehine 'lobby' faaliyetinde bulunan yerel grupların da ırkçı savlar kullandıkları görüldü.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çoğu Batı Polonya'daki 15 milyon kadar Alman da, 1945 Potsdam Protokolü'nün 13'üncü mad-

³⁹ Vilâyetin İsmi	Toplam Nüfus	Ermeni Nüfus
Erzurum	645.702	134.967
Bitlis	398.625	131.390
Van	430.000	80.798
Elâzız	578.814	69.718
Diyarbakır	471.462	79.129
Sivas	1.086.015	170.433
Adana	403.539	97.450
Trabzon	1.047.700	47.200

desi gereğince Almanya'ya göçe zorlandı.⁴⁰ Balkan Savaşlarında sığınanlara ek olarak, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra yapılan nüfus mübadelesiyle Türkiye'den Yunanistan'a 900.000 Rum giderken, Yunanistan'dan Türkiye'ye 430.000 Türk daha geldi.

Bu kişilerin onayı alınmadan zorla yapılan nüfus hareketleri sonunda az sayıda insan öldüğüne kuşku yok. 1914-45 arasında böyle yirmi mübadele anlaşması yapıldı. Barış zamanında yapılan bu göçlerin çok daha düzenli olması ve ulaşım gibi fizik şartların da elverişli bulunması nedeniyle kayıpların düşük düzeyde kalması, göçlerin zorla yapılmış olduğu gerçeğini değiştirmez.

Kısaca, tehcir bir grubu, ne grup niteliğiyle ne de başka bir nedenle yok etmek amacıyla değil, Rus işgal ordularıyla işbirliğine girmiş olan, bu çerçevede kılavuzluk ve casusluk yapan, isyânlar çıkaran, birlikleriyle Osmanlı ordusuna saldıran, lojistik hatlarını kesen, terörist gerillalarıyla Türk-Müslüman yerleşim birimlerine saldırıp katliamlara ve etnik temizliğe girişen Ermenileri doğu cephesinden ülkenin güneyine, savaş dışında kalan bir bölgeye taşımak amacıyla yapıldı. Tehcirin bu askerî gereklilik yönü, bugün geçerli olan hukuka da uygun.⁴¹ Kaldı ki, tehcir yapılmasaydı, tüm işaretler, Rus ordusuyla birleşen Ermeni güçlerinin, Balkanlar'daki gibi, çoğunluktaki Türk-Müslüman nüfusu soykırım boyutlarında bir etnik temizlikle bertaraf ederek, kendi devletlerini kuracaklarını gösteriyordu. Tehcirin nedeni açık ve kesin biçimde askeriydi ve Türk-Müslüman nüfusun varlığı ve güvenliğini sağlamakla ilgiliydi. Bu haliyle Ermeni tehcirinin insanlığa karşı suç oluşturması söz konusu olamaz.

Sonuç Olarak

1. Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları üstünde önce özerklik, sonra bağımsız devlet kurmak için siyasî ve silâhlı faaliyetlerde bulunduklarından, siyasî grup niteliğindedir. Bu nedenle, Sözleşme 2'nci maddesi tarafından korunan dört grup arasına girmemektedirler.

2. Osmanlılarda Nazilerin Yahudilere karşı duyduğu antisemitizm benzer bir anti-Ermenizm, bir başka deyişle, Ermenilere karşı ırkçı bir nefret bulunmadığından, tehcir Ermenileri grup olarak yok etme saikiyle yapılmamıştır. Tehcir kararı, Ermenilerin Rus işgal ordularıyla birleşip Osmanlı ordularına karşı başlattık-

⁴⁰ Shabas, *op. cit.*, s. 195.

⁴¹ Protocol II: Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, Article 17.

ları harekâtı önlemek ve 'vilâyat-ı sitte' denen doğu bölgesindeki nüfusun % 84'ünü oluşturan Türk ve Müslümanları, Balkanlar'daki gibi soykırım boyutlarında bir etnik temizlikle yok etmesine engel olmak için alınmıştır.

3. Osmanlı Hükûmeti'nde, Sözleşmenin 2'nci maddesinde aranan Ermenileri yok etme kastı bulunmamaktadır. Yok etme niyetini kanıtlayacak yazılı ve sözlü belgeler olmadığı gibi, tüm belgeler tam tersine Ermenilerin korunmasını ve rahatça iskân edilmelerini öngörmektedir. Büyük ölçüde abartılan ölen Ermenilerin sayısı, soykırımın mevcudiyetini ispattan çok uzaktır. Ermeni ölümlerinin önemli bir bölümü tehcir-dışı nedenlerden kaynaklanmıştır. Aynı nedenlerle bölgede vukû bulan Türk sivil ölümleri çok daha yüksektir. Bu açıdan tehcir Sözleşme 2 (c) anlamında, gizli ya da dolaylı bir soykırım değildir.

4. Ülkenin tümündeki Katolik ve Protestan Ermenilerle, İstanbul, Edirne, Aydın (İzmir dahil) ve Kütahya'daki Gregoryan Ermenilerin tehciire tâbi tutulmaması, Osmanlıların gücünün yetersizliğinden ziyade, diğer bölgelerdeki Gregoryan Ermenilerin Rusların dindaşı olarak ve Rus ordularının ilerleme hattı üstünde bulunmaları dolayısıyla tehcir edildiğini göstermekle, olayın askeri nedenini teyit etmektedir.

5. Bu koşullarda Sözleşmeye göre soykırım olmayan tehcirin ardındaki devletler hukukuna uygun askeri gerekler de göz önüne alındığında, hukuken insanlığa karşı suç kategorisine girdiği de savunulamaz. Zira tehcir sırasında, Roma Statüsü 7'nci maddede aranan şartlar yerine gelmemiştir. Yani, Ermeni nüfusa karşı devletin bir plânı çerçevesinde "yaygın ve sistemli bir saldırının parçası olarak", insanlığa karşı suç oluşturan fiillerin çoğunun birlikte işlendiği bir durum ortaya çıkmamıştır. Ermenilere karşı dini veya başka bir nedenle mezalim yapılması söz konusu olmamıştır.

6. Askerî güvenlik nedenlerinin yanında tehcir, Ermenilerin işgâlcî Rus ordularıyla birleşerek, Balkan Savaşları'ndaki gibi bölgede çoğunlukta olan Türk ve Müslümanların soykırım boyutunda bir etnik temizlik yapmalarını engellemeyi amaçlamıştır. Üç cephe de çarpışan Osmanlılar ellerindeki sınırlı güçlerle Ermenilerin korunmasını her zaman etkin biçimde sağlayamamışlardır. Bölgedeki çeteler, kendi özel amaçlarıyla göç halindeki Ermenilere saldırmış, öldürmüş ve mallarını yağmalamışlardır. Benzer iklim, coğrafya, gıdasızlık, ilâcsızlık ve hastalık şartları nedenleriyle, göçe zorlanan sivil Türklerin ölümlerinin Ermenilerden fazla olması da,

tehcirde dolaylı yoldan yok etme amacı bulunmadığını göstermektedir.

7. Nihayet, göç ettirilenlere karşı göç ettirenlerde bir acıma duygusu, istenmeyen olaylara karşı bir pişmanlık ve saldırganlara karşı kızgınlık doğmuştur. Adî suç kategorisine giren soygun ve öldürme sanıkları savaş sonundan önce yargılanmış ve çoğu idam edilmiştir.

YAHUDİ SOYKIRIMI VE ERMENİLER

Türkkaya Ataöv

Bazı Ermeni yazarlar ve onların yakın destekleyicilerinde, zaman zaman, Almanya'da Nazi döneminin (1933-45) adı adamakıllı kötüye çıkmış Yahudi Holokostuyla Birinci Dünya Savaşı (1914-18) sırasındaki Ermeni-Türk ilişkilerini birbirine bağlamak gibi bir çaba gözlemleniyor. Osmanlıların 1918'deki yenilgilerinden sonra Nuremberg'i (Nürnberg) anımsatan bir mahkemenin "maalesef kurulmamış" olmasından söz ederek bir genelleme rüzgârı esdirenler de var.¹ Faşist Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, İsrail, Güney Afrika, Britanya, El Salvador, Guatemala ve Kampuçea'yı ortak "soykırım" kefsi altına koymak isteyenler de eksik değil.² Bu sonuncu kaynak Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin olarak tüm kitabın içinde yalnızca iki cümlecik ve bütünüyle tek yanlı ve derhal itirazı gerektiren genellemeler yaparken,³ başka bir kaynak da Ermeniler, Yahudiler, Bangladeşliler ve Hutular'ı birlikte ele alıyor.⁴ Büyük ölçüde bazı Ermeni çevrelerinin ilhamıyla, Ermeni ve Yahudi olaylarını düpedüz aynı çatının altına koyanlar da var.⁵

Ölümsüz İngiliz ozan William Wordsworth bir dizesinde, başka bir bağlamda, şöyle der: "Sanki benziyor, ama heyhat, ne denli farklı!" Oğul Alexander Dumas'ya hak vermeliyiz: "Tüm genellemeler tehlikelidir – bu bile". Tarihte karşılaştırmalar yapıvermenin riskoları görülmeyecek gibi değil. Yukarda ilk paragraftaki alabildiğince geniş hareket noktaları konunun kolayına kaçmaktan ibaret. İki arasında kökenler, birikimler, koşullar ve sonuçlar ölçütlerinde gerçek farklılıkları umursamaz bir biçimde görmezden geliyorlar. Pek kısaca, Avrupa tarihinin çeşitli dönemlerinde, bu ana-

¹ Peter Lanne, **Armenia: The First Genocide of the XX Century**, çev. Krikor Balekjian, Munchen, Institute for Armenian Studies, 1977, s. 175-208.

² Alexander Galkin et al., **Genocide (Genotsid)**, Moskva, İzdatel'stvo Progress, 1985.

³ **Ibid.**, s. 6.

⁴ Leo Kuper, **Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century**, New Haven ve London, Yale University Press, 1981. Ermenilere ve Yahudilere ilişkin iki bölüm için: s. 101-137.

⁵ Örneğin: R. Hrair Dekmejian, "Determinants of Genocide: Armenians and Jews as Case Studies", **The Armenian Genocide in Perspective**, der., Richard G. Hovannisian, New Brunswick ve Oxford, Transaction Books, 1986., s. 85-96.

karada ağır basan ve beğenmedikleri kendi "kötü" yanlarını dışa çevirip başkalarına yansıtarak kendileri "iyiymiş" gibi görünen Hıristiyan grupları hiç de saldırgan olmayan Yahudileri ya öldürdüler ya da ülkeden çıkardılar. Bir önceki cümlede yalnız Avrupa sözcüğünün geçmiş olması antisemitizmin başka yerlerde, örneğin Amerika'da, hattâ bugün bile, olmadığını göstermez.⁶ "Antisemitizm" sözcüğünü Wilhelm Marr adlı ve kendi ifadesiyle bir Yahudi düşmanı olan Alman bir yazar bulup yerleştirmiştir (1879).⁷ Önceki çağlarla günümüz Yahudi düşmanlığı arasında tavır yönünden belirgin bir fark yoksa da,⁸ bu kelime hem ırkçı, hem de dinsel açılarla sarmaşdolaş olarak eski ve yeni düşünceleri ve kavramları içerir.

Bu bölüm antisemitizmin tarihin çeşitli dönemlerinde ya da çeşitli ülkelerde gelişmesini adım adım vermek gibi bir amaç gütmüyor.⁹ Bu oluşumu bütün yönleriyle anlatabilmek belki hiçbir zaman kolay olmayacak. Bilim adamları onun yayılmasını kolaylaştıran bunca ögenin göreceli önemini tartışmayı herhalde sürdürecekler.¹⁰ Dünya kütüphaneleri Yahudileri kendine özgü dinsel, tarihsel ve kültürel bir oluşum olarak tanımlayan yayınlanmış yapıtlarla doludur. Yahudilere neredeyse tüm dünyaya yayılmış en eski azınlık da denebilir. Hiçbir yerde de ufak bir azınlık olma dışında bir varlıkları bulunmadığından, sık sık günah keçisi durumuna

⁶ Ulusal Yahudi Nüfusu İnceleme Kurulu 1990'da yaptığı bir araştırmada Amerikan Yahudilerinin %85 kadarının antisemitizmin kendi ülkelerinde ciddi bir sorun olduğu inancı içinde bulunduklarını göstermiştir. Bu yüzdede o günden buyana bir düşme var. Jerome A. Chanes, "Antisemitism in the United States: 1999, a Contextual Analysis", **Approaches to Antisemitism: Context and Curriculum**, der., Michael Brown, New York/Jerusalem, The American Jewish Committee and The International Center for University Teaching of Jewish Civilization, 1994, s. 32-45.

⁷ Moshe Zimmernan, **Wilhelm Marr: The Patriarch of Antisemitism**, New York ve Oxford, Oxford University Press, 1986. Marr'ın broşürü: **Der Sieg des Judentums über das Germanentum vom konfessionalen Standpunkte**. Daha önceki "Yahudi düşmanlığı" deyiimi yalnızca dinsel temellere dayalı olarak Yahudilere karşı geleneksel Hıristiyan antipatisini tanımlayabilirdi. Modern "Judeofobia", ya da Yahudi korkusu, jenetige ve ırkçılığa sırtını dayar. Kelimenin içindeki tire (kısa çizgi) Almancada ve İbranicede yoktur. Ayrıca, "semitizm" diye de bir şey yoktur ki, onun anti-teziymiş gibi bir kavramı ikiye bölelim.

⁸ Katolikler ve Lutheranlar benzeri Hıristiyan tavırları her ne kadar başlangıçta papazların görüşlerinden oluştuysa da, İspanyol yetkilileri, daha sonra, "temiz kan" kavramında ısrar ederek ırk ögesini konunun içine yerleştirdiler. Çok sonraki Nazi yasaları da yalnız ırkçı değil, dinsel görüşleri de yansıttı.

⁹ O konuda, özellikle Avrupa çerçevesinde, eksiksiz bibliyografyalar vardır. Robert Singermann'ın açıklamalı bibliyografyası (1982) belki de en kapsamlısıdır. Tek ciltlik yapıtlar içinde bir değerlisi: Shmuel Almog, der., **Anti-semitism Through the Ages**, New York ve Jerusalem, Pergamon Press ve The Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism of the Hebrew University of Jerusalem, 1988.

¹⁰ Israel W. Charny et al., der., **A Critical Bibliographic Review**, London, Mansell, 1988; David M. Szonyi, der., **The Holocaust: an Annotated Bibliography and Resource Guide**, New York, National Jewish Research Center için Ktav, 1985.

sürüklendiler.¹¹ Fazilete dayalı bir dini öne süren ilk örgütlü mono-teistler, yani tek-Tanrılı grup onlardı. Kuşku yok ki, önemli bir din tartışması sorunu yarattıktan başka, daha sonraları da, para erbabının sosyo-ekonomik düzeyleri ya da sol kanat teorisyenleri/eylemcileri olarak da bazı kişilerin rahatlarını kaçırdılar. Endüstrileşme ve modernleşme gibi önüne geçilmez süreç içinde, Yahudi düşmanlığı bir kuşaktan ötekine geçmeğe hazır biçimde yeni bir ideolojiye büründü. Yahudilerin bulunmadıkları bazı toplumlarda bile antisemitizm vardı; bugün de vardır.¹² Bazı toplumlar yabancı teknolojiyi ithâl eder gibi, sınırlardan içeri onu da soktular. Katolik Kilisesinin; Yahudilerin İsa'nın çarmıha gerilişinden bir halk olarak topluca sorumlu olamayacakları görüşü 1965 gibi çok geç bir tarihte açıklandı. Ama, geç de olsa, bu bile büyüyen antisemitizm kanserinin birgün yok edilebileceği umudunu besleyerek Hristiyan geleneğinde uzlaşa ve hoşgörü seçeneğini simgeliyor. Bazı Yahudi olmayan toplumların bu hastalığı grupların birbirini kabul edip saygı gösterecekleri yeni bir çok-kültürlü, çok-etnik yapı ve çoğulcu bir dünyanın gelişmesiyle giderilebilir. Antisemitizm önde gelen devletlerden birinin, yani Nazi Almanyası'nın resmî siyaseti düzeyine çıkarıldığı son olayda İkinci Dünya Savaşı patlak vermiş ve altı milyon kadar Yahudiden başka, daha milyonlarca kişinin ölümüne neden olmuştu.

Bir yanda Osmanlı toplumundaki Ermeniler, öte yanda da yukarıda kısaca tanımlanan Dünya Yahudiliği kavramları birbirinden o denli farklı ki, antisemitizmin nasıl olup da büyüdüğünü, gene fazla ayrıntıya gitmeden, saptamakta yarar var. Tek-Tanrı inancını geliştirip örgütleyen İsraililer Antik Zamanların politeist, yani çok-Tanrılı dünyasına karşı koyuyorlardı. Pers Kralı Yahudilerin Kudüs'e dönmelerine ve orada tapınaklarını yeni baştan inşa etmelerine izin verdiyse de, Yahudilerin iman ettikleri tek, rakipsiz ve herkes için geçerli Tanrı düşüncesi eski Mısır, Babil, Yunan ve Roma kültürleriyle çatıştı. Büyük ölçüde monoteizme ve Musa'nın On Emrine dayalı Yahudi ahlâk kavramları öteki grupların anlayışlarından farklıydı.¹³ Bu bağlamda, bir havraya İmparator Kaligula'nın heykelini koymayı reddettikleri için Yahudilerin M. S. 38 yılı gibi çok eski bir tarihte İskenderiye'de boğazlandıklarını

¹¹ Josef Banas, *The Scapegoats: the Exodus of the Remnants of Polish Jewry*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1979.

¹² Paul Lendvai, *Antisemitism without Jews: Communist Eastern Europe*, New York, Doubleday, 1971.

¹³ Rosemary Ruether, *Faith and Fratricide: the Theological Roots of Anti-Semitism*, New York, Seabury Press, 1971.

anımsamak gerekir.¹⁴ Örneğin, Hellenizm, tanrılar ve tanrıçalar ailesi ve başka değer sistemleriyle, Yahudi dinine karşıydı. Roma çağında da, Yahudilik birçok Romalının gözünde imparatorluk uygarlığını değiştirmekle tehdit edebilen hâlâ canlı bir dindi.¹⁵ Hristiyanlık Roma İmparatorluğu'nun resmî dini durumuna gelince (321), bazı eski peşin-hükümler Yahudilere karşı "Hristiyan" tavrılarının içine yüklendi.¹⁶ Kuşkusuz, yeni yanlış kavramlar eklenmekteydi. Kendilerini tanımadıkları için "tanrılarının" Yahudilere düşman olduklarını iddia eden eski görüşlerin yerini, bu kez de, "Allah'ın Oğlu"nun ölümünden ötürü gene aynı zümreyi "toplucu sorumlu" tutmağa başladılar. Yahudileri İsa'nın çarmıha gerilişinden dolayı suçlayan Hristiyan kilisesi kendi yeni inanış biçimine Yahudiliğin üstünde yer veriyordu. Bundan böyle, Yahudi topluluğu yalnız "suçlu" olmakla kalmıyor, Yahudiliğin kendi de Hristiyanlığın düşmanı sayılıyordu.

Bu ayırım ve baskı Birinci Haçlı Seferiyle (1096) yoğunluk kazanarak Yahudilerin katliamını da içeren bazı yeni gelişmelere yol açtı. Kampanyalar Kutsal Toprakları "tanrısızların" elinden kurtarmak gibi dinsel sloganlar perdesi ardından yürütüldüyse de, Batı Avrupa'nın derebeyleri ekonomik yönden daha gelişmiş olan Doğu topraklarını talan ederek üstündeki insanları köle gibi kullanacakları beldelere el koyma isteklerini gizlemiyor ve Avrupalı köylüler de yaşadıkları yerlerdeki feodal baskıdan kaçma ve kendi için toprak edinme umudunu sürdürüyorlardı. Bunların tümü Suriye ve Filistin'i Selçuk Türklerinin elinden alma ve rakipleri olan Bizans İmparatorluğu'nu Doğu ticaretinin dışına çıkarma çabası içindeydiler. Yeni ve daha yoğunlaştırılmış Yahudi-karşıtı peşin hükümler bu genel ayrımcılık, sömürü ve talanın bir parçasıydı. Haçlılar Filistin'e doğru yöneldiklerinde Mainz, Worms ve Cologne gibi Rheinland bölgesi kentlerindeki tüm Yahudi yerleşimlerini yerle-bir etmişler, insanları katletmişlerdi.¹⁷

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki uygulamadan çok farklı olarak, Batı Avrupa Yahudileri, uzun bir süre, içinde güvensiz barındıkları

¹⁴ Jacob Lestchinsky, "Anti-Semitism", der., Feliks Gross, **European Ideologies: a Survey of 20th Century Political Ideas**, New York, Philosophical Library, 1948, s. 656.

¹⁵ Menahem Stern, **Greek and Latin Authors on Jews and Judaism**, 3 C., Jerusalem, Israel Academy of Sciences and Humanities, 1974-1984; John G. Gager, **The Origins of Antisemitism: Attitudes towards Judaism in Pagan and Christian Antiquity**, Oxford ve New York, Oxford University Press, 1983.

¹⁶ Bernhard Blumenkranz, **Juifs et Chrétiens dans le monde occidental: 430-1096**, Paris, Mouton, 1960.

¹⁷ Robert S. Wistrich, **Anti-Semitism: the Longest Hatred**, London, Thames Mandarin, 1992, s. 311.

ülkelerin ekonomik yaşamlarının organik bir parçası olma eğiliminde değildiler.¹⁸ Çoğu kez, toprak edinmeleri yasaklanmıştı ve el sanatlarının da dışında tutuluyorlardı. Hükûmet kapılarının kendilerine kapandığını gören Yahudiler ticaret yaşamı içine gitgide daha fazla girerek faizcilikle geçinmede de ön safta görününce, bu kez de, yeni suçlamaların hedefi oldular. Hristiyanlıkla Müslümanlığın hiç değilse teoride yasakladığı faizcilik neredeyse Yahudilerin tekelinde kaldı. Bu denli "teolojik nefret" sonucu Dördüncü Lâteran Konseyi Yahudilerin giysilerinin üstünde sarı bir işaret taşımalarını emretti. Çok sonraları Nazi Almanyası'nda görülen bu uygulama, ne yazık ki, daha Orta Çağların bitiminde yer almıştı.

Günümüzde genelde "kan iftirası" diye bilinen ve Yahudilerin Fısıh bayramı kutlamalarında *matzot* çöreğine bulaştırılmış 'iğneli fiç' saçmalığı, yani bir Hristiyan çocuğunu Paskalya döneminde kaçırıp içi çivi ve iğnelerle dolu fiçya koyduktan sonra bir tepeden aşağı yuvarlayarak akan kanın bu özel yiyeceğe eklendiği masalı temelsiz ve belki de en çirkin suçlamaydı.¹⁹ On-dördüncü yüzyılda Avrupa'yı kasıp kavuran veba salgınından ötürü de onlar suçlanmışlardı. Almanya'daki rejimin peşlerine düşmesinden yedi yüz yıl önce, İngiltere ve Fransa'da dışlanmışlar ve nihayet İberya Yarımadasından (1492) atılmışlardı. Bu bölümde daha sonra, genişçe sözü edileceği gibi, onlara kucak açan Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman Türk padişahlarından başkası değildi.

Yetenekli ve çalışkan Yahudiler 19'uncu yüzyıla, ya da Avrupa'nın ekonomik, kültürel ve bilimsel yaşamının ayrılmaz parçası oluncaya değin, durum böyle sürdü gitti. Bu süreç içinde Yahudilerin de kendi sermayeci sınıfını yaratacağı kuşkusuzdu. Yahudilikle kapitalizm arasında temel bir bağlantı bulunduğu ve Yahudilerin de sömürücü para-babaları olduklarına ilişkin yeni iddia bir kez daha yanılıyordu. Kapitalizm hiçbir ırk ya da dinle doğrudan bağlantısı bulunmayan ama tarihsel akım içinde feodalizmin yerine geçmiş olan sosyo-ekonomik bir biçimlenmedir.

Fakat bu temel gerçek bazı romantik Alman milliyetçilerini kendi ülkelerinde özümsemiş Yahudileri bile "yabancı" saymalarını ve bir yandan sol görüşleri desteklemelerini,²⁰ öte yandan da üstlerine "işçi sınıfının düşmanları" yaftasını yapıştırmalarını en-

¹⁸ *Ibid.*, s. 649-650.

¹⁹ Bu nefret örneğinde beliren saldırgan tavır, akla, çok sonraları, Sovyetler Birliği'nde bazı Yahudi doktorların daha fazla para sızdırmak ya da yalnızca zevk için hastalarını zehirledikleri efsanesini getiriyor. Levas Kovarskis, "On Being a Soviet Jew", *Mind and Human Interaction*, Charlottesville, VA., III/3 (May 1992), s. 72.

²⁰ Robert Wistrich, *Revolutionary Jews from Marx to Trotsky*, London ve New York, Harrap, 1976.

gellemedi. Bu iki aşırı davranış da 1930'lar ve 1940'larda Alman ve Avrupa Yahudilerinin katlinin dayanaklarından birini oluşturuyordu. Almanya'nın Yahudi kökenli yurttaşları herhangi bir Batı Avrupa ülkesindekilerden çok daha fazlaydı – toplam nüfusun %1'i kadar. Feodal sınıf Yahudileri aşağı görerek eski antisemitik geleceği sürdürürken, Musa'ya inanan bu zümre ülke ekonomik yaşamının en önemli alanlarında ağırlıklı bir rol oynamaya başlamıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudiler, Ermeniler ve Rumlar en yüksek mevkilere getirilirken, Alman otoriteleri, 19'uncu yüzyılın sonuna doğru bile, Yahudileri devlet görevine kabul etmemişlerdi. Alman Yahudileri bilim, tıp ve edebiyatta büyük başarılar elde ettiler, ancak anlarda bile, durum bundan farklı değildi. Yahudilerin sahibi oldukları liberal basın²¹ ve kazandıkları birçok Nobel ödülleri yalnız Alman antisemitiklerini değil, bazı liberal aydınları da kışkırttı. Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı sonundaki yenilgisi kızgınlıklarına hedef alacakları bir kurban peşinde olan halkı hüsrana uğratmıştı.²² Almanya'yı ciddi bir ekonomik bunalım boyunduruğu altına alınca, sahne Nazi seçeneği için temelde hazırlanmış sayılırdı.

Almanya antisemitizmin kol gezdiği tek ülke de değildi. Fransa'da Fransız Devriminin meyvelerinden Yahudilerin yararlandığına ilişkin inanç yerini onların Hristiyan kültürünü yok etmeyi tasarladıkları suçlamasına bıraktı. Bu ülkedeki Yahudi düşmanlığını, özellikle "Dreyfus olayı"ndan²³ sonra "kurumlaştırmaya" yardım eden etkili yayınlar bu türlü ayrımcı duyguları şahlandırdı. Oadaki Yahudi düşmanları bu olaydan yararlanarak genç Fransız Cumhuriyetini alaşağı etmek istediler. Bu gelişme "Yahudi sorununu"ndan siyasal bir amaç için yararlanma girişiminin ilk önemli örneğiydi.²⁴ Çarlık Rusyası'nda da, özellikle 1881'den sonra, yaşamı Yahudiler için çekilmez yapan ve Rusça *pogrom* denilen yıkım eylemleri vardı. Aslında, ilk *pogrom* Odessa'da 1871'de olmuştu. Rus tarihinde önemli bir yıl olan 1905'de Yahudi mağaza ve evlerine saldırı biçiminde 700 *pogrom* gerçekleşti.²⁵ Çarlığın siyaseti şöyle özetleniyordu: "Yahudilerin üçte-biri göçüp gitmek zorunda

²¹ Örneğin: *Berliner Tageblatt, Frankfurter Zeitung, Vossische Zeitung*.

²² Kont von Schlieffen'in Fransa ile savaşın bir aydan daha fazla sürmeyeceğine ilişkin tasarısına ciddi olarak karşı çıkan olmadı. Holger H. Helwig, *The First World War: Germany and Austria-Hungary, 1914-1918*, London, Hodder Headline Group: Arnold, 1997, s. 46-49, 66-67, 97-106.

²³ Michael R. Marrus, *The Politics of Assimilation: a Study of the French Jewish Community at the Time of the Dreyfus Affair*, Oxford, Clarendon Press, 1971.

²⁴ Nazi işgali Fransız Yahudi düşmanlarına diledikleri hareket özgürlüğünü verdi.

²⁵ Hugh Seton-Watson, *The Decline of Imperial Russia*, New York, Praeger, 1952, s. 158-159.

kalacak; bir üçte-biri daha ölüp gidecek; geri kalanı da Yahudilik-ten vazgeçecek".²⁶ Bunların bazıları o zaman Türkiye'ye de geldi. Rusya'daki resmî çevreler Yahudi katliamından bir kısmını, dikkatleri, zorlaşan iç sorunlardan ve onlara karşı doğan devrimci açılımlardan uzaklaştırmak için, düzenlediler ya da desteklediler. Doğu Avrupa'nın birtakım yörelerinde Yahudilerin başına gelenler bunların benzeriydi. Bu olaylar eşitsizliğe, sömürüye ve giderek savaşlara kapıları açan yalan yanlış ırkçı teorilerin ortaya çıkmasıyla Avrupa'nın tümünde görülmeğe başladı.

Bu tarihsel birikim Almanya'nın Nasyonal Sosyalistlerine Nuremberg Yasalarıyla (1935) zirvesine ulaşan her türlü suçlama ve baskı aracını kullanma fırsatını verdi. Avrupa'nın ortasında, kendini kültür yönünden en ileri sayan bir ulusun içinde sayıca azınlığı oluşturan bir grup insan Yahudileri ortadan kaldırma plânı yaptı. Bazı endüstri erbabı, hattâ bilim adamları Almanya'daki Yahudi-karşıtı gidişte siyaset adamlarından daha az rol oynamadılar. Adolf Hitler'in Üçüncü Reich'ı "Yahudi sorunu"nu devletin işi durumuna getirdi. Tarihte görülmemiş ölçüde bir antisemitizm yaratılmış oluyordu. Bütünüyle ideolojik, ırkçı, kendi içinde tutarlı, resmî, hukuksal, bütüncül ve yayılmacıydı. Ulus-devlet son temel olarak ırk düşüncesine dayanıyordu. Devletin gözünde, Yahudi "kanı" taşıyan biri, yurttaş olsun olmasın, Yahudi olmanın sonuçlarından kurtulamayacaktı. Öyle ki, devlet Yahudilerin en iyilerini bile kendi içine çekmek istemiyordu. Albert Einstein ve Nobel ödülü sahibi Fritz Haber de dahil olmak üzere, toplumun "kreması" da kendilerini menfaya atmak zorunda kaldılar. Alman antisemitizmi hükûmetin kamu önünde kabul ettiği resmî doktriniydi. Bu siyaset ülkenin yasaları çiğnenerek yürütülmüyordu; antisemitizmin "kurallarının" kendileri yasalar olup çıktı. Hükûmet ya da iktidardaki parti resmî olarak kitlesel cinayetler tasarladı, örgütledi ve uyguladı. Bu siyaset yaşamın sivil, sosyal, siyasal, ekonomik, entellektüel ve askerî her yönünü kapsıyordu. Otoritesinin kapsadığı alan yalnız devlet sınırlarında da durmuyordu. Yahudilere karşı olan yasalar Alman işgâli altındaki topraklarda oturan ama Yahudi "kanı" taşıyan herkese eşit olarak uygulanıyordu. Nazi antisemitizmi belirli bir din grubuna mensup altı milyon kadar insanın bütünüyle ortadan kaldırılmasına dönüştü. Bunun adı soykırım ya da Yahudi Holokostudur.

²⁶ Gross, *op. cit.*, s. 663.

Fascismo'nun "yekpare" iktidarda olduğu Mussolini'nin İtalyan devleti Hitler için bir örnekti. *Il Duce* şöyle yazmıştı: "İnsanlık bir âmentü bekliyor. Dağları yerinden oynatan inançtır çünkü dağların gerçekten oynadığı duygusunu verir. Yaşamdaki tek gerçek belki bu hayaldir".²⁷ Soylu elitler teorisyeni Vilfredo Pareto'yu faşist İtalyan devletinin senatörü yaparak onurlandırdı. Siyasî katilleri kahramanlar diye överken demokratik ideolojinin tümünü karşısına alıyordu. Ona kalırsa, özgürlük tanrıçası ölmüş, bedeni de çoktan çürümüştü. Sürekli barışın ne olasılığına, ne de yararına inanıyor, faşizmin nihai plânının emperyalizm olacağını söylüyordu. Anayasal sistemin içinde değil, üstünde yer alan Mussolini *ha sempre ragioni*, yani "herzaman haklıydı".

Bu bölümde tartışılan dönem Nazi yıllarıysa da, Alman toplumunun bir uçtan ötekine sallanıp gittiğini belirtmek gerekir.²⁸ Bazı gözlemcilere göre, Almanlar şu ya da bu otoriter rejimin ergeç kurbanı olacaklar. Ya Prusya tutuculuğu, ya faşist totaliterlik ya Komünist denetim ya da neo-Nazizm. Bazı başkalarına göre ise de, Almanya herkese düşündüğünü söyleme olanağını verecek olan bir çoğulculuk içinde sürekli bir demokrasiye pekâlâ ulaşabilir. Madame de Staël'in dediği gibi, "*le coeur de l'Europe*" denilen yerde, yani Avrupa'nın kalbi olan Almanya'da olanlar tüm anakarayı sık sık etkiler. Başka hiçbir önde gelen ülkenin bu denli sık ve böylesine aşırı değişiklikler geçirmediği düşünülürse, bu nokta daha da önem kazanıyor. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nin hızla geliştiği, göreceli olarak kısa bir süre içinde, Almanya (1871'e değin) tam bir parçalanmışlıktan birliğe ve (Hitler'in yönetiminde) son kertede merkezîyetçilikten bölünmelere ve bir daha birliğe yöneldi. Güçsüzlüğün aşırı ucundan gücün zirvesine, otoriterlikten çoğulculuğa ve sonra da tiranlığa koştı. Beethoven, Goethe ya da Kant'ın büyüklüğünü gördü, toplama ve imha kamplarının ahlâk çöküntüsünü yaşadı.

Bu 'çift-başlılık'tan olacak, Almanlar dünyaya bazen çok iyi, bazen de çok kötü göründüler. Müttefiklerinin nefretini kazandıkları zaman bile oldu. Tarafsız Belçika'yı iki kez çiğneyerek dünyayı şaşırttılar. Zehirli gazı ilk kullananlar onlar oldu. Bir saldırmazlık paktı imzalamış oldukları Sovyetler Birliği'ne iki yıl sonra (1941) ansızın saldırdılar. Yahudileri gaz odalarına tıktılar, rehineleri öl-

²⁷ George Catlin, *The Story of the Political Philosophers*, New York, Tudor Publishing Co., 1939, s. 716.

²⁸ Luigi Barzini, *The Europeans*, Middlesex, U.K., Penguin Books, 1985, s. 66-113.

dürdüler. Müttefikleri İtalyanların bile askeri araçlarına el koyarak onları Afrika çöllerinde yürümeye zorladılar. Ama bütün kuşağın aydınlanma ve liberalizm ideallerini paylaştığı zamanlar da oldu. Wilhelm von Humboldt İngiliz John Stuart Mill'in Alman kökenlisi gibiydi. Bu çatışan teorilerdir ki, Alman halkını bazen herkesin kabul edebileceği tavır ve eylem yokluğu içinde ama sanki 'iki cami arasında bınamaz' bıraktı. Alman ozanlarından Emanuel Geibel, ilerisini görürmüşçesine, şöyle bir şey demişti: "*Am deutschen Wesen soll die Welt genesen*" (Alman ruhu dünyayı iyi edecektir). Ama bu "ruh" acaba hangisi olacaktı? Bu belirsizlik duygusu da geniş kitlelerin çevresinde toplanacağı yeni ve dogmatik bir inancın -Nazizmin- yükselmesine katkıda bulundu.

Weimar Cumhuriyeti (1918-33) genelde "demokraside ilk Alman deneyimi"²⁹ diye tanımlanır. Kurucu Meclis 1919'da Goethe, Schiller, Herder ve Liszt'in cazip kenti Weimar'da Ulusal Tiyatro binasının asude havasında toplandıysa da, bu cumhuriyetin on-bir yılında, yani Hitler iktidara gelinceye değin, Almanya yirmi farklı kabine gördü. Üstelik, dünyanın hiçbir yerinde de daha sert bir parti disiplini bulunamazdı.³⁰ Friedrich Ebert'in ölümünden (1925) sonra sağ-kanat partilerinin adayı olarak cumhurbaşkanlığına seçilmiş fakat demokratik ve parlâmenter ilkelerden kolayca ayrılmış olan Feld-Mareşal Paul von Hindenburg, kendi yaygın prestijinden olduğu kadar, başkana yurttaşın temel haklarını askıya alıp Anayasasının etkisini bir çeşit ortadan kaldıran Madde 48 de dahil olmak üzere, anayasal yetkilerinden de yararlanarak, Weimar sisteminin tahripçilerinden biri oldu.

Thomas Mann, Max Reinhardt, Emil Ludwig, Gerhart Hauptmann ve benzerleri tiyatro, edebiyat ve müzikle bağlantılı olarak dünya çapında ün kazanmışlardı. Nobel Edebiyat Ödülü, on-yedi yıldır ilk kez (1929), bir Alman'a; Thomas Mann'a, veriliyordu. Almanya mimaride özellikle Walter Gropius'un yapıtlarında ifade edilen yeni teorilerle dikkatleri çekmişti. *Bauhaus* denilen yerdeki öğretmenlerin içinde ressamlardan Wassily Kandinsky, Paul Klee, Lyonel Feininger ve Oskar Schlemmer gibi kişiler vardı. Bertolt Brecht'in ilk oyunlarının³¹ birinci geceleri de Reinhardt'ın Berlin ti-

²⁹ Gwendolen M. Carter ve John H. Herz, **Major Foreign Powers**, 4. B., New York ve Burlingame, Harcourt, Brace and World, 1962, s. 369.

³⁰ James K. Pollock, "The German Party System", **American Political Science Review**, 23 (November 1929), s. 859-891.

³¹ **Trommeln in der Nacht, Im Dickicht der Städte ve Mann ist Mann.**

yatrolarında³² sahneye konmuştu. O zamanlar George Grosz, Walter Mehring, Max Ernst ve diğerlerinin önderliğini yaptığı "Dada" akımı Berlin ve Viyana dışında öteki başkentlere de sıçramıştı. Weimar Almanyasında en çok Arnold Schönberg, Paul Hindemith ve Anton Webern gibilerinin dikkatleri çektiği müzik yaşamında opera ve bestede neredeyse erişilmez bir zenginlik göze çarpıyordu. Ne var ki, Almanlar demokrasi eğitimi görmemişlerdi. Talihsiz bir yıldızın altında doğmuş olan yeni cumhuriyet de sevilmiyordu.³³ Bu büyük isimli kişiler Almanya'yı terk edince, gidebilecekleri yerler gerçekten azdı. Bu yerlerden biri Türkiye Cumhuriyeti'di. Bu konuya aşağıda biraz ayrıntılı değinilecektir.

Alman toplumu, o güne değin, felsefe alanında yazılanların açısından, diktatörlük, ırkçılık ve antisemitizm yolunda olgunlaşmıştı. Yalnızca bazı Almanlar değil, birtakım Fransızlar ve sayıları fazla olmamakla birlikte İngilizler bile felsefe tarihini ırkçı çizgide öğretiyorlardı. Onlara göre, beyaz ırk renkli ırklardan üstündü; beyazlar içinde üstün olanlar Aryanlar'dı; Aryanlar'dan Nordik ırkı en iyi olanıydı; Almanlar da Nordikler'in öncüsüydüler. Kont Arthur de Gobineau³⁴ ve Houston Stewart Chamberlain'in yazdıklarına bakacak olursak ve bazı etkili Avrupalılar kendilerini Teuton görüp Almanları onların içinde en yüksek yere oturtuyorlarsa, bazı Almanlar ırkçılığa neden sarılmayacaklardı? Fransa'da Maurice Barrès³⁵ katıksız ırkçı antisemitizm teorisini geliştirdi. Naziler (ve Mussolini) yığın demokrasisinden nefret eden George Sorel'den "efsane" düşüncesini aldılar. Bir İngiliz amiralinin oğlu olan Chamberlain ünlü Alman bestecisi Richard Wagner'in³⁶ damadı oldu ve Alman yurttaşlığına geçmeyi seçti. İngiliz halkı için kayıp sayılmaz! Chamberlain'in her iyi şeyin Teutonlar'dan ve her kötünün de Yahudilerden kaynaklandığının altını çizen **Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts**³⁷ (On-dokuzuncu Yüzyılın Temelleri) adlı kitabı Alman ırkçılarının İncil'ine dönüştü. Alfred Rosenberg Moskova'dan Hristiyan uygarlığını alaşağı etmek için gizli bir Yahudi toplantı-

³² *Deutsches Theater, Kammerspiele ve Grosses Schauspielhaus.*

³³ **German Cultural History from 1860 to the Present Day**, München, Nymphenburger Verlagsbuchhandlung, 1983, s. 127. Bu yayın şu Almanca kitabın yeni basımıdır: Ernst Johann ve Jörg Junker, **Deutsche Kulturgeschichte der Letzen Hundert Jahre: 1860-1960**, München, 1970.

³⁴ **Essai sur l'inégalité des races humaines (The Inequality of Human Races**, çev., Adrian Collins, New York, Putnam, 1915.

³⁵ Zeev Sternhell, **Maurice Barrès et le nationalisme français**, Brussels, Éditions Complexe, 1985.

³⁶ Jacob Katz, **The Darker Side of Genius: Richard Wagner's Antisemitism**, Hanover, New Hampshire, Brandeis University Press için University Press of New England, 1986.

³⁷ H. S. Chamberlain, **Foundations of the 19th Century**, New York, J. Lane Co., 1912.

sının tutanaklarını içeren gûya gerçekliğine güvenilir bir raporu, **Siyon Ulularının Protokolleri** diye bir şeyi getirmişti.³⁸ Çarlık polisi bundan halkın isyanını yönetimden çevirip Yahudiler üstünde yoğunlaştırmak için yararlanmıştı. Bu uydurma "belge" artık Almanya'da elden ele dolaşıyordu. Chamberlain'in bir müridi olarak, Rosenberg'in ayrıntısına girdiği efsane Teuton ırkının üstünlüğüydü.³⁹ Alexander Tille'nin Darwinizmi tüm insan toplumuna uygulamaya ilişkin amatörce davranışı Nazilerle büyük Alman endüstri erbabı arasındaki ideolojik bağlantıyı kurmaktan geri kalmadı. Batı uygarlığının çökmekte oluşunu anlatan Oswald Spengler de⁴⁰ Nazizmin avukatlığını üstlenmiyorsa da, onun düşmanlarının çoğunun silâhlarını ellerinden alıyordu. *Der Dritte Reich* (Üçüncü Devlet) efsanesini de Arthur Möller van den Brück uydurmuştu ki, kitabının başlığı da budur. Carl von Clausewitz'in ünlü **Über den Krieg**⁴¹ adlı kitabındaki savaş düşüncesi topyekün cinsi değil de, siyasal alışverişin bir çeşit ardılıysa da, General Erich Ludendorff'un "topyekün savaş"⁴² teorisi Nazi *Weltanschauung* kavramının, yani dünya görüşünün mantıksal sonucuydu.

Weimar Almanyası'nda yönetenlerle yönetilenler arasında düşünce farklılıkları varsa da, bu ayrılıkların asıl etkili öge olan şiddetli bir şovenizmden sonra geldiği söylenebilir. Almanların tümü Versailles diktesinin (*Diktat*) son derece ağır olduğu, ama gene de imzalanması gerektiği görüşündeydi. Yeni cumhuriyet bir yenilginin sonunda doğmuştu ve yenilgide sorumluluğa ortak güçlere hâlâ bağlıydı. "Sırttan hançerlenmiş olma", yani korkak sivillerin cesur Alman askerlerini arkadan vurdukları efsanesi militarist çevrelerin üste çıkmasına yardımcı oldu. Bu başat ögenin oluşması nüfusta hızlı artış, güçlü bir endüstri, gereksinim duyulan ham maddelerin kaybı, ağır endüstrinin etkisi ve kuvvet kullanmaya yönelik bir siyaset yararına yazılar gibi çeşitli nedenlerle anlatılabilir. Hangi nedenler sıralansa da, gerçek şuydu ki, siyaset alanındaki seçkinlerin neredeyse tümü marazî bir şovenizmle sarhoştular. Alman sınırları, bayrağı ve unvanları değişmişti ama, ulusal marş aynıydı: *Deutschland über alles* (Almanya tümünün üstünde).

³⁸ Norman Cohn, **Warrant for Genocide: the Myth of the Jewish World-Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion**, London ve New York, Harper, 1967.

³⁹ Alfred Rosenberg, **Der Mythos des 20. Jahrhunderts**, München, Hoheneichen Verlag, 1942; Alfred Baeumler, **Alfred Rosenberg und der Mythos des 20. Jahrhunderts**, München, Hoheneichen Verlag, 1943.

⁴⁰ Oswald Spengler, **Der Untergang des Abendlandes**, Gütersloh, C. Bertelsmann, 1921.

⁴¹ Carl von Clausewitz, **On War**, Washington, D.C., Combat Forces Press, 1953, s. 16 ve d.

⁴² Erich Ludendorff, **Der totale Krieg**, Berlin, Ludendorffs Verlag, 1935.

Bu türlü hastalıklardan kurtulabilmiş küçük bir azınlığın da yönetilen yığınlar üstünde bir ağırlığı yoktu. Thomas Mann'ın 1930 yılı sonlarında Berlin'de Beethoven Salonunda demokrasiye karşı olanlara Weimar rejimine cephe almalarının daha da kötüsüne zemin hazırlayacağına ilişkin heyecanlı konuşması da para etmedi. Direnen küçük azınlığın Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg ve Kurt Eisner gibi bazı üyeleri öldürüldüler. Siyasetin orta çizgisini izleyenlerden Heinrich Brüning Almanya'da diktatorya rejiminin kapısını açtı ve gene ortadan başka bir lider olan Franz von Papen de Hitler'in iktidarına giden yolu döşedi. Bu durum alışılmış yurtseverlikten çok farklı bir şeydi. Hastalık Hitler'le doruğuna ve bunalmaya ulaşmıştı.

Hitler, ileri gelen kişinin (G. R. von Schönerer⁴³) kendini bir hayli etkilediği Avusturya pan-Germen ve antisemitik akımla çok ilgilenmişti. 1919 sonlarında şiddetli Yahudi-karşıtı ve gerici bir grup olan, ayrıca bütçesindeki paranın da tam 7.5 markı aşmadığı *Deutsche Arbeits Partei*'a (Alman İşçi Partisi) üye yazıldı. Girdiğinde yedinci üyesiydi ama, sadece beş ay sonra iki-bin kişilik bir dinleyici kitlesine hitap ediyordu. Yazdığı programının ünlü "25 Nokta"sının dördüncüsü şöyle diyordu: "Dinsel inancı ne olursa olsun, Alman kanından olmayan hiçbir kimse ulusun bir ferdi olamaz. Böylece hiçbir Yahudi, ulusun ferdi sayılamaz".⁴⁴ Alman dilinde yayın yapan gazetelerin yöneticileri ve yazarları ulusun işte böyle tanımlanan kişilerinden olacaktı. Partinin adı da değiştirildi (NSDAP) ve ona bağlı olarak yarı-askerî birimler oluşturuldu.⁴⁵ Hitler 1923 darbesi başarısız olup Lech-üstünde-Landsberg kalesine kapatıldığında yazdığı **Mein Kampf** (Kavgam) adlı kitabında Yahudi'yi "başka ulus ve devletlerin yapısında bir parazit" olarak tanımlıyor, "kültür yaratan hiçbir enerjisi olmadığını" söylüyor ve insanlıkta ilerlemenin "onun kanalıyla değil, ona rağmen olduğunu" ileri sürüyordu.⁴⁶

Fritz Thyssen, Ruhr havzasının para-babalarıyla birlikte, Hitler'in Nasyonal Sosyalist kuruluşunu parasal yönden destekledi. Rhineland endüstri erbabı **Hitler'e Parayı Ben Verdim**⁴⁷ adlı ki-

⁴³ Francis Ludwig Carsten, **Fascist Movements in Austria: from Schönerer to Hitler**, London, Sage Publications, 1977.

⁴⁴ W. M. Knight-Patterson [W. W. Kulski], **Germany from Defeat to Conquest**, London, George Allen and Unwin, 1945, s. 330.

⁴⁵ Adı kötüye çıkan S.A. (*Sturm-Abteilungen*) ve S.S. (*Schutzstaffel*). Sonraları, ikisi birlikte yarım milyonluk bir orduyu oluşturdular.

⁴⁶ Adolf Hitler, **Mein Kampf**, New York, Reynal and Hitchcock, 1940, s. 418, 420.

⁴⁷ Fritz Thyssen, **I Paid Hitler**, London, Hodder and Stoughton, 1941.

tabında bu gerçeği açıklamaktan geri kalmadı. John Heartfield'in *Millionen stehen hinter mir* (Arkamda milyonlar var) başlıklı çizimi Hitler'i Nazi selâmını alırken parmaklarını ardında yarı saklı duran bir destekçinin uzattığı banknotlara uzanırken gösteriyordu.⁴⁸ Benzeri biçimde, Prusya'nın toprak ağası sınıfı da gûya çürütülemez Cumhurbaşkanı Hindenburg'a sekseninci yaş gününde Neudeck malikânesini armağan etmişti. Ellerini büyük endüstri çevrelerinin ceplerine derinlemesine sokan ve 1929 ekonomik bunalımının da yardımcı olduğu Hitler ve yanındakiler yavaş yavaş ama güvenli biçimde iktidara doğru yürüyorlardı. İktidarı ele geçirmeden bile, partisinden içinde Frick, Göbbels, Göring ve Strasser'in de bulunduğu bir grup Reichstag'a 1 Ağustos 1914'den sonra ülkeye göçmüş "Doğu Yahudileri ve öteki yabancılar"ın tüm mallarına tazminat ödenmeden el konmasına ilişkin bir öneride bulundular.⁴⁹ Nazi Partisinin yeni başkanını seçtiği Prusya Meclisi (*Diet*) Doğu Avrupa'dan Prusya'ya bu tarihten sonra giriş yapmış olan tüm Yahudilerin bütün mallarına el konmasını kabul eden bir yasa geçirdi.⁵⁰ O zaman parti örgütünden sorumlu olan Gregor Strasser daha ilk konuşmasında Nazilerin "Yahudi ruhunu içinde barındırmayan, Yahudilerin ipleri arkadan oynatmadığı ve Yahudi sermayesinin rol oynamadığı bir Alman önderliği" istediğini söylemişti.⁵¹ Franz von Papen'in "Baronlar Kabinesi"nin istifasından ve General Kurt von Schleicher'in şansölyelikten düşmesinden sonra, yeni Hitler rejimi (1933), hiç gecikmeden, birkaç karar geçirdi ki, ikisi (7 Nisan) Yahudileri yönetimin tüm kademelerinden çıkarıyor ve hukuk alanında çalışanlar için Yahudi-karşıtı kurallar getiriyordu.⁵² Meslekî memur kadrolarının yeniden biçimlendirilmesine ilişkin olarak, ilk antisemitik yasadaki temel düşünce Aryan kökenli olmayanların eninde sonunda emekli edilecekleriydi.⁵³

Bunları izleyen Yahudi Holokostu tarih sayfalarında birçok nedenden ötürü kendine özgü bir olaydır. Naziler iyi işleyen modern bir devletin hükümet bürokrasisini kullanarak, cins, yaş, inanç ve eyleme bakmaksızın, nerede olurlarsa olsunlar tüm Yahudileri öldürme peşine düşmüşlerdi. Almanya'nın ve Avrupa'da Alman işgâli

⁴⁸ **Fragen an die deutsche Geschichte**, Bonn, Bundestag, 1984, s. 309.

⁴⁹ Knight-Patterson, **op. cit.**, s. 483.

⁵⁰ **Ibid.**, s. 535.

⁵¹ **Ibid.**, s. 541.

⁵² Franz von Papen, **Memoirs**, New York, E. P. Dutton, 1953, s. 207 ve d.

⁵³ Konrad Heiden, **Der Fuehrer: Hitler's Rise to Power**, Cambridge, Houghton Mifflin Co., 1944, s. 588.

altındaki yerlerin Yahudileri toprak ya da iktidarda emelleri olmayan, üstelik ülke (ya da ülkelerinin) bilim, sanat ve yazınına katkıda bulunarak Nobel ödüllerinin üçte-birini kazanmış olan, barıştan yana dinsel/etnik bir gruptu. Alman Yahudilerinin çoğu kendilerini öteki Hristiyan yurttaşlardan daha az Alman görmüyorlardı. Binlercesi Birinci Dünya Savaşında savaşıarak sevgili vatanları için yaşamlarını tehlikeye atmaktan geri kaimamışlardı. Onların (ve üçüncü tarafların) herhangi bir Alman hükûmetinin haklarını ve kimliklerini ellerinden alabileceğini ve nihayet onları topluca yok etmeğe yönelebileceğini düşünmeleri güçtü. Nazilerse, öte yandan, köklerinin kazınmasının Almanya ve dünya için iyi olacağını açıkça söylüyorlardı. Yahudileri yıkıcı bir ırk kabul eden düzmece bir ideolojiye bağlı olarak, öylesine aşırı bir antisemitizm söz konusuydu ki, bir soykırım siyasetine ve Avrupa Yahudilerinin imhasının göstermelik (*Deckname*) perdesi ardında "Son Çözüm"e (*die Endlösung*) yol açtı.

Teuton kökeni yalnız mavi gözlerinde gözüken Hitler iktidarı alır almaz gerçek onun için "ulusal düşmanlar"a ilişkin düşünceleriydi. Yahudilere karşı şiddet eylemleri aniden yeni bir hız kazandı. Yahudi memurların işlerine son verilmesi yaşamın tüm alanlarından sistemli biçimde çıkarılmalarını başlattı. Yasanın "Aryan paragrafı"⁵⁴ sanatçılar, doktorlar, diş hekimleri, kimyagerler, hukukçular, gazeteciler ve ötekilere karşı artan ölçüde kullanılmaya başlandı. Okul kapıları Yahudi çocuklarına daha da fazla kapandı. Yahudilerin derneklere ve kulüplere girmeleri yasaklandı. Halka açık banyolarda, parklarda ve barlarda görünmeleri sık sık önleniyordu. Yahudilerin yapıtları kütüphanelerden, galerilerden, tiyatrolardan ve konser salonlarından kaldırıldı. Adları şehitliklerdeki şeref listelerinden silindi. Yahudilerle Aryanlar arasındaki evlilikler de yasaklandı. Yasaya karşın böyle bir nikâh birleşmesi yer alıyorsa, tören yurt dışında yapılmış olsa bile, geçerli olmayacak ve hapisle cezalandırılacaktı.

Delikanlı bir Yahudinin Paris'te bir Alman diplomatına öldürme amacıyla saldırmasından yararlanarak, İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte devletin her yanında geniş ölçüde bir baskı kampanyası yayıldıkça yayıldı. Kötü bir anı bırakmış olan 9 Ekim 1938 tarihli *Reichskristall* gecesinde polis ve S. A. birimleri Yahudi

⁵⁴ Uwe D. Adam, "An Overall Plan for Anti-Jewish Legislation in the Third Reich", *Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance*, 11 (1976), s. 35-55.

dükkânlarını yıktılar, havraları yaktılar, mallarını yağma ettiler ve bazı Yahudileri toplama kamplarına sürdüler. Yahudilerin topluca belirlenmesi ve toplum dışına itilmesi, her zamankinden daha fazla, yedi yaşından daha büyük olan tümünün sol kollarında ya da göğüslerinin sol tarafında bir avuç içi kadar büyüklüğünde ve sarı bir zemin üzerine siyah renkte "Jude" (Yahudi) yazan altı köşeli bir yıldızın yer almasını gerekli kılan yasanın (1941) çıkarılmasıyla daha açık duruma geldi. "Devlette Yahudi Bolşevik yönetici seçkinler" ile Doğu Avrupa'da Yahudilerin fizik olarak ortadan kaldırılması, ayrıca Alman yönetici ırk için *Lebensraum* (Yaşama Alanı) düşüncesiyle birleşince, savaş hedefi oldu. 1942 yılıyla başlayarak, "Son Çözüm" bütün anakaradaki Yahudi nüfusun sistematik biçimde ortadan kaldırılması için kullanılan sözcükler oldu.

Birçok ülkedeki Yahudi azınlıklarının görelî olarak savunmasız durumda kalmaları onları neredeyse tarih boyunca uygun bir hedef durumuna getirmişti. Fakat Hitler onları günâh ve şeytanlığın yeni bir aşaması üstüne yerleştirdi. Onlar, daha öncekinden çok farklı ve dolaylı olarak da, her türlü uygunsuzlukların aşağı yukarı onların etkisiyle oluştuğuna ilişkin kirlilik simgesi durumuna getirildiler. Demokrasi, kapitalizm, sosyalizm, entellektüeller, sanat ve benzeri kelimeler bile başlarına "Yahudi" yaftasını eklemekle hemen "kötü" bir şey oluveriyorlardı. Nazi rejimi bazen efsanelerden ve asılsız inançlardan yararlanarak, Alman bilimi ya da öğretisine atıfta bulunmak suretiyle onun antitezini bile yaratmıştı. Yahudilere de, kala kala toplama (*Konzentrationslager*)⁵⁵ ve ölüm⁵⁶ kampları kalıyordu. Yahudiler bu sonuncularda, daha çok hemen ayak bastıklarında, ya özel odalarda zehirli gazla, ya da topluca kurşunla (*Einsatzgruppen*) öldürülüyorlardı. Yahudi soykırımının toplam sayısı herhalde altı milyondan birazcık azdır.

Nazi soykırımının en büyük merkezi Yahudiler, Romani halkı (Çingeneler), solcular, rejime karşı koyan bazı kişiler ve daha bir çoğu da dahil olmak üzere dört milyon kadar insanın yaşamlarını yitirdikleri Auschwitz ölüm kampıydı.⁵⁷ Orada bir ana kamp ve ona bağlı daha küçük kamplar ağı olan büyük bir ölüm yumağı büyüdü. Çevreleri elektrikli dikenli teller ve gözetleme kuleleriyle sarıydı. Ölüme mahkûm olan sakinler hem S. S., hem de Krupp ya

⁵⁵ Bergen-Belsen, Buchenwald, Dachau, Flussenburg, Gross-Rosen, Mauthausen, Natzweiler, Neuengamme, Travensbruck, Sachsenhausen, Theresienstadt.

⁵⁶ Auschwitz-Birkenau, Belzec, Chelmno, Lublin-Maidanek, Sobibor, Stutthof, Treblinka.

⁵⁷ **KL Auschwitz**, Warszawa, Krajowa Agencja Wydawnicza, 1960; Mark Clinton, "The Mysticism of Mass Murder: Ethical and Political Issue in the Autobiography of Rudolf Hoess", *Centerpoint*, 4/1 (1980), s. 60-69.

da Herman Göring Fabrikaları gibi kuruluşlarca ucuz işçi olarak kullanılıyorlardı. Adlarının yerine geçen kamp numaraları tutsakların sol kollarına dövme ile yazılmıştı. Cınai sayılacak deneyimler yapan doktorlar onların bazılarını kobaylar gibi kullanıyorlardı.⁵⁸ Tutsaklar yarının son günleri olabileceğini bilerek sürekli bir tehdit altında sürüklenip gidiyorlardı. Gaz odalarının hava geçirmeyen kapıları sıkıca kilitlendiğinde, siklon-B zehirli gazı özel deliklerden akmaya başlıyor ve içerdekileri yaklaşık on-beş dakikada öldürüyordu. Yalnızca birkaçı, onlar da iskelet haline gelmiş olarak, kurtuluşu görece kadar yaşayabildiler.

Almanya'nın doğrudan ya da dolaylı yönettiği ülkelerdeki Yahudilerin kurtulma şansı çok azdı. Kukla devletler kendi Yahudilerini ya hunharca öldürdüler, ya da onları Almanlara teslim ettiler. Bazı Avrupa ülkelerinde, antisemitizm, Nazi varlığına ya da bu akımın yükselmesine bakmaksızın, kendi toplumlarını tehdit etmeyi sürdürdü. Hiçbir Fransız bilimcisi yerli antisemitizmin kapsamlı bir tarifini sunma çabasını göstermediyse de, Fransa'da Yahudi-karşıtı bir duygu vardı.⁵⁹ Robert Byrnes'in kitabı yalnız Fransız Devrimi'nden "Dreyfus Olayı"na (1894) kadarki dönemi içermektedir.⁶⁰ Fransız olmayanların kaleme aldığı bazı kitaplar bu ülkedeki antisemitizmin derinlere giden doğasını incelemektedirler. Örneğin, Edgar Morin Yahudilere karşı Fransız düşmanlığının ulusun ortak ruhunun içinde gizli olduğu sonucuna varıyor.⁶¹ Vichy yönetiminin Yahudi işlerine bakmakla sorumlu eski bir yüksek rütbeli memuru Fransız görevlilerinin bu "ayıbını" ⁶² kabul etmiştir. Antisemitizmin çağdaş Fransa'da yeniden ortaya çıkması yukarıdaki değerlendirmeyi ciddi olarak dikkate almamış gerektiğini düşündürüyor.

Bu söylenenler Almanya'daki Nazi rejimine karşı hiçbir muhalefet olmadığı anlamına gelmez. Orta sınıfın tutucu çevrelerinden bir bölümü, siyasal yelpazenin solunda yer alanlar, kilise erbabı ve bazı subaylar Hitler'e, yardımcılara ve onlarla ittifak içinde olanlara karşı durmuşlardır. Ancak, yalnız aralarındaki görüş farklılıklarından ötürü değil, tümünün üstünde

⁵⁸ Jack S. Boozer, "Children of Hippocrates: Doctors in Nazi Germany", **Annals of the American Academy of Political and Social Sciences**, 450 (1980), s. 83-97.

⁵⁹ David Weinberg, "French Antisemitism: Recent Historiographical Trends", **Approaches to Antisemitism**, op. cit., s. 309-317; Michael R. Marrus and Robert Paxton, **Vichy France and the Jews**, New York, Basic Books, 1981.

⁶⁰ Robert Byrnes, **Antisemitism in Modern France**, Bloomington, Indiana University Press, 1950.

⁶¹ Edgar Morin, **Rumour in Orléans**, New York, Pantheon, 1971.

⁶² Luce Giard, "La Honte", **Esprit**, I (1979), s. 71-78.

eksiksiz bir denetim sistemi de kurulmuş olduğundan birleşik bir cephe yaratamadılar. 1944 yılının ortalarına değin, Hitler'i iktidardan düşürmek için elle tutulur çabalar gösterilemedi. Ne var ki bu da başarılı değildi.⁶³ Öte yandan, Alman uygarlığının son tahlilde çürümüşlüğünü gösteriyorsa da, geçici bir önder grubun cinayetlerinden ötürü tüm bir ulus suçlanamaz.

Antisemitizm ilk başlarda Hristiyan kültürünce benimsenen ve sonra da bazı lâik çevreleri de etkileyen çok eski bir oluşumdur ki, bugün kendini özellikle Avrupa'da bile göstermektedir. Hedefi kendilerini genelde koruyamayacak olan Yahudilerdi. Bu konunun bir "Yahudi sorunu" değil, ama aslında "Yahudi olmayanların bir sorunu" olarak anlaşılması Batı uygarlığının dengeli bir biçimde değerlendirilebilmesi için gereklidir.

Yukarıda tanımlanan ve saklısı, gizlisi olmayan açık antisemitizmle taban tabana zıt olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudilerle Müslümanların birlikte yaşamalarının beş-yüz yılı aşkın bir tarihi vardır. Bu birlikteliğin ihanet ya da baskıyla zedelenmediği ileri sürülebilir. Uluslararası niteliği olan Beş-yüzüncü Yıl Vakfı, Avrupa Engizisyonundan kaçan Yahudilerin yığınsal biçimde Osmanlı topraklarına göçmelerinin 500'üncü yıldönümünü (1492-1992) kutlamıştır. 1992 yılının tümünü kapsayan ve yeryüzünün her tarafındaki eylemler, Vakfın başkanının kelimeleriyle, "bu insancıl yaklaşımın"⁶⁴ güzelliğini ve büyüklüğünü yansıtmıştır. Seçkin Yahudi profesörler de dahil olmak üzere, birçok Alman aydını da İkinci Dünya Savaşı'ndan önce ve o savaş yıllarında Nazi baskısından kaçarak Türkiye'ye sığınmıştır. Tarihsel kanıtlar Türklerin, Osmanlı ve Cumhuriyet zamanlarında, baskı altındaki Yahudileri iyi karşıladıklarını ve onları kucakladıklarını gösteriyor. Birbirinden yüzyıllarca ayrılmış olan bu iki Yahudi dramına ilişkin olarak Türklerin gösterdiği yerinde ve hiç gecikmeyen tepki böylesine alçakça eylemlerden rahatsız görünmeyerek hiç karışmamış olanlar arasındaki farkları da ortaya koymaktadır.

Kendi kendini yerel olarak yönetme demek olan Osmanlı "millet" sistemine göre, Rumlar ve Yunanlar, Ermeniler, Yahudiler ve Müslüman olmayan öteki büyük ya da büyücek azınlıkların her biri, aynı toprakları daha önce denetimleri altında tutan Hristiyan-

⁶³ **Germans Against Hitler**, Bonn, Berto-Verlag, 1960.

⁶⁴ Jak V. Kamhi, "Foreword", **Exhibit of the Quincentennial Foundation**, [İstanbul, 1992], s. 2.

lar zamanındakinden daha fazla iktidar yetkileri olan kendi dinsel önderlerince yönetiliyorlardı.⁶⁵ Osmanlı toplumu her grup ya da kişinin dinsel bağlantısı uyarınca bir ya da öteki millete mensup olduğu çeşitli topluluklara din çizgisi çerçevesinde bölünmüştü. Bu türlü bölünme Romalılarda ve Avrupa ile Orta Doğu'nun bazı Orta Çağ imparatorluklarında da görülen bir âdetti. Osmanlılar bunu ayrıntılı biçimde zenginleştirdiler ve kurumlaştırdılar. Müslüman olmayan Osmanlı yurttaşları da dahil olmak üzere, her millet yaşam, tavır ve çatışmaları kendi önderleri altında bir düzene sokmak için kendi yasalarını ve kurumlarını oluşturdu ve korudu.

Müslümanlara ek olarak, Osmanlılar ilk başında üç temel dinsel grup tanıdılar. Yahudiler ve Hristiyanlar dinleri İslâm'la bağlantılı olan fakat onun üstünde yer almadıkları "Ehl-i Kitap"tı. Ortodokslara Rum ve Yunanlılardan başka bazı Slavlar ve Romenlerin yarısı dahildi. Ermeni milletini ve doktrinde monofizit olan ve Ortodoks Kilisesince sapık diye suçlanan Ermeni Ulusal Kilisesini tanıyan (1461) Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmet'ti. Kendi Hahambaşlarına bağlı olan Yahudilerin o denli yerel özerklikleri vardı ki, onbinlercesi İspanya'dan ve Avrupa'nın Avusturya, Bohemya ve Polonya gibi yerlerinden kaçmayı başararak Osmanlı topraklarına kapağı atmışlardı. Sefardim denen ve İberyaya Yarımadası'ndan gelenler kendi eski diyalektleri olan *Ladino*'yu yaşatmış ve Orta Avrupa'dan gelen Eşkenazim de dahil olmak üzere tüm Yahudi toplumunda ağır basmışlardı. Kanıtları yoksa da, İstanbul 1453'de Türkler tarafından alınırken oranın Yahudilerinin kentin bazı kapılarını açarak onlara yardımcı olduklarına ilişkin bazı kanaatlar vardır.

1492'ye gelince Yahudiler üzerindeki baskı öylesine yoğunlaşmıştı ki onların zorla uzaklaştırılmaları neredeyse mantıksal bir sonuçtu.⁶⁶ Daha önce Andalusya'dan uzaklaştırılarak ayrı yaşam bölgelerine bir çeşit zorla sokulan ve kollarına sarı bir bez parçası (*rouelle*) sarmak zorunda kalan Safarid Yahudilerine ondört yüzyıldan fazla yaşadıkları İspanya'dan kaçmaktan başka bir şey kalmamıştı. Katolikliği kabule zorlanmış olanlar (*conversos*) bile "kanı temiz tutmak için" (*limpieza de sangre*) kovulmuşlardı. Zorla Hristiyanlaştırılan Müslümanlar da ülkeden çıkarıldı.⁶⁷

⁶⁵ Stanford J. Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**, C. I, Cambridge, Cambridge University Press, 1976, s. 58-59, 151-153.

⁶⁶ Eleazar Gutwith, "Towards Expulsion: 1391-1492", der., Elie Kedouri, **Spain and the Jews: the Sephardi Experience, 1492 and After**, London, Thames and Hudson, 1992, s. 51-73.

⁶⁷ Mehmet Suphi, "The Expulsion of Safarad Jews: Regression in the Development of Modern Society", **Mind and Human Interaction**, Charlottesville, VA., IV/1 (December 1994), s. 40-51.

Safarid Yahudileri devâsâ Osmanlı topraklarında güvenli bir cennet buldular. Bundan daha da önce (1326), Osmanlı Sultanı Birinci Orhan, 1950'lerde bir yangın kül edinceye değin bunca süredir hizmet veren *Ez ha-Hayyim* (Yaşam Ağacı) havrasının yeni alıp başkent yaptığı Bursa'da yapımı için emir vermişti. Hoşgörülü Osmanlı Devleti Balkanlar'da genişledikçe birçok Yahudi grupları kendilerini onun sınırları içinde buldular. Yalnız Türk yöneticiler Yahudilerin göçünü bilinçli olarak desteklemekle kalmadılar, Osmanlı Yahudileri de dışardaki dindaşlarını Türkler arasında güvenlik ve zenginlik bulmak için ısrarla çağırdılar. Herhalde 15'inci Yüzyıl ortalarında yazılmış olan ve haham İshak Sarfati'nin imzasını taşıyan mektup Alman devletlerinde "despotik yasaları, zorunlu vaftizi ve kovulmaları" eleştirmekte ve "Türkiye'yi hiç eksiği olmayan ve isterlerse her şeyin iyiye gideceği bir ülke" olarak ilân etmektedir. "Orada herkesin barış içinde yaşabileceğini" ekleyerek "lânetli toprağı artık terketmelerini" önermektedir.⁶⁸ Yahudiler Osmanlı İmparatorluğu'nda dinsel işlerin yanıbaşında ekonomik, sosyal ve hukuksal işlerde de önemli ölçüde kendi kendilerini yönetmişlerdi.⁶⁹ Müslüman olmayan öteki dinsel azınlıklar gibi, onlar da askerlikten muaf tutulmak için özel ve küçük bir vergi ödüyorlarsa da, devlet yaşamlarının ve mallarının güvenliklerini garanti ediyordu. Bu vergi kaldırıldıktan sonra bile, Müslüman olmayanlar içinde yüksek bir oranı oluşturan kişiler askere gitmektense o vergiyi ödemeyi yeğlediler. Parasal ve düşünsel maharetlerini de birlikte getirmiş olan Yahudiler, bir ara, Bab-ı Âli'ye kırk kadar hekim de verdi. Varlıklı Yahudiler malî kaynaklarını devletin hizmetinde kullanırken, bazı Türk sultanları ülke dışında onlara baskı yapılmasını önlemek ya da ticaret haklarını özgürce kullanmak için girişimlerde bulundular. Sultan Abdülmecid'in 1840'da, sözde "iğneli fiçı" efsanesine atıfta bulunarak, "Yahudi milletinin bu türlü kanlı suçlamalarda masumiyeti apaçıkken onların üzülmelerine ve gerçekte hiç bağlantısı olmayan suçlamalar sonucu işkence çekmelerine izin vermeyeceğini"⁷⁰ bir fermanla açıkladığı sırada, bu kanlı suçlamanın sanki doğru olduğuna ilişkin inanç Avrupa'nın birçok köşesinde salgın bir hastalık gibiydi. Osmanlı

⁶⁸ Bernard Lewis, **The Jews of Islam**, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1984, s. 135-136.

⁶⁹ Walter F. Weiker, "Turkish-Jewish and Turkish-Christian Relations", der., David A. Altabé, Erhan Atay ve Israel J. Katz, **Studies on Turkish-Jewish History: Political and Social Relations, Literature and Linguistics**, New York, The American Society of Sephardic Studies için Sepher-Hermon Press, 1996, s. 21-34.

⁷⁰ Naim Güleriyüz, **The History of the Turkish Jews**, İstanbul, Batur Matbaası, t. y., s. 12.

Yahudilerinin hiçbir ayrılıkçı emelleri yoktu ve Türkler onları hiçbir zaman Avrupalı devletlerin ajanları gibi görmediler.

Türkiye Cumhuriyeti de, Osmanlı İmparatorluğu yüzyıllar önce olduğu gibi, Avrupalı Yahudiler için önde gelen bir sığınma yeri oldu. Cumhuriyet yöneticileri ülkenin kapılarını Nazi baskısından kaçan yüzlerce aydına ve az bilinen daha binlerce kişiye açtılar.⁷¹ Bunların içinde Türkiye'de üniversite eğitimi ve akademik araştırmaları daha iyiye götüren seçkin hukukçular, iktisatçılar, tarihçiler, toplum bilimciler, dil uzmanları, matematikçiler, fizyolojistler, eczacılar, botanistler, zoologlar, kimyagerler, mühendisler, gökbilimciler, besteciler, mimarlar, heykeltıraşlar ve başka mesleklerin önde gelenleri vardı.

Daha sonraları Batı Berlin Belediye Başkanı olan Ernest Reuter Ankara'da kent plânlaması dersleri vermişti. Léopold Lévy İstanbul'da birçok yetenekli Türk ressamını eğitti. Carl Ebert Devlet Konservatuarının Tiyatro Bölümünü kurdu ve Ankara Devlet Tiyatrosu Müdürü oldu. Rudolf Belling İstanbul Güzel Sanatlar Akademisinde heykel hocalığı yaptı. İstanbul Üniversitesinde Andreas Schwartz Roma hukuku, Ernst Hirsch uluslararası ticaret hukuku ve Fritz Neumark ekonomi dersleri verdi. Albert Einstein Princeton Üniversitesinde çok önceden kabul ettiği bir kürsüsü bulunduğundan, Türkiye'ye gelemedi. Hitler, Türkiye'nin ikinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye özel bir mektup yazarak Türkiye'ye sığınmış olan Alman profesörler ülkeden çıkarıldığı takdirde onların yerlerine daha iyilerinin gönderileceklerini yazmışsa da, İnönü'nün yanıtı ellerindeki iyileriyle yetinecekleri biçiminde olmuştu. Bunların hemen hemen tümü İkinci Dünya Savaşının bitimine değin Türkiye'de kaldı; birçoğu kalışlarını daha da uzattı. Bazıları Türkiye'de gömüldü ya da vefattan sonra Türkiye'ye yollanmalarını isteyen vasiyetler bıraktılar.

Paris, Marsilya, Belgrad, Köstence, Rodos, Prag, Budapeşte, Atina, Varna ve başka yerlerde görevli bazı Türk diplomatları binlerce Yahudinin hayatını kurtararak, onların Nazi toplama ya da ölüm kamplarında telef olmalarını engellediler. Avrupa'da bir Yahudi için bir Türk pasaportuna sahip olmak ya da daha önce Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı olmak yaşamla ölüm arasındaki bir farkı

⁷¹ Stanford J. Shaw, **Turkey and the Holocaust: Turkey's Role in Rescuing Turkish and European Jewry from Nazi Persecution, 1933-1945**, New York, New York University Press, 1993.

gösteriyordu. Almanya ile ve Avrupa'nın Alman işgâli altındaki ülkelerin çoğuyla diplomatik ilişkileri süren Türkiye'nin diplomatları bu konumlarını sık sık ve ısrarla bu ülkelerde yaşayan ya da çalışan Türk Yahudileri yararına kullandılar. Bazılarıyla bulundukları yerde evlenmiş, başka ülkelerde yeni yurttaşlığa geçmiş ya da dışardaki Türk konsolosluklarında kayıtlarını yenilememişlerdi. Türk diplomatları onları kayıtlarını tazelemeğe zorladılar, bazıları için yurttaşmışgibi belgeler düzenlediler ve hattâ Türk olmayan birtakım Yahudileri de kurtardılar. Bu türlü eylemlerinden ötürü, bir Türk diplomatı Almanlarca tutuklandı ve eşi de öldürüldü. Türkiye, Yahudi Ajansı'nın İstanbul'da bir kurtarma bürosu açmasına da izin verdi. Türk sınır gümrükçüleri yaşamın Avrupa'nın tümünde en kötü yerlerden biri olan komşu Yunanistan'dan kaçan Yahudilere de kapıları genelde açık tuttular.

Yahudilerin dünyayla ve özellikle Nazi döneminde karşılaştıkları olaylarla deneyimleri Türklerin Ermenilerle çağlar boyu ilişkilerinden çok farklıdır. Hristiyan Ermeniler monofizit Gregoryan mezhebine mensup olduklarından bazı öteki Hristiyanlarca "sapmış" olarak suçlanırken, onları 1461 gibi erken bir tarihte kendi önderlerinin yönetiminde kendi kendini yöneten ayrı bir toplum olarak hukuken tanıyan Osmanlı Türkleriydi. Osmanlı millet sisteminin bir sonucu olarak, birbirini izleyen Osmanlı sultanlarının fermanlarıyla yinelenen bu hukuksal hakkın Ermenilere dinsel ve etnik özgürlükler tanıdığı zamanlarda, Cromwell'in askerleri Katoliklerin arkasını bırakmıyor, Fransızlar Huguenotlar'ı doğruyor ve öteki Protestanlarını baskı altında tutuyor, yerleşik kiliseler Kalvinistlere göz açtırmıyor ve tümünden daha kötü, Engizisyon Yahudileri eziyor ve yok ediyordu.

1071 tarihi Türklerin Anadolu'ya yığınsal ve sürekli olarak girişlerinin bir göstergesi olarak alınsa bile, Türklerin söz konusu toprakları o sırada bağımsız devletten yoksun Ermeni toplumundan almadıkları kesinlikle söylenebilir. O iyi bilinen silâhlı çatışma Müslüman Selçuk Türkleriyle Yunan Ortodoks Bizans İmparatorluğu arasında olmuştu. Türkler, Selçuklular ya da Osmanlılar olarak, bir Ermeni devletini sona erdirmediler. Resmî Ermeni varlığını yok edip onları bir de bir yerden bir yere göç ettirerek yeniden iskân eden Bizanslılardı. Hattâ, Ermeniler öteki Hristiyan gruplarının baskılarına karşı koyabilmek için Müslüman yöneticilerle sık sık işbirliği de yaptılar. Öte yandan, ilk Türk grupları (Kılıçarslan ve Melihşah gibi) Türk hakanlarından başka onların atanan valileri için de "iyi, faziletli, bağışlayıcı, Ermeni anıtlarını koruyan ve ya-

pıncılığa yönelik"⁷² benzeri sıfatlar kullanan Urfalı Mateos örneği Ermeni tarihçilerce bile methedildiler.

Türklerle Ermenilerin ilişkilerine, yüzlerce yıl, birlikte yaşama ve barış egemen oldu. Yahudilerin dünyanın öbür taraflarındaki deneyimlerinden bir hayli farklı olarak, Ermeniler, öteki Osmanlı azınlıkları gibi, özerklikten önemli ölçüde yararlanmışlardı; Osmanlı Hükûmeti yalnız bazı alanlarda son karar hakkını koruyordu. Hattâ, Müslüman olmayanlar, oldukça sık, kendi mahkemelerinin kararlarından tatmin olmadıklarında Müslüman mahkemelerine kendiliklerinden başvuruyorlardı. Bu iki halk arasındaki ilişkilere daha geniş ve gereği gibi kapsamlı açıdan bakmadıkça, konuyu dengeli biçimde ele almak olası değildir. Bu nokta özellikle Yahudilerin çağlar boyunca ne denli farklı muamele gördükleri anımsandıkça daha fazla önem kazanmaktadır. Öte yandan, bu satırlar geçmiş Selçuk ya da Osmanlı devletlerini mükemmel göstermek amacıyla kaleme alınmamıştır. Ne var ki, birçok yabancı tarihçi ve gezginin özellikle Türk yönetiminin ilk yüzyıllarına ilişkin övgüler yağdırdıklarını anımsamak fazla olmaz. Bu bölüm bu görüşe destek olarak onların düşündüklerine çok yer ayırmağa uygun değil. Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun tarihinde en karmaşalı dönemden önceki daha iyi yüzyıllarda bile bazı aykırılıklar bulunabilir. Örneğin, Müslümanla Müslüman olmayanı ayırdetme nedeni görmeyen Celâli eşkıyalarından ötürü kervan ticaretinde güvenliğin garanti edilemediği zamanlar da olmuştur. Ancak, önemli olan şu ki, o günün koşullarında Müslüman olmayanlar ayrıca bir baskıya tâbi olmadılar.

Ermeni Patriği'nin de, Rum Patriği ve Hahambaşı gibi, kendi grubu üzerinde otoritesi vardı. Bu üçü de devlet bürokrasisinde sürekli ve yüksek mevkileri dolduruyorlardı. Osmanlı Hükûmeti Ermenileri yalnız başkalarının karışmalarından korumak için değil, zaman zaman kendi toplumlarının içinde uyum sağlamak amacıyla da girişimlerde bulunmaktaydı. Böyle bir müdahale 1841'de eski tutucu Ermenilerle, varlıklarını henüz ortaya koyan sıradan kişilerin çıkarlarının dengelenmesi amacıyla oluşturulan yeni Ermeni Ulusal Komitesi sırasında yapılmıştı. Özellikle 19'uncu Yüzyılın sonlarında, böylesine çalkantılar din konuları dışında da tutucu davranan kendi dinsel otoritelerinin sürekli ağırlığını duyan her azınlığın içinde büyümeğe başlamıştı. Ermeni

⁷² Ali Sevim, **Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983, s. 20-21, 27.

Gregoryan Kilisesi ile ortaya yeni çıkan Ermeni Katolik ve Protestan grupları arasında şiddetli çatışmalar çıktığında bir denge ögesi olarak hareket eden de Osmanlı Hükûmetiydi. Türkler Osmanlı Devleti içinde her birinin hak ve ayrıcalıklarını tanımlayan ayrı Katolik ve Protestan milletler kuran iki ferman daha çıkarmak zorunda kaldılar.

Gregoryan, Katolik ya da Protestan olsun, Ermeniler, öteki azınlıkların üyelerinden hiç farklı olmayarak, (tüccar, banker, yazar, gazeteci, mimar, doktor, hukukçu, aktör, müzisyen ve benzerleri gibi) yaşamın her alanına girdiler. Ekonomik olarak Ermenilerin durumları, Müslümanlar da dahil olmak üzere, geri kalanların hepsinden daha iyiydi. Bir Ermeni olan Gabriel Noradungyan üç bakanlığa da bakmış olup, bunlardan birisi olan Dışişleri Bakanlığı görevini Birinci Dünya Savaşı'ndan bir yıl öncesine, yâni 1913'e değin sürdürmüştü. Bir Ermeni yurttaşın Balkan Savaşları'nın sarsıntılı yıllarında Osmanlı dış siyaseti üstünde egemen olması olağan bir olay gibi geçiştirilemez. Yahudi bir Alman yurttaşının Gustav Stresemann, Freiherr von Neurath ya da Joachim von Ribbentrop yerine Dışişleri Bakanı sorumluluğunu üstlenmesine izin verilir miydi? Başka bir Ermeni olan Hagop Kazazyan o sıralarda Osmanlı Maliye Nâzırı ve Garabet Artin Davut da Posta Hizmetleri Nazırıydı. Daha başka üç Ermeni Osmanlı yurttaşını sırayla son sözü edilen bakanlığın ve gene üç başkası daha Bayındırlık Bakanlığı'nın başına getirilmişlerdi. Kısa süren 1878 Osmanlı Meclisi Mebusanında dört Ermeni Âyân üyesi ve dokuz Ermeni mebus vardı. 1908 Meclisi'nde de on-bir ve gene 1914 Meclisi'nde de on-bir Ermeni daha üye bulunuyordu.

Dışişleri Bakanının kendinden ayrı olarak, dört bakanlık müsteşarı Ermeniydiler ve o bakanlıkta toplam kırk-sekiz Ermeni çalışmıştı. Garabet Artin Davut Berlin ve Viyana'ya, Dikran Aleksanyan Brüksel'e, Yetvart Zohrab Londra'ya ve O. Kuyumciyan Roma'ya Osmanlı sefir-i kebirî olmuşlardı. Berlin ve Brüksel'deki Osmanlı sefaretlerindeki müsteşarlar da Ermeniydi. On-beş Ermeni Osmanlı konsolosluğu yapmış ve on-ikisi daha çeşitli rütbelerde diplomatik sekreterlik görevlerinde bulunmuşlardı. Dört Ermeni Şurâ-yı Devlet üyesi olmuş, İçişleri Bakanlığı'nda elli-bir kaymakam ya da benzeri yüksek görevlerde Ermeni bulunmuştu.⁷³ Osmanlı arşivlerinde dışişleri, maliye, adalet, eğitim, bayındırlık, posta hizmetleri, ormancılık, tarım ve benzeri konularda istihdam edilen birçok Ermeni yurttaşın tam listeleri bulunmaktadır. Osmanlı toplumunda Ermenilere karşı ırksal, ideolojik, resmî ya da

⁷³ Bu konuda bir Ermeni kaynağı: Masrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire: 1860-1908*, London, Routledge and Kegan Paul, 1977.

ifade edilen yahut ima olunan bir ayrımcılık yoktu. İslâmî doktrinde Peygamber Muhammed'in yaymaya çalıştığı tek-Tanrılı dinin sonuncu ve böylece kendi çerçevesi içinde evrensel bir inanç olarak en mükemmeli olduğuna ilişkin inancın ötesinde, Osmanlı tavrı, Ermeniler dahil, azınlıklara ilişkin olarak ancak "bir hayli hoşgörülü" diye tanımlanmalıdır.⁷⁴

Osmanlı İmparatorluğu 19'uncu yüzyılın ikinci yarısında birtakım güçlüklerle karşılaştı. Yeni reformların gerekli olduğunu gören hükûmetin kendinden başkası değildi. "Ermeni sorunu"nun uluslararası boyut kazanması da aynı yüzyılın en sonuna rastlıyor. Konunun bu yanı bu bölümün kapsamı dışındaysa da, sözü edilen uluslararası boyutun zamanın hemen hemen her olayını etkileyen "Emperyalizm Çağı"ndan ayrı düşünölmeyeceğini anımsatmakta yarar var. Tüm anakaralarda neler olduğunun değerlendirilmesi bir yana, gerileyen Osmanlı devletine büyük güçlerin gösterdiği ilgiye şöyle bir bakış bile herhangi bir araştırmacıya Ermeni sorununun günün yabancı hükûmetlerin elinde bir oyuncak olduğu ciddi düşüncesini vermeğe yeter.

Bu bölüm, gene, emperyalizmin ya da endüstrileşme ile ham-madde ve pazar arayışındaki uluslararası rekabetin incelenmesi için uygun yer değildir. Ancak, dünya pazarında önde gelen ekonomik güçlerin hedefleriyle, onlara gün geçtikçe daha bağımlı olan gelişmemiş bölgelerin istekleri arasında kalın çizgileriyle bir karşılaştırma yapmağa değer. Büyük toprak parçalarının ve orada yaşayan yerli halkların boyunduruk altına sokulmaları yepyeni oluşumlar değilse de, rekabet arttıkça Avrupalı güçler toprakları, ekonomileri, hükûmetleri ve halkları denetlemek için daha kararlı ve daha sık hareket ediyorlardı. Sözü edilen halklar kavramının içinde azınlıklar da vardı. Fransızlar önce 1871'de Almanların önündeki o perişan yenilgilerinin sonuçlarını ortadan kaldırmak için ve sonra da mevcut ve potansiyel pazarların kaybını önlemek amacıyla emperyalizmi bir araç olarak desteklediler. Almanlar büyük devletler kulübünde bir yer peşindeydiler. Hitler bu çırpınışları dünya egemenliği noktasına getirdi.

Öte yandan, Osmanlı Türklerinin gelişen siyasal bilinci yerleşik büyük devletlerin ihtirasyarıyla taban tabana zıttı. Eski ihtişamını çoktan kaybetmiş olan Osmanlı İmparatorluğu, daha çok Batı deneyiminin liberal siyasal düşüncesi temelinde, kendini değiştirme yollarını aramaktaydı. Hükûmet yavaş yavaş çeliğin üretimi, en-

⁷⁴ Welker, *op.cit.*, s. 32.

düstri ve ticarete elektriğin kullanımı, buharlı makinaya geçiş ve bir hayli sonra da kömürden petrole atlayış gibi başka yerlerdeki önemli teknolojik değişiklikleri yavaş yavaş görmekteydi. Ancak, sık sık Genç (Jön) Türkler diye anılan ve aralarında gevşek bağlar bulunan Osmanlı liberalleri, bu teknolojinin yanibaşında temel siyasal ve toplumsal reformların bulunmasından yanaydılar.⁷⁵ Bu genel çabanın bir parçası, hükûmetin çok istekle öncülük ettiği çağdaş eğitimdi. Yeni yetişenlerin içinde İttihad ve Terakki Komitesi olabildiğince anayasacılık ve özgürlük yanlısıydı ya da öyle bir görünüm yaratmak istiyordu. Osmanlı seçkinlerinin hedefi önemli ölçüde kişisel özgürlükler yönündeydi.

Fırtınalı 1915 yılı da dahil olmak üzere, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı toplumunu yöneten ve 1876'da kapanmış olan Meclisi 1908'de Sultan İkinci Abdülhamid'i açmağa zorlayan ve nihayet onun hâllini gerçekleştiren, işte, bu komiteydi. Fransa'da Gobi-neau, Barrès ve Sorrel ya da Almanya'da Chamberlain, Rosenberg ve Möller'in tam aksine Ahmet Rıza (1859-1930), Mehmet Murat (1853-1912), Damat Mahmut Paşa (1853-1903) ve oğulları Prens Sabahaddin ile Lütfullah da dahil olmak üzere, kendilerini halk yararına adanmış görünen liberaller anayasal rejim istiyorlardı. Paris'te toplanan (1907) İkinci Jön Türk Kongresinin ortak başkanları iki Müslüman liberal olan Ahmet Rıza ile Prens Sabahaddin'in yanında Daşnag (Ermeni İhtilâlcı Federasyonu) temsilcisi K. Malûm-yan da vardı. Makedonya'nın en önde gelen kenti ve yoğun bir Yahudi nüfusuna da sahip olan Selânik anayasal eylemin önemli merkezlerinden biriydi. Almanya'da *Reichstag* yangınından farklı olarak, Jön Türk İhtilâli; sultanı Meclisi yeniden açmağa ve yetkilerinin çoğundan vazgeçmeye zorlamıştı. Tahtta bir yıl daha kalmışsa da, Abdülhamid dönemi artık sona ermişti. Müslümanlarla Müslüman olmayanlar sokaklarda birbirleriyle kucaklaşmışlar, siyasal tutuklular affedilmiş, yeni siyasal partiler ve gazeteler kurulmuş ve hâlâ dolaylı olmasına karşın, yeni seçimler yapılmıştı. Türklerin çoğunluğu aldığı Meclise Ermeniler de on-bir temsilci yolladılar.

Bir dönemeç olan bu adım, ne var ki, geçmiş otokrasinin tüm hastalıklarını iyileştirecek bir ilaç değildi. Tutucular Anayasaya karşı bir kampanya açtılar, giderek başarısız bir ayaklanmaya

⁷⁵ Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, C. II**, Cambridge, Cambridge University Press, 1978, s. 255-259, 263-267, 270-287, 298-304, 332-334.

(1909) önyak oldularsa da, İttihad ve Terakki Hükûmeti, dört yıl içinde, tahttan indirdikleri sultanın o uzun yönetiminde verdiği topraktan çok daha fazla toprak kaybetti. Yeni rejim mucizeler yaratamayınca, Ermeni ve Yunan teröristleri kendi bölgelerinde gene eylemlere döndüler.

Türk milliyetçiliği eskisiyle karşılaştırıldığında bu yıllarda daha öne çıkmışsa da, 1930'ların Alman milliyetçiliğiyle hiçbir biçimde karşılaştırılmaz. Burada Türkçülüğe ilişkin düşüncelerin ana-yurtta, yâni Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti'nde değil, sınırlar ötesinde ortaya çıktığını akla getirmek önemlidir. Bu yönüyle Pan-Germanizm, Pan-Helenizm, Pan-Slavizm ve öteki komşuların benzeri genişlemeci akımlarından ayrılır. Başka ulusların "pan" ideolojilerine bir tepki olarak yurt dışında doğmuştur. Örneğin, Çarlığın resmî Ruslaştırma siyaseti Hristiyanlaştırmayla da birleşince Kırım Tatarları gibi bazı Türkî gruplar birbirleriyle olan ortak bağlarının daha fazla bilincine varmağa itilmişlerdir. Onların çıkardığı Türkçülük ise, dil, edebiyat, folklor ve tarihte birlik ya da benzerliğin altını çizerek kültürel alandaydı. Bunu ileri sürenler Çarlık Rusyasının pan-Slavizmi ya da Yunanlıların "*Megali Idea*"sına bakarak yeterli rakip ya da düşman karşısında kendilerini haklı görüyorlardı. Alman Nazizmine hiç benzemeyen Türkçülük düşünceleri savunmacıydı ve genişlemeci değildi.

Nazi ileri gelenleri 1933'den sonra ve savaş yılları boyunca daha iktidara gelmeden önce açıkça söylediklerini uygulamaya koydular. Gelecek onların parti programlarında, teorik çalışmalarında, adım adım aldıkları kararlarda ve neredeyse halk önünde bütün açıklamalarında hiçbir gizliliğe gerek görülmeden ortadaydı. Yalnız başkalarını kurban edebilecek olanların elinde barışçı ve sadık Yahudi azınlığa soykırım yapmaya yarayacak siyasal güç ve silâhlar bulunuyordu. Ermeniler ise, çok farklı bir Osmanlı ortamında yaşadılar ve eylem yaptılar. 19'uncu yüzyılın sonuna doğru ve o zamandan ileriye, özellikle 1915 yılının başında silâha başvurdıklarında, iki cami arasında binamaz kalmış olan Osmanlı Hükûmeti Ermenilerin çoğunu güneye götüren ve bu süreç içinde bazılarının yaşamlarının yitirilmesine neden olan yer değiştirme kararını almak zorunda kaldı. Söz konusu göç bazı yerlerde cinayete dönüştü. Suçluları muhakeme eden ve cezalarını veren de sadece Osmanlı mahkemeleri oldu. Ölenlerin katlini emreden ne karar, ne de belge vardır. Verilen emirler bir grup halkın daha güvenli bölgelere zorunlu ama kansız transferini içermektedir. Direktifler, hiç değilse kâğıtta, olaysız seyahat için yeterli ayrıntıları içeriyor. Ermenilerin tümü de tehciye tâbi tutulmamıştır. Yoksa, bu-

günkü Türkiye'de hiç Ermeni de kalmazdı. Katolik ve Protestan Ermeniler, orduda görev yapanlar, doktorluk gibi bazı mesleklerde bulunanlar, Osmanlı Bankası personeliyle sağlık alanlarında çalışanlar, devlet bütün şirketi memurları, bazı bürokratlar, bazı tüccarlar, bazı işçiler, yabancı diplomasi temsilciliklerinde görevliler ve, nerede oturuyor olurlarsa olsunlar, sadık ve barıştan yana Ermeni yurttaşları, tüm aile bireyleriyle birlikte, bu yer değişme sürecinin dışında bırakılmışlardır.

Güneye doğru harekete hazırlanan bazı Ermeni grupları da tehcir siyaseti daha onlar harekete geçmeden artık terkedildiğinden, oldukları yerlerde kalmışlardır. Yetkiyi kötüye kullanma ve çürümüşlük dedikodularına bir tepki olarak, hükümet önce karar verdiği taşınmaz malların açık arttırmayla satışını da durdurmuştur. O zamana değin yapılmış olan satışlardan elde edilen gelir bu amaçla kurulmuş olan devlet komisyonu eliyle mülkün gerçek sahiplerine verilmiştir. Yerleri değiştirilen Ermenilerin büyük çoğunluğunun hedeflerine vardıkları yalnız çok sayıdaki Osmanlı belgesinde değil, güvenilir Ermeni ve Batı raporlarında da belgelenmiştir. İhmâli görülen, saldırıları püskürtmede yeterince irade sergileyemeyen ya da kendileri suç işlemiş olan bazı görevlilerin bu işlerine son verilmiş, ciddi durumlarda, divanı harb de dahil olmak üzere, cezalandırılmışlardır. Genel savaş koşullarından, hastalıktan ve sanki yangın gibi yayılan bulaşıcı mikroplardan ötürü birçok Ermeni ve Müslümanın yaşamlarını yitirdiğini yinelemek bir abartma değildir.⁷⁶ Fransızların örgütlediği ve yurt dışına çıkışı hedefleyen bir olayın sonuçları bu noktanın gerçekliğini kanıtlamaya yardımcı olabilir. Fransızca yayınlanan bir bilim dergisi Fransızların Adana gibi güney-doğudaki Türk kentlerinde önceleri yaşamış olan Ermenileri kendi savaş gemilerine doldurarak Marsilya limanına götürmeyi tasarladıklarında, kıyıya değin yürüyenlerden birkaç bininin yolda yorgunluk ve sağlık nedenleriyle yaşamlarını yitirdiklerini bildiriyor.⁷⁷ Kuşku yok ki, bu Ermeniler Fransızların neden olduğu bir soykırımın ya da katliamın kurbanları değildiler. Bu genel durum başka örneklerle de uygulanabilir.

Yer değiştirme sırasında bazı Ermeni gruplarının farklı etnik kökenden gelen Müslüman çapulcularca saldırıya uğradıkları da doğrudur. Türk mahkemelerinin bu türlü suçluları muhakeme eden ve hapis ile uygulanan idam kararları veren tek mahkemeler olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Ayrıca, sadrazam, meclis baş-

⁷⁶ Türkkaya Ataöv, **Deaths Caused by Disease, in Relation to the Armenian Question**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1985.

⁷⁷ Georges Boudière, "Notes sur la campagne de Syrie-Cilicie: l'affaire de Maraş (janvier-février 1920)", **Turcica**, Paris/Strasbourg, IX/2-X (1978), s. 160. Ayrıca : Kâmuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983, s. 225.

kanı, genelkurmay başkanı, şeyhülislâm, kabine üyeleri, bazı mebuslar, valiler, ordu komutanları, darülfünun hocaları, yayıncılar, gazeteciler ve birtakım daha küçük rütbeli resmî görevliler de dahil olmak üzere, genelde yüksek rütbeli Osmanlı devlet adamlarının İngiliz taç-kolonisi Malta'ya sürülerek kendileri aleyhine oluşturulacak hukuksal kanıtları beklediklerini, ama sonunda serbest bırakıldıklarını anımsamakta da yarar var.⁷⁸ Bunların bir kısmı Türkiye'ye geri dönerken Ermeni tedhişçilerce öldürülmüştür.

Ermenilere yer değiştirme olayı çok sert geçen bir kış nedeniyle önce durdurulmuş, 1916 başında da bütünüyle sona erdirilmiştir. Öyle anlaşıyor ki, 450.000'den biraz az Ermeni yurttaş asıl oturdukları yerlerden güneye hareket ettirilmiş ve zamanın bazı sorunlu ve resmî kişilerinin yazıyla belgeledikleri gibi, bunların büyük çoğunluğu yeni hedeflerine varmışlardır. Geri kalanların bir kısmı hastalıklardan yitirilmiş ve bazıları da ne yazık ki öldürülmüştür.

Akılda tutulması gereken başka önemli bir nokta da sekiz yıl (1914-22) gibi kısa bir süre içinde, Nazi Almanyası'nda ya da Avrupa'da Yahudilerin tavrından pek farklı olarak, birçok Ermeni grubunun kendi komutanları ya da yabancıların emri altında bir düzine kadar savaşa silâhla ve fiilen katıldıkları ve bu çatışmalar sırasında düşmanlarını, hattâ bazan siyasal ya da ideolojik nedenlerle birbirlerini öldürdükleri gerçeğidir. Ermenilerin kendileri birçok cephelerde aktif olarak nasıl savaştıklarını belgeleyen fotoğraflarla bezenmiş birçok kitap ve seri makaleler yayınlamışlardır.⁷⁹

Geri dönenlere mülkleri geri verilmiş ve yeni bir yaşama başlayabilmeleri için bir miktar ödenek de ayrılmıştır. Borçları ya kaldırılmış ya da ertelenmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nden yollanmış para ile kilise misyonerlerinden ya da konsolosluklardan bağışlanmış olanlar Osmanlı Hükûmetinin onayı ve denetimiyle Ermenilere dağıtılmıştır. Öksüz çocuklar Ermenilerden oluşan yardım komitelerine teslim edilmişlerdir.

Alman Yahudileri ile Osmanlı Ermenilerinin deneyimleri ve tarihteki yerlerine ilişkin koşullar o kadar farklı görünüyor ki, ikisini de genel bir "soykırım" başlığı altında bir araya getirmek olası değildir. Yahudilerin başlarına gelenlerin bir benzeri yoktur.

⁷⁸ Bilâl N. Şimşir, **The Deportees of Malta and the Armenian Question**, Ankara, Foreign Policy Institute, 1984; —, **Malta Sürgünleri**, 2. B., Ankara, Bilgi Yayınevi, 1985.

⁷⁹ For instance: A. P. Hacıbayan, **Armenia and the War**, London, Hodder and Stoughton, 1917.

SONUÇLAR

Bu kitabın tüm bölümleri, Osmanlı İmparatorluğunun son dönemi başta olmak üzere, Türklerle Ermeniler arasındaki ilişkilerin şu ya da bu yönüyle ilgilidir. Kitaba katkıda bulunanların tümü, uzmanlıklarıyla ve bu konuda daha önce basılmış yapıtlarıyla tanınan kişilerdir. İki toplumun, uzun tarihlerinin çeşitli dönemlerinde karşılıklı etkileşimlerini aydınlatacak daha pek çok çalışmaya gereksinim vardır. Bu arada, eksiği bulunan geleneksel görüşlerden ayrılan yorumlara da yer vermek, "revizyonizm" yani tarihi değiştirmek değil, akademik doğruluğun bir gereği olarak değerlendirilmelidir. Aslında, tek-yanlı tarih yazıcılığının yeniden gözden geçirilmesi Türk ve Ermeni toplumlarının yakınlaşmasına yardımcı olacağı gibi, karşılıklı anlayış havasının gelişmesi için olanaklar hazırlar. Tüm olayların tam olarak anlaşılabilmesi amacıyla günlük siyaset ve propagandalardan arındırılmış yeni araştırmalar gerekiyor.

Bu ciltte özellikle "soykırımın" denilen şeyin tartışılmasıyla doğrudan ilgili olmayan bölümler de yer alıyor. Ancak, katkıda bulunan ve 1915'teki olaylar üzerinde yoğunlaşan yazarların bir çoğu, o tarihte cereyan eden olayların, en geniş hayal gücüyle bile bir "soykırım" olarak sunulamayacağı görüşünde birleşiyorlar. Bu terim, tarihte ancak birkaç olay için, örneğin Avrupa'daki Yahudiler gibi Osmanlı Devleti'ndeki azınlıklardan hiçbirisiyle karşılaştırılamayacak olan bir topluluğa Nazilerin uyguladığı siyaset için kullanılabilir. Osmanlı İmparatorluğu, özellikle Yahudiler açısından, yüzyıllar boyu Hristiyan zulmünden kaçıp sığınacakları bir liman oldu. Dahası, Türkler ve Ermeniler arasındaki uzun süreli barışçı ilişkilerin hiçbir dönemi, taraflardan birinin ötekini bilinçli ve sistemli biçimde yok etme çabası olarak nitelendirilemez. Bu kitabın bazı bölümlerinde gönderme yapılan pek çok tarih ve hukuk belgesi, gerileme sürecindeki bir imparatorluğun sorunlarla boğuştuğu on yıllar süresince, başta Çarlık Rusyası olmak üzere, yabancı devletlerden silâh ve para desteği alan Ermenilerin büyük bir bölümünün Birinci Dünya Savaşı sırasında ayaklandıklarını ve Müslüman kanı döktüklerini kanıtıyor.

Kitaptaki bölümlerden biri iki halk arasında yüzyıllarca sürmüş, ancak çok kimsece anımsanmayan dostluk ve karşılıklı etkileşimi vurguluyor, en az beş ayrı bölüm de, Türk ve yabancı kay-

naklarca birinci elden doğrulanmış olsa da gene de pek az bilinen bir gerçeği, Türk, Kürt ve öteki Müslümanlara 1915 öncesi ve sonrasında Ermenilerin yaptığı katliamı anımsatıyor. Yazılardan biri, Türkiye'nin doğu sınırlarında Van ilindeki silâhlı Ermeni ayaklanmasında, özellikle Ermenilerce girilmiş bir dizi kanlı eylemde yoğunlaşıyor. Aslında, Osmanlı'yı asileri, destekçileri ve hattâ gerçek ve muhtemel destekçileriyle birlikte, ülkenin güneyinde yerleşmeye yollama kararını almak zorunda bırakan neden Rusların kıskırttığı bu ayaklanma olmuştur.

Yalnızca Osmanlıların değil, birçok ülkenin resmî arşivleri, önde gelen Ermeni komutanların anıları, kendi tuttukları savaş kayıtları, Ermenilerin olayları tahlilleri ve Ermeni yazarların pek çok basılı yayında övünerek dile getirdikleri itiraflar, Ermenilerin ağır silâhlı taburlar oluşturdıklarını ve bunları hem sivil Müslümanlara, hem de savaşa girmiş olan kendi ülkelerinin askerlerine karşı kullandıklarını kuşkuyla yer bırakmayacak biçimde kanıtıyor. Yadsınması olanaksız belgeler karşısında herhalde hiçbir yan tutmayan tarihçi, zorunlu iskâna savaş alanında düşmanla saklanmaya bile gerek duyulmayan işbirliğinin ve bununla birlikte girilen kanlı ayaklanmanın neden olduğunu, yani ayaklanmanın yer değiştirmeden sonra olmadığını görmezlikten gelemez.

Bölümlerden birinde sunulan sayısal inceleme, hem Osmanlı topraklarındaki Ermeni nüfusu, hem de can kaybı konusunda verilmiş olan çoğu kez abartılı sayıları daha gerçekçi oranlara indiriyor. Katkıda bulunan yazarlardan birçoğu, Ermeni ve Türk ölümlerinde genel savaş koşullarının oynadığı rolün azımsanmaması gerektiğini vurguluyorlar. Bazı yazarlar da, savaş alanlarından uzak bölgelerde yerleşmeye yollanmış Ermenilerin bir kısmına saldıran, soyan ya da öldüren suçluları yargılayıp mahkûm eden mahkemelerin, savaşın ardından kurulan Osmanlı mahkemelerinden başkası olmadığına dikkat çekiyorlar. Ayrıca, ölen Ermeni sayısının, ne kadar üzücü olsa da, olaylar ve güvenilir istatistikler konusunda bilgi sahibi olmayan bazı yazarların iddia ettiklerinin çok altında olduğu da açıktır. Bazı bölümler, yabancı hükûmetlerce desteklenen birçok Ermeninin, yalnızca Kafkasya yakınlarında değil, güneyde Suriye'ye yakın bölgelerde de Türklere ne denli zalimce davrandıklarını ortaya koyuyor. Onların bu vahşet ve katliamı, başlangıçta Ermeni iddialarını destekler görünen, ancak daha sonra askerlik onurlarının zedelendiği duygusuna kapılan bazı Rus ve Fransız subaylarını da zaman zaman infiale sevketmiştir.

Güvenilir kanıtlara dayanarak farklı görüşler sunan bu kitap, 1915 öncesi ve sonrasında oluşan olayların içinde geliştiği özel koşulların, soykırımdan söz edilmesine olanak tanımaktan uzak olduğunu ve özellikle Almanya'da ve işgâl altındaki öteki Avrupa ülkelerinde yaşayan barışçı ve sadık Yahudi azınlığa Nazilerce yapılan muameleye hiç benzemediğini göstermektedir.

EK BAŞVURU KAYNAKLARI

Genel Bibliyografya:

Ataöv, Türkkaya, **Ermeni Sorunu: Bibliyografya**, Ankara, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1981.

Hovannisian, Richard G., der., **The Armenian Holocaust: a Bibliography Relating to the Deportation, Massacres, and Dispersion of the Armenian People: 1915-1923**, Cambridge, Mass., Armenian Heritage Press, 1980.

İlter, Erdal, **Türk-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası**, Ankara, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 1997.

Salmaslian, A., **Bibliographie de l'Arménie**, Erévan, L'Académie des Sciences de la R.S.S. de l'Arménie, 1969.

Vassilian, Hamo B., der., **The Armenians: a Colossal Bibliographic Guide to Books Published in the English Language**, Glandale, California, Armenian Reference Books Co., 1993.

* *

Yabancı Dilde Kitaplar:

A Correspondent, **The Armenian Troubles and Where the Responsibility Lies**, New York, 1895.

Ahmed Rüstem Bey, **La Guerre Mondiale et la question Turco-Arménienne**, Berne, 1918. İngilizcesi: **The World War and the Turco-Armenian Question**.

Al-meza'em al-Ermeniyye wa al-Haqa'eq, Ankara, Vaqf al-Deyanet al-Turkiyya, 1983.

Andonian, Aram, **The Memoirs of Naim Bey: Turkish Official Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians**, London, 1920; Fransızcası: **Documents officiels concernant les massacres Arméniens**, Paris, Délégation Nationale Arménienne, 1920.

Armenian Allegations: Myth and Reality, a Handbook of Facts and Documents, Washington, D.C., The Assembly of Turkish American Associations, 1987.

Armenian Atrocities and Terrorism: Testimonies of Witnesses, Washington, D. C., The Assembly of Turkish American Associations, 1997.

- Armenian Claims and Historical Facts**, Ankara, Center for Strategic Research, 1998.
- Armenians in Ottoman Documents: 1915-1920**, Ankara, Directorate of Ottoman Archives, 1995; Türkçesi: **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler: 1915-1920**.
- Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey: 1912-1926**, İstanbul, Boğaziçi University, 1984.
- Armenian Terrorism and the Paris Trial; Terrorisme arménienne et procès de Paris**, Ankara, Ankara University, 1984.
- Aspirations et agissements révolutionnaires des Comités Arméniens avant et après la proclamation de la Constitution Ottomane**, Constantinople, 1917. Osmanlıcası: **Ermeni Komiteleri'nin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi: İ'lân-ı Meşrûtiyet'ten Evvel ve Sonra**, İstanbul, Matbaa-i Orhaniye, 1332 [1916]; çağdaş Türkçesi: **Ermeni Meselesi ve Türkiye**, der., Abdullah Yaman, İstanbul, Otağ Yayınları, 1973. Başka özetler ya da basitleştirilmiş basımları: **Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri Emeller**, der., İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981; **Ermeni Terörünün Tarihçesi: Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilâl Hareketleri**, der., Enver Yaşarbaş, İstanbul, Petek Yayınları, 1984.
- Ataöv, Türkkaya, **A Brief Glance at the "Armenian Question"**, Ankara, Ankara Chamber of Commerce, 1984. Başka dillerde: **Un Bref aperçu de la "question arménienne"**; **Al-Mas'ala al-Ermeniyye**; **Breve Ojeada a la "Cuestión Armenia"**.
- Ataöv, Türkkaya, **A British Report (1895): "The Armenians Unmasked"**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1985. Başka dillerde: **Un Rapport anglais (1895): "Les Arméniens démasqués"**; **Un Informe Británico (1895): "Los Armenios Desenmascarados"**.
- Ataöv, Türkkaya, **A British Source (1916) on the Armenian Question**, Ankara, Sistem Ofset, 1985. Başka dillerde: **Une Source britannique (1916) relative à la question arménienne**; **Un Testimonio Británico (1916) sobre la Cuestión Armenia**.
- Ataöv, Türkkaya, **An American Source (1895) on the Armenian Question**, Ankara, Sistem Ofset, 1986. Başka dillerde: **Une Source americaine (1895) relative à la question arménienne**; **Eine amerikanische Quelle (1895) Zusammenhang mit der Armenier**; **Testimonio de un Americano (1895) sobre la Cuestión Armenia**.

- Ataöv, Türkkaya, **An Armenian Author on "Patriotism Perverted"; Un Auteur arménien s'exprime sur le "Patriotisme Perversi"; Ein armenischer Autor über "Patriotismus Missbraucht"**, Ankara, Sistem Ofset, 1985. İspanyolcası: **Un Autor Armenio Opina sobre el "Patriotismo Pervertido"**.
- Ataöv, Türkkaya, **An Armenian Source: Hovhannes Katchaznouni; Une Source arménienne: Hovhannes Katchaznouni; Eine armenische Quelle: Hovhannes Katchaznouni; Fuente Armenia: Hovhannes Katchaznouni**, Ankara, Sistem Ofset, 1984.
- Ataöv, Türkkaya, **Another Falsification: "Statement" (1926) Wrongly Attributed to Atatürk**, Ankara, Sistem Ofset, 1986. Başka dillerde: **Une Autre falsification: la "déclaration" (1926) fausement attribuée à Atatürk; Otras Falsificaciones: 'Declaraciones' (1926) Erróneamente Atribuidas a Atatürk**.
- Ataöv, Türkkaya, **A 'Statement' Wrongly Attributed to Mustafa Kemâl Atatürk**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1984; Ankara Sistem Ofset, 1985. Başka dillerde: **Une "Declaration" fausement attribuée à Mustafa Kemâl Atatürk; Errónea 'Declaración' Atribuida a Mustafa Kemâl Atatürk**.
- Ataöv, Türkkaya, **Deaths Caused by Disease, in Relation to the Armenian Question; Les Décès relevant de maladies, en relation avec la question arménienne**, Ankara, Sistem Ofset, 1985. Almancası: **Die zur Zeit der Armenierfrage durch Krankheiten Verstorbenen**.
- Ataöv, Türkkaya, **Documents on the Armenian Question: Forged and Authentic**, Ankara, Barok Ofset, 1985. Başka dillerde: **Documents se rapportant à la question arménienne; Documents falsifiés et authentiques; Gefälschte und authentische Dokumente zur Armenischen Frage; Documentos sobre la Cuestión Armenia: Falsificados y Autenticos; Al-wathaek al-muzawwarah wa'l haqeeyyah hawla mas'ala't al-Ermen**.
- Ataöv, Türkkaya, **Hitler and the "Armenian Question"; Hitler et la "question arménienne"**, Ankara, Sistem Ofset, 1985. Başka dillerde: **Hitler y a Cuestión Armenia; Hitler wa "al-mas'ala al-ermeniiye"**.
- Ataöv, Türkkaya, **The Andonian Documents Attributed to Talât Pasha are Forgeries; Les "Documents" d'Andonian, attribués à Talât Pacha, sont des faux; Die Talât Pascha zugeschriebenen Andonianischen "Dokumente" sind Fälschungen**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1984;

- Ankara, Sistem Ofset, 1986. Başka dillerde: **Talât Paşa'ya Atfedilen Andonian 'Belgeler'i Sahtedir; Talât Paşayın Verakirvatz Andoniani Vaveratugteri Gedz Yen; Zaif Watha'ek Andonian ajlatee nisoobat hata'en ilaa Tal'aat Basha; Esnadı Andonian kaabe Talat Pasha mantasab shuda sahtekee est; Los "Documentos" Andonianos, atribuidos a Talât Pasha, son falsificaciones!; De Andonian "Documenten", Welke Aan Talât Pasha Worden Toegeschreven, Zijn Bedrog.**
- Ataöv, Türkkaya, **The 'Armenian Question': Conflict, Trauma & Objectivity**, 2nd pr., Ankara, Ministry of Foreign Affairs, Center for Strategic Research, 1999. İspanyolcası: **La 'Cuestión Armenia': Conflicto, Trauma y Objetividad.**
- Ataöv, Türkkaya, **The Ottoman Archives and the Armenian Question**, Ankara, Sistem Ofset, 1986. Başka dillerde: **Les Archives ottomanes et la question arménienne; Osmanische Archive und die Armenierfrage.**
- Ataöv, Türkkaya, **The Reports (1918) of Russian Officers on Atrocities by Armenians**, Ankara, Sistem Ofset, 1986. Başka dillerde: **Les Rapports (1918) des officiers russes sur les atrocités commises par les Arméniens; Die Berichte (1918) von russischen Offizieren über die Grausamkeiten der Armenier; Informes (1918) de Oficiales Rusos sobre las Atrocidades Cometidas por Armenios; Teqarir (1918) al-dobbat al-Rus hawla al-methalim al-ermeniiye.**
- Ataöv, Türkkaya, **Une Falsification arménienne**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1985; Ankara, Renk Ofset, 1985. Başka dillerde: **Eine armenische Heuchelei; Una falsificación Armenia; Hayganan Hartahujoon; Hila Ermeniiye.**
- Ataöv, Türkkaya, **What Really Happened in Geneva: The Truth About the 'Whitaker Report'**, Ankara, Sistem Ofset, 1986. Başka dillerde: **Genf - was passierte in wirklichkeit: Die Wahrheit über die 'Whitaker Berichte'; Ce qui s'est réellement passé à Genève: La vérité au sujet du 'Rapport Whitaker'; Lo Que Ocurrio Realmente en Ginebra: La Verdad sobre el 'informe Whitaker': Mellethi hadethe haqiqaten fee Djenev: Al-Haqiqa Hawla 'Taqrir Whitaker'.**
- Dixon-Johnson, C.F., **The Armenians**, Blackburn, G. Toulmin and Sons, 1916.
- Djema! Pasha, **Memories of a Turkish Statesman: 1913-1919**, London, Hutchinson & Co., [1922]; aslı: Cemâl Paşa, **Hâtırât: 1913-1922**, İstanbul, 1922; **Hatıralar**, der., Behçet Cemâl, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1977.

- Feigl, Erich, **A Myth of Terror: Armenian Extremism, Its Causes and Its Historical Context**, Salzburg, Edition Zeitgeschichte-Freilassing, 1986. Başka dillerde: **Ein Mythos des Terrors: Armenischer Extremismus: Seine Ursachen und Hintergründe; Un Mythe de la terreurs: le terrorisme Arménien-ses origines et ses causes.**
- Gürün, Kamuran, **The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed**, London, Weidenfeld & Nicholson in association with K. Rustem & Brother, 1985; Fransızcası: **Le Dossier Arménien**, Paris, Triangle, 1984; Türkçesi: **Ermeni Dosyası**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1985.
- Hyland, Francis P., **Armenian Terrorism: the Past, the Present, the Prospects**, Oxford, Westview Press, 1991.
- International Symposium on the Recent History of Van**, Ankara, Yüzüncü Yıl University, 1994. Türkçesi: **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu.**
- International Terrorism and the Drug Connection**, Ankara, Ankara Üniversite Rektörlüğü, 1984; Fransızcası: **Le Terrorisme international et le trafic de stupefiants**; Türkçesi: **Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı.**
- Kara Schemsi [Reşid Saffet Atabinen], **Les Turcs et la question d'Arménie**, Genève, Impr. P. Richter, 1918.
- Kara Schemsi, **Turcs et Arméniens devant l'histoire**, Genève, Impr. Nationale, 1919.
- Kars and Eastern Anatolia in the Recent History of Turkey**, Ankara, the Governor's Office of Kars and Atatürk University, 1994. Türkçesi: **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu.**
- Korganoff, General G., **La Participation des Arméniens à la guerre mondiale sur les front du Caucase, 1914-1918**, Paris, Impr. Massis, 1927.
- Korkmaz, Ramazan, **The Armenian Question in General and the Armenian Atrocity in Çıldır as Narrated by Living Eyewitnesses**, Ankara, Kök Yayınları, 1993.
- Krikorian, Mesrob K., **Armenians in the Service of the Ottoman Empire: 1860-1908**, London, Routledge and Kegan Paul, 1978.
- Kurz, Anat and Ariel Merari, **Asala: Irrational Terror or Political Tool**, Jerusalem, Jerusalem Post Press, 1985.
- Langer, William L., **The Diplomacy of Imperialism: 1890-1902**, New York, Alfred A. Knopf, 1968.

- Lowry, Heath W., **The Story Behind Ambassador Morgenthau's Story**, İstanbul, The ISIS Press, 1990. Başka dillerde: **Les Dessous des mémoires de l'Ambassadeur Morgenthau; Die Hintergrundgeschichte zu Botschafter Morgenthau's Memoiren; Büyükelçi Morgenthau'un Öyküsünün Perde Arkası**.
- Maleville, Georges de, **La Tragédie Arménienne de 1915**, Paris, Editions Lanore, 1988. Türkçesi: **Sözde Ermeni Trajedisi**, çev. Galip Üstün, İstanbul, Yılmaz Yayınları, 1991.
- Mayéwski [Général], **Les Massacres d'Arménie: statistiques des provinces de Van et de Bitlis**, Petersburg, l'Imprimerie Militaire, 1916. Başka dillerde: **Massacres by the Armenians Against the Turks; Ermenilerin Yaptıkları Katliâmlar**.
- McCarthy, Justin, **Death and Exile: the Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922**, Princeton, New Jersey, The Darwin Press, Inc., 1995.
- McCarthy, Justin, **Muslims and Minorities: the Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire**, New York and London, New York University Press, 1983; Türkçesi: **Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus**, çev. İhsan Gürsoy, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1995.
- McCarthy, Justin, **The Ottoman Peoples and the End of Empire**, London and New York, Arnold and Oxford University Press, 2001.
- McCarthy, Justin and Carolyn McCarthy, **Turks and Armenians: a Manual on the Armenian Question**, Washington, D.C., The Assembly of Turkish American Assosiation, 1989.
- Morgenthau, Henry, **Ambassador Morgenthau's Story**, New York, Doubleday, Page and Doran, 1926; Fransızcası: **Mémoires de l'ambassadeur Morgenthau**, Paris, Payot, 1919.
- Moser, Pierre A., **Les Arméniens: où est la réalité?** Saint-Aquilind-de-Pacy (Eure), Éditions Mallier, 1980.
- Orel, Şinasi and Süreyya Yuca, **The Talât Pasha Telegrams: Historical Facts or Armenian Fiction**, London, Oxford University Press, 1986. Başka dillerde: **La Vérité sur les télégrammes attribués par les Arméniens à Talât Pacha**, Paris, Triangle, 1986; **Ermenilerce Talât Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü**.
- Ottoman Archives, **Yıldız Collection: the Armenian Question**, I-III, İstanbul, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 1989.

- Özkaya, İnyetullah Cemal, **Le Peuple Arménien et les tentatives de reduire le peuple Turc en servitude**, İstanbul, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 1971.
- Papazian, K.S., **Patriotism Perverted: Armenian Revolutionary Federation**, Boston, Baikar Press, 1934.
- Pasdermadjian, Garo, **Armenia: a Leading Factor in the Winning of the War**, çev. A.Torossian, New York, American Committee for Armenia, 1919.
- Pasdermadjian, G., **Why Armenia Should Be Free? Armenia's Role in the Present War**, Boston, Hairenik Publishing Company, 1918.
- Sonyel, S.R., **Armenian Terrorism: a Menace to the International Community**, London, Cyprus Turkish Association, 1985.
- Sonyel, Salâhi R., **Displacement of the Armenians: Documents; Le Deplacement des populations arméniennes: Documents; Ermeni Tehciri ve Belgeler**, Ankara, Baylan Matbaası, 1978.
- Sonyel, Salâhi, **Hornus-Sonyel Correspondence on the Armenian Question**, London, Cyprus Turkish Association, 1983.
- Sonyel, Salâhi, **Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire**, Ankara, Turkish Historical Society, 1993.
- Sonyel, Salâhi, **The Great War and the Tragedy of Anatolia: Turks and Armenians in the Maelstrom of Major Powers**, Ankara, Turkish Historical Society, 2000.
- Sonyel, Salâhi, **The Ottoman Armenians: Victims of Great Power Diplomacy**, London, K. Rustem and Brother, 1987.
- Setting the Record Straight on Armenian Propaganda Against Turkey**, Ankara, y.y., 1982; Fransızcası: **Mise au point sur la propagande Arménienne contre la Turquie**; Türkçesi: **Türkiye Aleyhindeki Ermeni Propagandası ve Gerçekler**.
- Şimşir, Bilâl N., **Aperçu historique sur la question arménienne**, Ankara, Société Turque d'Histoire, 1985.
- Şimşir, Bilâl N., der., **British Documents on Ottoman Armenians**, C. I-IV, Ankara, Turkish Historical Society, 1982-1990.
- Şimşir, Bilâl N., der., **Documents diplomatiques ottomans**, C. I-II, Ankara, Société Turque d'Histoire, 1985-1989.
- Şimşir, Bilâl N., **The Deportees of Malta and the Armenian Question**, Ankara, Foreign Policy Institute, 1984; 1985; Türkçesi: **Malta Sürgünleri**.
- Şimşir, Bilâl N., **The Genesis of the Armenian Question**, Ankara, Turkish Historical Society, 1984; 1985.

Terrorist Attack at Orly: Statements and Evidence Presented at the Trial: February 19-March 2 1985, Ankara, Ankara University, Faculty of Political Science, 1986. Başka dillerde: **Procès de l'attentat d'Orly: 19 février-2 mars 1985, dépositions et plaidoirie**; **Orly Attentat Gerichtsverhandlung: 19. Februar- 2. März 1985, Zeugenaussagen und Plädoyers der Anwälte**; **Atentado Terrorista en Orly: Declaraciones y pruebas presentadas en el juicio, 19 de febrero al 2 de marzo de 1985**; **Attentato Terrorista a Orly: Testimonianze e prove presentate al processo, 19 Febbraio-2 Marzo 1985**; **Hudjoun Orli al-Irhabi: Bayanat al-Shuhoud wa al-Mahami 19 Shubat-2 Athar 1985**; **Orly Saldırısı Davası: 19 Şubat-2 Mart 1985, Şahit ve Avukat Beyanları**.

The Eastern Question: Imperialism and the Armenian Community, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987.

The Ministry of Interior, **The League of Nations, and the Greeks and Armenians in Turkey**, Constantinople, Imp. A. İhsan, 1921. Türkçesi: **Cemiyet-i Akvâm ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar**, İstanbul, 1337 [1921].

The National Congress of Turkey, **The Turco-Armenian Question: the Turkish Point of View**, Constantinople, Société Anonyme de Papeterie et d'Imprimerie, 1919.

The Turco-Armenian Question: Turkish Point of View, Constantinople, The National Congress of Turkey, 1919; **Belgelerin Işığında Türk-Ermeni Meselesinin İçyüzü**, İstanbul, Ünsal Neşriyat, 1975.

Turabian, Aram, **Les Volontaires Arméniens sous les drapeaux français**, Marseilles, 1917.

Türk Ermenilerinden Gerçekler/Facts from the Turkish Armenians/Réalités exprimées par les Arméniens turcs, İstanbul, Jamanak, 1980.

Türközü, H. Kemal [Erdal İlter], der., **Armenian Atrocity According to Ottoman and Russian Documents**, Ankara, Institute for the Study of the Turkish Culture, 1983; Türkçesi: **Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezâlimi**.

Uras, Esat, **The Armenians in History and the Armenian Question**, İstanbul, Documentary Publications, 1988; Türkçesi: **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, Belge Yayınları, 1987.

* *

Türkçe Kitaplar:

- Akbulut, Yılmaz, **Ermeniler ve Bingöl'de Ermeni Tehcirleri**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1998.
- Akçam, Taner, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na**, Ankara, İmge Kitabevi, 1999.
- Akçam, Taner, **Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992.
- Akçora, Ergünöz, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları: 1896-1916**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994.
- Akgün, Seçil, **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu: Kurtuluş Savaşı Başlangıcında**, İstanbul, Tercüman Tarih Yayınları, 1981.
- Altınay, Ahmet Refik, **Kafkas Yollarında**, der., Yunus Zeyrek, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981.
- Asaf, Mehmed, **1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım**, der., İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1982.
- Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, No. 81-93, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1982-1992.
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Ermeni Meselesi**, C. I-II, İstanbul, Yeni Gün Haber Ajansı, 1998.
- Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, I, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1996.
- Bildirici, Yusuf Ziya, "Adana'da Ermeniler'in Yaptığı, Katliâmlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri" (yayınlanmamış doktora tezi), Kayseri, Erciyes Üniversitesi, 1995.
- Çalık, Ramazan, **Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 2000.
- Çark, R.Y.G., **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler: 1453-1953**, İstanbul, 1953.
- Demiroğlu, Faiz, **Van'da Ermeni Mezâlimi: 1895-1920**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1985.
- Göyünç, Nejat, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, [İstanbul,] Gültepe Yayınları, 1983.
- Hatipoğlu, Süleyman, **Fransa'nın Çukurova'yı İşgali ve Pozantı Kongresi**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1989.
- Hüseyin Nâzım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi**, C. I-II, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1998.
- İlter, Erdal, **"Ermeni Mes'elesi'nin Perspektifi ve Zeytûn İsyanları: 1780-1880**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988.

- İlter, Erdal, **Ermeni Propagandasının Kaynakları**, Ankara, Kamu Hizmetleri Araştırma Vakfı Yayınları, 1994.
- İlter, Erdal, **İçel'de Ermeni Faaliyetleri**, Ankara, Güven Matbaası, 1974.
- İstebanyan, Torkom, **Hepimize Bir Bayrak**, İstanbul, Tarla Yayınevi, 1967.
- Kahramanmaraş I. Kurtuluş Sempozyumu**, Ankara, Kahramanmaraş Belediyesi, 1987.
- Karabekir, Kâzım, **Ermeni Dosyası**, der., Faruk Özerengin, İstanbul, Emre Yayınları, 1994.
- Kaşgarlı, Mehlika Aktok, **Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi**, Ankara, Kök Yayınları, 1990.
- Kılıç, Davut, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dinî ve Siyasî Mücadeleler**, Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2000.
- Konukçu, Enver, **Ermenilerin Yeşilyayla'daki Türk Soykırımı**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 1990.
- Küçük, Cevdet, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı: 1878-1897**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1984.
- Öke, M. Kemâl, **Ermeni Meselesi: 1914-1923**, İstanbul, Aydınlar Ocağı Yayınları, 1986.
- Sâib, Ali, **Kilikya Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluş Mücadeleleri**, Ankara, 1340 [1924]; çağdaş Türkçesi: **Çukurova Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluşu**, İstanbul, Kastaş Yayınları, 1988.
- Sakarya, İhsan, der., **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara Genelkurmay Askeri Tarih Yayınları, 1984.
- Solmaz, Gürsoy, **Yaşayanların Dilinden Erzurum-Sarıkamış-Kars'ta Ermeni Zulmü: 1918-1920**, Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1995.
- Süslü, Azmi, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1990.
- Süslü, Azmi, Gülay Öğün, M. Törehan Serdar, **Van, Bitlis, Muş ve Kars'taki Ermeni Katliâmları: Gazilerle Mülâkat**, Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1994.
- Şahinbey Semineri Bildiri Kitabı**, Ankara, ODTÜ Gaziantep Mühendislik Fakültesi Yayınları, 1988.
- Şimşir, Bilâl N., **Osmanlı Ermenileri**, Ankara, Bilgi, 1986.
- Talât Paşa, **Talât Paşa'nın Hatıraları**, İstanbul, Yenigün Haber Ajansı, 1998.

Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri, Erzurum, Atatürk Üniversitesi, 1985.

Timur, Taner, **1915 ve Sonrası: Türkler ve Ermeniler**, Ankara, İmge Kitabevi, 2000.

Tunçay, Mete, der., **Cihat ve Tehcir: 1915-1916 Yazıları**, İstanbul, 1991.

T.C., Genelkurmay Başkanlığı, **Geçmişten Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1989.

Türk Tarihinde Ermeniler, Ankara, Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü, 1995.

Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu: Tebliğler ve Panel Konuşmaları, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğü, 1983.

Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri, Sivas, Cumhuriyet Üniversitesi, 1986.

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1962.

335-336 (1919-1920) Seneleri Kafkasya'da İslâmlara Karşı İcra Olunduğu Taayyün Eden Ermeni Mezâlimi, Kars, T.B.M.M. Hükûmeti Şark Cephesi Kumandanlığı, 327 [1921].

Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 1990.

Yurtsever, Cezmi, **Çukurova'da Türkler'in Soykırıma Uğradığı Bir Yer: Yeşiloba**, Ankara, Köksav Yayınları, 1990.

Yurtsever, Cezmi, **Kalekilise: Haçın (Saimbeyli) Soykırımının Dehşet Yeri**, Ankara, Kamu Hizmetleri Araştırma Vakfı, 1995.

* *

Yabancı Dilde Makaleler:

Ahmed, Feroz, "Unionist Relations with the Greek, Armenian and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914", B. Braude ve B. Lewis, der., **Christians and Jews in the Ottoman Empire**, I, New York, 1982, s. 401-434; Türkçesi: Feroz Ahmed, "İttihatçılar'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum, Ermeni ve Yahudi Cemaatleriyle Olan İlişkileri, 1908-1914", çev. Fatmagül Berktaş, **İttihatçılıktan Kemalizme**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1985.

Akşin, Sina, "A General Appraisal of the Armenian Issue", **Turkish Review: Quarterly Digest**, Ankara, I/4 (Summer 1986), s. 49-67.

- Ataöv, Türkkaya, "Removing Misconceptions About Turkish-Armenian Relations", **Perceptions**, Ankara, II/2 (June-August 1997), s. 42-48.
- Ataöv, Türkkaya, "Some Publications on the 'Armenian Question'", **TBMM Journal**, Ankara, 4 (April 1987), s. 30-34.
- Ataöv, Türkkaya, "Turkish Perceptions of Terrorism", **The 1986 Annual on Terrorism**, der., Yonah Alexander, Dordrecht, The Netherlands, Martinus Nijhoff Publishers, 1987, s. 101-108.
- Corsun, Andrew, "Armenian Terrorism: a Profile", **U.S. Department of State Bulletin**, August 1982, s. 31-35.
- Gunter, Michael M., "The Armenian Terrorist Campaign Against Turkey", **Orbis**, XXVII/2 (Summer 1983), s. 447-477.
- Karpat, Kemal, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/2-1893", **International Journal of Middle East Studies**, IX/2 (May 1978), s. 237-274.
- Lowry, Heath W., "Richard G. Hovannisian on Lieutenant Robert Steed Dunn: a Review Note", **The Journal of Ottoman Studies**, V (1986), s. 209-252.
- Lowry, Heath W., "The U.S. Congress and Adolf Hitler on the Armenians", **Political Communication and Persuasion**, New York, III/2 (1985), s. 111-140.
- McCarthy, Justin, "The Report of Niles and Sutherland: an American Investigation of Eastern Anatolia after World War I", **XI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 1994, s.1809-1852.
- Pasdermadjian, Garo, "Armenia: a Leading Factor in the Winning of World War I", **The Armenian Review**, Boston, XVII (1964), s. 24-45.
- Salt, Jeremy, "A Precarious Symbiosis: Ottoman Christians and Foreign Missionaries in the Nineteenth Century", **International Journal of Turkish Studies**, University of Wisconsin, III/2 (Winter 1985-86), s. 53-67.
- Shaw, Stanford J., "Ottoman Population Movements during the Last Years of the Empire: 1885-1914, Some Preliminary Remarks", **The Journal of Ottoman Studies**, I (1980), s. 191-205.
- Sonyel, Salâhi R., "Armenian Deportations: a Reappraisal in the Light of New Documents", **Belleten**, Ankara, XXXVI/141 (January 1972), s. 51-69; Türkçesi: "Yeni Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirleri", **ibid.**, s. 31-49.
- Sonyel, Salâhi R., "How Armenian Propaganda Nurtured a Gullible Christian World in Connection with the Deportations and

Massacres", **Belleten**, Ankara, XLI/161 (January 1977), s. 157-175; Türkçesi: "Tehcir ve Kırımlar Konusunda Ermeni Propagandası Hristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", **ibid.**, s. 137-156.

Sonyel, Salâhi R., "The Turco-Armenian Adana Incidents in the Light of Secret British Documents: July 1908-December 1909", **Belleten**, Ankara, LI/201 (December 1987), s. 1291-1338; Türkçesi: "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları: Temmuz 1908-Aralık 1909", **ibid.**, s. 1241-1289.

Sonyel, Salâhi R., "Turco-Armenian Relations and British Propaganda during the First World War", **Belleten**, Ankara, 222 (August 1994), s. 381-449;

* *

Türkçe Makaleler:

Akçam, A. Alper, "Soykırımcılar 'Soykırım' Yasası Oylayamazlar", **Yeni Müdafaa-i Hukuk**, Antalya, 30 Mart 2001, s. 8-10.

Akçora, Ergünöz, "Ermeni Terör Örgütlerinin Dünyü, Bugünü ve PKK Örgütü ile İşbirliği", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 92 (Ekim 1994), s. 1-14.

Akçora, Ergünöz, "Talât Paşa'nın 1915 Urfa İsyanı Hakkındaki Raporu", **XI. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 1990, s. 1763-1807.

Akgün, Seçil, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki Rolü", **A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, 1 (Mayıs 1988), s. 1-12.

Ataöv, Türkkaya, "Bir Ermeni Hilekârlığı", **A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XLI/1-4 (Ocak-Aralık 1986), s. 51-75.

Ataöv, Türkkaya, "Osmanlı Arşivleri ve Ermeni Sorunu", **A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XLI/1-4 (Ocak-Aralık 1986), s. 19-50.

Baykal, Hülya, "Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Fransız İlişkileri ve Bir Fransız Türk Dostu Albay Mougin", **A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, 7 (Mayıs 1991), s. 455-511.

"Birinci Dünya Savaşında Müttefik Ordularında Görev Alan Ermeni Milis Kuvvetleri", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 71-72 (Ocak-Mart-Haziran 1991), s. 73-76.

Güler, Ali, "Ermeni Terör Örgütlerinin Ayrılıkçı Faaliyetleri Karşısında Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler: 1916-1918

- Hukuki Düzenlemeleri", **Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri**, I, Ankara, 1996, s. 142-179.
- Hatipoğlu, Süleyman, "Fransız İşgâli Sırasında Çukurova'da Ermeni Mezâlimi: 1918-1922", **Türk Yurdu**, VIII/9 (Ekim 1987), s. 24-28; VIII/12 (Ocak 1988), s. 40-42.
- İşıksal, Turgut, "Ermeni Faaliyetleriyle İlgili Araştırmalarda Osmanlı Belgelerinin Önemi ve 1893 Merzifon Olayı", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 79-81 (Nisan-Mayıs-Haziran 1974), s. 47-52.
- İlter, Erdal, "Millî Mücadele'de Doğu Lejyonu (*Légion d'Orient*)'nun Fransız İşgâl Bölgesindeki Fonksiyonu", **A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, 3 (Mayıs 1989), s. 419-436.
- Kocaoğlu, Mehmet, "Millet-i Sadıka'dan Ermeni Mezâlimine Niçin Gelindi?" **Avrasya Dosyası**, Ankara, II/4 (Sonbahar 1995-1996), s. 109-121.
- Öğün, Süleyman Seyfi, "Tarihsel Dosyalar Üzerine", **Politik Kültür Yazıları**, Bursa, Asa Kitabevi, 1997, s. 110-119.
- Özçelik, İsmail, "Millî Mücadele'de Urfa'da Ermeni-Fransız İşbirliği ve Bir Ermeni Doktorunun Amerika'dan Gönderdiği Mektup", **Askerî Tarih Bülteni**, 22 (Şubat 1987), s. 193-204.
- Tezcan, Durmuş, "Uluslararası Tedhiş Suçları İçinde Ermeni Tedhiş Davalarından Üç Örnek", **Birleşmiş Milletler Türk Derneği Yıllığı: 1984**, Ankara, B.M. Türk Derneği, 1985, s. 103-128.
- Tuğlacı, Pars, "Osmanlı Türkiyesi'nde Ermeni Matbaacılığı ve Ermeniler'in Türk Matbaacılığına Katkısı", **Tarih ve Toplum**, İstanbul, XV/86 (Şubat 1991), s. 48-56.
- Tuzcu, Ali, "Merzifon'da Ermeni Ayaklanmaları", **Belleten**, Ankara, LVII/220 (Aralık 1993), s. 795-826.
- Türközü, H. Kemal [Erdal İlter], "XVI'ncı Yüzyıllık Doğu ve Güneydoğu Anadolu Eyaletlerinde Hristiyan Tebaaya Tanınan Haklar", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 23 (Ocak 1987), s. 35-39.
- Türközü, H. Kemal, "Taşnak Partisinin 8'inci Kongresi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 12 (Şubat 1986), s. 68-73.
- Yılmazçelik, İbrahim, "XIX. Yüzyılda Anadolu'da Ermeniler'in Sosyal ve İktisadî Durumları Hakkında Bazı Belgeler", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, I/1 (1987), s. 239-268.

YAZARLAR VE DANIŞMANLAR*

Gündüz Aktan Atina, Birleşmiş Milletler (Cenevre) ve Tokyo'da T.C. Büyükelçisi görevlerini kapsayan diplomasi temsilciliği ardından bugün günlük bir gazetede dış politika konusunda köşe yazıları yazmakta ve çalışmalarını özellikle tarih, kültür ve siyaset arasındaki ilişkiler üzerinde yoğunlaştırmaktadır.

Türkkaya Ataöv Uluslararası İlişkiler Profesörlüğü çerçevesinde pek çok yapıta, bu arada özellikle Ermeni-Türk ilişkileri üzerinde yabancı dilde yazılmış 77 kitapçığa imzasını koymuş bir bilimcidir. Aynı konuda yabancı basında yayımlanan makaleleri de vardır. Yapıtları 20 kadar yabancı dile çevrilen Ataöv, hükümetler ya da akademik kurumlarca verilen birçok ödülün de sahibidir ve Birleşmiş Milletler'e bağlı beş uluslararası kuruluş ya da grubun merkez yürütme kurullarında görev yapmaktadır.

Hüseyin Çelik Van Yüzüncü Yıl Üniversitesinde eski Türk Edebiyatı doçenti olup, aynı ilden milletvekili ve Ermenilerle ilişkiler konusunda, Osmanlı Hükûmetinin 1915 yılında aldığı Ermenileri ülkenin güneyine yerleştirme kararından önce Ermenilerin Türklere ettikleri katliamı konu alan ve daha sonra monograf olarak yayımladığı doktora tezi başta olmak üzere, birçok çalışmanın yazarıdır.

Nejat Göyünç tarih profesörü olarak İstanbul, Hacettepe, Boğaziçi, İnönü, Uludağ ve Selçuk Üniversitelerinde görevlerde bulunmuştur. Basılı üç kitabından biri Osmanlı İmparatorluğunda devlet memurluğu yapan Ermenilerle ilgilidir. Ayrıca, 1980'de İstanbul'da yayımlanmaya başlanan **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**'nin yayın yönetmenliğini de yapmıştır.

Yusuf Halaçoğlu Marmara Üniversitesinde tarih profesörü ve Türk Tarih Kurumu başkanıdır. İlk elden arşiv malzemesinden yararlanarak Anadolu'nun nüfus gerçeklerine ilişkin çeşitli çalışmalar yayımlamıştır. Türk Tarih Kurumu Başkanı olarak da, uzun bir geçmişi olan üç aylık akademik **Belleten** dergisinin yayımcılığını yapmaktadır. En son (2001) bastırdığı **Ermeni**

* Alfabe sırasıyla.

Tehciri ve Gerçekler: 1914-1918, özellikle 1915'te Ermenilerin yerlerinin değiştirilmesini konu alan ayrıntılı bilimsel bir yapıttır.

Ömer İzgi Konya Milletvekili ve TBMM Başkanıdır. Daha önce mensubu olduğu siyasi partide Genel Başkan Yardımcılığı ve Grup Başkanvekilliği görevinde bulunmuştur. Hukuk öğrenimi görmüş ve bu alanda yüksek lisansı bulunan İzgi Başbakanlık Hukuk Danışmanlığı ve daha sonra serbest avukatlık yapmış olup, seçilmiş hukukî metinlerinin toplandığı bir yayının yazarlarından.

Enver Konukçu Atatürk Üniversitesinde tarih profesörü ve belgesel kanıtlardan ve olayları yaşayanların anlatımlarından yola çıkarak tanıklar huzurunda Erzurum, Iğdır, Kars ve Van'da 1915 öncesi ve sonrasında, çok büyük çoğunluğu Türkler olmak üzere, katledilen Müslümanlara ait toplu mezarları ortaya çıkaran bilim adamıdır. Ayrıca, "Büyük Devletler ve Ermeniler'in pençesindeki" Erzincan hakkında bir kitabın da yazarıdır.

Justin McCarthy Louisville Üniversitesi Fen ve Edebiyat Bölümünde profesör ve Balkanlarla Orta Doğu halkları üzerinde çok sayıda yapıt vermiş olan bir tarihçi ve nüfus araştırmacısıdır. İyi bildiği diller arasında Türkçe de bulunan araştırmacının son çalışmaları arasında **Muslims and Minorities** (Müslümanlar ve Azınlıklar), **Death and Exile** (Ölüm ve Sürgün) ve **The Ottoman Peoples and the End of Empire** (Osmanlı Halkları ve İmparatorluğun Sonu) sayılabilir.

İlber Ortaylı Ankara ve Galatasaray Üniversitelerinde siyasal bilgiler profesörü olup tarih incelemeleriyle bilinmektedir. Osmanlı ve Türk tarihi uzmanı tanınarak bu alandaki çalışmalarıyla birçok ödül almıştır. Başlıca ilgi konusu son iki yüzyıldır. Basılı kitapları arasında Türkiye'nin idarî tarihi, Osmanlı yerel yönetimleri, Abdülhamid döneminde Alman nüfuzu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılı üzerinde bilimsel çalışmalar yer almaktadır.

Süleyman Seyfi Ögün Bursa Uludağ Üniversitesinde karşılaştırmalı sosyal teori ile tarih arasındaki ilişkiyi vurgulayan bir siyasal bilgiler profesörüdür. Siyaset bilimcilerinin Türk düşünce tarihi üstündeki etkisini incelemekte ve genellikle siyasal kültür sorunlarına eğilmektedir. Son zamanlarda, Batılı toplumlardakinden farklı olarak Türk düşüncesinde milliyetçiliğin algılanışı konusunu incelemiştir.

Yılmaz Öztuna Türk ve Osmanlı tarihi üstüne çeşitli büyük yapıtlarıyla bilinen eski bir milletvekilidir. Aralarında Türkiye ansik-

lopedisi de bulunan pek çok başvuru yapıtının yazarlığını ve editörlüğünü yapmış ve bu bilimsel çalışmalarından dolayı ödüllendirilmiştir. Yayımlanmış pek çok yapıtları içinde **Osmanlı Tarihi** (14 cilt) ile **Devletler ve Hanedanlar** (5 cilt) özel bir yer tutmaktadır.

Stanford J. Shaw halen California Üniversitesinden (Los Angeles) emekli Türk tarihi profesörüdür. Daha önce de Harvard Üniversitesinde ders vermiş ve **International Journal of Middle East Studies** (Uluslararası Orta Doğu Araştırmaları Dergisi) adlı yayının editörlüğünü yapmıştır. Batılı meslektaşları arasında Osmanlı arşivlerini ilk inceleyenlerden biri olan araştırmacının yayınlanmış birçok akademik yapıtları arasında (C. II E.K. Shaw ile) **The History of the Ottoman Empire and Modern Turkey** (Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye'nin Tarihi) ve 2001'de yayımladığı son yapıtı **From Empire to Republic: the Turkish War of Liberation, 1918-1923**, vols. 1-5 (İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e: Türk Kurtuluş Savaşı, 1918-1923, cilt 1-5) vardır.

Ömer Turan Belçika'da yürüttüğü lisansüstü araştırmaların ardından bugün Orta Doğu Teknik Üniversitesinde çalışmalarını sürdüren bir tarih doçentidir. Londra'da hükûmet arşivlerinde Lozan Konferansında Ermeniler konusunda yaptığı araştırmanın izlerine bu kitapta yer alan yazısında rastlanmaktadır.

DİZİN

A

Abbasi Halifesi Mütevekkil,	22
Abdülhamid II.,	
<i>Bak. İkinci Abdülhamid</i>	
Abdülmecid (1823-61), Osmanlı	
Padişahı (<i>imperebat</i> : 1839-61),	35, 303
Adana, xv, xviii, 38, 57, 61, 73, 80,	
98-99, 106-108, 113, 115, 117,	
120, 126, 128, 131, 151, 159,	
165-167, 169-170, 173, 175, 177,	
179, 183, 185, 188-189, 191,	
193, 311	
Agop Paşa,	47
Agop Vartovian (Güllü Agop)	35
Ağaoğlu (1869-1939), Ahmed,	241
Aharonyan, Avetis, 181, 185, 218,	
222	
Ahmed Cevdet Paşa (1822-95),	240
Akçura (1876-1935), Yusuf,	241
Akkoyunlular,	85
Alaca,	144
Aleksanyan, Dikran,	307
Allenby, Edmund (Gen.),	
<i>Bak. General Edmund Allenby</i>	
Aleviler,	236
Ali Seydi Bey,	109
Amerika Birleşik Devletleri, 2, 72,	
121, 123-124, 129, 136, 285,	
292, 313	
Amerikan Ermeni Cemiyeti,	
(<i>Americans for Armenia Society</i>),	
203	
Amerikan Temyiz Mahkemesi,	281
Anadolu, xii, 3-4, 6-9, 14-20, 22-23,	
25, 28, 38, 45-46, 54, 61, 67, 69-	
72, 74-75, 77, 85, 104-106, 125,	
129, 135-136, 150-151, 164, 166,	
170-176, 179, 182, 188, 198-199,	
201, 205, 212, 222, 230, 236,	
256, 258, 261-262, 265, 272,	
274, 280, 305, 331	
Ankara, xiv, 30, 36, 62, 80, 107-	
108, 126, 137, 182, 186-188,	

191, 200, 209, 214-215, 219,	
273, 304, 332	
Ankara Hükûmeti,	61, 180, 184
antisemitizm (anti-Semitizm),xiv, 228,	
252, 254, 260, 282, 286-287,	
290-291, 294, 298, 300-301	
Antranik (1865-1927), gerilla generali	
(Ozanyan),	143, 174, 179
Aram Paşa,	88, 91- 93
Arap ülkeleri,	46, 60
Arap vilâyetleri,	74
Ararath,	90
Armen Garo,	
<i>Bak. Pastırmacıyan, Karekin</i>	
Armenistler,	86
Arnavutlar,	220, 234
Arzuti (Yeşilyayla),	144
ASALA,	62
Asuri,	213, 215
Aşug Emir,	27
ATASE Arşivi,	144
Atina,	304, 331
Auschwitz,	299
Avrupa Engizisyonu,	301
Ayastefanos (Yeşilköy) Andlaşması	
(1878),	41, 195

B

Babanzâde Ahmed Naim Bey,	241
Babil,	228, 287
Bağdad,	
29, 109	
Bagratouni, Kakig,	7
Balkan Savaşları, 245, 256, 262,	
279-280, 282-283, 307	
Balkan ülkeleri,	228, 269
Balyanlar,	11
Balyan (1839-75), Agop,	36
Balyan, Bali,	36
Balyan (1800-66),Garabet,	36
Balyan (1764-1831), Krikor,	36
Balyan (1826-58), Nikoğos,	36

Bangladeşliler,	285
Barton, James L.,	200
Basra Körfezi,	21, 43
Başbakanlık arşivleri,	xiv, 6
Batı Avrupa, 2-4, 64, 66, 244, 254,	258, 260, 288, 290
Batılılaşma,	238
Berberyan, H.,	29-30
Berlin Andlaşması (1878), 41-43,	45, 47, 49
Beşinci kol,	xv, 237
Bezciyan, Zenop,	130
Birecik,	112, 116, 127
Birinci Dünya Savaşı (1914-18), x,	xiv, 2-6, 13, 16, 18-20, 64, 67, 72,
	74-75, 80, 85, 89, 105, 137, 166,
	194-196, 202, 217, 241, 243,
	256, 262, 269-270, 272, 278,
	285, 290, 298, 307, 309, 313
Birinci Haçlı Seferi (1096),	288
Birinci Orhan,	Bak. Orhan Gazi
Birleşik Ermeni Heyeti, xiv, 201	
Birleşmiş Milletler Genel Kurulu,	247, 249
Bitlis, xviii, 47, 76, 80, 85-86, 98,	106, 108, 134, 140, 147, 172,
	182, 217, 258, 263, 266, 274
Bizans İmparatorluğu, 44, 230, 288,	305
Boghos Nubar Paşa, 130, 173, 271,	278
Boğazlar,	196, 198, 200
Boşnak,	xi, 234, 280
Brest-Litovsk Andlaşması (1917),	281
Briand (1862-1932), Aristide, 181,	186
Bristol, Mark (Amiral), 164, 178, 182	
Boyacıyan (1867-1915, Murad)	
Hamparsum,	18, 53, 262
Bryce (1838-1922), James (Viskont),	123
Bulgaristan, 3, 14, 42-43, 48, 53,	76, 196, 261-262
Büyük Göç,	98

C

Candan (1885-1948), Artaki, 34, 46	
Canik,	106, 116
Celâleddin Arif Bey,	200
Cemâl Bey (1872-1922) (Bahriye	
Nazırı, sonra paşa),	57-58

Chamberlain, Houston Stewart,	294
Richard Washburn Child,	200
Cizre,	112, 127
Clausewitz, Carl von,	295
Comite d'Egypte,	

Bak. Mısır Komitesi

Comité Philarménic,	210
Cyclone-B zehiri, (siklon-B gazı),	300

Ç

Çaldıran Muharebesi (1514),	10
Çarıklılar,	64
Çarlık Rusyası,	290, 310, 313
Çerkez, xi, 64-65, 97, 166, 226, 242	
Çingene,	64-65, 224, 299
Çukurova, xiv-xv, 8, 22, 69, 149,	193, 203, 274

D

Dadyanlar,	11
Damat Ferit Paşa, (1853-1923),	179
Davis, A. Leslie,	113
Davut, Garabet Artin,	307
Der Dritte Reich,	295
Dergazaryan (Şen, Bimen),	32
Dersim,	266
Devlet Ruhu,	239-240
Dökmeciyan, George,	12
devşirme,	36, 233
devşirme sistemi, 232-234, 236, 240	
Dışişleri Bakanlığı, 11, 164, 168,	185, 307
Dickson, Bertram (İngiliz Konsolosu),	86
din-ü Devlet	231
dinsel hoşgörü,	x, 2
Diyarbakır, 26-27, 47, 52-53, 60,	80, 98-99, 106-107, 112, 114,
	126-127, 258, 266, 273
Dördüncü Lâteran Konseyi,	289
Dördüncü Murat (1609-40), Osmanlı	
Padişahı (imperebat: 1623-40), 29	
Dördüncü Romanos,	7
Dreyfus Olayı,	290, 300
Dro (Drastamat Kanayan),	143, 146
Düzyanlar,	34

E

Ebert Friedrich,	293
Eçmiyazin,	45
Edirne,	xi, 26, 67, 80, 116, 283
Einstein Albert,	291, 304
Elviye-i Selâse,	140
Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü,	124, 129, 136
Emvâl-i Metrûke Komisyonu,	112, 121, 122
Endlösung (Son Çözüm),	298
Enver Paşa (1881-1922) (Harbiye Nazırı),	17, 18, 58, 61, 105, 106, 137, 138, 264, 269, 278
Ermeni Cumhuriyeti,	201, 203, 221
Ermeni kilisesi,	29, 50, 64
Ermeni Lejyonu, lejyonerleri,	xiv- 38, 150-152, 165-168, 171, 174, 176-177, 180
Ermeni lobileri,	xv, 143, 201, 211-212, 222
Ermeni Patrikhanesi,	xi, 45, 132, 219, 270
Ermeni Patrikliği İstatistikleri,	64-66, 78
Ermeni temsilciler,	xv, 74, 198, 208, 217-218
Ermeni yanlısı dernekler,	203
Ermeniler, ix-xviii, 1-19, 22-30, 35-39, 43-66, 69-76, 78-80, 85-125, 127, 129-136, 139-147, 150-152, 157-159, 162, 164-171, 173-176, 178-183, 186-188, 190-191, 193-196, 198-222, 226, 235-236, 242, 244, 256-276, 278-279, 281-283, 285, 287, 290, 301, 305-314, 331-333	
Ermenistan için Amerikan Derneği,	
Bak. Amerikan Ermeni Cemiyeti	
Erzurum, xiii, xviii, 16-17, 21, 29, 36, 47, 52, 61, 72-73, 76, 80, 97, 106-108, 112, 114-116, 126, 128, 130, 134, 137-145, 147, 173, 182, 258, 261-262, 266, 274, 332	
Eski Mısır,	287
Eskişehir,	120, 126, 137
Eşkenazım,	302
etnik hoşgörü,	2
Evliya Çelebi,	37, 85
Eyyûbiler,	85

F

Feke,	161
feodalizm,	289
Ferman,	xi, 244, 261, 303, 305, 307
Filistin,	xv, 76, 130, 168, 180, 193, 209, 217, 288
Franco, Fethi,	257
Franklin-Bouillon, Henri (1872-1937),	183, 187
Fransa,	xiv, 27, 41-44, 47-50, 52-54, 56, 59-62, 76, 109, 134, 136, 143, 168-169, 176, 180-188, 192, 194, 196-197, 201-202, 206, 213, 217-219, 228-229, 236, 254, 289, 290, 294, 300, 309
Fransız Devrimi,	1, 257, 290, 300
Fransız işgâli,	171, 180, 188, 194
Fransız Meclisi,	226

G

Gagavuz,	xi
Galiçya,	24, 103
Gavroş,	29
Genç Osmanlılar,	241
General Edmund Allenby (1861-1936),	151
General Hamelin,	164, 169
General James G. Harbord,	142
General Mayewski,	86
General Przevalsky,	139
General Yudenich, Nikolay Nikolayevič (1862-1933),	137
Gobineau Arthur de (Kont),	294
Göbbels, P. J.,	297
Göring H. W.,	300
Gregoryan kilisesi,	25, 307
Joseph C. Grew,	214
Güllü Agop,	

Bak. Agop Vartoviyen

Gümrü (Aleksandropol, Leninakan) Andlaşması (1920),	61
Güney Kafkasya,	44, 61, 69, 75, 77-79

H

Haber, Fritz,	291
Habsburglar,	240
Haham İshak Sarfati,	303
Hahambaşı,	306
Hak Mehmed,	143, 146-147

Halep, 59, 73, 75, 80, 98, 107, 108, 109, 112, 114, 115, 116, 120, 126-128, 176, 180, 193, 270	
Halife-Sultan,	231
Halil Rıfat Paşa,	55
halk ruhu,	239-240
Hamelin, (Gen.),	
	<i>Bak. General Hamelin</i>
Hamid Bey,	109, 183, 185
Hamidiye Süvari Alayları,	52
Hancıyan (1857-1947), Levon,	34
Harbord, James G. (Gen.),	
	<i>Bak. General James G. Harbord</i>
Harding W.C., A.B.D Başkanı,	216
Harput,	34, 47, 53, 266, 273
Harzemşahlar,	85
Hasan Bey (Saka, 1886-1960),	197, 215
Heço,	143
Hellenizm,	288
Hınçak, 15, 29, 51, 57, 86, 88, 91, 98, 195, 218, 258, 264	
Hıristiyanlaştırma, Hıristiyanlık,	
	203, 231, 288-289, 310
Hindistan,	xv, 76, 136
Hitler, Adolf,	291
Holokost, 2, 143, 224, 225, 226, 227, 232, 239, 242, 260, 285, 291, 297	
Hotomyan, Artin,	129
Hugenoutlar,	236
Hulusi Bey,	115
Hutular,	254, 285

I

Irak,	21, 256
-------	---------

İ

İberya Yarımadası,	289, 302
İçel,	xviii
İkinci Abdülhamid (1842-1918), Osmanlı Padişahı (<i>imperebat</i> : 1876-1909),	86, 91, 231, 309
İkinci Aleksander, Rus Çarı (<i>imperebat</i> : 1855-81),	56
İkinci Dünya Savaşı (1939-45),	4, 19, 245, 281, 287, 298, 301, 304
İkinci Madteos, İzmirliyan, (1894-96, 1908-09, Ermeni Patriği),	54-55
İkinci Mahmud (1785-1839), Osmanlı Padişahı (<i>imperebat</i> : 1808-39),	35

İkinci Mehmet (Fatih Sultan Mehmet, 1432-81), Osmanlı Padişahı (<i>imperebat</i> : 1444, 1451-81),	9, 24, 45, 229, 233, 302
İkinci Nerses Varjabendanyan	
	<i>Bak. Varjabendanyan</i>
İkinci Nikola, Rus Çarı (1886-1917),	138, 262
İngiliz Ermeni Cemiyeti	203
İngiliz Parlâmentosu,	123
İngiltere Dışişleri Bakanlığı,	219, 221
İranlı,	10, 30, 64
İskenderiye,	227, 287
İskenderun, 43, 50, 106, 151, 165, 180, 183, 193	
İsmail Hakkı Bey,	115
İsmet Paşa (İnönü, 1884-1973),	xv, 196-199, 204-210, 214-216, 219-221
İstanbul, xi-xii, 8-9, 11, 14, 19, 21-27, 29-32, 34-36, 38, 43-45, 49-51, 54-61, 66-67, 69-70, 73, 75, 80, 86, 92, 105, 113, 138, 141-142, 164, 168, 171-175, 180, 182, 185, 215, 219, 229, 245, 257, 266, 270, 273-274, 283, 302, 304-305, 331	
İspanya, 1, 42-43, 236-237, 254, 302	
İsviçre, 15, 51, 56, 76, 196, 210-211, 218	
İtilâf Devletleri, İtilâf Devletleri Temsilcileri, 196, 198-199, 200, 207, 211, 216, 218, 221	
İttihad ve Terakki Cemiyeti,	16
İzmirliyan	<i>Bak. İkinci Madteos</i>
İzmit, 70, 80, 106, 126, 173, 182, 273	

J

Japonya, 42, 44, 76, 196, 197, 198, 206, 281	
Jön Türkler,	91

K

Kafkasya, xv, 42-43, 48-49, 58, 61, 129-130, 138, 172, 186, 200, 262, 314	
---	--

Kalvinistler,	305
Kamp,	299-300
kan iftirası,	289
Kanayan	<i>Bak. Dro</i>
Kapamacıyan, Bedros,	88
Kapı Kulu (Yeniçeri),	9
kapitalizm,	289, 299
Kâzım Karabekir Paşa (1882-1948),	xiii, 61
Karahisar-ı Sahib,	107, 116
Karadeniz, 7-8, 72, 89, 137, 151,	173, 261
Karakoyunlular,	85
Karesi,	107
Karlofça Andlaşması (1699),	42
Kars, xiii, xviii, 61, 69, 77, 79, 130,	134, 138, 140, 141, 142, 143,
	145, 332
Katolik Ermeniler,	45, 107
Katoliklik,	228
Kayseri, 7-8, 29-30, 36, 106-107,	112, 126, 137, 173, 273
Hagop Kazazyan,	307
Keldanî,	215
Kerkük,	107
Kevorkyan, Raymond H.,	79
Kıbrıs,	76, 150-151, 177
Kılıçarslan,	305
Kızılbaşlar,	64
Kilikya (Çukurova ve Yöresi), xiv, xv,	57, 69, 149, 151-152, 164-176,
	178-188, 191-194, 203-204, 207,
	211, 217, 274
Komitacılar,	106, 181, 257
Konya, 8, 59, 80, 98, 107, 112, 116,	120, 127, 273, 332
Kozan (Sis),	22, 39, 173
Kölemenler,	8, 10
Kur'an,	xiv
Kutsal Topraklar,	288
Kuyumciyan, O.,	307
Kuzey Afrika,	xv
Kuzey Amerika,	1, 4, 16, 76, 254
Küçük Asya,	<i>Bak. Anadolu</i>
Küçük Kaynarca	
Andlaşması (1774),	24
Kürt kabileleri,	10
Kürtler, xii, 52-53, 55, 59-60, 89,	96- 98, 100, 114, 176, 178, 242

L

Lâhey Sözleşmeleri,	246
Lâz,	64
Léart Marcel (Krikor Zohrab),	307
Lebensraum,	299
Légion Arménienne,	150
Lemkin, Raphael,	245
Lenin, V.I. Ulyanov,	138
Lepsius, Johannes,	xvii, 123
Levanten,	xi
Ligue Internationale	
Philarménienne,	203, 216, 219
Limonciyan, Hamparsum,	34
Lloyd George (1863-1943) David,	
İngiliz Başbakanı, (1916-22),	187
Londra Andlaşması (1913),	42
Loti (1850-1923), Pierre,	38
Lozan Andlaşması (1923), xiv, 3, 61,	221
Lozan Kongresi (1922-23), xiv, 196,	221
Lucasian, Sahak,	37
Lübnan, 45, 48, 62, 76, 182, 193,	253

M

Malazgirt Savaşı (1071),	22
Malta (İngiliz Taç Kolonisi), xvii, 54,	61, 245, 274, 312
Malûmyan, K.,	309
Mamuretülaziz (Elazığ), 80, 106-108,	112-113, 126, 129, 131
Mann (1875-1955), Thomas, 293,	296
Maraş, 61, 106, 115, 117, 127, 151-	152, 158-159, 162, 170, 172-
	173, 177-178, 271
Marr (1819-1904), Wilhelm,	286
Matzot,	289
Mayewski (Gen.),	
<i>Bak. General Mayewski</i>	
Meclis-i Mebûsân,	12
Megali Idea,	310
Mein Kampf,	296
Melikşah,	25
Mersin, 106, 113, 123, 151, 177,	183, 190-191, 193
Mısır,	29, 150, 167
Mısır Komitesi (<i>Comite d'Egypte</i>), 169	
millet sistemi, xv, 233, 235-236 305	
millet-i sâdika, 11, 14, 22, 46, 236,	

Milletler Cemiyeti, 183, 212, 217-218, 221-222, 270	
Mirzacan,	26
Misak-ı Milli,	198
Moğollar,	10, 22, 85
Moldavya,	24
Moltke (1800-91), Helmuth von,	22
Mondros Mütarekesi (1918), 151, 162, 170, 194, 267, 270	
monoteizm,	287
Morgenthau, Henry (A.B.D. Büyükelçisi), xvii, 113, 123, 130	
Muhiddin Bey,	115
Muhtar Bey,	115
Musul, 92, 106, 107, 112, 127, 130	
Mussolini, Benito, 197, 292, 294	
Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk), 2, 3, 166, 172	
Muş,	53, 263
Mu'tasım (833-842), Abbasi Halifesi,	22
Müslümanlar, xi-xii, xv, xviii, 1, 8, 14, 16-17, 19-20, 36, 47-48, 51, 53, 56, 58-59, 64-67, 69, 71, 73, 75-76, 78, 85-86, 88-90, 92, 94, 96-98, 100, 102-103, 105, 108, 131, 151-152, 157-159, 162, 164, 168, 171, 173-174, 179-180, 185, 188, 209, 233, 236, 242, 256, 258, 260, 263-264, 269, 272-273, 279-280, 283, 301-302, 307, 309, 314, 334	
Müşir Zeki Paşa,	52
Müttefik Devletler temsilcileri (İtilâf Devletleri temsilcileri),	215

N

Nathan, Edward (A.B.D. Konsolosu), 113, 123	
Naum, Başhaham,	198
Nazi, Nazi dönemi (1933-45), xv-xvi, 2, 224, 238, 245-247, 252, 254-256, 267-268, 273, 282, 285, 287, 289-292, 294-295, 297-301, 304-305, 310, 312-313, 315	
Near East Relief,	209
Nemrut Mustafa Divan-ı Harbi, 245, 247	
Nestorius (428-431), Patrik,	21
Niblack (A.B.D. Amiralı),	190
Nikola, Grandük,	85, 261
Niğde,	107

Nikoğos Ağa,	31, 34
Nilo-Hamitik Tutsiler,	254
Nizâm-ı Âlem	223, 234
Nogales, Rafael de,	94, 96
Noradungyan, Gabriel (Osmanlı Hariciye Nazırı), 47, 181, 185-186, 307	
Nuremberg (Nürnberg) Davaları,	224
Nuremberg Yasaları,	291

O

On Emir,	287
Orhan Gazi (1288-1359), Osmanlı Padişahı (<i>imperebat</i> : 1324-59), 303	
Orta Doğu, 3, 20, 67, 70, 74, 150, 229, 230, 302, 332-333	
Ortodoks Patriği,	45
Osmanlı arşivleri, xvii, 6, 266, 307, 335,	
Osmanlı Bankası,	55, 117, 311
Osmanlı Barışı,	xv, 233-234
Osmanlı Hükûmeti, x, xii, xvi, 14, 59, 66-67, 101, 133, 176, 244, 269, 283, 306-307, 310, 312, 331	
Osmanlı mahkemeleri, xiii, xvi, 310, 314	
Osmanlı modernleşmesi,	238-240
Osmanlı-Rus Savaşı (1877-78), xi, 85, 195, 261	
Osmanlı Suriyesi,	69

P

Pabuçyan, Paul B.,	79
Pachalian (1869-1943), Levon, 218, 221	
Papazyan, Dr. Varhad, 18, 86, 262-263	
Papen (1879-1969), Franz von, 296-297	
Paris Barış Konferansı (1919), 4, 74, 171-172, 270, 278	
Pastırmacıyan (1873-1924), Karekin (Gareguine Pastırmacıyan, Armen Garo), 18, 262	
Paşa, Agop, <i>Bak. Agop Paşa</i>	
Paşa, Ahmed Cevdet, <i>Bak. Cevdet Paşa</i>	
Paşa, Aram, <i>Bak. Aram Paşa</i>	
Paşa, Boghos (Bogos) Nubar, <i>Bak. Boghos Nubar Paşa</i>	

Paşa, Cemâl,	Bak. Cemâl Paşa
Paşa, Damat Ferit,	Bak. Damat Ferit Paşa
Paşa, Enver,	Bak. Enver Paşa
Paşa, Halil Rıf'at,	Bak. Halil Rıf'at Paşa
Paşa, İsmet (İnönü),	Bak. İsmet Paşa
Paşa, Kâzım Karabekir,	Bak. Kâzım Karabekir Paşa
Paşa, Mustafa Kemâl (Atatürk),	Bak. Mustafa Kemâl Paşa
Paşa, Müşir Zeki,	Bak. Müşir Zeki Paşa
Paşa, Said Halim,	Bak. Said Halim Paşa
Paşa, Talât	Bak. Talât Paşa
Paşa, Vehib Mehmed,	Bak. Vehib Mehmed Paşa
Paşa, Vartan,	Bak. Vartan Paşa
<i>Pax Ottomana</i> ,	Bak. Osmanlı Barışı
<i>Pax Romana</i> ,	234-235
Picot, Georges,	172, 174
PKK,	62
<i>pogrom</i> ,	252, 261, 290
Poincaré (1860-1934), Raymond,	197
Polonya, 1, 24-25, 28, 224, 245, 281,	302
<i>politeia</i> ,	227, 230-232
Pozantı,	151, 165
Protestan, 45, 108, 116-117, 123,	130, 134, 200, 211, 220, 228,
	257, 273, 305, 307
Protestan Ermeniler, 58, 106-107,	273, 283, 311
Protestan misyonerlik kuruluşları,	200-201
Przevalsky, (Gen.),	Bak. General Przevalsky

R

Rauf Bey (Orbay, 1881-1964),	209
<i>Reichskristall</i> gecesi (1938),	298
Revân (Erivan),	50
Rıza Nur, 197, 207-208, 212-214	
Roma Barışı,	Bak. <i>Pax Romana</i>
Roma Statüsü, 251, 255, 276, 283	
Roma İmparatorluğu,	288
Romalılar, 231, 302	
Romanos IV (İmparator),	7

Romanovlar,	240
Romanya, 3, 42, 44, 196, 198, 206,	208
Rosenberg, Alfred,	294-295
Rumbold, Sir Horace,	212, 219-220
Ruslaştırma,	310
Ruanda (Rwanda),	251, 254-255

S

Safeviler,	85, 233
Said Hâlim Paşa (1863-1921),	61
Saimbeyli (Haçın),	38, 173
Sakarya Muharebesi (1921),	180
Sarıkaş, xviii, 58, 137-138, 140-	142, 266
Sarkis Zeki,	26
saz şairleri,	26-27
Sefardim,	302
Selçuk Türkleri,	7-8, 288, 305
Selim (1470-1520), Yavuz Sultan,	Osmanlı Padişahı (<i>imperebat</i> : 1512-20) 8-10, 29, 34, 231
Sevr (Sèvres) Andlaşması (1920), xiv,	61, 222
Sezaropapizm,	231-232
Sivas, 7-8, 36, 47-48, 52, 80, 106,	126, 137, 171, 258, 266, 273
Sina,	xv, 106, 151
Siverek,	112
Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB), 109, 123, 125, 129, 134	
soykırım, xv-xvii, 5, 18, 37-39, 60-	62, 102-104, 123, 135-136, 142-
	143, 147, 196, 223-226, 232,
	237, 239-241, 243-250-257, 259,
	261, 263-264, 266-269, 271-276,
	278-280, 282-283, 291, 298, 310
Soykırım Sözleşmesi,	xvi, 249
St. Bartholomew katliamı,	228
Stalin, I.V. Cugaşvili (Dzugashvili),	139
<i>Staatgeist</i>	Bak. Devlet Ruhu
Strasser Gregor,	297
Subatan,	143, 145-146
Suriye, 8, 10, 21, 61, 74-76, 106,	115, 130, 151, 164, 167, 172-
	174, 176, 178, 180, 182-183,
	192-193, 204, 209, 211, 213,
	218, 256, 264, 270, 288, 314
Süleymaniye,	109
Sünnî İslâm,	231

Ş

Şark Meselesi (Doğu Sorunu),	105,
195-196, 229, 239	
Şen, Bimen,	Bak. Dergazaryan
Şeyhülislâm,	312
Şii	236
Şinopyan, Mıgırdıç,	257
Şişmanyar, John Aram,	179

T

Takvîm-i Vekâyi	111
Talât Bey (Talât Paşa, 1874-1921),	
Osmanlı Dahiliye Nazırı ve	
Sadrazam, 106-111, 121, 263-266,	269
Tanzimat (Reform dönemi, 1839-76),	
15, 29, 41, 239-240, 244, 261	
Tarsus,	112-113, 151, 191, 193
Taşnak (Daşnak), 15-18, 29, 51, 57,	
86, 88, 91, 93, 98, 140, 143, 146,	195, 218, 262
Tatıos Efendi (1858-1927),	
Kemânî,	46
Tehcir Kanunu,	101-102
Ter-Minassian, Anahide,	29
Tero,	143
Terzibaşıyan,	86
Tiflis (Tbilisi), 15, 61, 77, 138, 140,	142, 262
Timar,	99, 143, 145
Timur,	7, 10
Tokat,	36, 259
toplu mezar, xiii-xiv, 137, 143-144-	147, 272, 280, 332
Toynbee (1889-1975), Arnold J.,	270-271
Trabzon, 7-8, 24, 52, 80, 106, 116,	126, 137, 142, 183, 259
Tümgeneral Archibal Wavell,	168
Türk Boğazları,	200
Türkçülük,	241, 310
Türkiye Büyük Millet Meclisi, ix-x,	62, 189-190, 214
Türkiye Cumhuriyeti, x, 2-3, 47, 62,	75, 180, 222, 294, 301, 304, 310
Türkler, ix-xiv, xvi, xviii, 1-3, 5-16,	18-19, 22-27, 30, 37-39, 46, 54,
57, 61-62, 64, 71, 86, 92, 104,	109, 123, 129, 135-138, 141-
142, 147, 149-152, 164, 166-169,	171-176, 178-183, 185, 187-188,
190-194, 196-199, 205, 211- 217,	

219, 221-222, 226, 230, 242-	
243, 245, 259, 261-262, 264,	
267, 269, 271-274, 280, 283,	
301-309, 313-314, 331-332	
Türkmen, 10, 27-28, 45, 57, 166,	233, 236
Tverdo-Khlebov (Yarbay),	141-142
Tyrell, Sir W.,	198

U

Ukrayna,	24, 28
ulema,	158
Uluslararası Kızılhaç,	183
Urfa, xviii, 61, 98, 107, 109, 112,	115-116, 127, 170, 174, 178,
189, 306	

Ü

Üç Tarz-ı Siyaset,	241
---------------------------	-----

V

Van, x, xii-xiii, xvi, xviii, 17-18, 22,	
47, 52, 59, 73, 75-76, 85-87, 90-	
91, 98-99, 104-106, 130, 134,	140, 217, 262-264, 271, 314, 331
Van Gölü,	89, 105, 147
Van isyanı,	94-95, 101-102, 264
Van Kartalı,	90
Varjabendanyan (1874-84), Ermeni	
Patriği İkinci Nerses, 85	
Vartan Paşa,	23, 28
Vartoviyan Agop (Güllü Agop),	
Bak. Agop Vartoviyan	
veba,	73, 260, 289
Vehib Mehmed Paşa,	138
Venezelos (1864-1936), Eleutherios,	205
Vichy,	300
Vilâyât-ı Şarkıyye,	140

W

Washington D.C.,	164, 200, 210-
211, 274	

Wavell Archibal (Tümğ.),
Bak. Tümgeneral Archibal Wavell
 Weimar Cumhuriyeti (1918-33), 293
 Wilson (1856-1924), Woodrow (A.B.D.
 Başkanı), 149, 170, 245

Y

Yahudi, xi, xiv-xvi, 2, 31, 85, 136,
 194, 227-228, 240, 246, 252,
 254, 260, 267, 274, 285-288,
 290-291, 294, 297-305, 307, 309-
 310, 315
 Yahudi profesörler, 301
 Yakın Doğu, 30, 98, 164, 229-230
 Yemen, 43, 103
 Yeşilköy Andlaşması,
Bak. Ayastefanos Andlaşması
 yetimhane, 117-118, 164
 Yezidi, 64-65
 Yıldız Camii, 56

Yudenich Nikolay (Gen.),
Bak. General Yudenich, Nikolay
 Nikolayeviç
 Yugoslavya, 3, 76, 196, 250-251,
 255, 279-280
 Yunan Hükûmeti, 205
 Yunan (Rum) Patriği, 306
 Yunanistan, 3, 14, 44, 49, 76, 191,
 194, 196, 205-206, 208, 218,
 229, 262, 282, 305

Z

Zaza, 64-65
 Zeidner, Robert, 168
 Zeve, 87-88, 96, 99-100, 143, 147
 Zeytun, 105, 152, 173
 Zohrab, Yetvart, 307
 Zor, 107, 112, 114-115, 127, 130

KİTAP HAKKINDA

Bu kitabın hazırlığına Birinci Dünya Savaşı dönemi ve onun hemen ertesinde yer alan Osmanlı-Ermeni ilişkilerine yeni bir gözle bakmak amacıyla başlanmıştır. Buna gereksinim duyulmasının nedeni, Batı kamu oyunun en cömertçe bir tanımla sürdürülegelen tek yanlı Ermeni görüşüyle, günümüze değin, tıka basa doldurulmuş oluşu karşısında, bu çalışmanın da gözler önüne serdiği gibi, ilişkilerin bütünüyle anlaşılabilmesi ancak savaş dönemi Osmanlı Hükümetinin elinde birikip bize ulaşan belgelerin ışığında gerçekleşecek karmaşık cinsten olmasıdır. Durum böyle olunca, amacımız okuyucuya hem 1915-1923 döneminde, hem önceki yüzyıllarda yer almış Türk-Ermeni ilişkileri hakkında daha dengeli ve gerçekçi bir görüş sunmaktır.

Bugün, söz konusu olaylardan yaklaşık yüzyıl sonra, birçok ülke- de kurulmuş bulunan Ermeni örgütlerinin, kendilerine yurt edindik- leri bu devletlerin yasama organlarını Ermenilerin savaş sırasında Osmanlı İmparatorluğunda, 'soykırım'a uğramış olduğunu dile geti- ren bir yasa çıkarmaya var güçleriyle zorlamaları bu kitabı yazmayı gerekli kılmıştır. Ermeni yanlısı görüş, bu yapıtın ortaya koyduğu gibi, yansız bilimsel incelemeler ışığında ayakta kalabilecek cinsten değildir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, bu çalışmanın yayımlanmasını tüm dünyadaki parlâmentolar üyesi olan meslektaşlarımıza ve konu ile ilgili başka kişilere de Türklerle Ermeniler arasında tarih boyunca oluşmuş ilişkiler hakkında daha dengeli bir görüş sunmak amacıyla üstlenmiştir.

Kitaba alınmış denemeleri yazan Türk ve yabancı bilimcileri etki altına almak için hiçbir girişimde bulunulmamıştır. İfade edilen görüşler kendilerinin, sadece kendilerininindir. Sözünü ettikleri olay- ların ayrıntılarında da farklı görüşler vardır. Bu durum her katkının ne kadar bağımsız olduğunu ve daha geniş bilim adamları dün- yasında ulaşılması gereken uzlaşıdan ne kadar uzakta olduğumuzu da göstermektedir.